تماهي

مهراڻ

بهار- ۲۰۰۴ع

سنڌي ادبي بورڊ

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سجاڳيءَ جو سڏ ۽ ڪاميابيءَ جي راهه

سنڌ اندر، موجوده دؤر ۾، معاشي توڙي سماجي حالات سازگار ناهن، پر اُنهن کي سڌارڻ لاءِ وڏي سجاڳي جي ضرورت آهي. اِن سلسلي ۾ وڏي مايوس ڪن صورتحال اِها آهي جو گهڻو وقت کان وٺي سنڌ جي معاشري ۾ هر خاميءَ لاءِ ٻين کي جوابدار ٺهرائڻ جا سبق پڙهايا ويا آهن: پاڻ پنهنجين ڪوتاهين کي سمجهڻ، قبول ڪرڻ ۽ اُنهن کي دور ڪرڻ لاءِ ڪارائتي قدمن کڻڻ لاءِ ڪنهن به سياسي توڙي سماجي رهنما ڪو تحرڪ خير ڪي ورتو آهي. سنڌ ۾ گهڻو ڪري هر ڪنهن پاڻ کي عام مقبول اڳواڻ بنائڻ لاءِ اُهي ڳالهيون پئي ڪيون آهن جيڪي ماڻهن کي وڻن، اِنهيءَ ڪري ماڻهن کي عام طرح سنڌين چوڻ ته: "اوهان بالڪل بي قصور آهيو، سڄو ڏوهه ٻين جو آهي." اُن جو سبب اِهو آهي جو پنهنجن کي سچ چوڻ ڏکيو آهي: پر حقيقي خيرخواهي اِنهيءَ ۾ آهي ته پنهنجن کي سچ چئجي ۽ صحيح رهنمائي ڪجي.

اُن جو معياري مثال عالي جناب پير صاحب پاڳاري شاهمردان شاهه ثاني سائين سڪندر شاهه جن جو تازه خطاب آهي، جيڪو پاڻ گڏريل عيدالاضحيٰ جي نماز بعد حاضر جماعت کي ڪيائون. هيءُ خطاب سنڌ جي وڏي سچڻ ۽ وڏي روشن خيال رهنما جو آهي ۽ سنڌين جماعت ته اڪين تي رکي اُن تي عمل ڪندي، پر اِهو خطاب سنڌ جي هر خيرخواهه سڄڻ لاءِ سجاڳيءَ جو سڏ آهي. اُن تاريخي خطاب جو سڄو متن هيٺ ڏجي ٿو:

جناب پير صاحب پاڳاري، شاهمردان شاهه ثاني سائين سڪندر شاهه جو جماعت کي خطاب

السلام عليڪم، بابا...!

توهان سڀني کي اُستادن ۽ منهنجي طرفان عيدمبارڪ!

توهان اسان جي مفتي صاحب کي ٻڌو ته: "هر انسان جي خوشي پنهنجي قسمت جي ٿيندي آهي: اِهو ماڻهوءَ جي سوچ تي آهي ته هو ڇا تي ٿو خوش ٿئي." توهان جي هٿ گڏجاڻيءَ جا ڏينهن اسان جي خوشيءَ جا ڏينهن آهن. اُستادن تي فرض آهي ته توهان کي نصيحت ۽ هدايت ڪن، اِنڪري جو هو پڙهيل ۽ ڪڙهيل آهن: توهان کي پاڙهي نٿا سگهن ته گهٽ ۾ گهٽ ڪاڙهي سگهن ٿا. منهنجي لاءِ ضروري آهي ته توهان کي مشورو ڏيان، ڇاڪاڻ ته مان پڙهيل ڪونه آهيان، پر ڪڙهيل آهيان. اِن مشوري تي عمل ڪرڻ توهان جي لاءِ باعث خير ٿيندو، ۽ اولاد به نه پڇتائيندي ته توهان منهنجي مشوري تي عمل ڪيو. توهان کي مان هميشه چوندو رهيو آهيان ۽ ڪوشش ڪندو رهيان آهيان ته توهان جي اولاد صالح ٿئي ۽ بري صحبت کان بچي. ڇوڪرين جي تعليم تي مان خاص طور زور ڏيندو رهيو آهيان. مان کي خوشي آهي جو توهان ۾ ڪجهه مايون اهڙيون آهن جي نه رڳو پڙهيون آهن پر گهڻو پڙهيون آهن. اُهي توهان جي طرف کان اينڊز اليڪشن ۾ اُميدوار تي بيهنديون ۽ ڪامياب ٿينديون ۽ توهان جي خدمت ڪنديون. پر توهان کي اِهو احساس هجڻ کپي ته

ڪم علميءَ جي ڪري ۽ ڪم لياقت جي ڪري پڙهيل زال جي اڳيان مڙس هميشه جهڪندو رهندو آهي. ڪنهن به پڙهيل ڇوڪريءَ کي پاڻ کان. گهٽ پڙهني لکني سان نه پرڻايو: گهٽ هجي ته به برابريءَ جي تعليم وارو هجي، نه ته وڏيڪ هجي. جي اهڙا پڙهيل ناهن ته توهان پڙهائڻ جي ڪوشش ڪريو. اُهو جيڪو پراڻو رستو هو ته پيءُ سڱ ڏيئي ڇڏيندو هو پنهنجي مائٽ ۽ دوست کي، ۽ ماءُ ڏيئي ڇڏيندي هئي ٻي مائٽياڻي، دوستياڻي يا سهيليءَ کي، اُهو هاڻي ڪم نه ايندو. اُهي ننڍپڻ جا سڱ يا ڇائي ڄم وارا سڱ بيڪار آهن. ماڻهو پڙهي لکي بيهي ۽ عورت به پڙهي لکي بيهي، پوءِ اُنهن جي منظوريءَ سان سڱ ٿيندا. اگر سڱا بندي منظوريءَ سان نه ٿيندي ته ضرور 'ڪاروڪاري' جا ڏکوئيندڙ واقعا ٿيندا! افسوس ۽ ڏک پاڙي وارن کي ۽ گهر وارن کي ٿيندو، بي عزتي ۽ بدنامي ائين مول پنجي ويندي. سو، هميشه بالغ ڇوڪريءَ جي بالغ ڇوڪري سان شادي ڪرايو. اهو بلوغت کان اڳ جي شادين وارو پراڻو رواج ختم ڪريو. اُهو دستور ۽ رواج اڳئين زماني سان هو: هن زماني سان سُوٽ نٿو ڪري، موافق ناهي ۽ توهان جي صحتمندي لاءِ ۽ اڳتي ڇوڪر ۽ ڇوڪريءَ لاءِ نٿو نهي. اگر توهان جي خاندان ۾ صغير ٻارن جا رشتا ٿيا آهن ۽ جي هو وڏا ٿي 'ها' ڪن ته قائم ٿيندا، ورنه اُنهن کي ختم سمجهڻ کپي. مان عرض ڪيو ته جيڪي به ننڍن ٻارن جا رشتا اوهان ڪيا آهن، سي ختم ٿيڻ کپن. سمجهه ۾ ڳالهه ويني؟... اُن تي عمل به ٿيڻ کپي. هي اُهو حڪم آهي، جنهن تي عمل ٿيڻ کپي.

توهان پنهنجن فيصلن ته تي عمل ڪندا آهيو، پر پيراڻي فيصلي تي توجهه نه ڏيندا آهيو، جو پير توهان سان سڄو وقت گڏ ته هوندو ڪونهي. هر وقت توهان پنهنجي پاڻ ۾ هوندا آهيو. هُن کي به ڪو جڏهن ٻڌائي، اگر توهان ڪنهن کي ٻڌائڻ ڏيو. هاڻي اِن شيءِ جي مان اُميد ٿو ڪريان ته نه توهان ننڍا سڱ ڏيندؤ ۽ نه وٺندؤ. اگر اوهان اُنهن کان نه پڇندؤ، ۽ پڇڻ جي ضرورت نٿا محسوس ڪريو، ته اِهي ننڍپڻ جا سڱ ۽ زباني رشتا بيڪار آهن، ۽ اڄ کان ختم آهن.

توهان کي معلوم آهي ته سن ۱۹۵۲ع جي ۴ فيبروريءَ تي توهان مون کي پڳ ٻڌائي هئي ۽ اڄ ۴ فيبروري ۾ به ڏينهن باقي آهن. مان تي به فرض آهي ته مان توهان کي وقت به وقت ٽوڪيندو اچان ۽ اگرا فيصلا ٻڌائيندو اچان. توهان کي به هن دنيا ۾، هن ماحول ۾، هنن ئي ماڻهن سان، هن ئي ملڪ ۾ رهڻو آهي، ۽ اُنهن جي وچ ۾ اهڙو ئي هلڻو آهي جهڙا هُو آهن. پر اِن جو مطلب اِهو به ناهي ته توهان چور سان سنگت رکو يا بدمعاش ۽ بري جي سنگت رکو. پر سنگت اُنهن جي رکو، جيڪي نيڪ آهن ۽ صالح آهن، جيڪي توهان کي ڪجهه سڪاري سگهن ٿا ۽ جيڪي توهان کي ڪجهه غور سان ٻڌن ٿا ۽ پنهنجو سمجهن ٿا. ضرور هُن اڳيئي، عيد کان هن عيد تائين توهان پاڻ سجاڳ هوندئو! هاڻ اوهان پنهنجي اولاد جا خيرانديش ۽ خيرخواهه ٿيو. جيئن رزق حلال ڪمائڻ لاءِ صالح مايون ۽ محنت ڪش صالح اولاد ڇوڪرا نسلن کي اڳتي وڌائين، جو قيامت تائين اوهان قائم ۽ دائم هجو.

اوهان خدا ترسي ۽ خداپرستي ۾ وچي وقت گذاريو. مان ۽ مون کان اڳتي جيڪي پير اچن، اُهي ته توهان جي خدمت ۾ اهوئي عرض ڪن. مون هيستائين توهان سان ڪا اهڙي ڳالهه نه ڪئي آهي، ۽ اڄ "پيريون" دعوئي ڪئي آهي. مان نٿو گهران ته توهان پنهنجي لاءِ به ۽ منهنجي لاءِ اِهو سوچيو ته اڳتي

منهنجي مشوري تي هلڻ توهان لاءِ بُرو آهي، يا توهان جي اُن ڪارسازيءَ جي ڪري توهان جا نسل بگڙيا آهن.

توهان ذميوار آهيو پنهنجي نسل جي آبادي ۽ اُنهن جي علم جا. توهان جو ڪم آهي رزق حلال ۽ اُن جي تلاش ۽ اُن لاءِ محنت ڪرڻ. هن وقت نوڪريون ملڪ ۾ ڪونهن. جيڪي بہ توهان اخبارن ۾ پڙهو ٿا، سڀ ڪيڏ آهي. ڪا نوڪري ڪنهن جي لاءِ ڪنهن بہ قسم جي آهي ئي ڪانہ. اگر ڪا جاءِ خالي ٿئي ٿي تہ هر جاءِ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار ماڻهو پيدا ٿي ٿا وڃن ۽ اُهو خوشقسمت آهي جنهن کي بغير محنت جي پنهنجي ميرٽ يا لياقت تي جاءِ ملي ٿي. هن وقت توهان جي ڪمائيءَ لاءِ ۽ رزق حلال جي لاءِ رڳو هڪڙو در کُليل آهي ۽ اُهو آهي پاڪستان جي فوج جو، جيڪو در هرهڪ لاءِ کليل آهي، جيڪو گهٽ ۾ گهٽ مئٽرڪ يا اُن کان وڌ لياقت وارو هجي. توهان ڪوشش ڪريو تہ جيڪا هاڻي ڀرتي ڪرڻ لاءِ ٽيم نڪرندي، اُن ۾ توهان پڙهيل لکيل ماڻهو ڀرتي ٿيو. اُتي مراعتون حاصل ڪيو، رزق حلال ڪمايو ۽ پنهنجي ملڪ ۽ قوم جي حفاظت ڪريو. اِها قوم تي ڪا مهرباني ڪانهي. پاڻ تي فرض آهي پنهنجن ڀائرن جي حفاظت ڪرڻ ۽ ملڪ کي بچائڻ. سو رزق حلال جي لاءِ توهان اڳتي وڌو. اوهان کان اِها اُميد ٿي ڪجي. جتي نوڪري نٿي ملي، ڪا اُپت ناهي ۽ توهان علم پڙهيو بہ آهي تہ پوءِ چو نہ توهان اُن علم مان پنهنجي لاءِ ڪو فائدو وٺو ۽ فائدو ڏيو.

بهتر آهي تہ سُکيا ٿيو، رزق جي تلاش ڪيو ۽ پنهنجي اولاد کي وڌ ۾ وڌ پڙهايو، خاص طرح سان عورتن کي. اُنهن سان جبر نہ ڪريو. اُميد تہ الله اوهان کي صحيح رستو ڏيکاريندو ۽ توفيق عطا فرمائيندو جو توهان پنهنجي ڳالهين تي نہ، پر بالغ ٿئي کان پوءِ جيڪا ٻارن جي نيت هوندي اُن تي جائز عمل ڪندو. ٽنهن کان سواءِ اسان ۽ توهان ۾ وڏيرا آهن، جيڪي ڇوڪرين کي حق نہ ڏيندا آهن: جائداد جي ڪري اُنهن جون شاديون ڪونہ ڪندا آهن ۽ ويهاري ڇڏيندا آهن. ڪي گهٽو گوڙ ڪن تہ قرآن شريف ڏيئي ڇڏيندا آهن تہ اِن سان تُنهنجو نڪاح آهي. ڇا ڪڏهن قرآن شريف سان نڪاح بہ ٿيو آهي؟ اِهو تہ فقط هدايت جي لاءِ آهي ۽ سڌين رستي ڏيکارڻ جي لاءِ آهي. اِهو جيڪو رستو جنهن ۾ توهان (بنا رضا جي) مڙس ڪري ٿا ڏيو، اُن ۾ اُن جي برعڪس لکيل آهي. جن پنهنجين ڀينرن کي يا ڌيئرن کي ويهاري ڇڏيو آهي سي مهرباني ڪري اُٿارڻ جي ڪوشش ڪريو. جائداد جو حق بہ جيڪو الله هُنن کي ڏنو آهي ۽ ملڪ جو قانون بہ اُنهن کي حقدار ڪري ٿو، تہ اُهو اُنهن کي حق ڏيو. اِها توهان صاحبن جي وڏي مهرباني ٿيندي، جيئن آئنده مان اُنهن سلسلن ۾ ڪا بہ شڪايت نہ ٻُڌان.

توهان ۾ اِها هڪڙي رسم ٿي ويئي آهي، جو نڪاح پڙهي ويو تہ طلاق نٿا ڏيو ۽ نٿا وٺو. ڀلا جڏهن زال مڙس جدا ٿيل هوندا آهن ۽ ڪڏهن سندن گڏجڻ جو سوال ئي نہ آهي تہ پوءِ زال مڙس هجڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ اگر توهان مڙسن کي ٻي شاديءَ جو حق ڏيو ٿا- بلڪ ٻي، ٽئين، چوٿين جو بہ- ۽ اوهين ائين پنهنجو هلڻ الڳ ڪريو ٿا تہ پوءِ زال کي بہ ٻئي مڙس ڪرڻ جو حق آهي، اوهين پوءِ اُن کي طلاق ڏيئي ڇڏيو. پر اِهو منهنجو مشورو آهي، حڪم نہ آهي تہ طلاق ڏئي ڇڏيو. هرڪو ماڻهو پنهنجو فيصلو پنهنجي گهرو حالتن، خانداني حالتن ۽ برادريءَ جي حال کي ڏسي ڪري، پر اُهي ماڻهو (جيڪي پاڻ ۾ نٿا ٺهن) سي پاڻ کي هڪٻئي کان

جدا ڪري ڇڏيندا ته هو به خوش ٿي ويندا ۽ مون کي به خوشي ٿيندي، ڇو ته غيرضروري نسبت قائم نه آهي. الله جي دربار ۾ هرهڪ کي پنهنجو حق آهي ۽ جيڪو حق وني ٿو سو بدنامي ۽ بي عزتي جي باعث کان بچي ٿو.

اڄ مان توهان جو گهڻو وقت ورتو آهي. توهان به مون وانگر بيهي بيهي ٿڪا هوندؤ، تنهنڪري مان توهان کي مشورو ڏيندس ته خير سان گهر وڃو ۽ آرام سان رستي تي ڊرائيونگ ڪريو. آرام سان ڊرائيور کان ڪاڏي هلرايو ته جيئن توهان سڀ حال حيات گهر پهچو ۽ رزق حلال جي تلاش ۾ لڳي وڃو ۽ پنهنجي اولاد کي صالح ڪري اُنهن جي پڙهائيءَ ۽ لکائيءَ مان فائدو وٺو ۽ اُنهن کي فائدو ڏيو.

منهنجيون نصيحتون نصيحتون ته ڪونهن: نصيحتون ته مولوين ۽ عالمن جون ٿينديون آهن. منهنجا ته اِهي مشورا يا صلاحون آهن، جيڪي توهان ٻُڌيون. پر اڄ گهڻن ڏينهن کان پوءِ صلاح نه، پر "حڪم" ڏنو اٿم. اُن جي تعميل ٿيڻ کپي. باري تعاليٰ توهان کي توفيق عطا فرمائيندو، باري تعاليٰ توهان جو رزق ڪشادو ڪندو. جيڪو رستو مان ڏسيو آهي، اُن تي هلندؤ ته انشاء الله تعاليٰ توهان عزت ۽ آبروءَ جي زندگي، خوشحاليءَ جي زندگي ۽ خانه آباديءَ جي زندگي بسر ڪندؤ. توهان جي اولاد سُڌرندي، لائق ٿيندي ۽ خوش هوندي؛ توهان کان به خوش هوندي ۽ هڪٻئي کي ملڻ ۾ به خوش ٿيندي، اگر توهان منهنجي صلاح تي هلندؤ، مهرباني. (آخر ۾ دعا)

[١٠-ذوالحج ١٤٢٤هه (٢-فيبروري ٢٠٠٤ع) بروز سومر، عيدالاضحيٰ نماز بعد]

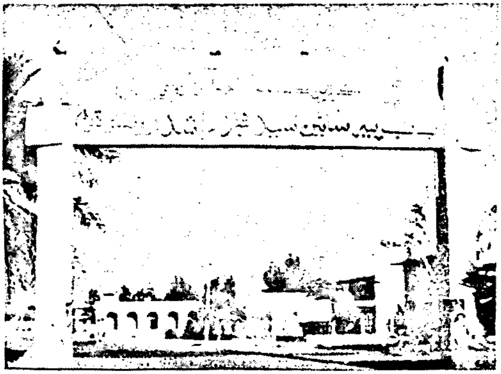

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي ادبي ۽ تحقيقي رسالو]

جلد ۵۴) بهار - ۲۰۰۴ع (نمبر ۱

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو سنڌ

ريسرچ لائبريري

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

مِهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

چامشورو، سنڌ.

(Regd No. NS-20)

The "Mehran", Quarterly
Vol: 54, No:1 (SPRING - 2004)
(Established in 1955)

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi Language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the promotion of Sindhi Literature.
- Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography and General Culture of Sindh are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of World literature are also presented.

Correspondence about publication be addressed to:
Nafees Ahmad Shaikh
Editor "Mehran", Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro (Post Code: 76070)
Via: Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (0221) 771276-771300

For Subscription please contact :
Manager
Sindhi Adabi Board's Book Stall
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (0221) 633679

خريداريءَ لاءِ لکپڙهه:

مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

(فون نمبر: 633679)

سالیانو چندو: ٻه سؤ چاليهه [سرورق: طارق عالم] في پرچو: سٺ رپيا

(ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪلڻ لاءِ ساليانو چندو پنج سؤ رپيا)

Printed and Published by Inamullah Shaikh, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro/Hyderabad, Sindh, Pakistan.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

گذارش

سنڌي ادبي بورڊ ۽ عوامي خواهشون

سنڌ جي علمي، ادبي ۽ عوامي جاڳرتا وارن سجاڻ ۽ ساڃهه وند حلقن لاءِ اهو امر اطمينان جو باعث آهي ته گذريل سيپٽمبر ۾ نئين سر تشڪيل ڏنل سنڌي ادبي بورڊ جي نئين انتظامي جوڙجڪ، بورڊ جي ترقيءَ لاءِ پنهنجي دور رس ۽ ديرپا انتظامي قدمن سان پنهنجي عمل جو آغاز ڪري چڪي آهي، جنهن کي سنڌ جي ادبي حلقن ۾ وڏي قدر ۽ مسرت سان ڏٺو پيو وڃي.

سنڌ سرڪار پنهنجي فيصلي سان، سنڌ جي وزير تعليم جناب عرفان الله خان مروت کي بورڊ جي سربراهي سونپيندي، اُن لاءِ نئون بورڊ آف گورنرس مقرر ڪيو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي نامياري ليکڪ مسٽر انعام شيخ کي اداري جي انتظامي واڳ حوالي ڪندي، سيڪريٽريءَ طور مقرر ڪيو، جنهن صاحب ٢-آڪٽوبر ٢٠٠٣ع تي پنهنجي ڪم جي شروعات ڪئي.

سنڌي ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرس جي پهرئين اجلاس (١٣-جنوري ٢٠٠٤ع) جي صدارت ڪندي مانواري چيئرمن جناب عرفان الله خان مروت چيو ته "بورڊ جي مڙني بحرانن تي قابو پائڻ لاءِ پيش قدمي جاري آهي ۽ نئين انتظاميه اداري کي فعال ۽ مؤثر بنائڻ لاءِ ڪافي سرگرم آهي، جنهن سان هر مرحلي تي ڀرپور تعاون جاري رهندو." ان طرح اجلاس کان پوءِ پريس بريفنگ ۾ چيئرمن صاحب بورڊ جي سالانه گرانٽ پنجاهه لکن مان وڌائي پنجھتر لک مقرر ڪرڻ جي خوشخبري ٻڌائي، جنهن بورڊ جي هڪ اهم مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ پيش رفت تي سگهي.

بورڊ پنهنجي مذڪوره اجلاس ۾ بورڊ جي سُڌارن لاءِ اسٽئنڊنگ ڪميٽيءَ سان گڏ مالياتي، اشاعتي ۽ آئيني مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ الڳ الڳ ڪميٽيون قائم ڪرڻ جو انتظام ڪيو. اِن طرح هڪ طرف بورڊ جي مسئلن کي مستقل طور حل ڪرڻ لاءِ پائيدار جتن ڪيا ويا آهن ته ٻئي طرف اُن جي واڌاري لاءِ پڻ موزون اُپائن جو سامان مهيا ڪيو ويو آهي.

سڀني سنڌ واسين کي اهو ٻُڌي سرهائي ٿيندي ته سنڌي ادبي بورڊ جي ساک کي بحال ڪري، اُن کي سنڌ جي علمي حلقن جي خواهشن وٽان هر واسي بنائڻ لاءِ جيڪي پُرخلوص ڪوششون جاري آهن، تن ۾ انتظامي ليول تي سڀ کان پهرين، بورڊ جي مالي بحران کي ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ ٣٦ ملازمن کي سنڌ جي تعليم کاتي ۾ ضم ڪرڻ لاءِ عملي صورت پيدا ٿي چڪي آهي، جنهن لاءِ بورڊ جي عزت مآب چيئرمن جي برجستگي ۽ دُورانديشي قابل صد تحسين آهي. انهيءَ قدم سان، مستقبل ۾ بورڊ جي ترقيءَ لاءِ پَڪن پُختن بنيادن تي گهربل انتظام پنهنجو عملي روپ ورتو آهي.

بورڊ جي نئين جوڙجڪ ۽ انتظاميه جي متحرڪ ۽ فعال سرگرمين ۾ بورڊ جي اشاعتي سلسلي ڏانهن فوري توجهه کي سڀ کان وڌيڪ نمايان ۽ ڳِڻپ جوڳو ڪوٺي سگهجي ٿو، جنهن ۾ هڪ طرف بورڊ جي ٽن رسالن- "مهراڻ"، "سرتيون" ۽ "گل ڦل" - جي وقتائتي اشاعت کي خاطري جوڳو بنايو ويو آهي، ته ٻئي طرف ڪتابن جي اشاعت لاءِ ڌيان ڏيندي، چند مهينن جي قليل عرصي ۾، بورڊ طرفان ١٦ ڪتاب ڇپرا ڪيا ويا آهن. ان طرح هڪ طرف پريس کي رٿابنديءَ

سان سرگرم ڪري اُن مان خاطر خواه نتيجن جي حاصلات جي شروعات ٿي چڪي آهي ته ٻئي طرف بورڊ جي شهر ۾ قائم ڪري واري مرڪز (بوڪ اسٽال) کي متحرڪ ڪرڻ سان اُن جي ماهوار آمدنيءَ ۾ اميد افزا واڌارو برپا ڪيو ويو آهي.

هن مختصر عرصي دوران سنڌي ادبي بورڊ ۾ عام انتظامي بهتريءَ لاءِ جيڪي قدم کنيا ويا آهن، تن جي مذڪوره جهلڪ بيان ڪندي فقط ايترو عرض ڪرڻ مناسب آهي ته اُنهن اُپائن سان بورڊ جي ترقيءَ وارين ڪوششن ۾ ڪاميابيون مليون رهيون آهن ۽ اِهو سلسلو پوري انهماڪ ۽ جفاڪشي سان تاحال جاري آهي.

اها هڪ خوشگوار حقيقت آهي ته سنڌ جا سُڄاڻ علمي حلقا، پنهنجي هن قومي اداري سان اٿاهه پيار ڪندي اُن جي فروغ لاءِ وڏي دلچسپيءَ سان خواهشمند رهندا ٿا اچن. اِها سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي خوشبختي آهي جو بورڊ جي نئين جوڙجڪ ۽ نئين انتظاميه جي مثبت ۽ تعميري شروعات سان، سنڌن آسُن ۽ اُميدن، اُمنگن ۽ جذبن جي پورائي لاءِ هڪ سُهڻي ۽ سنجيده، ديرپا ۽ مستقل صورتحال پنهنجا وٽندڙ نتيجا ڏيڻ شروع ڪيا آهن. اڄ سنڌ جا عالم ۽ دانشور، اديب ۽ شاعر، محقق ۽ تعليمدان، صحافي ۽ ثقافتي حلقا، بورڊ جي موجوده حوصله افزا ترقياتي سرگرمين کي اطمينان سان محسوس ڪري رهيا آهن ۽ پنهنجي پرخلوص ۽ سرگرم علمي تعاون سان نوازي، اداري لاءِ تقويت جو انتظام ڪري رهيا آهن. اسان سنڌن ساڻ سهڪار ۽ محبت آفرين قدرداني کي فخر ۽ تشڪر سان محسوس ڪندي اُن کي پنهنجي سرگرمين ۾ واڌاري لاءِ نيڪ فال تصور ڪريون ٿا.

سنڌي ادبي بورڊ جي موجوده ترقي پذير صورتحال جي مختصر تذڪري سان گڏ اهو بيان ڪرڻ موزون آهي ته بورڊ جي مستقبل لاءِ ڪيئي اهم رٿائون جوڙجڪ هيٺ آهن. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته "ڪجي گهڻو، ڇنجي گهٽ." سو، موجوده انتظاميه جي مسلسل ۽ متحرڪ جدوجهد ۽ جاکوڙ سان ڪيئي وٽندڙ نتيجا اڳتي ايندا - انشاء الله العزيز.

"مهراڻ" بابت

اِن موقعي تي سنڌ جي ڪرمفرما ۽ محسن عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ ليکڪن جو شڪريو ادا ڪرڻ پنهنجو بنيادي فرض ٿو سمجهان، جن "مهراڻ" سان علمي سهڪار ۾ خاص طرح سان واڌارو آڻيندي، پنهنجن تخليقي ۽ تحقيقي جواهرپارن سان نوازي، "مهراڻ" کي سگهاري بنائڻ لاءِ وڏا پال پلايا آهن. جنهن جو واضح ثبوت هن پرچي جي هيءَ پيشڪش آهي. سنڌن علمي تعاون ۾ اڃا به اضافي لاءِ اسان خاطريون تصور ٿا ڪريون.

● - بورڊ جي مانواري ميمبر ۽ سنڌ جي قابل صد احترام شاعر سائين امداد حسيني پنهنجي ڀاڄهاري رهنمائيءَ سان مهراڻ کي قيمتي مشورن سان نوازي جنهجي حوصله افزائيءَ جو انتظام ڪيو آهي. سچن موتين جهڙين سنڌس تجويزن سان مهراڻ کي جوت ۽ جلا فراهم ٿيندي. سنڌس وضعدارانه سنجيده رهبريءَ لاءِ لک لائق!

● - بورڊ جي سيڪريٽري محترم انعام شيخ جي مسلسل قدرداني ۽ توجهه، "مهراڻ" جي وقتائتي اشاعت ۽ واڌ ويجهه جو بندوبست ڪيو آهي. خدا کيس سلامت رکي. نهايت احسانمند آهيان.

● - ڀاءُ طارق عالم پنهنجي خوشبودار محبت آفرينيءَ سان "مهراڻ" جي سرورق کي پُربهار بنائي، پرچي کي دل کي ڇُهندڙ سُرهاڻ بخشي آهي. سنڌس شڪرادائيءَ لاءِ لفظن جو محتاج آهيان. - ن.ا.ش

سٽاءُ

شاعري

- شيخ اياز — ٧
- امداد حسيني — ٩
- شمشيرالحيدري، عنايت بلوچ، تاجل بيوس، تاج بلوچ — ١٢
- سرويچ سجاولي، وفا ناٿنشاهي، محسن ڪڪڙائي، خاڪي جويو — ١٣
- آثم ناٿنشاهي، اياز گل، نصير مرزا، مختيار ملڪ — ١٤
- ادل سومرو، سوزهالاڻي، احمد سولنگي، احمد خان مدهوش — ١٥
- مقصود گل، وسيم سومرو، جلال ڪوري، فياض چند ڪليري — ١٦
- ساحر راهو، ايوب کوسو، عارف پنڊ، حبدار سولنگي — ١٧
- بخشل باغي، مير حسن آريسر، مختار گهمرو، ظهير زرداري — ١٨
- ملهار سنڌي، جوهر بروهي، گل نڪڙائي، اسد جمال پلي — ١٩
- اسحاق سميجو — ٢٠
- روبينه ابڙو — ٢١
- پشپا ولڀ — ٢٢
- علي آڪاش — ٢٣
- جاويد سوز هالاڻي، روشن گهانگهرو — ٢٤
- ابرار ابڙو — ٢٥
- ياسين چانديو، امر اقبال، علي دوست عاجز — ٢٧
- زبير سومرو، خليل عارف تسومرو — ٢٨
- فياض لطيف، سڄڻ سومرو — ٢٩
- معصوم بخاري، خيال سنڌي، نويد ناز پٽي، بخت عابد — ٣٠

مقالا

١- سنڌ ۽ سنڌي ادب ۾ "مهراڻ" جو ڪردار — سراج — ٣٣

٢- ويدن جا ويچار، سي سنڌيءَ منجهه سٺايم (ساميءَ تي اڀياس) — ڊاڪٽر غلام علي الانا — ٣٥

٣- سنڌ ۾ خط نستعليق جو رواج (مڪليءَ مان مليل هڪ اهم ثابتي) — ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري، سنڌيڪار: غلام محمد ٻُلو — ٦٢

٤- فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما — ناسف علي شيراز — ٦٧

٥- "بيان العارفين" - هڪ عام جائزو — ڊاڪٽر غلام محمد لاکو — ٩٢

٦- ميانوال طريقت ۾ "آزي" جي اهميت — اميرالنساء مگسي — ٩٩

٧- گيت گُلن جا هار هٿن ۾ (ميرمحمد پيرزادي جي گيتن جو فني ۽ فڪري جائزو) — سائل پيرزادو — ١١١

٨- مرزا قليچ بيگ جي "شاهه جي رسالي" جو مطالعو — سليم پُنو لطيفي — ١٣٨

٩- ميان غلام شاهه ڪلهوڙو (سنڌ جو هڪ مدبر حڪمران) — انعام شيخ — ١٤٣

● ڪهاڻيون/ڪالم

١. ڪُڙيا ڪنڊهار	– حميد سنڌي	۱۴۹
٢. اسين رهيا سين اڌورا اڌورا	– ڊاڪٽر تهمينه مفتي	۱۵۴
٣. سفر	– ايوب عمراڻي	۱٦۲
۴. هر فن مولا	– منصور پرڙو	۱٦۹
٥. پکين جي رات	– گبرئيل گارشيا مارڪيز سنڌيڪار: رفيق سومرو	۱۷۲
٦. ڊارلنگ	– چيخوف سنڌيڪار: چام وقار حسين قادري	۱۷٦
★ ڄامشوري جي پُل مٿان	– الطاف شيخ	۱۸۴
★ رني ڪوٽ ياترا (رپورتاز)	– نصير مرزا	۱۸۸
آديسي اُٿي ويا....!		
١– علي احمد بروهي	– ماهتاب محبوب	۲۰۱
٢– علامه غلام مصطفيٰ قاسمي	– نذير قاسمي	۲۰۹
٣– شيخ محمد اسماعيل	– خان محمد جروار	۱۱۴
۴– ڊاڪٽر شمس سومرو	– سڄڻ سومرو/لطيف نوناري	۱۱۷
★ ١٠–سارڪ رائٽرس ڪانفرنس لاهور "سدائين گڏ......!"	– سحر امداد	۲۱۹
تبصرا		
١– انسان جي تاريخ	– ولي رام ولڀ	۲۳۵
٢– مخدوم بصرالدين رح جي سوانح ۽ رسالو	– ن.ا.ش	۲۳۹
٣– نيڻ تارا ۽ ٻيون ڪهاڻيون	– زبير سومرو	۲۴۱
۴– محمد عثمان ڏيپلائي	– ن.ا.ش	۲۴۲
★ ايلڪيمپو، سنڌ ۽ انعام	– سهيل ميمڻ (آمريڪا)	۲۴۳

شيخ اياز

وايون

(١)

هي جيڪي برسات ۾ سڪا ٿا چمڪن،
آڌيءَ رات اروڙ ۾.
جن تي جهڙ جي جهاڳ مان ستارا جهمڪن،
آڌيءَ رات اروڙ ۾.
جن ڏورانهين ڏيهه ۾ ڏياٽيون ٽمڪن،
آڌيءَ رات اروڙ ۾.
پوئين پهر پهاڙ تي ڇڻ ڇڻ ٿا ڇمڪن،
آڌيءَ رات اروڙ ۾.

(٢)

امڙ! ٽنهنجا ڪوڪلا، منهنجي لاءِ نلا پلا،
مون کي وسرن ڪينڪي!
ساوڻ جي آڪاس ۾، تارا يا ڪي مرملا،
مون کي وسرن ڪينڪي!
پاروتن ۾ ڪوهه تي، پايون، سيئڻمن تي دلا،
مون کي وسرن ڪينڪي!
۽ هو جيڏيون جوءِ جون، جن جا گهگها گهرگهلا،
مون کي وسرن ڪينڪي!

(٣)

لڙڪي مٿي لام، تو ڪهڙا وسرام؟
تو تي جهاتيون چنڊ جون!
آيا اترَ اوٽ ۾، پکين لاءِ پيغام،
تو تي جهاتيون چنڊ جون!
جهونجهڪڙي جي جيءَ ۾، ناهي جوت اجهام،
تو تي جهاتيون چنڊ جون!
اندر آڪيري لڪا، اوڙهي سڀ اڌام،
توتي جهاتيون چنڊ جون!
توکي جاڳاني پني، لڌي ڪاني ڪام،
تو تي جهاتيون چنڊ جون!

(٤)

تو وٽ ڪيڏا ڏير،
مون وٽ ڪاسو ڪينڪي.
مرڪي ڏن ڏسي پيو ڪيٿن نه پنيءَ وير!
مون وٽ ڪاسو ڪينڪي.
پورهئي ايءَ به سمجهيا پلاٽيءَ جا پير،
مون وٽ ڪاسو ڪينڪي.
ساري بتني ويو ڪٽي، وجي ٿيا خير!
مون وٽ ڪاسو ڪينڪي.
وَنان نيئن وياج تي، هيءَ نه منهنجي هير!
مون وٽ ڪاسو ڪينڪي.
تو به وڏيرا ڪي سُنا پنيءَ جا ڪي پير؟
مون وٽ ڪاسو ڪينڪي.

(٥)

پيچ پنيءَ پُٺڪار،
ڪاٺي ڪنديءَ ڪام تي؟
تون ڇا تو سمجهين هتي، ڳيري جي ڳُٽڪار!
تاءِ وڏي ويو سچ جو، اُس وڏي اوبار،
پو به ڪٿي ڏسجي پني چانورڙي چٽڪار،
ساڳي پکيءَ پولڙي جڻ ڏرتيءَ ڪان ڏار!
ڪاٺي ڪنديءَ ڪام تي؟

(٦)

ڏينو ڏيکاري،
وجي پيو واهڻي.
سوٽي ماري سپ ڪي اڳٽي نهاري،
وجي پيو واهڻي.
هي وانهڙو ڪيرُ آسوچيو ستاري!
وجي پيو واهڻي.
جنهن جا پيرَ ڏڪيا پني چندَ جيان ڪاري!
وجي پيو واهڻي.

غزل

(۱)

هو ڪيڏا سانگ رچائن ٿا، پَل چار رڳو هو پائن ٿا!
من پنهنجي ڪي ڪنهن شوڪت يا ڌن دولت تي هرڪائن ٿا!

ٿي هر ڪنهن کي جڻ خاڪ سڏي ڪيڏا نہ ڪري ٿي واڪ سڏي!
ميڙو نہ متو ٿو ڪوبہ ڇڏي هُو ڪو پل سڌ لنوائن ٿا!

ڪا ٿيس نہ ڏي تون ماڻهوءَ کي آسيس چڱي آ هر ڪنهن جي،
ڪن ڇنجي ڪو پل ڪينن هجي، پر مورک ڪونہ لڪائن ٿا!

ڇو سک جو ساٿي آنهن رڳو اڄ مون مان ڏک جي ڏاهپ سِک!
مون لاءِ اَمر انسان اُهي جي پنهنجو پاڻ پُلائن ٿا.

مون کي نہ لڳي ٿي ڳالهہ چڱي ڏاتار ڏتان تو ڏات مڱي،
ٿي ڪيئن پکين کي لات ملي هو ڪونہ پچن ٿا، ڳائن ٿا!

هاڻي بہ 'اياز' ڏسان ٿو مان سي ڳيروءَ ساريءَ سنڌ مٿان،
جي تنهنجا پير چمن بيٺا، جي توکي ساهہ سمائن ٿا.

(۲)

تو ماڻهہ جيان آڪاس ڦري ۽ ڪوهہ ڳڙي ٿو تارن جو!
پو نور وهي ٿو نينسر مان ٿي گيت وساريل پيارن جو!

ڇا پاڻ ڇٽيا يا مُن ڇاٽيا گل ڪالهہ ثريا جي خوابن جا،
اقرار پريءَ جا ڪيني ها، تو آنءُ پڇان انڪارن جو.

ڇِت ساريون راتيون ٽپڪي ٿي اک هيل نہ پل لئہ جهپڪي ٿي،
برسات تہ پرجي آئي آ، پر خير نہ آ پنهنوارن جو!

هي وات وجي ٿي ناري جنن، سو واڳو جنهن پر جي ويا!
ڌڻ ڌوڙ اُڏائن ٿا ويندي، آ پيڙرو ڊپ ڏنارن جو.

تون ني چو توکي دوهي آ، هي ڏيهہ سجوئي ڏوهي آ،
ڇا راجا جو ڇا پرجا جو، تون پچ نہ ڪجهہ پرڪارن جو!

هر ڪنهن سان ڏوڪو ٿيو آهي، ڪنهن ڪنهن جو پوڪو پيڙو آهي،
تا هر هر ويري ورت چڪن، ڇا ٿيڻو آ تو پارن جو؟

(۳)

سو وقت بہ اچڻو آ ساٿي! هي خواب حقيقت ٿي ويندو،
جذبات اٿين اُپري ايندي هر حرف قيامت ٿي ويندو.

هي ٽنيا ٽوٽيون ڦاهيءَ جا رهندا نہ وڏيري شاهيءَ جا،
ڪو آزاديءَ اِشارو جڻ هي لفظ 'سياست' ٿي ويندو.

ڪا سُهڻي ڪو ميهارُ پڌو پر پار هزارن پر ويندا،
درياهہ جڏهن دڙ لاٿا پو هو سارو دهشت ٿي ويندو.

جنهن وقت بہ نڪتي سچ ڪني، ٿي پنهنجي چانديءَ جيئن بڻي،
وَرُ ساريندو آ جيئن وني انسان محبت ٿي ويندو.

دنيا تہ 'اياز' ڦري پيئي ڏس! ڏس! ديوار ڪِري پيئي!
هي رنج تہ سارو سپنو آ ۽ آخر راحت ٿي ويندو!

(۴)

ڇو جاڳيو آهين ننڊ منجهان، هاڻي تہ لِکي اک لاٿي تو!
هي ڪهڙي ڳالهہ جتائين تو اُن جيڪا اُڏ پر ڳاتي تو؟

اُن پل پر تون ڪيڏانهن وٽين جيڏانهن ستارن ميڙ آيا،
ٿي توکي ڪيڏا تيز آيا ڇو رات ڪَٽي مڌ ماتي تو؟

تون آنهہ اُتيني، اُن تہ نہ آهي پنڌ سمورو سپنو هو!
تو دور وڃين ڪيڏانهن، مگر ڇا پنهنجي راهہ سُڃاتي تو؟

ڇا سپنا سارا لڪ هيا، هي جونا جهولا جهڪ هيا،
پر تون سمجهين تو پڪ هيا؟ ۽ سچ پچ منزل تاتي تو؟

هي راڳ هيو ويراڳ هيو، جيڪي هو تنهنجو ڀاڳ هيو،
هي پنڌ بہ تنهنجو ماڳ هيو، جنهن لاءِ ڇڏيا گهر ياتي تو؟

هو جهونجهڪڙي پر ڏس پنڇي جي سپ ڪان اگ پر اُڏرن ٿا،
ڇا لاءِ 'اياز' سُتين هاڻي ڳاتي تہ پئي پرياتي تو؟

امداد حسيني

سفر! Suffer

وڃي پنڌ تيزگام
پوءِ تيز آهه يا ناهه
سا تہ ھن کي خبر نہ آھي
مگر سندس ذھن ريل جي ٻن پٽن جو محتاج ڪونہ آھي
اهو تہ پل ۾ الاءِ ڪاٿي رسي وڃي ٿو
اُتي جتي خيرپور نگر آھہ
اُن ۾ ھڪ ميرواھہ آھي
اُنھيءَ ۾ پاڻي الاءِ آھي الاءِ ناھي
اھا تہ ھن کي خبر نہ آھي
مگر انھيءَ ھڪ خبر ڪنان ٻي خبر بہ ناھي
تہ اُن جي ڪڙ تي
اُھا عمارت اڃا بہ آھي
مگر اُتي ناھہ ھاڻ "تنوير" يار پنھنجو
۽ يار تنوير ڪان سوا خيرپور لڳي اينئن جيئن ڪوئي گلاب گلدان ۾ سجايل بغير خوشبو!
بقول تنوير يار 'خوشبو تہ آھہ آزاد' ڪنھن بہ گلدان ۾ ڪڏھن قيد ڪانہ رھندي
ڪوي بہ ڪنھن ديس لاءِ خوشبو جيان ٿين ٿا
سدائين خوشبو جيان ئي آزاد ھو جيئن ٿا
۽ پنھنجي ساھہ جي ھيرَ ۾ ماڪ پاڪ لڙڪن سنڌي پيئن ٿا
۽ مُرڪندا مَرڪندا تڏھن شعر ڏيھہ پرڏيھہ کي ڏين ٿا
اُنھيءَ سمہ ھانءَ ھن جو ھبڪارجي وڃي ٿو
۽ ڪن اُڪن ڪيس اينءَ لڳي ٿو تہ ٻہنڌ ساري سڳنڌ آھي!

۽ ھن جي من جي ستارَ جي تارَ سارَ ٻڌجي چڙي پوي ٿي
۽ ذھن جي آسمان تي "ھُن" جي شڪل چوڏھينءَ جو چنڊ ٻڌجي ڪڙي پوي ٿي!
اُنھيءَ سمائي انھيءَ سڳنڌت منڊر سمہ ڪيس اينءَ لڳي ٿو تہ ھن جو سارو وجود ڄڻ آرسيءَ جيان آھہ صاف شفاف ڍنڍ نيري!
۽ ھوءَ اُن ڍنڍ ۾ گلابي ڪنول جيان ئي ترڙي پوي ٿي!

وڃي پنڌ تيز گام
۽ ڦملبي وڃي رات دور تائين
۽ ھي ڏسي ٿو تہ ھن جي پيرن ۾ آھليل ھڪ فقير، اُتي ٿو
وترستر ھڪ فقيرياڻي ڳيو ڪٽي آئي آھہ اُن لئہ
۽ چانھہ وارو لنگھي وڃي ٿو
تہ بوتلن وارو ٿو اچي
۽ جڏھن وڃي ٿو تہ ھڪڙي عورت پريان ڪٿان ٿي اچي ۽ ھن سان ٻُنڍڻ گسائي لنگھي وڃي ٿي
۽ ھُو بہ سگريٽ ٿو دکائي (تہ ڪير ماچيس ٿو گھريس ۽ وٺي ٿو سگريٽ اُو دکائي)

ٻہ چار سوٽا ئي مس هٿي ٿو تہ ساڳي عورت وَرِي وري ٿي
ٻُنڊڻ گسائي لنگهي وڃي ٿي
پريان وڃي برٿ تي چڙهي ٿي
۽ هن ڏي هڪڙي نهار اُڇلاءِ، شال اوڍي سمهي پوي ٿي، تہ جهٽ رکي ڪونگمرا ٽا جاڳن!
فقير مانيءَ ٻيو ڳهي آهلي پوي ٿو
فقيرياڻي پڻ لڳي ٿي
تہ چانهہ وارو وري اچي ٿو
جڏهن وڃي ٿو تہ بوتلن وارو ٿو اچي
ٽيشڻون اچن ٿيون
لڳو پيو آ مسافرن جو لهڻ چڙهڻ ۽ چڙهڻ لهڻ
هي سفر هيو يا Suffer هيو؟
سا تہ هن کي خبر نہ آهي
(ائين بہ آهي تہ زندگي آهہ ٽرين وانگر
وڃي پنهنجي ٽيشڻون ڇڏيندي
ڪٿي بيهي ٿي
نہ ٿي بيهي ڪٿ
جتي بيهي ٿي- اُتي مسافر لهن چڙهن ٿا، چڙهن لهن ٿا
۽ زندگي ٽرين جنءَ اُجاتي سفر/Suffer تي روان دوان ٿي رهي سدائين:
ٽڪيٽ آهي
ٽڪيٽ ناهي
انهيءَ جي پرواهہ ڪانہ آهي!)
"ٽڪيٽ؟" ٽيٽي اچي وڃي ٿو
ٽڪيٽ جنهن وٽ نہ آهہ سو ويل ۾ اچي ٿو
ٽڪيٽ چيڪر جي مُٺ ۾ ڏوڪڙ ڏئي ڪرائي ٿو جان آجي
"سلام!" مخصوص مُرڪ مُرڪي فقيرياڻي مٺو ڪنهي ٿي- رَنو اُرهہ ٽان لهي وڃي ٿو
پرون ويو ٽاٺجي، تڙيءَ سان ٽڪيٽ چيڪر چئيس ٿو: "او-ٽڪيٽ!"
مخصوص مُرڪ مُرڪي فقيرياڻي مٺو ڪنهي ٿي، رنو ڊڪي ٿي
ٽڪيٽ چيڪر هليو وڃي ٿو
فقيرياڻي بہ اُن جي ڪَيِ ڪَيِ هلي وڃي ٿي
فقير پهرين اُٿي ڏسي ٿو، ۽ پوءِ مُونن ۾ منهن وجهي ٿو ڇڏي ۽ هلڪو ڏڪڻ لڳي ٿو
۽ پوءِ پَٽ تي ڪرونڌڙو ٿي ڊهي پوي ٿو!

وڃي پنهنجي تيزگام
پوءِ تيز آهہ يا ناهہ
سا تہ هن کي خبر نہ آهي
مگر انهيءَ هڪ خبر ڪنان بي خبر بہ ناهي
تہ ريل جون هي تمام سيٽون Reserve آهن
Reserve سيٽن ۾ سنڌ لئہ ڪابہ سيٽ ناهي

تمام پنجاب لاءِ مختص
۽ سنڌ جي لاءِ ليٽرن وٽ فقط ٻهڻ لاءِ جاءِ آهي
۽ هي اُپي ڳاٽ آهه بيٺو
۽ ياد "هُن" کي ڪرڻ لڳي ٿو!

وڄي پني تيزگام اڳتي
۽ ذهن پنتي ورڻ لڳي ٿو
۽ ڪن اُڪن ۾ الاءِ ڪاٿي رسي وڃي ٿو
اُتي جتي "هوءَ" آهه. جنهن جون اکيون سڪيون ٿيون لڳن- ۽ ڳالهيون
ڳڻن پريون
رنگ انگ ۽
انگ رنگ جنهن جا!
گلن ۾ جيڪا گلاب آهي
رُتن ۾ جيڪا بهار آهي
نشن ۾ جيڪا شراب آهي
تمام بي اعتبارُين ۾ اُهائي هڪ اعتبار آهي
تمام تر بي قرارُين ۾ اُهائي وجهءِ قرار آهي
اُهائي ڪوتا.
اُهائي پوڄا.
اُهائي هن لاءِ پيار آهي!

وڄي پني تيزگام- سيڪجهه پنيان ڇڏيندي
وري بہ سگريٽ ٿو ڪڍي، پر نہ ٿو دکائي- رڳو چپن ۾ رکي ڇڏي ٿو (ائين هجي جڻ تہ دانهن ڪائي!)

وڄي پني تيزگام- ٽيشڻ لنگهي وڃي ٿي- نہ ٿي ڀي تيزگام- ۽ فاصلا الائي
ڪٽن پيا يا وڌن پيا
يا نہ ڪو ڪٽن ٿا نہ ڪو وڌن ٿا!
اها تہ هن کي خبر نہ آهي
مگر انهي، هڪ خبر ڪنان بي خبر بہ ناهي
تہ "هوءَ" اڪيچڻ جيترو فاصلو بہ هن کان پري نہ آهي
"اُها" تہ شهہ رڳ ڪنان بہ هن کي قريب آهي
نہ اپسرا ۽ نہ حور آهي
چوڻ ۾ ماڻهو تہ آهہ ليڪن عجيب آهي
ٽڙن جڏهن ٽهڪڙا "سُندس" ٻن پريل، لپ اسٽڪ بنان گلابي رَسيل چپن تي تہ مٺڙ روپيون ٽليون وڃن ٿيون
جڏهن "سندس" ري عجل ٿي ڪاريون اکيون ڪڇن ٿيون
(31.1.2002)

شمشير الحيدري

حمد

هُو ئي هُو، حق، هُوئي هو!

ازل حقيقت، ابد حقيقت، حال حقيقت- هُو ئي هُو،
وحدت اندر ڪثرت وارو خيال حقيقت- هُو ئي هُو.

وڻن ولين ۾، گلن ڦلن ۾، ڪک پن اندر هُو ئي هُو،
مٽيءَ پاڻيءَ، سورج چنڊ ستارن اندر هُو ئي هُو:
هڪ ئي جوت جمال حقيقت- هُو ئي هُو.

ماڻهن پکين جيوانن ُجي ساهن اندر هُو ئي هُو،
ڪاري ڳوري، شاهه گدا جي روپن اندر هُو ئي هو:
هڪ ئي جوت جمال حقيقت- هُو ئي هُو.

مسجد مندر گرجا اندر هُو ئي وسي ٿو، هُو ئي هُو،
محلن جهُوپن منجهه سراسر هو ئي وسي ٿو، هُو ئي هو:
هڪ ئي جوت جمال حقيقت- هُو ئي هُو.

"عنايت" بلوچ

غزل

انسان پاڻ تي جي مهربان ٿي پوي،
هر درد بي پناهه جو درمان ٿي پوي.
جي ناز جي نگاهه جو احسان ٿي پوي،
جيئون جي رنگ روپ جو امڪان ٿي پوي،
هن جي هجڻ سان سُونهن ۾ سرهاڻ هر طرف،
سنسار هن بغير ٿو سنسان ٿي پوي.
ٿو ڪير ڪنهن جي واسطي جهوريءَ جهجي جلي،
مطلب لئي هرڪو اچ ٿو پريشان ٿي پوي.
مذهب ۽ رنگ نسل جا ويڇا وڃن هليا،
انسان ذات شل وري انسان ٿي پوي.
انسان جو ضمير جي بيدار ٿي پوي،
ڪيڏو نه ڪائنات تي احسان ٿي پوي.
دلدار اوچتو جي 'عنايت' ڪري اچي،
بريا بدن ۾ لطف جو طوفان ٿي پوي.

تاجل "بيوس"

غزل

طوفان، باهه، مٽيءَ، اوندهه جو سلسلو آ،
دل ذهن بنهي ڏڏن ٿا، ڪهڙو هي زلزلو آ؟

تُنهنجي ئي هن شهر ۾، منهنجي هيءَ دل جي بستي،
توکان فتح ٿي ويندي، ديبل جو هي قلعو آ!

ڪهڙيون ابد ازل جون پيو منزلون پُڇين ٿو؟
منهنجو ته دم الستي، درياهه دادلو آ.

ورندو وٽاڻ پنهنجي، سنڌوءَ جا بند ٽوڙي،
مون کان پڇي ٿو ناصح، ڪنهن جو هُو قافلو آ.

بم، گنس، تيرَ، ڇُرا، رت ڇاڻ جا وسيلا،
ماڻهن جي هِن دنيا ۾، ڪهڙو هي ٽرٽلو آ؟

رنگ روپ مان لڳي ٿو، پيلو گهڙو آ 'بيوس'،
اِن کان پڇي پري ٿي، سُهڻيءَ جو هي دلو آ.

"تاج" بلوچ

غزل

هجرتون، درد، وڇوڙا ئي بڻيا ڀاڳ اسان جا جانان،
سپنا سائيا نه ٿيا، پاڻ جي پلڪن تي سجايا جانان!
جيڪي تانداٺا سيه رات ۾ سوپارا ٿيا ها جانان،
محض اُهڃاڻ جيان، هاڻ سي ڳنجن ٿا ستارا جانان!
هاءِ، اونداهه غفائن ۾ نڌڪا ٿي مُنا ها جيڪي،
وس ويرين جي ٿيا، تن جي نصيبن جا وسيلا جانان!
نينهن بي باڪ به هو، سُرت جي تهمت ڪي نه سهسائي سگهيو،
موه تنهنجي ته مگر هن کان وڏا ناز کڻايا جانان!
ڳوٺ تنهنجو ته پري ناهه، پري ڪو ايڏو،
تنهنجي شهرت جي حوالي کان ڏکيا سارا حوالا جانان!
پاڻ آداب محبت جي طريقن کان شناسا به ڪٿي،
تنهنجي پابوئي سيکاريا اسان کي ته سليقا جانان!
فوقيت عشق ۾ سورن کي ڏني پاڻ سدا 'تاج بلوچ'،
سک جيڪي به مليا، تنهنجي ئي صدقي ۾ سمورا جانان!

سرويچ ”سجاولي“

غزل

تنهنجي اکين جي اڳيان، هرڻن جون اکيون هيچ هيچ،
مون ڏٺيون ڪنهن پر نہ تيون، ييٽ ۾ سي ييچ ييچ.

جن بہ جن سان ٿيون ملن، تن ماڻيا ڪي مرتبا،
ويا اوهان سان تن جا پنجي، پيچ تي ڪي پيچ پيچ.

جنهن بہ پاسي ٿيون ڪڇن، سُرمي ڳڏيل سي سانوريون،
تنهن طرف سانوڻ سُڪار، ۽ ڪک پن جا ڪيچ ڪيچ.

ماڻڪيون محبوب تنهنجون، بي مثل ۽ بي نظير،
مَٽ نہ تن جو ڪٿ ملي، هي ملڪ سارا ميچ ميچ.

مرگهہ آهُو جون اکيون، يا نرگسي ڪي نيڻ پيا،
ڪابہ قيمت ناهہ تن جي، پل ڪٽي 'سرويچ' ويچ!

”محسن“ ڪڪڙائي

غزل

منهنجي چاهت ڪان بي خبر ناهي،
ها، مگر منهنجو همسفر ناهي.

حُسن جو عالمي ڳجهارت آ،
فلسفيءَ کي بہ ڪا خبر ناهي.

عقل چُپ آهہ سُونهن جي آڏو،
هِي تہ انسان جو اثر ناهي!

ڪير اُن ڪونج کي سنڀاليندو،
جنهن کي پنهنجو ڪو وَر ۽ گهر ناهي؟

صاف دل جو، سچو، کَرو 'مُحسن'،
هُن جي مَن ۾ اگر– مگر ناهي.

”وفا“ ناٿنشاهي

غزل

تير ڪائي بہ مُسڪرايون پيا،
تير انداز سان نيايون پيا.
ايڏا آهيون دنل انڌيرن ڪان،
ڏينهن جو پي ڏٺا جلايون پيا،
ايترو شور تي پيو آهي،
هڪ پُڌون پيا ۽ ٻي ٻُڌايون پيا.
پنهنجي لڙڪن جي آبشارن ۾،
حسرتن جو لهو وَهايون پيا.
پيار جا پَل ڏني عداوت کي،
وقت جي عاقبت وڃايون پيا،
صرف قبرن تي گُل چٽيل آهن،
صرف مُردن کي هار پايون پيا.
نيڻ آلا ۽ چَپ بُسڪل آهن،
ظلم جو داستان سُڻايون پيا.
بيوفا ۾ رکي وفا جي اُميد،
پيار جو فلسفو لڄايون پيا.
پنڌ آهي پري مُحبت جو،
صرف ڳالهيون ڪيون اجايون پيا.
زندگي موت کي وڃي پَرتي،
دوستو! هاڻ موڪلايون پيا.
ايڏو معصوم ۽ حسين آهُو،
پاڻ ڪان پي وفا! لِڪايون پيا.

”خاڪي“ جويو

غزل

نينهن جي نيند تي نيڻ روئنين پيا،
گُل تي ڳانيون لُڙڪ پوئنين پيا.
تُوهہ جنهڙي ڪڙي ٽمڪ ۾ ويڙهجي،
زندگيءَ جو زهر ذهن ڊوئنين پيا.
ڏُک جي ڏار تي ڏات وارا چبڙهي،
سوچ ٽاريءَ جا سُور سوئنين پيا.
ڪات جي وات ۾ ڪنڌ ڪُونڌر وجهي،
لڱ ڳاڙهي لهوءَ منجهہ لوئنين پيا.
ضَيا جي ڪار خاڪي وجهي ڪُني ۾،
درد جي ديگ ۾ داغ ڌوئنين پيا.

"آثم" ناتنشاهي

وائي

منهنجي ونني کان پوءِ، پرين!
ايڏا ناز ڪندين تون ڪنهن سان؟
ساعت ساعت: مَهل ڪُمهلا-
راتيان ڏينهان اوءِ پرين!
ايڏا ناز ڪندين تون ڪنهن سان؟
لوءِ ڇڏي هيءَ تُنهنجي، جڏهين-
ويندس مان ٻيءَ لوءِ پرين!
ايڏا ناز ڪندين تون ڪنهن سان؟
ڳولڻ سان بہ نہ مون جهڙو پيو-
ملندءِ ماڻهو ڪوءِ پرين!
ايڏا ناز ڪندين تون ڪنهن سان؟
هير پني تي هيڪاندي پَر-
آثم جاڻ ويتوءِ پرين!
ايڏا ناز ڪندين تون ڪنهن سان؟

نصير مرزا

جڻ گُلاب پنکڙي،
صبح ويل زندگي.
هير ڏير پير ڪنيا،
پرهہ جي هوا گهُلي!
وات وات گهات تي،
ڇَهل پَهل ۽ خوشي.
ڳوٺ ماهتاب جو،
مون ڏٺو گهُمي ڦري!
ڪوهہ نار، لوٽيون،
نينگريون ۽ دلبري.
سرتين جي سَٿ ۾،
هوءَ ڄڻ تہ جَلپري!
پَر مَنجهان لنگهي جڏهن،
لوڪ گيت جان لڳي؛
ڪنهن ڇيو پني هورڙيان،
ڇاڻ سانجهہ تي وَئي.
سج جي سُمهي رهيو،
رات پيني جاڳندي!

اياز گُل

غزل

ماڻهو جيڪي قرار چاهن ٿا،
زندگيءَ کان فرار چاهن ٿا.
هُو جي چاهن ٿا نفرتون هردم،
هر محبت ۾ ڏار چاهن ٿا.
پيار جي لاءِ پي انين سوچن،
ڄڻ نئون ڪو شڪار چاهن ٿا.
درد، دل ۾ اچن ٿا انين، جيئنين،
نينهن ۾ ڪو نڪار چاهن ٿا.
نيڻَ، مَنُ، خوابَ ڏاڍا ظالم هِن،
ڪو پرانهون ئي پار چاهن ٿا.
منهنجي دل ڪي اچي لڳا آهن،
روڳ پي روزگار چاهن ٿا.
نيڻ ٽڪجن ٿا، جنهن گهڙيءَ، سامهون،
صرف تنهنجو دوار چاهن ٿا.
چپ منهنجا، هي لفظ، شعر سيني،
سنڌ! تولئہ سُڪار چاهن ٿا.

مختيار ملڪ

غزل

توکي ڏسندي هاڻي وينو هي سوچيان ٿو آئون،
سپنن کان وڌ سهڻيون آهن هي ساپيائون.
ماڳ ماڳ تي مات ملي ۽ موڙ موڙ مانار،
پوءِ بہ دل جي ڊنل شهر تي جرڪن آشائون!
تصويرن ۾ ويجهو ويجهو، پري پري پر هونئن،
دورڪو لينس سمورا آهن، ڪوڙيون ڪنمرائون!
پري پري جينن لالٽين جو ڪارو ٿي ويو ڪانو،
پنا ڪري انين ڪارا سارا، چمڪن رچنائون.
جن هٿڙن هو ياڳ جي لئہ گهڻوئي پاڻ پتوڙيو،
ياڳ سياڳ جون اُنهن هٿن تان مٽجي ويون ريکائون.
طوفانن جو وير آ کهڙو، منهنجيءَ دنيا سان،
مون کي وکيري ونديون آهن، اڪثر تيز هوائون!

•

ادل سومرو

آخري مشورو

نينگري! تون جي ٻڌي هن نينهن ۾،
مينهن ۾ نڪتي تون آهين گهر منجهان،
۽ در منجهان، تُنهنجي پنيان ڪائي نهار،
دور تائين تُنهنجو پيڇو تي ڪري،
جنهن ۾ري تي آڳ ڪائي جهنگ ۾،
جنهن تہ توڪي تي جهلي، تون ڪين وڄ،
مڄ نہ مڄ پر ڪي ڪہ ٿيون ترسي اُتي،
درد تنهنجو آ جتي، ڪجهہ سوچ تون،
اينن نہ تني جو عاشقيءَ جي رنگ ۾،
تون وساري وات ڪٿ رُلجي وڃين،
پُلجي وڃين، رستو پرينءَ جي پار جو،
هار جو ان ۾ نڪو ارمان آ،
پر اهو امڪان آ، تنهنجو متان،
پيار تان، ويساهہ ني اُڏري وڃي،
خواب تنهنجا جي پيا ٽڪجي ڪٿي،
دل ويچاري دربدر تي جي وڃي،
پوءِ جي پڇتاوَ ڪان بهتر آهي،
ڪي گهڙيون ترسي اُتي ڪجهہ سوچ تون،
سوچ سياڻي، او نماڻي نينگري!

احمد سولنگي

غزل

سپنا حساس آهن،
اڪثر اُداس آهن.

هو دور دور هوندي، هو آس پاس آهن.
سامهون شراب ۽ هي، هر ٿيون هراس آهن.
اي قيس! اوڍِ تنهنجا، صحرا لباس آهن.
اُڄ اُڄ اُسات منهنجي، ساگر پياس آهن.
ڪينجهر ڪڏهن نہ سوچيو، نوريون نراس آهن.
ڪي مهربان ماڻهو، منهنجي شناس آهن.
عيسيٰ اڱڻ اي مريم! ٽُڪرا تياس آهن

★

"سوز" هالائي

وائي

پلپل تنهنجا پَن، ڇٽيو پت پون،
سرءُ رُت جي واءُ ۾!
ٽنهن اُس جي تاءُ ۾، سُڪيو سوڪ ٿين،
سرءُ رُت جي واءُ ۾!
موسم متائي ڇڏيا، سارا ويس ورن،
سرءُ رُت جي واءُ ۾!
آکيرا اُجڙي ويا، پنڇي ڪٿ ويهن،
سرءُ رُت جي واءُ ۾!
ڪينن پل تو وٽ گهاريا، مون سان محبوبن،
سرءُ رُت جي واءُ ۾!
ڇا لئہ منهنجي ڇانءَ ۾ رهيو واس نہ وَن،
سرءُ رُت جي واءُ ۾!
وري جوڀن تنهنجو اکيون شال ڏسن،
سرءُ رُت جي واءُ ۾!

احمد خان "مدهوش"

غزل

قبرُ فضائن ۾ نہ آواره هوائن وانگر،
گُل محبوب کي گمنام گدائن وانگر.

جنهن جي درشن جي تلاش آهہ مسافر توکي،
سو خدا ناهہ زماني جي خدائن وانگر.

پنهنجي هستيءَ جا وڳا ويس ڪپي ڪوري،
ليڙون ليڙون تي فقيرن جي قبائن وانگر.

وڏ مجازيءَ کان حقيقت جي طرف ڏي تڪڙو،
پل تہ بيٺا ني هجن زلف بلائن وانگر.

چئي "توڪلت عليٰ الله" جو ڪلمو مدهوش،
ڪر وفا پنهنجي کي مشهور وفائن وانگر.

مقصود گل

غزل

سرءُ اندر ۾ بهار چهرو، عجيب موسم ڪنيون وتون ٿا،
ڪلون ملون ٿا مگر اکين ۾ هزار آگم ڪنيون وتون ٿا.
نظر گلابي ڏسي تہ دل ٿي، رباب چيڙي ثواب سمجهي،
دکم دکم تہ بہ سرور سمجهي، سرود سرگم ڪنيون وتنون ٿا.
حُسين جو غم سرير ۾ آ، دکي دکي دل جهجي پوي ٿي،
عَلمُ قلم جو بلند آهي، نگاهہ پُرنم ڪنيون وتنون ٿا.
گهڙي بہ هڪڙي لٿو نہ دل تان، ذرو نظر تان هٽيو نہ آهي،
پري نہ آهي پساهہ کان سو، هيئن همدم ڪنيون وتنون ٿا.
نشو نظر جو نظر ۾ آهي، اکين مان اوتي پيئون، پيئاريون،
خمار مني جو لٿو نہ آهي، دليل دم دم ڪنيون وتنون ٿا.
حريص محفل نہ راس آئي، 'عميق الفت رکون اکين تي،
گلن سان پنهنجي عجب عقيدت،' شفيق شبنم ڪنيون وتنون ٿا.
محبتون جو وندي ورهائي، اهو اسان جي ونين ۾ ويهي،
ڪدورتن کي ڪٽي هميشہ، پيار پيهم ڪنيون وتنون ٿا.
اکين ۾ سنڌو، اندر ۾ آتش فشان دک جو ڏجي پيو ٿو،
دکن سکن جو اندر ۾ پنهنجي عجيب عالم ڪنيون وتنون ٿا.
اکين رکي 'گل' چمون گلن کي، گلن مثل ٿا وفا ورهايون،
يلي هوا کان پڇي ڏسي ڪو، هڳاءُ هردم ڪنيون وتنون ٿا.

جلال ڪوري

ڪافي

'الانسان' جي بولي بولي،
راز ڇڏيا سڀ رانجهن کولي!
عشق مان ساري جوڙ جوڙيائين،
ڳجهہ لڌو ڪن ڳولي ڳولي.
تون تون مان وسري ويني،
آيا جڏهن عشق جي اولي.
'سبحاني ما اعظم شاني'،
عشق ٿو سارا راز اُکولي.
حق ٿو 'انا الحق' چوائي،
دنيا ڀُلجي وئي ڪنهن پولي!

وسيم سومرو

غزل

گل ڦُٽن پيا اکين مان اجا پيار جا،
رنگ آهن اُجهاٿا نہ سنسار جا.
او مِني! مُرڪندڙ نيڻ پنهنجا ڪٽي،
ڪجهہ تہ انداز ڏي سُونهن سينگار جا.
نيٺ ڪهڙو سفر، هُو پَريان پيو سڏي،
ورق سارا ٿيپي، جيت ۽ هار جا.
روشني هيءَ اُڏامي اجي پنهي ڪٿان،
وار ڪوليا وري ڇا سکيءَ سار جا.
تون بہ سُر جي سفر ۾ ڏيئو ٿي پرين،
رنگ تون جي ڏسين ترڙيندڙ تار جا.
چنڊ مُرڪي مڇيءَ جيئن ڏنس پني مٿان،
ڪنهن مُماٿيءَ چڪيا پني سرا چار جا.
هاڻ ڪهڙيون مياريون وسيم ڏيان!
سڀ قبولي ڇڏيا مون سَنا يار جا.

فياض چنڊ ڪليري

ڪافي

'ڪُن فيڪون' کان اڳ ئي هئا سين،
پاڻ ازل جي اوٺ الا.
قيد ڪيو هن جسم جادوگر،
اُڪرڙين روليو نگر نگر،
ڪنهن جي ڪارڻ رهجي ويا سين،
پاڻ ازل جي اوٺ الا.
پاڻ گناهن مان ڇا ڇاڻون؟
پاڻ ثوابن مان ڇا ڇاڻون؟
حُسن ڀُلايو، ڀُلجي ويا سين،
پاڻ ازل جي اوٺ الا.
آبِ ڪوثر جي پياس هئا سين،
اونهو ڪو احساس هئا سين،
ڪنهن جو پيتو، پياس ٿيا سين،
پاڻ ازل جي اوٺ الا.
"چنڊ ڪليري" پاڇو بڻجي،
جڳ لئہ درد دلاسو بڻجي،
چار گهڙيون هِن جڳ ۾ جيا سين،
پاڻ ازل جي اوٺ الا.

ساحر راهو

غزل

ڪا ڪشش تہ آهہ اي مهجبين! تنهنجي سونهن پريي سُپاءَ ۾،
مون وڃايو پنهنجي وجود کي تنهنجي پيار جي آ تلاءَ ۾.
تنهنجو انگ انگ شراب آ، تنهنجو روپ رنگ گُلاب آ،
تون ڪٿي نمارين نگاهہ کي پڇي چنڊ پنهنجي حياءَ ۾.
آ حجاب تنهنجو بہ اڻ ڇُهيو ۽ اڻ پڙهيو تون ڪتاب آن،
مون ورايو ورق تہ دل پِني آ ڪنواري ڪوري هُڳاءَ ۾!
تنهنجي تن جي هلڪڙي باهہ تي مان تڏن چپن کي سيڪيان،
مان پتنگ جان ٿو جلان شمع! تنهنجي جوت جي ئي الاءَ ۾!
تون اکين سان آڇين شراب ٿي، تون چپن تي آڻين رباب ٿي،
چا نفاستون چا نزاڪتون، مان ڏسان ٿو تنهنجي جڙاءَ ۾!
تون تپش ۾ گماڻي اجهي جيان، تون ڳرهاڻي درد جي رات ۾،
چا خلوص آهي خدا ڀريو اي مسيحا تنهنجي جهڪاءَ ۾.
تنهنجو ڇماءَ جڻ تہ نفيس ڪنهن جي نگاهہ جي ڪائي نصيب آ،
تون ملين تہ مون کي اينين لڳو مان هجان گلاب نماءَ ۾.
تنهنجي تيز نظرن جا تير جڻ تہ ڪي دشمنن جا ئي وار ها،
مون جهڪايو ڪين نہ ڍال ۾ مون اکيون نہ ٻوٽيون بچاءَ ۾.
تنهنجي ساحريءَ جي اڳيان تڳي منهنجي شاعري سو نہ آ سفل،
تون بهار مُند جي شامڙي، آ شراب تنهنجي رچاءَ ۾.

عارف پنڊ

غزل

رات سنسان، ڪاري گهٽا چوطرف،
هڪڙو انسان، ڪاري گهٽا چوطرف.
ڪيترو مان سحر کي تلاشي ٿڪس،
پوءِ بہ امڪان، ڪاري گهٽا چوطرف.
سج اُتي آن ويو سات منهنجو ڇڏي،
جت بيابان، ڪاري گهٽا چوطرف.
گيت ڪويل جتي جهومي چوندي هئي،
سو نہ گلدان، ڪاري گهٽا چوطرف.
سات آنڌي بڻيو، پيار تنهنجو رئي،
درد طوفان، ڪاري گهٽا چوطرف.

ايوب ڪوسو

غزل

هي روح جي ڪاڻ راحتون هِن،
گُلاب چهراً ڪي آيتون هِن.
سنيالي رڪجو سنيالي رڪجو،
هي لُڙڪ يادون امانتون هِن.
اکين ۾ سانوڻ پيو روح اڪيلو،
او پيار تنهنجون عنايتون هِن.
پراوا پي دوست ٿيو پون ٿا،
قرب ۾ ڪيڏيون ڪرامتون هِن.
اوهان ڇڏي ويا ڪري اڪيلا،
دُکن سان هاڻي رفاقتون هِن.
اسين تہ آهيون ڪي رول بادل،
پرين اوهان کي ئي پارتون هِن.
ڪڏهن رئاڙي ڪڏهن کِلائي،
عجيب هُن جون بہ عادتون هِن.
ها! سونهن کي سجدا حُسن جون ڳالهيون،
اِهي اسان لئہ عبادتون هِن.
وڃن ٿا لمحا گُلاب بڻجيو،
ٿينديون جو هُن جون زيارتون هِن.

حبدار سولنگي

وائي

مون سمايا ذات ۾،
تهڪ تنهنجا او مني!
جڻ ڪنوڻ آئي ڪٿي، وڏڦڙي برسات ۾،
تهڪ تنهنجا او مني!
ياد هر هر ٿا اچن، چانڊنيءَ جي رات ۾،
تهڪ تنهنجا او مني!
خوشبو خوشبو ٿي لٿا، سوچ ۾ جذبات ۾،
تهڪ تنهنجا او مني!
منهنجي هر هڪ گيت ۾، منهنجي هرهڪ بات ۾،
تهڪ تنهنجا او مني!

بخشل باغي

غزل

الائي تہ کھڙي لٿي شام ناسي،
گھٽين کي بہ ويڙهي وئي آ اُداسي.
سدائين صدا جا رکنين ديپ روشن،
رهي ديس! دل تنهنجي دردن جي داسي.
وڇوڙو بہ ڄڻ وار آ دلبريءَ جو،
مٿان چنڊ ڄڻ لڙکندڙ آهي ڦاسي.
اُجاريءَ کي مهٽو ڏنو سمنڊ جو تنهن،
رهي سپ جنهن بوند ڪارڻ پياسي.
اها شاعري آ، اکين جي ڪهاڻي،
خوابن جي لفظن ۾ ڪيان ٿو عڪاسي.
جلي وٿ جا ديپ روشن ڪري ٿي،
اُنهيءَ جي اندر ۾ وڌي آ اُماسي.
اجان پيو ستارن جان ٻنواس يوڳي،
اهو چنڊ آ ڪو ازل جو سنياسي.
مَان پنهنجي ئي هستيءَ تي آهيان ٽنگيو پيو،
بدن روح لء ٿي پيو آ انگاسي.

مختار گهمرو

غزل

حسن جي شهڪار دل موهي وڌي،
عشق جي اسرار دل موهي وڌي.
نينهن جون نظرون ڪٽي دل ويو ڪسي،
اکڙين جي آر دل موهي وڌي.
مون ڇيو منڇر ملي مهراڻ سان،
اڻ لکي اقرار دل موهي وڌي.
عرش ذرتيءَ کي چمڻ آيو لهي،
سوچ جي سهڪار دل موهي وڌي.
ساهہ ۾ سرهاڻ ڄڻ وئي آ رچي،
موهہ جي مهڪار دل موهي وڌي.
سوچ ۽ ويچار جي فرصت ڪٿي،
دوبدو ديدار دل موهي وڌي.
ڇينُ ڇوراڻي ويو اُلڪا ڏئي،
ورهہ جي وهنوار دل موهي وڌي.
زندگي "مختار" اريبم سونهن کي،
قرب جي ڪردار دل موهي وڌي.

مير حسن آريسر

نظم

اسان جي سهٽي جهڙي دل
درد جي تار درياءَ ۾ ٻڏي ويئي
نہ جيسين آس جو پيلو ٿيو پورا
نہ ڪنهن وشواس جو پيلو ٿيو پورا
تيسين هو تري ڏاڍي
هاءِ! هني ڇري ڏاڍي
جو ساهڙ جهڙي سپرين لئہ
سدا وچ سير ۾ ويندي
ڪڏهن پي ايءَ نہ سوچيائين
تہ سچو هي ڏيهہ ڏم وانگر
آويءَ تي سڙي ٿو پيو، پچي ٿو پيو
انهيءَ ۾ ڪو پڪو اهڙو گهڙو ناهي
پرينءَ جي پار پهچائي
ايڏو وڏ- وڙو ناهي
نہ جنهن ميهار جهڙي يار ڏي ويندي
وقت جي وير کي ماپيو
نڪي سک جي ڪنهن اونهي سير کي ماپيو
اهائي سهٽي جهڙي دل
وڇوڙي جي ڪنهن ويروتار
درياءَ ۾ ٻڏي ويئي
درد جي تار درياءَ ۾ ٻڏي ويئي.

ظهير زرداري

غزل

تون جو آئين تہ مون کي خوشي ٿي گهٽي،
منهنجي دل جي ڏکن ۾ ڪمي ٿي گهٽي.
حال احوال دل جا ڏنم ۽ ونم،
رات ڪيڏي ڪچهري سُٺي ٿي گهٽي.
تون ڪري قرب آئين اڱڻ تي مٺا،
تو ڏنو سِڪ منجهان منڪشي ٿي گهٽي.
تنهنجي ڏوري ڏسڻ سان ويا دک لهي،
عشق تنهنجي ۾ دل هني ڇري ٿي گهٽي.
مرض سارا اندر جا لهي ويا 'ظهير'،
تيون خوشيون ئي خوشيون زندگي ٿي گهٽي.

ملهار سنڌي

غزل

روز مران ٿو پو بہ جيئڻ ٿو چاهيان مان،
جيون توسان پيار ڪرڻ ٿو چاهيان مان.

رنگ حياتيءَ جا سڀ وڪري ويا آهن،
بيهر اُن ۾ رنگ ڀرڻ ٿو چاهيان مان.

ڪيستائين سهندو رهندس سور پرين؟
گهٽو رُنو هان، هاڻ کلڻ ٿو چاهيان مان.

مون کان ڌار رهي تون ڇين پسي سگهندين؟
توکان اِها ڳالهہ پڇڻ ٿو چاهيان مان.

هڪ ڌرتيءَ لئہ ۽ ٻيو پنهنجي سرتيءَ لئہ،
سارو جيون گيت لکڻ ٿو چاهيان مان.

بس هڪڙي "ملهار" تمنا آ مَنَ ۾،
تنهنجي دل ۾ يار رهڻ ٿو چاهيان مان.

گل نڪڙائي

غزل

پاڻ وٽ محفوظ چاهت ڪي رکو،
پيا سنڀالي سا وڏي دولت رکو.

راهہ تي قابض انڌيرا ٿا رهن،
روشني تي تن سان ڪا سنگت رکو.

پنهنجي شخصيت جہ رکو ڪوئي ڀرم،
شوق وارن سان ڪا شرڪت رکو.

آرسيءَ جيئن صاف ستهرو آهيان،
ڇو پلا مون تي پيا تهمت رکو؟

ڪولي ڪڙڪي وار ڪولي ٿا بيهو،
حسن ۾ ڇنو طرف پيا شهرت رکو.

عشق ڪي آهن بہ ڪي آداب ٿيا،
عرض آهي ڪجهہ سندس عزت رکو.

عاشقن کي ڏيئي سندر واسطو،
دل اندر مضبوط نئين حسرت رکو.

رات جو ماحول ۽ ٻي چاندنيءَ،
پوءِ بہ ايڏي ڇو مِنا فرقت رکو.

دوستو، ويندس مري مان جلد ۾،
پنهنجي 'گل' جي ڳولي ڪا تربت رکو.

جوهر بروهي

غزل

سُتي تہ ڇا پر مان جاڳ ۾ پي لهان پيو ٿو خواب تنهنجو،
تہ ڪاڇي رڻ ۾ جهڙالي موسم جيان لڳي ٿو شباب تنهنجو.

جڏهن تہ اڻ ڪٿ هي دلبري آ، تڏهن تہ اپنائي بي رخي آ،
هي لوڪ پرکي پيو ٿو هاڻي، سوال منهنجو جواب تنهنجو.

هي منڙو چهرو آ سونهن واسيل، وجود تنهنجو ورونهن واسيل،
مقالا، مضمون، شعر ناهن، لکان پيو ٿو ڪتاب تنهنجو.

جڏهن نگهہ سان مليون نگاهون، پلئہ پيون هن تڏهن کان آهون،
مري جيئڻان ٿو ۽ جي مران ٿو، وڏو آ ڇهري ۾ تاب تنهنجو.

آ چاهتن منجهہ سچ سارو، تڏهن وريو آ وفا جو وارو،
پيا بہ توکي ڇني ڏين ٿا، زيادتي آ عتاب تنهنجو.

الائي ڪڏهن هي وقت ايندو، ۽ منهنجو بيدار بخت ٿيندو،
تون مون کي پنهنجو ڇني سڏيندين تہ وات مصري گلاب تنهنجو.

فريد آباد منجهہ هر هر، تڪي ٿو راهون 'بروهي جوهر'،
پري قدم تون هليو بہ ايندين، ڪُٿي نہ سگهبو حساب تنهنجو.

اسد جمال پلي

غزل

ظلم جڏهين ٿيو جابجا آهي،
سا تہ ڌرتي بہ زلزلا آهي!

هُن جي حصي ۾ آ جفا ني جفا،
پنهنجو شيوو وفا، وفا آهي.

مون کي چئو ٿا تہ، "مات ۾ رهجان"،
هُن کي چئو ٿا، "زبان سِوا آهي."

منهنجيون شڪوه شڪايتون تہ ٻُڌو،
پوءِ جو پي چئو، بجا آهي.

منهنجي سنڌوءَ شينهن- دريا کي،
جنهن بہ روڪيو، ٿيو فنا آهي.

تنهنجي وس ۾ آهن جي ٻنراجون،
منهنجي هٿ ۾ بہ ڪربلا آهي.

اسحاق سميجو

تون ڪڏهن برسي بہ ڏس!

• تون ڪڏهن برسي بہ ڏس!
منهنجي هر هڪ انگ ۾ ڪنين مور آهن
هڪ نئين تاريخ آهي
ڪنين انوکا دؤر آهن
ڇا چوان، هر دؤر هڪڙو چنڊ آهي
سجُ آهي
خواب نالي سان سَيارو آهہ هڪڙو
دل جي نالي ساڻ هڪڙو ڪنڊ آهي
عشق جي نالي سان هڪڙو ديس آهي
درد ئي اُن ديس جو بس ويس آهي

• او گلن جي ڪيت جهڙي!
او انگوري باغ جهڙي جسم واري
او حسينا، او وصل جي شام جهڙي سانوري
جو نٿي مون ۾ سلي وانگر ڦٽين
رات جي راڻي مان جنن خوشبو ڦٽي ٿي
سج مان ڪرڻا ڦٽن
جيئن ڏاڙهونءَ جي وَڻن ۾ گل ڳاڙها
يا جنين سپنو ڦٽي ٿو ننڊ مان
بانسريءَ مان سُر مٺا
يا سُڪل وڻ مان جا گونج اُڀري
نئن پهاڙن مان
اکين مان لڙڪ
دل مان غم
ءِ ڳالهين مان جنين ڳالهيون ڦٽن
ٻج مان جنن ڪو سلو
ءِ سلي مان گل
پو گلزار ڪنين!
يا ڪڏهن مون ۾ اُڏامين جو نٿي
اُپ ۾ اُڏري جنين ڪا چانهہ نيري
رات ۾ تارو ڪڙي

يا نديءَ جي ڇڙ مٿان ڪا سڙهہ کُليل ٻيڙي هلي
واءُ جنن پن پن ڇهي وڻ سان ملي
مل ڪڏهن!
يا ڪڏهن مان ٿي ملڻ توسان اچان
جنهن نموني زڻ وسنديءَ سان ملڻ جي لاءِ ايندو
آ ڪهي
جو تہ منهنجي زندگي
پاڻ چاهيون يا نہ چاهيون
هيءَ الهڙ عمر، هيءَ روشن وَهي
ڪي پهر اندلت جيان اُڀري
وري ويندي لهي
پوءِ سوچي ڇا ڪبو
ڇا غلط هو، ڇا صحيح!
ان ڪري ئي تو چوان
آءَ گڏجي پاڻ ٻني
دل جي اونداهين گفائن کي ڪيون روشن
او منهنجي روشني!
ڪڙڪيتي ساڻ
ڏيئي سان
يا ڪرٽي سان ڪٽي!

• آءَ ڪاري رُڃ مان نڪري هلون
واسنا سان اُڃ ماريون
روح جي جهرٽي تي پو وِهنجون هلي
او خدا جي خواب جهڙي جلپري!
ماڪ جو قطرو مان آهيان
تون ڪڏهن دل جي ڪليءَ جي
پنکڙي تي
باڪڙي تي
ان ڪڪائين ڳوٺ جي
واٽ جنهن جيءَ تي ڪٽي واسينگ غم جا تا ڦرن
پو بہ ڪيني حسرتون
وَل جنن مهڪن پيون!

خواب واٽهڙو لنگهن ٿا
واسجن ٿا ، مست ٿين ٿا
تو مٿان
تنهنجي تصور جي مٿان
ڪئين پتنگا سر ڏيڻ جي لاءِ آتا تا ڦرن
هيءَ پي توکي خبر آهي
الاني ڪونہ آهي
منهنجو رستو
تنهنجي قدمن کي چمڻ جي سڪ سانڍي
ڪيترن جنمن کان پيو مالها جپي
جيئن ڪو درويش حق سان هڪ ٿيڻ لئہ
پاڻ ارپڻ جو ازل سان عهد پاڙيندو هجي!
شهر آهي پاس باسي
ڏينهن ٻڏندو تو رهي پيو وانئتيون
رات ٿي موهي ڏِنا!
بي قدر
او بي مهر
او بي خبر!
او بيوفا
مان نہ هڪڙي سِپ وانگي
سمنڊ ڪاري جي ڪناري تي صدين کان منتظر
آهيان سنڌءِ
پاڻءِ ناهي
ڪاٻہ موسم ، ڪا خوشي ڪنهن هڪ پَهر جي
چو نٿي بخشين ڪڏهن
بوند هڪڙي
بوند تون پنهنجي مهر جي
جا جهڻڻ سان پيار منهنجو
ٿي پوي انمول موتي
سڪ منهنجي
ڇڪ تنهنجيءَ مان وجي آزاد ٿي
مان بدلجي رقص ٿيان
عڪس ٿيان
وَجد ۾ آيل مٽيءَ جو
۽ پوي جاڳي مقدر
روح جي هر هڪ گهٽيءَ جو-
تون ڪڏهن برسي بہ ڏس!
بي مهر، او بي خبر، اڻ جاڻ ڪکري
منهنجي هرهڪ انگ ۾ ڪئين مور آهن!
هڪ نئين تاريخ آهي،
ڪئين انوکا ڏوڙ آهن!

روبينہ ابڙو

غزل

لوڪ سارو ڪپر جو ڳولهائو!
بس رڳو تون لهر جو ڳولهائو!

تنهنجي در تي اُداس بيٺو آ،
درد هڪڙو اندر جو ڳولهائو!

سوچ پي راهہ ۾ ڇڏي آئين،
ڪهڙي آهين شهر جو ڳولهائو!

توکي ڏسندي ئي ساڻ تارن جي،
چنڊ آهي ڪڪر جو ڳولهائو!

ڪيڏو ڳهلو سُتي نہ ڪائي دوا،
اوچتي آ اثر جو ڳولهائو!

ڪين ٿيندو ڪڏهن بہ آهہ چريا،
اَڪُ، ٿوهر، زهر جو ڳولهائو!

گيت ڪو ساڻ ٿو گهري تنهنجو،
خيال آ، تنهنجي پر جو ڳولهائو!

نيڻ جنهن جا ازل کان اوندا ها،
ذهن تنهنجو سحر جو ڳولهائو!

پُشپا "ولڀ"

پراڻي ڪهاڻي، نئين جنگ!

• هي ڪهاڻي سڀني جي ڪهاڻي آهي
تنهنجي منهنجي سڀني ماڻي آهي
هر گهر، گهٽي، شهر، ملڪ ۽ ڪنڊ
جي ڪهاڻي آهي
ٿوري ٿوري نئين، پر ڪافي پراڻي ڪهاڻي آهي.
مان جا صبح جي ٽڏڙي هير هنس
صبح جو پهريون تازو
۽ روشني جي پهرين ڪرڻ
هاڻي ڳاڙهو واچوڙو بڻجي وئي آهيان.

• منهنجي اعتبار جي عمارت
جنهن جي هرهڪ سِر
مون ڏاڍي پيار
۽ گهڻي اعتماد سان رکي هئي
هڪ لحظي ۾ هيٺ ڪِري پيئي آهي
مان اُن ماڻهوءَ وانگر ٿي وئي آهيان
جنهن جو پورو شهر، ۽ شهر جو هر گهر
بوڏ هيٺ اچي ويو آهي
هُن جي گهر جا سامان هيڏانهن هوڏانهن
ترندا هجن
۽ هو ڪجهه نہ ڪري سگهي
نہ ڪنهن طرف پهچي سگهي
نہ ڪنهن کي سڏ ڪري سگهي
هُن جو آواز اُتي ئي گهٽجي وڃي، دٻجي وڃي
رڙيون سُڏڪن ۾ بدلجي وڃن.

• جنهن تي مون ايڏو اعتماد ڪيو
دل ۽ جان سان پيار ڪيو
هرهڪ ڳالهہ جو خيال ڪيو
۽ پهاڙ جيترو انتظار ڪيو
تَڪر جهڙو ڏينهن
جبل جهڙي رات کي ڏينهن ڪيو!

مون سمجهيو اُنهن سڀني راتين جي آخر ۾
هڪ صبح آهي
نئين زندگي جو پيار آهي
ڏُک کي ڏک نہ سمجهي
مون هُن تي ڪيڏو نہ انڌو اعتبار ڪيو.

• مون هُن جي دير سان اچڻ جي عادت کي ضرورت سمجهيو
لاپرواهي کي مجبوري سمجهيو
پاڻ کي ٺاهڻ جوڙڻ، خوشبو لڳائڻ کي سُنت سمجهيو
مون کي خبر نہ هئي
تہ هو منهنجي عمر سستي اگهن ۾ وڪڻي
پنهنجي لاءِ نوجواني جو تازو ترين فارمولو
خريد ڪري رهيو هو
منهنجي گهر ۾ رهي، بازار جون خوشيون خريد ڪري رهيو هو
مون کي خبر ئي نہ پيئي تہ هو منهنجو سهارو وٺي
الائجي ڪيترن کي پار پُهچائي رهيو هو
هاءِ منهنجو سادو من!

• مون پنهنجو سڀ ڪجهہ وڃائي ڇا پاتو!
ٻہ ٻار، وارن جي چاندي ۽ چوڌيواري!
اُن تي ٻہ ڪلهہ مون کي نوٽيس مليو آهي
هُو تہ چڻ ڪڏهن منهنجو هيو ئي نہ
هي گهر بہ منهنجو نہ هيو
مون کي ائين لڳو چڻ
جنهن تختي تي ويهي مان،
طوفان سان وڙهي رهي هُئس،
اهو بہ چڻ کسڪي ويو هجي!

• اهو سچو ڪجهہ مون سان تہ هاڻي ٿيو آهي،
پر مون جهڙين سان روز ٿئي ٿو،
اُن کان بہ بدتر ٿئي ٿو،
جنهن جي مون کي ڪا ڄاڻ ڪانهي
ڳالهہ صرف اِها آهي تہ
اِهو ڇو ٿو ٿئي؟

ڪيستائين ٿيندو رهندو؟
ان لاءِ، ڇا اسان سچ کي نيزي جيتري مفاصلي تائين
اچڻ جو انتظار ڪندا سين،
۽ رڳو حقن جون ڳالهيون
عورتن جا ڏينهن ملهائيندا رهندا سين
'Mom you are fantastic' جا ڪارڊ موڪليندا
رهندا سين؟
آخر ڪيستائين؟

• پر هاڻي مون به پنهنجا ڳوڙها اُگهي ڇڏيا آهن
سوچي ڇڏيو آهي
ڪجھ به ٿئي، مون کي پنهنجي جنگ وڙهڻي آهي
پاڻهن هجي يا ٽنگ،
زبان هجي يا ڪنڌ
هاڻي مينڻ ناهيان مان
جبل آهيان، ٽڪر آهيان
آتش فشان آهيان مان! (نُور الصباح جي نالي)

علي آڪاش

نظم

چڻن پترن جون ڪنڌيون
۽ ڪکن جي ڇت آهي،
ڇت ۾ جا ڪام تنهن ۾،
ٽي بري ڇمني پڇي:
هڪ وهاڻو ڇوَ بنا
ڪٿ جهولي وانگيان
چار چونتريون جست جون
ٿالھ چُلھ ۽ ٽي پيالا
ٽي پُتا جوڙا، پراڻو پوتڙو
پير ۾ توکي ڪڏهن
مون جُتي ناهي ڏٺي
آنءُ پانئيان تو جيان ڪنگلو نه ڪو
اڪ ڪٺي ڏس
جڳ وٽ ڇا ڇا نه آ!
پوءِ به تنهنجي جيءَ ۾
جهُجهڪي نه ڪا
لونءِ ۾ لرزو نه ڪو؟
مون ڪلي تنهن کي چيو:
تون ته راڻي رات جي
توکي پلا ڪهڙي خبر؟
صبح سانجهي هر پهر
آنءُ آهيان بادشاھ
تر سڄي جون سپ پتاريون
ڪَر ڪٺيو مون لئه تڪن
مستِ ٿيو رَنپن رڙن
ڪٽڪن ڊِڪن
ڦيرا ڪلي چوڦير پائن
ڪين هڪڙي جاءِ تي
ترسن ٽڪن.
ڪيترا وَاڙا وٽاڻ
آنءُ ئي تن جو اڪيلو آسرو
گهانگھ هت مون جڻن گوالو
ڪوبه ناهي!
هونئن ڪنين نالا حوالا
مون جيان تن مان نرالو
ڪوبه ناهي!
جو به پچنديءَ هيئن چوندو:
هيءُ آڙيڪاپ آهي
۽ اهو آلاپ آهي
ڊِنگ وانگي جو وري
جيءَ کي سوگهو ڪري
انگ مون وٽ اڻ ڳڻيا
آنءُ سارو هٿ آهيان
وٽُ منهنجيءَ جي وڪڙ
ڪُنڍيون ڪيري ڇڏيون
انتڙيون الھڙ ڪَنين
مون هٿ ٽي هيري ڇڏيون
تون ڪري سگهنديءَ به ڪيئن
ڪٿ منهنجيءَ ذات جي
تون ته راڻي رات جي!

جاويد "سوز" هالائي

هڪ اداس ڳوٺ جي نالي

رستن تي شام ٿيندي ئي خوشبو ٿي هارجي،
۽ رات پنهنجي مُک تي ستارا سجائي ٿي.
تـو ڳـوٺ جي هوا ۾ نشـو اوتجيـو وڃي،
هي ڳوٺ جڻ پياڪ جي لٺ منڪدو هجي،
ڳيـرو اکين جـا خـواب اُجهاميـو وريـو پَرن،
هـت دوستـين جـا در کـلـن ۽ هـوا گـهـلي،
هـر روز نـئـون گـهـاءُ انـدر منجهـہ لـڪـائي
هت روز ٿيـون جـيئـن ۽ دليـون روز ٿيـون مَرن
هر اک ۾ جڻ تہ عشق جو رومال تو کلي،
هـر چـهـرو هـتـي جڻ تـہ ڪـوئـي رنـگـريـز آ،
چُنري جيان اسان کي رنگن ۾ رنگيو ڇڏي،
هي دلبرين جو ديس جزيرو آ عشق جو،
هر اک پنهنجي روح ۾ شاعر مزاج آ،
هي ڳوٺ انهيءَ لاءِ پناهہ گاهہ تو لڳي،
جيڪو جهان ساري مان ٺُڪرايو وڃي،
هن ڳوٺ ڪيئي ڏک اندر منجهہ لڪايا ،
هي ڳوٺ هن شهر جي ڏکي سرزمين تي،
آڇي تو اڄ بہ پيار اُنهي نينگري جيان،
جيڪا پناهہ گاهہ ڏئي ۽ ٿـتـل هجي،
هي ديس جتي قحط خلوص ۽ پيار جو،
اهڙي لمحي هي ڳوٺ تو آڇي پيو گلاب،
لفظن جا سڀ گلاب انهيءَ ڳوٺ جي نالي،
عاشق اکين جا خواب انهيءَ ڳوٺ جي نالي.

"روشن" گهانگهرو

ٽيڙو

پـاچـا ڊوڙن ٿـا ،
چانڊوڪيءَ جي سونهن ۾ ،
رسـمـون ٽـوڙن ٿـا .

پـيـار بـہ پـاتـا پَـرَ،
وسيـا مـينهن ملير تـي،
سـونـا تـي پـيـا سَـرَ.

ويـجـهـو آ دلـبـر ،
رات بـہ پـورنمـاس آ،
مُـرڪـيـو هـر منـظـر .

ڪـڪـريـون هـو ڇـڙوا ڳ،
نچنديون، وسنديون ٿيون وڃن،
ڇـيـڙي ڇـا ڇـا راڳ!

ڪـنـين ڇـڇـن هـانـوَ،
سـمـنـڊ ۾ طـوفـان آ،
نـازڪ پـنـهـنـجـي نـانـوَ.

ڪـيـڏي ڪُـتن- پـڙنـڪ ،
جـيـون گـم تـيـل بـار ڪـو.
ويـران ڳـلـيـون چـڙنـڪ!

جـگ ۾ چـورو بـارُ ،
احساسن جي چانوَ ۾ ،
ڳـولـي شـفـقـت- پـيـارُ.

چـوٽ چـڙهـي ويـا ريـت ،
مـانـي ڪـٽ مـسـڪـين ڪي،
پـنـيءَ سـان تـن پـيـٽ!

ابرار ابڙو

نظم

مون کي ضرور ڏسجانءِ!

جيون جي آءِ رڻ جي،
تاريخ ٿو تلاشيان،
تاريخ ۾ ڪٿي ڀي،
منهنجين ٽِلن اکين لئه،
ڪو رنگ ڪونه اُڀريو،
ڪو سنگ ڪونه اُڀريو،
هر وقت دل ڊهي وئي،
هر وقت تَنُ ڊهي وينو،
ڪٿهين به قبول من جو،
ٽڙندي نظر نه آيو،
هر وقت مُک تي تنها،
ڏُکندا رهن ٿا لمحا،
پهرن جي سرد بن ۾،
پٿر پيا ٿا اُڏرن،
نيڻن ۾ ڪي به هاٿي،
سپنا بچيا نه آهن،
صدين کان ڇڻ بدن تي،
دز آ چڙهي وئي ڏک جي،
ايڏي چو ٻي سوادي،
ٻٽجي وئي آ جيوت،
چهرن تي ٿا تماشا،
ٿيندا رهن جُڳن کان،
ڪنهن قول ڪونه پاڙيا،
ڪيڏا هنا سي پاڙيا!
جلون جي روشنيءَ ۾،
تاريڪ پل ٿا ڊوڙن،

ڪنهن جي سحر انگيزي،
هاٿي نه ٿَنني تي حاوي،
ڪيڏو هُيو سهارو،
پهريان هُنن اکين جو،
هاٿي ته ڪي به اکڙيون،
ڪوئي اثر نه ڪن ٿيون،
چپڙن تي مات جا پل،
چانيل نظر اچن ٿا،
تنهنجي شهر جا رستا،
سمت نه ٿيا ڪٿهن ڀي،
هر پل تضاد هو ڪو،
جيڪو بڻيو هميشه،
ديوار پيار جي آ،
ڪٿهين به ڪونه متفق،
تنهنجا خيال ٿين ٿا،
ڪيڏا زوال ٿين ٿا!
گهر جي ها ميز تي جن،
پٿرن ڏنا سهارا،
تن تي به هاٿي دز جا،
چانيل رهن ٿا پاڇا،
ايڏي چو تنگ نظري،
هر شيءِ جي وڌي وئي،
ڪا شيءِ نه ٿني تي سمت،
منهنجي ني گهر جي مون سان،
هر شيءِ منهنجي گهر جي،
تڙپائي تي بدن کي،
آئينا ڪن ٿا طنزون،
تصويرون ڀي کِلن ٿيون،
منهنجا ڪتاب ڀي ڇڻ،

مون کان پري رهن ٿا،
ٿاريڪ گهر جا ڪمرا،
احساس ٿا ڏيارين؛
ايڏو وئين چو پٽڪي،
پنهنجون اکيون به هاٿي،
چالنه نٿو سُجائين؟
پنهنجي وجود جو ڀي،
ڪوئي خيال ڪونهئي،
شايد بچيو اکين ۾،
ڪنهن لئه سوال ڪونهئي!
سِسراٽيون ٿيون نکرن،
منهنجي بدن مان اهڙا،
جملا عذاب پُڌندي،
پر چا ڪري سگهان ٿو،
مجبور مان ته آهيان،
هن ڏِيهه جي اکين کان،
مجبور مان ته آهيان،
هن وقت جي پکن کان،
مجبور مان ته آهيان،
هن دور جي چو لمحن،
جي ٻي رخيءَ جي دز کان،
هر پل پيو ٿو تڙپان!
ڪي ٽمڪ تنهنجي چپڙن،
جا مُدتن پُڇاٺا،
چا لئه سماعتن ۾،
چٽجي سگهيا نه آهن،
ٻٽجي سواليه ويا،
هي ٽمڪ تنهنجا آهن!
چا ٽمڪ تنهنجا سارا،

ڪا رات ڪاري ٻن جي،
ڳڙڪائي تہ نہ وئي آ؟
يا ڪنھن جي وحشتن ڪان،
ھي ٿُھڪ تنھنجا سندر،
زخمي تہ ڪونہ ٿيا ھن؟
جي ڪونہ ٿيا سي زخمي،
ھي ٿُھڪ تنھنجا جانان!
چالنہ نہ پوءِ گونجيا؟
پيا آٿتون ھا ڏيندا،
تنھنجي جي ڳچ تي ڪاوا،
جيئون جا ھا ستارا،
مون آ پڇڻو: "سي ھاڻي،
وڪري سپني ويا ٿي،
وارن ۾ پي ڪنگيءَ جا،
آثار ڪين ٿئي ڪين،
چھري تي پي ڪي پيلا،
پاڇا لھي پيا ٿئي،
سپني اکين جا سپنا،
زخمي ٿئي مون پُڇڻو آ،
تنھنجي وجود ۾ ڪو،
تحرڪ بچيو نہ آھي،
چھري تي پي ڪو تنھنجي،
ھا، رنگ رچيو نہ آھي!"
چا تنھنجي ھاڻي من ۾،
ڪا ڪنھن بچيون اُميدون؟
چا وار تنھنجا ڪنگيءَ،
جي ڪانہ ڪن ٿا خواھش؟
چا نينڻ تنھنجا قاتل،
خوابن جا ٿي ويا ھن؟

چا تنھنجي ھاڻي گھر تي،
تنھا پھر رچن ٿا؟
چا تنھنجي ھاڻي چھري،
تي ڪو نکار ڪونھي؟
چا تنھنجي ھاڻي جيون،
لئہ ڪو بھار ڪونھي؟
جيڪو بہ مون پُڇو آ،
چا ھيءَ سچ آ پياري؟
مون کي ضرور ڏسجانءِ!
پنھنجون ڪي وارتائون،
مون کي ضرور ڏسبانءِ!
پنھنجي ڪٿا اکين جي،
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
موجوده زندگيءَ جا،
ڪيئن تي ڪٽين ڏھاڙا؟
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
اُلڪن ۽ اُڏمن جو،
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
لمحن جي بي رُخيءَ جو،
شامن جي بي خوديءَ جو،
راتين جي تنگ نظري،
توسان آ ڪيئن گذري؟
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
چو جو مان تنھنجي نيڻن،
ڪان ذار ھان اڌورو،
جيون نہ ٿئي پورو!
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
تنھنجي نئين سفر جو،
آغاز ڪيئن ٿيو آ؟

مون کي ضرور ڏسجانءِ،
ڪيئن تي گذارين مون ڪان،
ايڏو پري رھي تون؟
ڪيئن تي گذارين منھنجي،
نيڻن جي ٻن ڪان پرتي؟
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
ڪنگيءَ جون وارتائون،
سينگار ڪان رُسڻ جو،
خوابن جي زخمي ٿيڻ جو،
چھري جي زرد ٻن جو،
ڪاون جو ڳچ تان اُجڙڻ،
۽ زندگيءَ جو وڪرڻ،
پنھنجي بدن ۾ پيڙا،
جو روز روز اُپڙڻ،
چپڙن جي ٿھڪڙن جو،
لڙڪن جي وھڪرن جو،
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
ديوار تي لڳل ھُن،
آئيني جو بہ ڏسجانءِ،
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
پنھنجي نئين شھر جو،
پنھنجي نئين سفر جو،
۽ گھر نئين جو ڏسجانءِ،
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
ساٿيءَ نئين جو ڏسجانءِ،
شاديءَ ڪانپوءِ ڪٿن ٿو،
گذرئي سفر تون ڏسجانءِ،
مون کي ضرور ڏسجانءِ،
مون کي ضرور ڏسجانءِ!

ياسين چانديو

شيخ اياز جي نانءِ

اکيون اونداهيءَ منجهان، نڪتيون مس هيون،
تون جو وٺين اوچتو، روئي سي نہ پيون،
ڪنهن کي دانهن ڏيون، تو بن هاڻي ديس جي!

توکان پوءِ سچ جو، اُپريو ڪين قمر،
بند پيو آ در، سچ جو ساريءَ سنڌ ۾!

تون ئي ساري سنڌ جو، سندر خواب هئين،
جڻ تہ گلاب هئين، خوشبو ساڻ ڪٺي وٺين!

ساٿي تون ئي سنڌ کي، ڪري وٺين ڇورو،
توبن هندورو، خالي ڪيئي لوڏيان!

تون تہ ڇڏي وٺين سنڌ کي، ڪيڏو ڪيني غضب،
توکان پوءِ ادب، مهڪيو ڪين گلاب جان!

تو بن ساري سنڌ جا، رُنا گل گلاب،
تو بن سارا خواب، اڌورا رهجي ويا!

تو بن ساري سنڌ جا، پوئرا روئن ٿا،
توکي ڳولن ٿا، پوپٽ ساري سنڌ جا!

تو بن ساري سنڌ جي، خوشبو روئي ٿي،
سپنا پوئي ٿي، تنهنجي يادن جا ڪوي!

تو بن ساري سنڌ ۾، ويراني آهي،
توکي ٿي ساري، ذرتي پنهنجي ديس جي!

تو بن ڪوماڻيا هتي، سنڌ جا سڀ گلاب،
توکان پوءِ عذاب، پوڳيا ڪيڏا سنڌ هن!

شال خدا توکي ڏئي، جنت ۾ جايون،
سنڌ جون سڀ مائون، توکي دعائون ٿيون ڏين!

امر اقبال

غزل

ڏيني وانگر تمڪي تنهنجي سار اسان جي جيون ۾،
خالي هٿڙا، پيو ڇا آهي يار! اسان جي جيون ۾.

جيون، جيون ئي نہ هجي ها، جي نہ هجن ها او سائين!
گُل، پکيئڙا، پوپٽ ۽ هي پارَ اسان جي جيون ۾.

پنهنجو جيون هونئن ئي خدشن ۽ اُلڪن ۾ تو گذري،
توکان ڌار ٿيڻ جا کُٽڪا، ڌار اسان جي جيون ۾.

روح اُجارو، نيڻ اُجارا، صدين کان واجهائن ٿا،
سانوڻ بڻجي آءُ، هليو آ، پيار! اسان جي جيون ۾.

پنهنجي جيون جا ماپا ۽ ماڻ صفا کي پيا آهن،
ٻن ۽ ٻن جو جوڙ ڪِٿي ٿيو، چار اسان جي جيون ۾.

علي دوست "عاجز"

غزل

اکين ۾ پريو جَل جَلي زندگي،
زماني جيان پني هلي زندگي.
ڏنا ڏک ڪيڏا هنائين تہ پي،
نٿي پاڻ پنهنجو پلي زندگي.
جهريل جيءَ مان گيت جهڙي صدا،
اٿين سور پني ٿي سلي زندگي،
پنيان موت پيرو کنيو پيو اچي،
تڏهن پي لڳي پني بلي زندگي.
کُڏيو ٿا اڏيءَ تي اچي سڀ پون،
پلا ڪنهن کي ڪنهن کي جهلي زندگي.
اٿين پي تہ ماري ڇڏي ٿي مگر،
چوان تو تہ لائي ڳلي زندگي.

”زبير“ سومرو

سُر سامي

سارو جڳ جهان آ، سونهن جو ساگر،
پر سامي سوداگر، آهي آڳ تياڳ جو!

آڪار نراڪار جي، سُٽ ڪي سُلجهاءِ،
سامي! تون سمجهاءِ، وحدت الوجود ڪي!

آهي آدجڳاد کان، سونهن جو سوداءُ،
سامي منهنجا ياءُ! سونهن بنا ڇا زندگي؟

صديون منهنجي آتما، رُلي پِني آ،
ذات ذني آ، مُڪتي مون کي موت کان!

ڪير ٿو ڇئي تہ ڪنهن، مندر ۾ آهي،
مَن اندر ۾ آهي، سماڌي ساميءَ جي!

هاٿيدر جي هنج ۾، سامي ساري ٿي،
مون کي ماري ٿي، مڙهي هيمنداس جي!

ڪينئن نہ ٿيندو سوجهرو، ڪينئن نہ ڦُٽندي باک،
سامي! تنهنجي ساک، صديون ڏيندي سنڌڙي!

پريم ساگر کان مٿي، ناهي ڪو ساگر،
آهي ڪو ساگر، جو مون کي سمائي سگهي؟

دل دل منجهہ آ ڪعبو ۽ مَن اندر مندر،
آهي ايشور، ماڻهو روپ- سروپ ۾!

منهنجي ڏکيءَ ذات کي، ڪلي ڪيڪاري،
سامي سوئيڪاري، شل هي شرڌانجلي!

دلڙيءَ کي درد جي، تُرهي تارجي،
جيون گهارجي، سامي! تنهنجي سام ۾!

جڏهن منهنجي جُوءِ تي، آڏوتي آيا،
ڇا لئہ پو ڇايا، ڪندا ڪکر ڪام جي!

جڏهن منهنجي جُوءِ تي، ويراڳي وريا،
پٽل پيي تريا، پيڙا مون تي پاجهہ جا!

سامي! هونءَ تہ هاڻُ ۾، سمنڊ ٿو رکين،
ڇو نٿو پکين، سونهن جي سڳنڌ سان!

مان بہ سمجهان ٿو سامي! تہ جيئڻ آهي جُٽ،
مگر مون کي پُٺ، آهي شاهہ لطيف جي!

سامي! مون کي سهپ جي، رٿن ۾ نہ رول،
پيلي هاٿي ڪول، پنهنجي ڳجهي ڳجهہ ڪي!

عشق جي صليب تي، جڏهن تيس مصلوب،
تڏهن مان محبوب، پاڻ ڇ تم پاڻ ڪي!

اندر جي اونداهہ ۾، ڪو ديپ پارجي،
جيون گهارجي، سامي! تنهنجي سامَ ۾!

خليل ”عارف“ سومرو

غزل

ياڳُ پنهنجو حسين آهي،
سِنڌ پنهنجي زمين آهي!

سونهن رکندئي سدا سلامت،
پيار منهنجو امين آهي.

قدر منهنجي وفا جو ٿيندو،
مون کي پُختو يقين آهي.

عمر پر لئہ ڇڏي وساري،
هوءَ اهڙي تہ ڪين آهي.

نيون مذهب ’خليل عارف‘،
ماڻهپو پنهنجو دين آهي.

•

فياض لطيف

ڪٽي آ سار ڪي ساحل

پــويـــاڙيءَ ســج لٿـــو آهـــي
مُـــهـــاڻـــي نــاو ڪـــاهـــي آ.
هينئن جي لهر تي تنهنجي،
تـــري ڪـــا ســـــار آئـــي آ.
پِنا هـن نيـڻ مُـڪـڙيءَ جــا،
پـتن تـي پـيـاس ٿـي تـڙپـي،
هـجــر جـي راتـڙي هـيـڪـل،
پـني تي پـوَنـر جـان پـٽـڪـي.
ڪِـڙيـو آ چـنـڊ امـبـر تـي،
سـتـــارا جـڳـمـڳـائـن ٿـا.
نـديءَ ڪـي نـنـڊ آهـي پـر،
ڪنارا ڪـجـهـه ڪنائن ٿـا.
پـپـر جـو پـيـڙ ٿـو سـوچـي،
مـســافـر ڪـيــتـرا آيــا.
تمـنـا تـيـز واچـوڙو،
گـهـڙي ڪـنـهـن پـيـرڙا سـاهـيـا.
تـتـيءَ جـو پـنـڌ آ جـيــون،
پـتـڻ جـو پـُور هـي لمحــا.
وُنـي ۾ واءُ جـو جـهـونـڪـو،
پـاڻـيءَ تـي عـڪـس چـانـڊوڪـي.
ڏهـر ۾ ٿـو ڏيـنـو ٽـمـڪـي،
ڪـٽـي آ نـنـڊ نـيـڻـن ڪـي،
مـســافـت دشت هـي دنـيــا،
جـوڳـيءَ جـي جـاڳ آ دلـڙي.
آئـي ڪـا هـيــر جـو آهـي،
چـنـبـيـليءَ جـي ڪـٿـي خـوشـبـو،
لـڳـي ٿـو زلـف پـنـهـنـجـي مـان،
چـڏي ٿـو چـڳ ڪـائـي چـوڙي.
تمـنـا جـون تـڪـيـون لـهـرون،
ڪـٽـي آ سـار ڪـي ســاحـل،
وڳـــي آ روح جـــي رڃ ۾،
تـنـهـنـجـي نـي پـيـار جـي پـايـل،
ڪـٽـي آ ســار ڪـي ســاحـل!
ڪـٽـي آ ســار ڪـي ســاحـل!!

سچڻ سومرو

غلامي

تون اسان جي روح جي سيني رڳن ۾
ڪينسر جي روڳ جيان وڌي آن لهي
۽ اسان جي جسم ۾.....
موت جهڙي بي حسي پوکي ڇڏيئي
تو اسان جي هر اُمنگ ۽ عاشقيءَ جا
وهڪرا سڀ روڪيا ۽ اُنهن آڏو ڪڙا ڪيا
برف جا ڪيئي پهاڙ!
جن ۾ اسان جي يادگيرين جي صفحن تان
سورهيائي ۽ سچائيءَ جا سيني سبق جڻ مٽجي ويا
۽ اسين پنهنجي سڃاڻپ ڪاڻ
هن تاريخ جي گهمسان ۾
هر ڪنهين جو منهن تڪيندا ٿا وتون
مونجهه ۾ گهٽجي مرڻ کان اڳ
هڪ ٻئي کي نيٺ پڇندا ٿا رهون
ها مگر، تون هيءَ نہ ڀانئج هارجي وياسين اسين
ايئن نہ سمجهج ڪي سمورا مارجي وياسين اسين
ڏس، اسان مان ڪيترن
پنهنجي اندر ۾ عاشقيءَ جي چڻنگ هڪ ٻاري رکي آ
جا دکي پوندي ڪڏهن
توکي ڏکي پوندي ڪڏهن
۽ اُنهيءَ جي روشنيءَ ۾ سڀ اسين
ڪنهن نکوري صبح کي آڻي سگهون ٿا
پنهنجي آزادي وري ماڻي سگهون ٿا
پنهنجي آزادي وري ماڻي سگهون ٿا.

"معصوم" بخاري

غزل

اوهان جي چاهه جي چاري رکيا سين،
هوائن ۾ ڏيا ٻاري رکيا سين.
وڇوڙي ويل ايندا کم اسان کي،
اکين ۾ لڙک چند تاري رکيا سين.
چکوري تي اُڏيا سين چند توڙي،
ملڻ جا خواب سڀ ماري رکيا سين.
اڃي پي ڪيئن سگهي ها، ڪو اکين ۾؟
اوهان جا عکس جو تاري رکيا سين؟
بنا پردي جو آيو ميڪدي ۾،
هٿن مان جام سڀ هاري رکيا سين.
اوهان جو ساٿ مليو زندگيءَ ۾،
هماليه راهه جا ڏاري رکيا سين.
رڳو 'معصوم' دل رهجي وئي آ،
ٻيا سامان سڀ ساري رکيا سين.

نويد "ناز" پنني

غزل

پنل پلڪن تي جانِ من! رهي ٿو پيار آواره،
اسان کي بيقراريون ڏئي ڇڏي ٿو پيار آواره.
حياتيءَ کي اصولن جا وجهي زنجير مُرڪي ٿو،
دلين کي ڏار روزانو ڪري ٿو پيار آواره.
شهر ۾ ڳوٺ جا سپنا ستائن ٿا پرين! مون کي،
اوهان جو ياد هر ويلي اچي ٿو پيار آواره.
جڏهن پي ذهن ۾ ڪنهن جا ٻُرن ٿا خيال بي قابو،
تڏهن ڪنهن آرزوءَ جا چپ چمي ٿو پيار آواره.
پرين توکان سواءِ جيون اڪيلو ڇڻ ته ٻادل آ،
پٺيان جنهن جي سدائين ڪِد رلي ٿو پيار آواره.
ڪڏهن مجنون ڪڏهن ميهر ڪڏهن فرهاد جهڙن کي،
رلائي راهه ۾ اڪثر ڇڏي ٿو پيار آواره.
مجان تو "ناز" آواره چڱو ٿيندو نه ماڻهو آ،
مگر منهنجي اندر ۾ جڻ رهي ٿو پيار آواره.

خيال سنڌي

غزل

جڳ ته ڪسرون پرين ڇڏيون ناهن،
محبتون پر اڃان مُيون ناهن.
ڪجهه ڪٿي مان به هان ويو متجي،
تنهنجون نظرون به سي اڳيون ناهن.
چنڊ، تارا، ڪتيون هونديون پيو چو،
ڪي ڪي راتيون هونديون ڇتيون ناهن.
ڇڙوڇڙ هي ڪڪر پڌائن ٿا،
تنهنجي وارن ۾ پڪ سڳيون ناهن.
ڪهڙي محبت، وفا، جفا ڇا جي،
سوچون سنگت جون پي ٻُريون ناهن.
رات ٿي آهي وئي اڃان تائين،
گهر جون ٻاريون تو ڇو بتيون ناهن.
خيال جيڪي تون سوچيندو آهين،
جڳ ۾ ڳالهيون اُهي رهيون ناهن.

بخت "عابد"

غزل

ڏکن ۾ رهڻ جو طريقو ته ڏس تون،
جهان ۾ جيئڻ جو طريقو ته ڏس تون.

سُڪي لب منهنجا ٿيا ٿوٽ آهن،
رُنڻ ۾ کلڻ جو طريقو ته ڏس تون.

رکي يار ياري ڏني ڏنپ ڪيئني،
تنين کي سهڻ جو طريقو ته ڏس تون.

محبت کي سمجهي عبادت ڪريان ٿو،
مون سجدي ڪرڻ جو طريقو ته ڏس تون.

مون دلبر کي ڳوليو آ دير و حرم ۾،
صنم سان ملڻ جو طريقو ته ڏس تون!

ڏکيو 'بخت' لئه زهر آهي جدائي،
انهيءَ کي پيئڻ جو طريقو ته ڏس تون.

فطري تخليق، نازڪ ۽ باريڪ قوتن جي بي انتها سهڻي نرملتا هجي ٿي. فرانسي عورتن جي بيمثال خطن بابت راءِ قائم ڪئي ويئي، ته اُهي سندن دلربا وجود جو هڪ دلربا حادثو آهن. اسان کي سُڌ هجڻ کپي ته هڪ شاعر پنهنجن سُندر گيتن جي ديس ۾ ڪڏهن به مفلس نه هوندو آهي. اصل ۾ جيستائين حالتون دل لُڀائيندڙ ۽ آزاد ڪونه هونديون، تيستائين ڪو به گيت، گيت نه بڻجي سگهندو آهي. مون پنهنجي سموري حياتيءَ ۾ اهڙو ڪو به ڳائڻو ڪونه ڏٺو آهي، جيڪو پنهنجو راڳ فرض سمجهي آلاپيندو هجي، يا پئي ڪنهن هنڌ نه ڦٻي سگهڻ جي صورت ۾، اچي ڳائڻ تي لٿو هُجي. — ايمرسن

مقالا

اي ائينس جا باشندؤ!

شايد اوهين ائين سمجهو ته مون کي اصولن ۽ دليلن سان سزا ڏنائي ويئي آهي، پر جيڪڏهن حقيقت به ائين هجي ها ۽ مون گهريو به هجي ها، ته دليل مون وٽ به ايڏا مضبوط هئا، جو آءٌ آسانيءَ سان ان سزا کان بچي ٿي سگهيس. جڏهن ته حقيقت بلڪل ان جي ابتڙ آهي. مون کي ته سزا منهنجي بيباڪيءَ ۽ شوخيءَ جي ڪري ملي آهي؛ ۽ آءٌ عتاب جو شڪار انڪري ٿيو آهيان، جو مون اُنهن شين جي چوڻ جي جرئت ڪئي آهي، جيڪي توهان مان هرڪو ٻڌڻ نه چاهيندو هوندو. توهان ته گهريو ٿي ته اوهان جي آڏو روئي پٽي پنهنجي پاڻ تي لعنت ملامت ڪريان ها، ڇو ته ماڻهن جي واتان پڇتاءُ ۽ پشيمانيون ٻڌڻ توهان جي عادت ٿي چڪي آهي.

پر مون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به اِهو نه سوچيو آهي ۽ نه وري سوچڻ ٿي گهرجي، ته پنهنجو پاڻ کي خطرن کان بچائڻ لاءِ اهڙا ڪڌا ڪم ڪريان، جيڪي هڪ آزاد انسان کي نٿا سونهن. مون کي پنهنجي بچاءُ لئه لولهڻ نه ڪرڻ تي ڪو به پڇتاءُ ڪونهي، پر مون کي پنهنجي لاءِ ڪيل عزت ۽ وقار سان پرپور موت تي بيشڪ ناز آهي. ڇو ته مقدمن ۽ جنگين ۾ مون لاءِ يا ڪنهن ٻئي لاءِ، اِها ڳالهه درست قرار نٿي ڏيئي سگهجي، ته سِرُ بچائڻ لاءِ هر ڪڌو ڪم ڪرڻ لئه تيار ٿي وڃجي. توهان خود ڏٺو هوندو ته جنگين ۾ جيڪڏهن ڪو ويڙهو پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪري دشمن آڏو گوڏا جهڪائي ته ڪيس آرام سان جيئدان ملي سگهي ٿو. اهڙيءَ طرح هر خطري ڀريل ڳالهه ۾ بچڻ سوين بُرايون به لڪل آهن، جيڪڏهن ماڻهو اُهي اختيار ڪري ته هو موت کان بچي به سگهي ٿو. — سقراط

سراج

سنڌ ۽ سنڌي ادب ۾ ”مهراڻ“ جو ڪردار

سنڌ جي جديد تاريخ ۽ ادب جي حوالي سان جيڪي به چار ادارا پيڙهه جي پٿرن جي حيثيت رکن ٿا، تن مان سنڌي ادبي بورڊ جو قائم ٿيڻ سڀ کان اهم ترين حيثيت رکي ٿو. هي ادارو هونئن ته سائين جي.ايم. سيد، پير علي محمد راشدي ۽ حسام الدين شاهه راشدي جي ڪوشش جو نتيجو آهي، پر اُن کي هر طرح اڳيرو ۽ مستحڪم ڪرڻ ۾ سائين حسام الدين شاهه جون بي لوث خدمتون سنڌ جا ماڻهو وساري نٿا سگهن. سائين جي.ايم. سيد جيئن ته بنيادي طرح سنڌ جي سياست ۾ سچ ۽ چنڊ جي حيثيت ماڻي چڪو هو، اِن ڪري هن جي فيصلن کان سواءِ سنڌ جي تاريخ بنهه بُسي ۽ مٺل گهوڙي جو هڏانون پڃرو ٿي رهندي اچي ها. هو اسيمبلي ۾ هجي يا نه، هن جي چئني کي موٽائڻ جي ڪنهن ۾ جرات ڪانه هئي. ايوب کهڙي صاحب جهڙي دبنگ کي به هن جي چئني کي موٽائڻ جي همت ڪانه هئي، خاص ڪري اُنهن ڳالهين ۾ جن ۾ سنڌ جي ڀلائيءَ جا پير صاف ظاهر هجن. هو پاڻ به سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جو وڏو پارکو هو. سائين حسام الدين راشدي ۽ پير علي محمد راشدي صاحب ڪٿي سنڌس سياسي مخالف هجن پر سائينءَ جي لفظ کي مان ڏيڻ ۽ سائين ته هنن جي لفظ کي مان ڏيڻ ۾، سنڌ جي اصل رڄ چڱ مڙسيءَ جي روايت کي وڏو دخل هو. سو جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي قائم ڪرڻ جو فيصلو ٿيو: تڏهن سائينءَ هنن سان صلاح ڪري، محمد ابراهيم جويي صاحب کي بورڊ جو سيڪريٽري مقرر ڪرايو.

ابراهيم جويو سنڌي قوم پرستي سان گڏ ڪابي ڌُر ۽ خاص طرح ڪميونسٽ نظرني جو پانڌي هو، پر هن ۾ ادب جي حوالي سان جيڪو پيان اربن ۽ خود سپردگيءَ جو جذبو هو ۽ اُن کانسواءِ هو رڄُ چڱو مڙس ۽ ٺُپُ ديانتدار ۽ ايماندار ماڻهو هو. بنيادي طرح هو ”ماستر ماڻهو“ يعني اُستاد هو. مون کي ذاتي طرح اِها خبر آهي ته سنڌي ادبي بورڊ جي گرانٽ جي پائي پائي جو محافظ هو. مجال آهي جو هڪڙو رپيو به زيان ٿيڻ ڏني! هن ادبي بورڊ ۾ جيترو وقت گذاريو، هن جنهن ديانت ۽ ايمان جي سلامتي سان بورڊ جي سارسنڀال ڪئي، اهڙو مثال پاڪستان جي هن قرلٽ ۾ حصيداريءَ جي ماحول ۾ ورلي ملندو. ساڄي پاسي واري لڏي، سردار علي شاهه ۽ رشيد لاشاريءَ سميت، کابي ڌُر جي اديبن، دانشورن ۽ شاعرن خلاف گمنامي ڪاغذ ڪارا ڪيا، ڪات ڪهاڙا ڪنيا، پر هنن به ڪڏهن اسان جي ايمانداري ۽ ديانتداري تي آگر ڪانه کنئي. ڪافريتي ۽ الحاد جا الزام هنيائون، پر ڪنهن به موقعي تي هنن اسان جي مالي ايمانداري تي چوهه ڪونه چنديا. ابراهيم جويي ادبي بورڊ جي اوسر ۽ نيپاج بلڪل پنهنجي اولاد وانگر ڪئي. هو اسان واري تنگدست لڏي مان هئڻ جي باوجود بورڊ جي پائي پائيءَ جو حساب رکندو آيو.

آءٌ مئٽرڪ پاس ڪري، اسڪالرشپ جي ڏڍ تي، ڊي. جي. سائنس ڪاليج ۾ پهريون سال گذارڻ آيس، پر ٿيهن رپين جي اسڪالرشپ ۾ گذر سفر نه ڪري سگهيس. بابا سنڌي ماستر ماڻهو، ظاهر آهي ته منهنجي مدد نه ڪري سگهيو. ڪنهن جي تنگدستي جي ڪري ڪراچي ڇڏي شروع ۾ سنڌي ماستري ڪيم پر اُها به منهنجي هڪڙي ناداني جي ڪري هلي نه سگهي، ۽ مرڳو تندو جام ڇڏي حيدرآباد آيس. پر نوڪري نه ملي. منهنجو ۽ سنڌي اديبن جو هڪڙو يار ”احمد پاني“ حيدرآباد ۾ جلدبنديءَ جو ڌنڌو ڪندو ۽ اجا به ڪري پيو. اُن جي دڪان تي اچي ويهندو هوس. احمد جهڙا سنڌ ۾ ڏهه ماڻهو به هجن ته سنڌ جي تقدير بدلجي وڃي. هن اندازو لڳايو ته جڏهن هن جي ماني گهران ٿي آئي ته آءٌ هن جي تفن کي حسرت مان ڏسڻ لڳندو هوس. هو صلاح هڻندو هو، ۽ انڪار ڪرڻ جي باوجود زوريءَ ماني کارائيندو هو ۽ مون کان انجام ورتائين ـ حسين کا نوڪري ملي، ماني مون سان کائيندين. هن جا سمورن پريس وارن سان لڳ لاڳاپا هئا، جو جُلدبنديءَ

جو ڪم هن کي ڏيندا هئا. سو هڪڙي ڏينهن نہ ڪيائين هم نہ تم ، مون کي مرحوم ڏيپلائي صاحب وٽ وٺي آيو ۽ چيائين تہ هن کي ڪم سان لڳاءِ! ڏيپلائي صاحب بہ سنڌ جي لاءِ چئڻ تہ صبح جو سوجهرو هو. هن سنڌ ۾ پير پرستيءَ جي خلاف جيڪو جهاد ڪيو، سو احسان سنڌ جا ماڻهو ڪڏهن بہ وساري نہ سگهندا. ڏيپلائي صاحب چيو تہ "يار، قسمت چڱي اٿئي جو منهنجو پروف ريڊر ڀڄي ويو آهي. وڃ هن ميز کي سنڀال ۽ ڪتاب وي.پيون ڪري وڪڻ!"

ابراهيم جويو ڏيپلائي صاحب جو گهاٽو سنگتي هو. هو روز پريس تي ايندو هو ۽ ڏيپلائي صاحب وٽ چانهہ جو ڪوپ پيئندو هو. شايد ڏيپلائي صاحب کا منهنجي ڏاڍي تعريف ڪئي، سو جڏهن هن ادبي بورڊ بڪ اسٽال کولڻ جو سوچيو تہ ڏيپلائي صاحب کان منهنجي گهر ڪيائين. اٿين سنڌي ادبي بورڊ جي تلڪ چاڙهيءَ واري بڪ اسٽال جو مئنيجر ٿيس. اُتي ڪتاب وڪڻڻ سان گڏ "مهراڻ" رسالي جي شروع ٿيڻ سان آءٌ ۽ ابراهيم جويو گڏجي مضمون درست ڪرڻ، پروف ريڊنگ ڪرڻ ۽ ڪتاب چونڊڻ لڳاسين. پر سڀ کان وڏيڪ اهم ڪم مهراڻ رسالي جو هو جيڪو ٽماهي هو پر اسان جي آس هئي تہ اُن کي ماهوار ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون. اسان ٻئي نورنچوئي رسالو تيار ڪندا هئاسون. پريس پنهنجي هئي، ڇپائي ۽ پروف ريڊنگ جو ڪم بہ اسين ڪندا هئاسون: اٿين جڏهن پهريان پرچا مارڪيٽ ۾ آيا تہ اصطلاحاً ڌوم مچي ويئي! اصل محنت ابراهيم جويو ڪندو هو، پر آءٌ بہ سندس هٿ ونڊائيندو هوس. رسالو ايترو مقبول ٿيو جو باوجود سردار علي شاهہ صاحب ۽ رشيد لاشاري صاحب جي اسان سان وير رکڻ جي، تعريف ڪرڻ کان رهي نہ سگهيا. اسان جو ڪردار اِهو هو تہ.بابا ، ههڙن ڪمن ۾ مخالفت تہ ضرور ٿيندي، اِن ڪري "جوڳي رمتا ڀلا" وانگر اسين پنهنجو سفر جاري رکندا سون!

اٿين "مهراڻ" رسالي نہ رڳو سنڌي زبان ۽ ادب جي سچن سڄڻن کان داد حاصل ڪيو پر اسان جي مخالفن کان بہ واهہ واهہ نڪري ويئي. سنڌي ادب لاءِ "مهراڻ" نئون سج ثابت ٿيو. منهنجي صلاح تي ڀوپي صاحب اديبن کي لکڻين لاءِ اُجورو بہ ڏيڻ شروع ڪيو. اُن جو سنڌي ادب تي ايترو تہ وسيع ۽ گهڻ پاسائون اثر پيو جو رشيد لاشاري اسان جي مخالف هجڻ جي باوجود "مهراڻ" لاءِ اعليٰ پائي جا مضمون لکڻ شروع ڪيا!

اسان سنڌي ادب ۽ معاشري جي جيڪا اُيري سيري خدمت ڪئي، سچ پڇو تہ اڄ بہ اسين اُن تي فخر ڪندا آهيون، تہ اسان "مهراڻ" جي باني ۾ شمار ٿي سگهون ٿا. اسان لاءِ اهو اعزاز ئي ڪافي آهي! باقي فيصلو تاريخ کي ڪرڻو آهي، جو اسين ٻئي اڃا حال حيات آهيون. "مهراڻ" گهڻن لاهن چاڙهن مان گذريو آهي. ڪڏهن ڪڏهن تہ بندش جي نوبت بہ آئي، پر سنڌي ادب جي اوسر ۾ "مهراڻ" جي ڪردار جو سنڌ جي سمورن اديبن، شاعرن ۽ دانشورن اعتراف ڪيو. خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ هن ڀاهہ ڀوهہ جي دور ۾ انعام شيخ جهڙي سڀاجهي دانشور ۽ ليکڪ جي زير نگراني نڪرڻ لڳو آهي. اُن کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي خوشقسمتي ٿي ٿي سگهي. شل سنڌ آباد رهي ۽ سنڌ جا اهي بنيادي ادارا ۽ خاص طرح "مهراڻ" رسالو سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جو مان مٿانهون رکندو اچي!

ڊاڪٽر غلام علي الانا

ويدن جا ويچار، سي سنڌيءَ منجهه سُڻايم!

(ساميءَ تي اڀياس)

١- ڪنهن به ملڪ جو علم ادب، اُن ملڪ ۽ اُن قوم جي تهذيب ۽ تمدن جو آئينو هوندو آهي. علم ادب ۾ شاعريءَ کي وري هڪ خاص اهميت ۽ مٿانهون مرتبو حاصل آهي. ماهرن جو خيال آهي ته دنيا جي سماجي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ ۾ ادب جي شروعات 'شاعريءَ' سان ٿي. ماهر اِهو به چون ٿا ته نثر جي مقابلي ۾ نظم يا شاعري ماڻهن جي روح کي وڌيڪ متاثر ڪندي آهي.

دنيا جي ٻين قومن جي علم ادب وانگر، سنڌي ٻوليءَ جي علم ادب ۾ به ڪي تمام وڏا ۽ قداور شاعر ۽ اديب ٿي گذريا آهن، جيڪي پنهنجي پنهنجي دور جي تاريخ جا علمبردار يا امام سڏيا ويا آهن. اهڙا ماڻهو ئي سنڌي ادب جا اُهڃاڻ ۽ نشان سمجهيا ويندا آهن(١). پروفيسر ناگراڻيءَ جي ڪتاب، "ساميءَ جا سلوڪ" جي مهاڳ لکندڙ ماهر فرمايو آهي ته:

> "قومن جي شعري دنيا ۾ وري هڪ به نالا خاص اهڙا ٿين ٿا، جيڪي خود سندن تهذيبي تشخص لاءِ، سندن ادب جا اڻ-گس اُهڃاڻ يا نشان بشيل هوندا آهن. انهيءَ لحاظ کان جيتوڻيڪ اُهي اُنهن قومن جا خاص پنهنجا شاعر سڏبا آهن، پر بنيادي طرح ڇاڪاڻ ته اُهي انساني تهذيب جي گڏيل ورثي جا خالق ۽ اُن جا امين ۽ ترجمان هوندا آهن، ان ڪري سندن حيثيت عالمي يا آفاقي به هوندي آهي. 'هومر' جو نالو ڪڻو ته سمجهو ته سموري يوناني تهذيب اکين جي آڏو اچي ويندي. 'ورجل' کي ياد ڪريو ته لاطيني سڀيتا جا سمورا اعليٰ انداز سامهون اچي ويندا؛ 'فردوسيءَ' جي نالي وٺڻ سان ايران جي عروج ۽ زوال جو آئينو سامهون نظر ايندو؛ "شيڪسپيئر' جو نالو زبان تي اچڻ سان انگلنڊ جي تهذيبي ورثي جو سمورو نقشو اکين جي اڳيان اچي ويندو؛ پُشڪن کي پڙهڻ سان روس جي فڪر انگيز تاريخ ڪر ڪٺي بيهي رهندي، ائين ئي جڏهن 'شاهه لطيف' جو نالو زبان تي اچي ٿو ته سنڌ جي سڀيتا جي سموري سونهن ۽ سمورو حسن نروار ٿي سامهون اچي بيهي ٿو." (٢).

سنڌ جي سرزمين پنهنجي علم ادب، هنر ۽ فن، تهذيب ۽ تمدن ۾ سدا شاهوڪار رهي آهي. سنڌ جي علم ادب جي تاريخ به اوتري ئي پراڻي آهي، جيتري سنڌو- تهذيب ۽ اُن تهذيب ۾ رائج قديم سنڌي ٻولي. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ جي ورق گردانيءَ سان معلوم ٿو ٿئي ته ڪنين صديون اڳ، هن سرزمين ۾ ڪيئي گمنام شاعر ٿي گذريا آهن، جن مان ڪن جي هٿ آيل ڪلام ۾ اڄ به دنيا وارن لاءِ شاعرانه سونهن ۽ خيالن جي نزاڪت ۽ گهرائيءَ جا انمول مثال موجود آهن. سنڌ جي محققن هاڻ سنڌي شاعريءَ جا اهڙا ته انوکا، سهڻا ۽ لاثاني مثال ۽ نمونا ڳولي هٿ ڪيا آهن، جن جي جيتري آهي تاريخ قديم، اوتري ئي آهي اُن شاعريءَ ۾ ڪم آندل قديم ٻولي. سنڌي شاعريءَ جا اِهي انوکا ۽ سهڻا مثال، ستين ۽ اٺينءَ صديءَ عيسويءَ، يعني سنڌ تي مسلمانن جي حڪومت شروع ٿيڻ کان ڪجهه عرصو اڳ جا ڇپيا وڃن ٿا. سنڌي شاعريءَ جي اُنهن پراڻن مثالن ۽ نمونن جي شاعرن يا خالقن جي نالن جي خبر نٿي پوي، البت اها شاعري، قديمَ سنڌو تهذيب جي قديم "سنڌوني ٻوليءَ" جي اُپرنديئين شاخ جي هڪ لهجي (غالباً سنڌي اُپڀرنش) ۾ ڪيل آهي. ڪجهه مثال هيٺ پيش ڪجن ٿا:

يـلا هُـئـنا جـو مـاريـو پـيـڻ، مـهـارو ڪَـنـت،
لجـيـنـج تـو ويـڻ سـين، جـو پـڳـا گـهـر اَنـت(٣)

ٻيو مثال ڏسو:

ڍولـو سـانـولـو، ڏنَ چـمـپـا ورٽـي،
چـاڻ سـونـا- ريـهـر ڪَـسَـوٽـيـا ڏٽـي(٤)

ٽيون مثال ڏسو:

ڍولا مـون تـو واريـو، مـَـڪـر ڊگـهـو مـاڻ،
نـنـڊ گـنـوائـي راتـڙي، جـهـنَ پـت هـوءِ وهـانءِ(٥)

چوٿون مثال ڏسو:

جـِـيـوُ ڪَـس نـہ پـلـو هـوءِ، ڏَن پـڻ ڪَـس نـہ اٿ،
ڏُونـي نـي اَوسـري نِـهـوڙيـانـين، سـوَن ڳـٽـي وِٽ(٦)

پنجون مثال ڏسو:

جـي نـہ سـو آونـي تـو گـهـر، ڪـو آهـي مُـہ تُـجـهـہ،
واڻ جـو ڪَـنـڊنـي سـائِـين، سـو پـيـوُ نـہ هـوءِ مُـجـهـہ(٧)

ڇهون مثال ڏسو:

اَمـهـي ٺـورا، رِيـاڪـار ٻَـهُـنـا، ڪـانـئـر ايـنـن پَـٺـنـت،
مُـنـڍِي نـهـاري گـهـاٽ آلـو، ڪَـنـي جـٺـا مـَـڪـر ڪـرنـت(٨)

ستون مثال ڏسو:

پُـٽ جـانـي ڪـهـڙو گـڻ، اَوگُـڻ ڪـهـڙو مـرڻ،
جـي بـاپ ڪـي پُـومَـڙي، جَـمـپـيـجـانـي اَورَن(٩)

(ٻي صدي عيسويءَ کان ستين صدي عيسويءَ واري زماني ۾، قديم سنڌ ۾ رائج سنڌي شاعريءَ جا هٿ آيل چند نمونا.
بحوالہ: ڊاڪٽر محمد حسن، ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي ۽ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي).

سنڌي شاعريءَ جي انهن چند مثالن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي شاعريءَ جي عظيم روايت جا اهي مثال شاهہ لطيف سائينءَ جي دؤر کان ٻہ تيرهن سؤ سال اڳ ملن ٿا ، ۽ سنڌي شاعريءَ جي اها روايت، لطيف سائينءَ کان پوءِ بہ، هر دور ۾ جاري رهي، ۽ هر صديءَ ۾ ڪڏهن هڪ تہ ڪڏهن وري هڪ کان بہ وڌيڪ اديب، شاعر ۽ سخنور پيدا ٿيندا رهيا ، پر اِهو صحيح فرمايل آهي تہ:

"شاهہ لطيف، سنڌي تهذيب ۽ اُن جي سڳنڌ ۽ ساڃاهہ جو سڀ کان اهم اُهڃاڻ بڻجي ويو آهي، جنهن جي پهچ ۽ پکيڙ هزارن ورهين تي ڦهليل آهي. ٻين لفظن ۾ لطيف، سنڌي سڀيتا ۽ سنڌي ساهتيہ جي وڏنڌڙ ۽ جينن پوءِ ٿينن روشن ٿيندڙ حسن، پلاٽيءَ ۽ جانداريءَ جو هڪ سنگ ميل آهي." (١٠)

٣- (الف) سنڌي ادب جي تمورتي- شاهہ، سچل ۽ سامي:

شاهہ، سچل ۽ سامي واقعي سنڌي ادب، سنڌي تهذيب ۽ تمدن ۽ سنڌي ثقافت جي هڪ اهڙي تمورتي آهي، جنهن ۾ سنڌي ادب، سنڌي تهذيب ۽ تمدن ۽ سنڌي ثقافت جي بنيادي سڃاڻپ جو روح نظر اچي ٿو. حقيقت هيءَ آهي تہ اِنهن ٽنهي

اعليٰ بزرگ هستيون ۽ شاعرن سنڌي زبان کي نئين حياتي بخشي آهي؛ انهن ٽنهي بزرگن سنڌي زبان کي امرت جو جل پيئاري، اُن کي سدا حيات زبان بڻائي ڇڏيو آهي. اُن (سنڌي زبان) کي دنيا جي هڪ وڏيءَ تهذيب جي امر زبان، زنده جاويد زبان، ۽ دنيا جي وڏن شاعرن (شاهه، سچل ۽ ساميءَ) جي زبان طور مڃرايو آهي.

(ب) سنڌي زبان، سنڌو تهذيب جي ڪُک مان پيدا ٿيل زبان آهي، جيڪا مختلف زمانن ۾ مٿس آيل زلزلن ۽ لوڏن مان بچندي، مشڪلاتن مان پار پوندي، پنهنجو وجود تسلسل سان قائم رکندي، زنده رهندي آئي آهي، ۽ جيستائين هيءَ دنيا قائم آهي، جيستائين سنڌو تهذيب قائم آهي، تيستائين سنڌي زبان به قائم ۽ دائم رهندي ايندي.

(ت) سنڌي ٻوليءَ جي شاعريءَ ۾ جتي حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو نالو هڪ وڏو ۽ قداور نالو آهي؛ جتي سچل سرمست هفت زبان شاعر سڏجندي به "سنڌي ۽ سرائڪي" شاعريءَ ۾ هڪ وڏو نالو مڃيو ويندو آهي، تيئن سنڌ جو امر سنت شاعر، "سامي" به سنڌي زبان جو هڪ وڏو ۽ امر شاعر آهي.

(ث) سامي سنڌي زبان جو هڪ اهڙو اعليٰ ۽ عظيم شاعر هوندي به، هاڻ سنڌس ديس وارن يعني سنڌ واسين ڪيس سنڌ ۾ تہ ذري گهٽ وساري ڇڏيو آهي. اڄ حالت اِها آهي جو سنڌي ادب جي اُستادن ۽ خود اديبن مان بہ ڪي ٿورا ساميءَ جو ڪلام صحيح طرح سان پڙهي سگهن ٿا.

وري بہ جس هجي شاهه عبداللطيف يونيورسٽيءَ جي موجوده وائيس چانسيلر، جناب ڊاڪٽر عبدالرحيم ملڪ کي، جنهن شاهه لطيف ۽ سچل سرمست سان گڏ ساميءَ جهڙي عظيم شاعر کي بہ ياد ڪيو هو، ۽ هن "ٽمورتيءَ" جي ڪلام ۽ پيام جي مطالعي لاءِ هڪ سيمينار جو اهتمام ڪيو هو. سچ پچ تہ شاهه لطيف يونيورسٽيءَ، سنڌي شاعريءَ جي هن 'ٽمورتيءَ' - شاهه، سچل ۽ سامي-- تي سيمينار ڪرائي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي هن وسري ويل شاعر جي ياد تازي ڪرائي. سنڌ جي ڏاهي، عالم ۽ ماهر تعليمدان محترم محمد ابراهيم جويي بلڪل درست فرمايو آهي تہ: "شاهه، سچل ۽ سامي، سنڌ ۽ سنڌي سماج جي سڃاڻپ جا شاعر آهن." (١١)

٤- (الف) سامي سنڌي زبان جو هڪ اعليٰ آدرشي شاعر آهي. هُو پنهنجيءَ تهذيب، پنهنجي عوام ۽ پنهنجي سماج جو علمبردار شاعر آهي. هو اعليٰ انساني آدرش جو درس ڏيندڙ هڪ درويش سنت آهي. هُنَ هڪ سنت جي حيثيت ۾، نيڪ ٿي رهڻ ۽ نيڪي ڪرڻ تي زور ڏنو آهي.

(ب) شاهه، سچل ۽ سامي، سنڌ جي تاريخ ۾، هڪڙي ئي دور جا، بلڪ سميوڳي شاعر ۽ درويش هئا. سچل ۽ سامي تہ ذري گهٽ هم عمر بہ هئا(١٢). سچل جو جنم ١٧٣٩ع ۾ ٿيو، ۽ ساميءَ جو جنم ١٧٣٠ع ۾ ٿيو. سچل تقريباً هڪ سو ورهين جي عمر ماڻي، ۽ ١٨٢٩ع ۾ وفات ڪيائين. ساميءَ هڪ سو ويهن ورهين جي عمر ۾، ١٨٥٠ع ۾ هيءُ جهان ڇڏيو(١٣). سچل سرمست اڃا ٢٣ سالن جو هو ۽ سامي ٢٢ ورهين جو هو، جو شاهه لطيف انتقال ڪيو. لهاذا انهن ٽنهي شاعرن وارو زمانو، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي تاريخ جي لحاظ کان اهم دور هو، جنهن جي باري ۾ محترم محمد ابراهيم جويي "شاهه، سچل ۽ سامي" ڪتاب ۾ تفصيل سان لکيو آهي(١٤).

(ت) ڪماري وندنا اشوڪ راموائيءَ، ساميءَ جي همعصر شاعرن جي هڪ ڊگهي فهرست ڏني آهي، جيڪا هن جي لکيل پي. ايڇ. ڊي، لاءِ ٿيسز ۾ موجود آهي. اُها فهرست هيٺ هوبهو نقل ڪجي ٿي(١٥):

(١) شاهه عبداللطيف ڀٽائي (١٦٨٩ع کان ١٧٥٢ع)
(٢) سچل سرمست (١٧٣٩ع کان ١٨٢٩ع)
(٣) سامي (١٧٣٠ع کان ١٨٥٠ع)
(٤) روحل فقير (١٧٣٤ع کان ١٨٠٤ع)

(٥) سيد ثابت علي شاهہ (١٧٤٠ع کان ١٨١٠ع)
(٦) دلپت سيوهاڻي (١٧٦٩ع کان ١٨٤١ع)
(٧) فقير قادر بخش 'بيدل' (١٨١٤ع کان ١٨٧٢ع)
(٨) خليفو گل محمد "گُل" (١٨١٥ع کان ١٨٧٩ع)
(٩) حمل خان لغاري (١٨١٥ع کان ١٨٧٩ع)
(١٠) پير علي گوهر شاهہ 'اصغر' (١٨١٦ع کان ١٨٣١ع)
(١١) مير حسن علي خان 'حسن' (١٨٢٤ع کان ١٨٦٣ع)
(١٢) صوفي آسو رام 'آسو' (١٨٢٤ع کان ١٨٩٧ع)

٥- سامي هڪ ويدانتي سنت هو. ويدانت جا اصول ۽ ان سلسلي ۾ ڪي ڳالهيون، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ، پنهنجي ڪتاب 'مقدمہ لطيفيءَ' ۾ سمجهايون آهن(١٦). ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي راءِ موجب، ساميءَ بہ اُهي ئي ڳالهيون ڪيون آهن، جيڪي شاهہ لطيف، شاهہ ڪريم، سچل ۽ ٻين صوفي درويشن ڪيون آهن. مثال طور ساميءَ جي راءِ موجب برهم يا حق اسان کان پري ڪونهي، يعني ڏٺيءَ جو ديرو اسان منجهہ ئي آهي؛ يعني:

وَنحن اقرب اليہ من حب الورِيد

يعني رب فرمائي ٿو تہ "اسين، انسان کي سندس ڪنڌ جي رڳن کان بہ ويجها آهيون."

هن سلسلي ۾ لطيف فرمايو آهي:

نائي نيڻ نهار، تو ۾ ديرو دوست جو.

يعني، حق جو واسو انسان جي اندر ۾ ئي آهي. ويدانت ۾ بہ اِهي ئي ڳالهيون چيل آهن(١٧). ساميءَ بہ اِهي ئي ڳالهيون ڪيون آهن. سامي فرمائي ٿو تہ:

محل منجهہ آهين، سوڌا تنهنجا سپرين،
لڪيا ڇپيا ڪينڪي، تا پُڌن ڳالهائين.
جتي مُنهن مڙهيءَ پائين، واقف بسي ورونهن جا.

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

سامي سپ ديدار، اٿيئي عجيبن جو،
ڏسي پڌي پاڻ تو، ڇولي پولڻ هار،
نر آڪار آڪار، ڌاري آيو جڳ ۾.

"ساميءَ جا چونڊ سلوڪ" ڪتاب ۾ راءِ بهادر ڪوڙومل چندن مل لکي ٿو تہ: "شاهہ، سچل، دلپت ۽ ساميءَ جن، پنهنجيءَ شاعراڻي ٻوليءَ ۾ الاهي اسرار ۽ روحاني راز کوليا آهن" (١٨).

راءِ بهادر ڪوڙومل اڳتي لکي ٿو تہ: "سنڌ جي ماڻهن اهڙي املهہ خزاني کي ساهہ سان سانڍيو آهي؛ اُن جو قدر ڪيو آهي: اُن کي چاهہ سان پڙهيو آهي ۽ اُن جو رس چکيو آهي" (١٩).

٦- (الف) ساميءَ جي ڪلام جو مضمون: راءِ بهادر ڪوڙومل لکي ٿو تہ: سنڌ جي مڙني صوفي ۽ ويدانتي شاعرن جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ اُنهن سڀني وٽ هڪڙو ئي رنگ آهي. ساميءَ وٽ ويدانتي رنگ سان گڏ

صوفياڻو رنگ به اوترو ئي آهي، البت پاڻ ٻولي اهڙي ڪم آندي اٿس، جنهن ۾ سنسڪرت جا اوکا ۽ اڻانگا لفظ ڪم آندا اٿس، جنهنڪري نقاد سمجهن ٿا ته هن وٽ ويدانتي رنگ ۽ ڍنگ وڌيڪ آهي.

(ب) وشن جڳتياڻيءَ جو حوالو ڏيندي، راءِ بهادر ڪوڙو مل لکي ٿو ته:

"سامي صوفياڻي رنگ کان ڪجهه نرالو، پر ويدانتي رنگ سان بلڪل ڀريو پيو آهي. جنهن ۾ ڪٿي ته ويد، سوتر، ڀاڳوت، يوگ، سانيک ۽ ٻين انيڪ گرنٿن جو سار منجهس سمايل آهي، ۽ انهيءَ مڙني جو نهايت سليس ۽ مٺڙ ٻوليءَ ۾ آنند چڪائي ٿو" (٢٠).

سامي يقيناً ويدانتي شاعر ته آهي، پر منهنجي خيال ۾ هو صوفياڻي رنگ کان به نرالو ڪونهي؛ هو صوفياڻي رنگ سان به ڀريو پيو آهي. جتي مڙني گرنٿن جو سار،ساميءَ جي سلوڪن ۾ نظر اچي ٿو، اُتي سندس (ساميءَ) سلوڪن ۾، مولانا روميءَ، بابا فريد، پير صدرالدين، بابا بُلهي شاهه، مياں عبدالرحيم گرهوڙيءَ ۽ شاهه لطيف جي صوفياڻن خيالن جو هوبهو عڪس به سندس سلوڪن ۾ جابجا نظر اچي ٿو.

مثال طور فرمائي ٿو:

فارسي ۽ هندي، سنت چون ٿا ڳالهه هڪ،
سمجهي ڪو سامي چئي، ڀيائيءَ بنا ڀندي،
چڙهي انيءَ اچ تي، وڃي راهه رندي،
پائي گيان گندي، سمهي سڪپت سيج تي.

سامي اڳتي فرمائي ٿو ته:

ويد پران قرآن ڪو، سيني ۾ هڪ سوت،
سمجهي ڏس سامي چئي، لاٿي من مضبوط،
جيئن آڪاس گهٽن ۾، تيئن سڀ ۾ ساکي پوت،
ڪو آتم وت اوڌوت، سمجهي هن سخن کي.

(ت) مولانا روميءَ جي مثنويءَ مان به اهڙا مثال پيش ڪجن ٿا، جن ۾ مولانا روميءَ جيڪو مضمون سمجهايو آهي، اُهو ساڳيو ئي مضمون سنڌ جي صوفين، ساميءَ سميت، پنهنجي پنهنجي ڪلام ۾ پيش ڪيو آهي. مثال طور رومي فرمائي ٿو:

مثنوي و مولوي و معنوي،
هست قرآن در زبان پهلوي.

مولانا رومي ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

ماز قران مغز را برداشتيم،
اُستخوان پيش سگان انداختيم.

يعني: اسان قرآن ڪريم مان مغز ڪڍي پنهنجي ڪلام ۾ سمجهايو آهي، باقي جيڪي هڏا وڃي بچيا آهن، اُهي ڪتن جي اڳيان ڦٽا ڪيا اٿئون. ساڳيو مضمون ۽ ساڳيا خيال لطيف سائينءَ به پنهنجي ڪلام ۾ ظاهر ڪيا آهن. لطيف فرمائي ٿو:

بيت نه ڀانيو ماڻهوئا، هي آيتون آهين،
نيو من لائين، ڀريان سندي ڀار ڏي.

ساڳي ڳالهہ سامي، بہ ڪئي آهي. اِنهيءَ ساڳئي مضمون کي ساميءَ جهڙيءَ طرح پيش ڪيو آهي، اُهو ملاحظہ فرمايو:

ويدن جا ويچار، سي سنڌيءَ منجهہ سُڻايم.

ڪيڏي نہ عجيب ڳالهہ آهي. مولانا روميءَ، شاهہ لطيف ۽ ساميءَ جي خيالن ۾ اهڙي هڪجهڙائيءَ مان اها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ انهن ٽنهي درويشن ساڳيو ئي درس ڏنو آهي. انهن ٽنهي ساڳي ڳالهہ ڪئي آهي، تہ پوءِ اٿين هروڀرو چو چئجي تہ سامي، جي سلوڪن ۾ فقط گرنٿن جوسار آهي، ۽ اُهو سار صوفياڻي رنگ کان نرالو آهي. اها دعوا ڪرڻ سان ساميءَ جي پيغام کي محدود سمجهڻو پوندو، جڏهن تہ هن جي ڪلام ۾ بہ ٻين صوفين جي ڪلام وانگر همہ گيريت آهي ۽ روميءَ واري راهہ آهي. ۽ اٿين چوڻ صحيح نہ ٿيندو تہ ساميءَ، هندو ڌرم جي ويدن جو ارٿ سمجهايو آهي.

(ث) ساميءَ جي سلوڪن ۾ تصوف وارن نقطن، يعني وحدت الوجود، سچي مرشد لاءِ احترام، مايا کان نفرت، دنيا جي حسن کان بي ثباتي، مورک ۽ اگياني انسان جهڙن موضوعن جي سمجهاڻي بہ ڏنل آهي. اِهي نقطا تہ بابا فريد، پير شمس سبزواري ملتانيءَ، پير صدرالدين، بابا بُلهي شاهہ، سلطان باهو، ماڌو لال شاهہ حسين، قاضي قادن، شاهہ ڪريم، شاهہ لطيف، سچل سرمست، دلپت ۽ بيدل جي ڪلام ۾ بہ وضاحت سان بيان ڪيل آهن. ڊاڪٽر وندنا اشوڪ راماڻي لکي ٿي تہ:

"ويدانت جو مول مقصد آهي انسان جو پاڻ کي ڳولي لهڻ. ويدانت سچ جي کوج ڪرڻ لاءِ آماده ڪري ٿو. ويدانت صاف آئيني وانگر آهي، جنهن ۾ انسان پنهنجو مشاهدو ماڻي سگهي ٿو. پنهنجي اندر جهاتي پائي، سچ (حق) جو ديدار ڪري سگهي ٿو. ويدانت روحاني راهہ سلي ٿو." (٢١)

محترمہ وندنا راماڻيءَ، پنهنجيءَ ٿيسز ۾، ساميءَ جي سلوڪن جا جيڪي موضوع ڇاڻايا آهن، اُهي هي آهن:

"من ۽ آتما جي سڃاڻپ، گرمک، ڀڳتيءَ جي مهنا، ويساهہ، پاونا، ساڌ سنگت، ايشور مهيا، گيان يوگ، ويراڳ، ناصحانہ شعر، عاشقانہ شعر ۽ من مارڻ" (٢٢).

اِهي ئي موضوع سڀني صوفين جي شاعريءَ ۾ بہ نظر اچن ٿا. اِهي ئي موضوع بابا فريد کان وٺي شاهہ ڪريم، قاضي قادن، بابا بُلهي شاهہ، شاهہ عنايت، شاهہ لطيف، سچل سرمست ۽ خواجہ غلام فريد بہ بيان ڪيا آهن.

(ج) شاهہ، سچل ۽ سامي پنهنجي من اندر ليئو پائي دوست جي ديدار ڪرڻ جي راهہ ٻڌائين ٿا. لطيف فرمائي ٿو:

نائي نيڻ نهار، تو ۾ ديرو دوست جو.

لطيف ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

سوئي هيڏانهن، سوئي هوڏانهن، سوئي مَن وسي،
تنهن سندي سوجهري، سوئي سر پسي.

انهيءَ سلسلي ۾ سامي فرمائي ٿو:

سامي سڀ ديدار، اٿيئي عجيب جو،
ڏسي ٻڌي پاڻ ٿو، ٻولي ٻول ٻهار،
نہ آڪار آڪار، ڌاري آيو جڳ ۾.

سامي ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

گهر ۾ رام وسي، ٻاهر ڍونڍي جيءُ نت،
ٻاني منهن مهراڻ ۾، سامي ڪين ڀسي،
ٻنهنجو ٻاڻ ڦسي، ٿو موڪ اوديا ڦاس ۾.

سيني صوفي شاعرن وحدت الوجود جو ذڪر ڪيو آهي. شاهه، سچل، سامي، خواجه غلام فريد ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ هن موضوع تي تمام گهڻو ڪلام چيل آهي، جيئن لطيف سائينءَ جو هي بيت ڏسو:

سوئي هيڏانهن، سوئي هوڏانهن، سوئي مَنَ وَسي،
تنهن سندي سوجهري، سوئي سو پسي.

سامي فرمائي ٿو:

اندا ڪين ڏسن، پر تڪ پرميشر ڪي،
پرم منجهه ڀُلي ڪري، پوندو جان پتڪن،
ستا ستڌ سهي ڪيو، سامي سڄاڳن،
رتا رنگ رهن، دئيت وڃائي دل ڪي.

٧- (الف) سيني صوفي بزرگن پنهنجي ڪلام ۾ 'افضل ولايت' جو ذڪر ڪيو آهي. اسماعيلي عقيدي جي داعي، پير صدرالدين، پنهنجي هڪ گنان ۾ اهڙيءَ افضل ولايت کي 'هنس پور' سڏيو آهي، جتي محبوب جي مقام جي بيان جو ذڪر آهي. جتي 'دلبر' جو ديرو آهي؛ جتي مقيم مخلوق کي ڪوبه ڏک سور، دک ۽ درد، فڪر، چنتا ۽ تڪليف ڪانهي.

پير صدرالدين فرمائي ٿو:

هنس پوري نگري مانهه، ماندوو رچاوو،
ايٿي ايٿي ماندوي مومن تيڙاوو... ٻاني.

(ب) انهيءَ ساڳيءَ 'افضل ولايت' واري تصور جو شاهه لطيف به پنهنجي ڪلام ۾ ذڪر ڪيو آهي. شاهه صاحب فرمائي ٿو:

جتي عرش نه آپ ڪو، زمين ناهه ذرو،
نڪو چاڙهائو چنڊ جو، نڪو سج سرو،
اُتي آديسين جو، لڳو دڳ درو،
ٻري ٻين ٻرو، نات ڏنائون نانهن ۾.

(ت) انهيءَ ساڳئي موضوع کي، حقيقت محمديءَ جي فلسفي طور سمجهائيندي ميون عبدالرحيم گرهوڙي، 'افضل ولايت' کي 'لقاءِ پُر' ٿو سڏي. گرهوڙي صاحب فرمائي ٿو ته منهنجو محبوب 'لقاءِ پور' ۾ هندو آهي. هن جهان ۾ ته سندس فقط پاڇو آهي. گرهوڙي صاحب فرمائي ٿو:

لالن لقاءِ پور رهي، هت پڌر پاڇو پا.

(ث) ساڳئي فلسفي موجب، 'افضل ولايت' جي باري ۾ ساميءَ به پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. سامي به تصوراتي روحاني دنيا جو پنهنجن سلوڪن ۾ ذڪر ٿو ڪري. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو ته:

"جنهن طالب جي اک ڪُلي ٿي سو جيئري ئي اُنهيءَ 'سوڪيم جهان' جو مشاهدو ٿو ماڻي. سامي اُن 'سوڪيم جهان' کي 'نور محل' ٿو سڏي. سامي چوي ٿو ته اُن 'سوڪيم جهان' (نورمحل) ۾ زمان ۽ مڪان، آڪاس ۽ پاتال جا ٻنڌن نه آهن. ساميءَ جي خيال

موجب أهو، أهو جهان آهي جتي نہ ڪرم آهي ۽ نہ ڪال؛ جتي نہ غم آهي ۽ نہ زوال، أنهيءَ دنيا ۾ رات ۽ ڏينهن جو ڪوبہ نشان ڪونهي؛ أنهيءَ جهان ۾ عجيب نور پيو وسي، جو نرمل ۾ نرمل نور آهي؛ أهو پد سوڪيم ۾ سوڪيم آهي. سامي أنهيءَ سوڪيم جهان کي 'بي گم پور' (يعني بي غم پور) يا 'ڊيس ملار' يا 'نورمحل' ٿو سڏي؛ جتي آنند ۾ پڌل آتمائون، رامڪلي، ۽ ڪلياڻ جا مڌر سُر پيون آلاپين." (٢٣).

ساميءَ انهيءَ 'سوڪيم جهان' جو ذڪر پنهنجن سلوڪن ۾ هن ريت ڪيو آهي. (٢۴)

ڪنهن کي ڪريان حال، پورب ديس ملار جو،
جتي أج بک ناهہ ڪا، نکي ڪائي ڪال،
نکو ڏينهن نہ رات ڪا، نکو آڪاس پاتال،
خاوند جو خيال، سمر ورتي سامي چئي.

سامي ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

نيڻين لاهيو نينهن، نورمحل جي ناٿ سان،
جتي سج نہ چنڊ ڪو، نکو رات نہ ڏينهن،
مهرون وسي مينهن، سامي سدا عرش جو.

٨- (الف) سنڌ جي ٻين شاعرن وانگر ساميءَ جي ڪلام ۾ حسن بيانيءَ جون بيشمار خوبيون نظر اچن ٿيون. ساميءَ بہ شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست وانگر بيشمار علامتون، تشبيهون، استعاره ۽ تجنيسون ڪم آنديون آهن. هن (ساميءَ) تمثيل طور ڪنهن بہ لوڪ ڪهاڻيءَ يا تاريخي ۽ نيم تاريخي قصي جي ڪردار کي ڪم نہ آندو آهي. محترمہ وندنا راموائيءَ جو رايو آهي تہ:

"جتي شاهہ ڪريم، شاهہ عنايت، شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست پنهنجي ڪلام ۾ سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين جي مدد سان تمثيلي ڪلام چيو، أتي ساميءَ ڪنهن بہ لوڪ ڪهاڻيءَ جو ذڪر نہ ڪيو آهي. صرف روحاني اشارا ڏنا آهن." (٢٥)

(ب) ساميءَ پنهنجن سلوڪن جي مفهوم ۽ فلسفي کي سمجهاڻڻ لاءِ تشبيهن، علامتن، استعارن ۽ تجنيسن جو سهارو ورتو آهي. هن ڏکين ۽ دقيق لفظن ۽ اونهن خيالن ۽ باريڪ نقطن کي سادين تشبيهن ۽ علامتن جي مدد سان سمجهايو آهي.

سامي بہ پنهنجي محبوب جي سڪ، وڇوڙي، وصل لاءِ ورلاپن جو اظهار ڪري ٿو، ۽ محبوب جي سونهن جي واکاڻ لاءِ مقامي شيون تشبيهن ۽ استعارن طور ڪم آڻي ٿو. هن ڪنول، تلاءَ، لوڻ، ڪنڊ، مرگهہ، پتنگ، ڀؤنر، مڇي، سپ، چڪور، ٻپيهي، چقمق، وڄڻي، موتي ۽ ڪوريئڙي کي تشبيهن ۽ استعارن طور، پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آڻي، هر نقطي کي سمجهاڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

پنهنجي عاشقاڻي ڪلام ۾ سمجهاڻي ڏيندي سامي فرمائي ٿو تہ، جيئن مرگهہ 'ناد' جي آواز تي عاشق ٿي ڊوڙي ٿو اچي، ۽ جيئن پتنگ جوت تي مدهوش ٿئي ٿو، سڪ ۽ محبت جي ڪشش، ڪنول گل جي سرهاڻ جو واس ڏاري، ڀؤنر کي پنهنجي دام ۾ اڙائي ٿي. مثال طور:

سپ کي ڀوڙايو، پريم پشاچ لڳي ڪري،
ٻڌي ناد ڪنن سان، مرگهہ ڊوڙي آيو،
وٺي واس ڪنول جان، ڀؤنر لپٽايو،
سامي سمايو، پتنگ جوت ڏسي ڪري.

سامي، هن دنيا کي رُڃ سان تشبيهه ڏني آهي ۽ چوي ٿو ته جيئن سج جا ڪرڻا، رُڃ ۾، پاڻيءَ جو ڪوڙو نماءُ رچي، گهه ترشنا يعني رڃ جي حالت ۾، پاڻيءَ جي تلاش ۾ رُلائيندو، ڊوڙائيندو ۽ پڃائيندو آهي، تيئن دنيوي ڪوڙي سونهن، رپيا ۽ ڏيکاءُ کي مورک ۽ بيوس انسان سچ سمجهي، اُن تي نڳجي ويندو آهي. ۽ اُن جي پٺيان ڊوڙي ڊوڙي، ٿڪجي، ماندو ٿيندو آهي، پر ڪيس ڪجهه به حاصل نه ٿيندو آهي. سامي فرمائي ٿو:

اڻ هوندو اوڏيا ڇل، ٿيو چيتن جي چت کي
جيئن سورج جي تيج ڪڻن، مرگهه ترشنا جو جل.

اڳ ۾ چيو ويو آهي ته ساميءَ به شاهه لطيف، سچل ۽ ٻين صوفي شاعرن واري راهه ورتي آهي. هن پپيهي، سپ، ن (مڇي)، وڄڻي، چڪور ۽ پؤنر جي تشبيهن جي مدد سان وحدت الوجود جو فلسفو سمجهايو آهي. مثال طور:

پلڪ نه ٿئي پري، نيهي ناراڻ ڪڻن،
من ۾ چندر چڪور جان، درشن ڏيان ڏري،
پؤنر رهي نه واس ري، جل ري مين مري،
سامي تڏهن ٺري، جڏهن پوي بوند پپيهي کي.

هن سلوڪ ۾ ساميءَ چڪور، پؤنر، مين ۽ پپيهي کي تشبيهه طور ڪم آندو آهي. اهڙيءَ طرح 'سپ' جي تشبيهه و مثال ملاحظ ڪريو:

راتيون ڏينهن جري ٿي، برهه ڪارڻ پيءَ جي،
جيئن ڪارڻ سنيت جي، سپ ورلاپ ڪري،
پياس نه مٽي مين جي، بنا نير مري،
تڏهن جيءَ ٺري، جڏهن سامي ملي سپرين.

سامي سنڌ جو اڪيلو ني شاعر آهي، جنهن وڄڻيءَ کي تشبيهه طور ڪم آندو آهي. جيئن سمن جي دور ۾ حاق آهنگر، 'جهرڪيءَ' ۽ 'چچ' کي استعاري طور ڪم آندو آهي. سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جو منظر چٽيو آهي، تيئن اميءَ به وڄڻيءَ جي تشبيه ڏيئي، هڪ طرف وحدت الوجود واري فلسفي کي آسان طريقي سان سمجهائڻ جي ڪوشش ني آهي ته ٻئي طرف اُتر سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جي هڪ پهلوءَ، يعني گرميءَ جي موسم ۾ وڄڻيءَ سان واءُ ڪرڻ واري طي تي روشني وڌي آهي. سامي فرمائي ٿو:

جيئن وڄڻي ۽ واءُ، تيئن ساکي وسي سپ ۾.

ساميءَ مورک ۽ اگياني ماڻهوءَ جي مورکپائيءَ ۽ 'اوديا' يعني اڻڄاڻائيءَ کي، ڪوريئڙي سان تشبيهه ڏني آهي، ۽ سجهائي ٿو ته ڪيئن ڪوريئڙو، پنهنجيءَ مورکپائيءَ سبب، پنهنجي ئي ٺاهيل ڄار ۾ پاڻ کي ڦاساڻي ڦٿڪندو آهي. مورک جاهل ماڻهو به اهڙيءَ طرح مورکپائيءَ جي ڪري پاڻ کي ڦاسائيندو آهي. سامي چوي ٿو:

اوديا من رچي، سا ويڙهي وٺي مَن کي،
جيئن ڏانور تار ۾، مري پاڻ پچي.

هيءُ مقالو ته ساميءَ تي هڪ مختصر خاڪو آهي. انهيءَ خاڪي جي روشنيءَ ۾، اسان جي سنت شاعر جي شاعراڻ ظمت تي سنڌ جي سماجي، ثقافتي، لسانياتي، تصوف ۽ ويدانت جي مطالعي جي لحاظ کان وڏو تحقيقي ڪم ڪري ڪهجي ٿو. پر اهو تحقيقي ڪم ڪندو ڪير؟... اهو هڪ اهم سوال آهي، جنهن جو جواب اسان جا نوجوان ئي ڏيئي گهن ٿا.

مددي ڪتاب

(١) ناگراڻي، بي. ايچ: ساميءَ جا سلوڪ، سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد، ١٩٧٨ع، گذارش.

(٢) ايضاً

(3) Jetley, Murlidhar, Dr. Sindhi Language and Literature, A brief survey, International Encyclopaedia of Indian Literature, Vol: VIII, by Ganga Ram Garg, Mittal Publications, New Delhi, 1991, P. 4.

(٤) ايضاً

(٥) ايضاً

(6) Chatterji S. K., Indo-Aryan & Hindi, Gujrat Vernacular Society, Ahmedabad 1940.

(7) Ibid.

(8) Ibid.

(9) Ibid.

(١٠) ڏسو حوالو پهريون.

(١١) محمد ابراهيم جويو: شاهه، سچل ۽ سامي، هڪ مطالعو، روشني پبليڪيشن، ١٩٩٠ع، ص ٣٣

(١٢) ايضاً

(١٣) ايضاً

(١٤) ايضاً

(١٥) وندنا اشوڪ رامواڻي: سامي هڪ ويدانتي شاعر، پي. ايچ. ڊي. ڊگريءَ لاءِ پيش ڪيل مقالو، ممبئي يونيورسٽي، ٢٠٠١ع، ص ٤٣.

(١٦) گربخشاڻي هه-مر: مقدمه لطيفي، روشني پبليڪيشن، چوٿون ايڊيشن، ١٩٩٣ع، ص ٤٣.

(١٧) ايضاً

(١٨) ڪوڙومل چندن مل: ساميءَ جا چونڊ سلوڪ، ڪوڙومل سنڌي ساهتيه منڊل، حيدرآباد، ١٩٤٦ع، مهاڳ، ص ٦

(١٩) ايضاً

(٢٠) ايضاً، ص ٧

(٢١) وندنا اشوڪ رامواڻي: ڏسو حوالو، ١٥، ص ١٢٣

(٢٢) ايضاً، ص ١٤٩

(٢٣) ڪليان آڏواڻي، ساميءَ جا چونڊ سلوڪ ڪتاب ۾ شامل سنڌس مضمون، ڪوڙومل ساهتيه منڊل، ١٩٤٦ع، ص ٣١

(٢٤) ايضاً

(٢٥) وندنا اشوڪ رامواڻي: ڏسو حوالو ١٥، ص ٣١.

.اڪٽر الهرڪيو ٻُٽ

ٽرمپ–ايلس اختلاف راءِ ۽ ”سنڌي الف-ب“ وارو مامرو

ني خونخوار جنگيون وڙهي انگريز جنرل سر چارلس نيپئر مارچ ١٨٤٣ع ۾ سنڌ تي مڪمل قبضو ڪري، ساڍن ڇنن سال کان به وڌيڪ عرصو ملڪ جي گورنر جي حيثيت ۾ ڏنڊي جي حڪمراني ڪئي. انتظامي معاملن ۾ هُو نهايت سخت نسم جو ماڻهو هو، پر پوءِ به ڏيهي ٻوليءَ جي معاملي ۾ سنڌس رويو انصاف ڀريو هو. ١٥ جولاءِ ١٩٧٢ع تي پاڪستان جي بومي اسيمبليءَ کي خطاب ڪندي اُن وقت جي وزيراعظم پاڪستان، جناب ذوالفقار علي ڀٽي فرمايو: ”... سنڌي هڪ تديم زبان آهي ۽ جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو، تڏهن سر چارلس نيپئر جيو هو ته زبان سان هٿچراند ڪرڻ جي ڪابه ڪوشش نه ڪئي وڃي....“

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته نيپئر پنهنجي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ ڪوبه خاص قدم ڪونه کنيو، پر تنهن هوندي به اهو مڃڻو پوندو ته ملڪي ٻوليءَ لاءِ نيڪ تمنائون رکيائين، ۽ اُن کي نقصان رسائڻ جي ڪابه ڪوشش ڪانه ڪيائين. نيپئر سنڌ ڇڏي ته هن ملڪ کي بمبئيءَ سان ملائي هڪ اعليٰ عملدار جي حوالي ڪيو ويو، جيڪو ”ڪمشنر- اِن- سنڌ“ سڏبو هو. پهريون ڪمشنر آر. ڪي. پرنگل آيو ته سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري سطح تي رائج ڪرڻ جي رٿ پيش ڪئي ويئي. مگر ڪامورڪي لڏي جي روايتي سستيءَ جي ڪري اُن ۾ ڪا به پيش رفت نه ٿي سگهي. جنوري ١٨٥١ع ۾ سنڌ جي واڳ نوجوان ڪمشنر سربارٽل فريئر جي حوالي ٿي ته سنڌي ٻوليءَ لاءِ ستانو واءُ گُهلڻ لڳو. انتظامي مشنريءَ جي سيني ڪاتن، عدالتن ۽ اسڪولن ۾ سنڌي ٻوليءَ کي رائج ڪرڻ لاءِ نهايت سودمند ۽ شاندار بندوبست ڪرڻ جا احڪام جاري ٿيا. انگريز ڪامورن کي سنڌي ٻولي سيکارڻ ۽ ٻوليءَ کي اسڪولن ۾ باقاعده رائج ڪرڻ خاطر ”سنڌي ڪتابن“ جي ضرورت محسوس ڪئي ويئي. اُنهيءَ لاءِ جڏهن عملي قدم کڻڻ جو مرحلو آيو ته هڪ گنڀير صورتحال سامهون آئي ۽ اهو طئي ڪرڻو ٻنجي ويو ته سنڌي ٻوليءَ کي عربي رسم الخط ۾ استعمال ڪجي يا ديوناگري لپيءَ ۾. گهڻي سوچ ويچار ۽ صلاح مشوري کان پوءِ فريئر جي سفارشن سان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊاريڪٽرن ”عربي- رسم الخط“ کي لاڳو ڪرڻ جو فيصلو ڏنو. هايت منصفانه فيصلي اچڻ کان پوءِ هڪ ٻيو به مرحلو طئي ڪرڻو هو. اُن وقت سنڌي ٻوليءَ کي عربي رسم الخط ۾ لکڻ لاءِ ڪا ”معياري ۽ مڪمل الف- ب جي تختي“ موجود نه هئي. اُن مسئلي کي فريئر ۽ سندس داناءُ ساٿي اسسٽنٽ ڪمشنر ئرو هربرٽ ايلس نهايت معامله فهميءَ سان بنا دير حل ڪري ورتو ۽ جولاءِ ١٨٥٣ع ۾ موجوده ٥٢ اکرن واري سنڌي الف- ب جي سڏاريل تختي تيار ڪرائي، ليٿو ۾ ڇپرائي، سڄي سنڌ ۾ ورهائي ويئي. سُتت ئي ڪمشنر فريئر حڪم جاري ڪيو ه سنڌ اندر هر سرڪاري ڪار وهنوار ۾ اِها رسم الخط ڪم آندي وڃي. سرڪاري خرچ سان اُنهيءَ رسم الخط ۾ سڪولي ڪتاب ڇپجڻ شروع ٿي ويا، جن جي نگراني لائق ڏيهي مُنشين جي مدد سان اسسٽنٽ ڪمشنر ايلس پاڻ ڪري يو هو. جفاڪشي ۽ خلوص جو اِهو مقام هو، جو فقط هڪ سال جي اندر ”باب نامي“ کان علاوه ڇهه ٻيا ڪارائتا ۽ نيادي حيثيت جا درسي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا.

انهيءَ دوران ٻولين جو هڪ ٻيو عالم ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ١٢ سيپٽمبر ١٨٥٤ع تي ڪراچي بندر تي اچي لٿو. سانيات جي هن ماهر کي ”چرچ مشنري سوسائٽي“ ياران سنڌ ڀِران لاءِ موڪليو ويو هو ته هُو هتي اچي سنڌي ٻوليءَ ۾ رامر، ڊڪشنريون ۽ ٻيا ڪارائتا ڪتاب لکي هن يونئي پيل ٻوليءَ کي سائنسي بنياد فراهم ڪري. هن ذهين کي قدرت ئڙي ته ڏات ڏني هئي جو هُو فقط چند مهينن ۾ئي ڪنهن به ٻوليءَ تي عبور حاصل ڪري وٺندو هو. سنڌي ٻولي ڊاڪٽر

ٽرمپ کي توڙي جو عربي، فارسي ۽ هندستاني (اردوءَ) جي پيٽ ۾ ڏکي لڳي، پر پوءِ بہ فقط ٻن مهينن اندر گهڻو ڪجھ حاصل ڪري ورتائين: ايتري قدر جو نومبر ۱۸۵۴ع ۾ لنڊن ۾ پنهنجي هيڊ آفيس عرف "دي پيرينٽ ڪميٽي آف دي چرچ مشنري سوسائٽي" کي "سنڌي الف- ب" بابت "جامع اسڪيم" تيار ڪري هڪ رپورٽ جي صورت ۾ رواني ڪيائين جنهن ۾ ٻين اهم ڳالهين جي ذڪر سان گڏ ايلس پاران تيار ڪرايل ۽ سُڌاريل سرڪاري "سنڌي الف-ب" کي بہ سخت تنقيد جو نشانو بنايائين. جڏهن اها رپورٽ ايلس جي مطالعي هيٺ آئي، تڏهن پنهنجي ۽ سائين جي پريت واري پورهيي پاٺي ٿرندو ڏسي مانُ ٿي ڪونہ ويٺو ۽ پنهنجي ڏاهپ ۽ تجربي جي بنياد تي پاڻ مٿان ٿيل تنقيد جو علمي ۽ تحقيقي جواب ڏنائين نتيجي ۾ ۸ جنوري ۱۸۵۵ع تي هڪ عالمانہ ۽ مدلل رپورٽ تيار ڪري ڪمشنر فريئر جي معرفت بمبئي سرڪار کي ڏياري موڪليائين.

ٻنهي عالمن جا اهي اهم دستاويز وقت جي دز هيٺان دٻيل رهيا. جيڪي پهريون ڀيرو منظر عام تي اچي رهيا آهن منهنجي خيال موجب انهن ٻنهي قيمتي دستاويزن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي محققن لاءِ ڪيني وڏي اهميت وارا اُصولي ۽ بارڪ نقطا سمايل آهن. اهڙن عالمن لاءِ خاص طور ۽ سُڄاڻ طبقي لاءِ عام طور، اِهي ٻيئي دستاويز هتي پيش ڪريان ٿو تہ جيئن انهن جي مطالعي جي بنياد تي ڪي وڌيڪ تحقيقي نتيجا حاصل ڪري سگهجن. پهريون دستاويز مون برمنگهم (برطانيہ) مان هٿ ڪيو، ۽ ٻيو سنڌ آرڪائيوز ڪراچي مان.

هت اول ڊاڪٽر ٽرمپ جي رپورٽ جو سنڌي ترجمو ۽ اُن کان پوءِ ايلس جي جوابي ۽ دفاعي ڪارروائي جو سنڌي ترجمو ڏجي ٿو.

ڊاڪٽر ٽرمپ پاران "رپورٽ ٽو دي پيرينٽ ڪميٽي آف دي چرچ مشنري سوسائٽي."

اسٽيشن ڪراچي،

ڪميٽيءَ کي اِهو ٻڌائيندي خوشي محسوس ڪريان ٿو تہ مان خداوند ڪريم جي فضل سان هن سال جي اپريل سيپٽمبر تي پنهنجي منزل مقصود [ڪراچي] تي پهچي چڪو آهيان. هتي پهچڻ شرط بنا دير جي سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس کي هٿ ۾ کنيو اٿم. افسوس سان چوان ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ بابت هر معاملي کي مونجهاري ۾ ڦاٿل ڏٺم. ڪيتري عرصي کان وٺي هن ملڪ ۾ رهندڙ يورپي ڪمشنر کان ويندي هيٺين سطح جي ڪاموري تائين، هر هڪ سان لهہ وچڙ ڪيم، مگر سنڌيءَ جي معاملي ۾ ڪين بي خبر لڌم. هڪ ئي شخص، جنهن سنڌي ٻوليءَ ۾ دلچسپي ٻني ورتي آهي، سو آهي اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر ايلس، جنهن معاملن کي بہ بهتريءَ ڏانهن وٺي وڃڻ جي بجاءِ، پنهنجي ساده لوحي ۽ مورڪائي تي ٻڌل خيالن سان الف-ب کي بدتر ئي ڪيو آهي.

انهيءَ قسم جي ڪچري کي ٻُهارڻ خاطر "سنڌي الف-ب" تي هن سان گڏ شامل چوپڙي لکي اٿم، جنهن بابت ٻڌائيندي خوشي محسوس ڪري رهيو آهيان تہ اِها بمبئيءَ ۾ موجود مشرقي علوم جي عالمن ۽ سنڌ جي ڪمشنر وٽ ڏاڍي مچتا ماڻي چڪي آهي. انهن بنيادن تي مسٽر ايلس پاران اسڪولن ۽ آفيسن ۾ رائج ڪيل الف -ب کي رد ڪري، مون پاران تيار ڪيل الف - ب کي اُن جي جاءِ تي نافذ ڪيو ويندو. اِن باري ۾ مون زور ڀريو آهي تہ هندستاني الف -ب کي ٿن تبديلين سان رائج ڪيو وڃي:

(۱) جو تہ ساڳئي بُڻ بنياد مان هٿڻ ڪري، اِها سنڌي ٻوليءَ لاءِ نهايت موزون آهي.

(۲) جو تہ اِها هرڪنهن کي اچي ٿي، ايتري تائين جو ڪيترا ڏيهي ماڻهو بہ اِها ڄاڻن ٿا.

(۳) جو تہ اِن ۾ ڪتابن جي ڇپائيءَ جو ڪم آسانيءَ سان ٿيندو ۽ رومن سسٽم رائج ڪرڻ ۾ بہ مددگار ثابت ٿيندي.

انهيءَ متعلق ٻين تفصيلن جي سلسلي ۾ مان توهان کي خود اِن "الف-ب" ڏانهن رجوع ڪرڻ چاهيان ٿو. مون حڪومت آڏو هڪ درخواست پيش ڪئي آهي تہ سرڪار اِن رسم الخط ۾ گرامر، لغت ۽ ڪجھ اسڪولي ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪري ۽ مسٽر فريئر اقرار ڪيو آهي تہ هو وس آهر ڪوشش وٺي. اِن مقصد لاءِ ڪراچيءَ ۾ هڪ ڇاپخانو برپا ڪرائي

هن وقت اها درخواست بمبئيءَ ۾ (گورنر جي) ڪائونسل اڳيان پهچي چڪي آهي ۽ مان بنا شڪ شبهي جي چئي سگهان ٿو تہ اها اُتي قبوليت جو درجو ماڻيندي، ڇاڪاڻ تہ حڪومت انهيءَ سلسلي ۾ مشن ڪان بہ وڌيڪ خراب حالتن ڪي منهن ڏيئي رهي آهي. هن وقت آءٌ جيڪي ڪتاب تيار ڪري رهيو آهيان، سي هنريت آهن: (١) سنڌي ريڊنگ بڪ، لغت طور نحوي ۽ اشتقاقي لفظن سان گڏ. (٢) هڪ لغت، سنڌي-انگريزي، جنهن ۾ هر سنڌي لفظ جو اشتقاق ڏنل هوندو. (٣) سنڌي ٻوليءَ جو گرامر.

گرامر ڪي وري ٻن الڳ الڳ ڀاڱن ۾ ورهائڻ جو ارادو اٿم. هڪ تقابلي گرامر، يعني وضاحتي ۽ سائنسي بنيادن تي ٻڌل گرامر: ڪڇي، سنڌي ۽ جديد پنجابيءَ تي مشتمل. اهي ٽيئي زبانون هڪ ئي خاندان سان تعلق رکندڙ آهن. اهي زبانون الهندي شاخ وارين ٻين عظيم ٻولين جهڙوڪ، بروهڪي، بلوچي ۽ پشتو جي ڪنجي آهن.

اهڙيءَ ريت اسان وٽ هندستان جي اولهہ ۾ عظيم آرياني خاندان جون ٻہ شاخون موجود آهن: (الف) هندستاني زبانون يعني ڪڇي، سنڌي ۽ مغربي پنجابي. (ب) هندستان ۽ ايران جي وچ واريون زبانون: بروهڪي، بلوچي ۽ پشتو. انهن ٻولين تي ڪم ڪرڻ لاءِ وسيع ميدان موجود آهي. اِهي يا تہ گهٽ سڃاتيون وڃن ٿيون يا تہ بلڪل سڃاتل ڪونهن ۽ اِهي الهندي پاسي وارو رستو هموار ڪنديون.

تقابلي گرامر جوڙڻ ڪان علاوه رومن سسٽم ۾ هڪ ننڍڙو عملي سنڌي گرامر جوڙڻ جو بہ ارادو اٿم تہ جيئن اُهو مشنري ڪمن ڪارين ۾ ڪتب آڻي سگهجي. اُهو سمورن شبهن ۽ قياس آراين ڪان آجو هوندو ۽ گفتگو ڪرڻ لاءِ مددگار ثابت ٿيندو.

اسڪولي ڪتابن جي ترجمي لاءِ في الحال ڪو بہ وقت ڪونهيم. جيستائين ٻوليءَ متعلق پوري مهارت حاصل نہ ٿيندي، اوستائين اِن قسم جي ترجمي لاءِ پاڻ کي مڪمل طور جوابدار نہ سمجهندس ۽ ترجمي کي ويجهو ئي ڪونہ ويندس. انهيءَ ڪري ڪميٽيءَ جي اڳيان ٻن يا ٽن سالن تائين اها رٿ پيش نہ ڪندس تہ ڪو مقدس ڪتابن جي ترجمي جو ڪم هٿ ۾ ڪنجي. ڇاڪاڻ تہ سنڌيءَ ۾ ترجمي جي ڪم ڪان مان آجو آهيان ۽ اِهو ڪم محض ڏيهي مُنشين جو آهي، جيڪي ڪيل ترجمي لاءِ پڇاڻي ڪان بلڪل آجا آهن. مان اِن ڳالهہ سان بہ متفق نہ آهيان تہ مقدس ڪتابن ڪي مُنشين جي منشا ۽ رحم ڪرم تي ڇڏي ڏجي. اِن قسم جا ترجما غيرجٽادار ئي رهندا.

مان هن وقت سنڌيءَ سان گڏوگڏ فارسي، عربي ۽ پشتو جي مطالعي ۾ رُڌل آهيان. انهن مان آخري خالص آرياني (سنسڪرت) زبان آهي ۽ نہ ڪي افسانوي عبراني. اِها ڳالهہ اُنهن مڙني لاءِ پشيمانيءَ جو باعث ٿيندي، جن اِها دعويٰ ڪئي آهي تہ اِها عبراني زبان آهي ۽ ڏهن قبيلن واري افغان نسل مان آهي.

جڏهن بہ منهنجو نئون ڪتاب پڌرو ٿيندو تہ اُهو ڪميٽيءَ اڳيان پيش ڪندو رهندس. اِنهيءَ وچ ۾ مان ڪميٽيءَ ڪي يقين ڏهاني ٿو ڪرايان تہ مان پنهنجو فرض پوري ڪوشش سان نباهي رهيو آهيان.

مان پنهنجي باري ۾ اِهو ٻڌايان تہ مالڪ جي مهربانيءَ سان جڏهن ڪان هندستان پهتو آهيان تہ چند ناچاقين ڪانسواءِ بلڪل ئي صحتمند رهيو آهيان. رڳي هڪ ڳالهہ جي شڪايت اٿم تہ هِتي نهايت ئي پوائنتا مٽيءَ جا طوفان هلن ٿا، جنهنڪري منهنجون اکيون اڪثر ڏکيل رهن ٿيون ۽ مون کي سارو ڏينهن ڪم ڪان پاسيرو رکڻ ٿيون. انهيءَ ڪري منهنجي خواهش آهي تہ جيترو جلد ممڪن ٿئي تہ هن ڏکويل واديءَ کي ڇڏي پنجاب هليو وڃان. مان پنهنجي خواهش کي ڪميٽيءَ جي منشا تي ڇڏيان ٿو.

ڪميٽيءَ جي نيڪ تمنائن ۽ دعائن جو طلبگار–

مان توهان جو تابعدار ۽ فرمانبردار خادم

ارنيسٽ ٽرمپ

(ڪراچي، ٢٠ نومبر ١٨٥٤ع

چرچ مشن هائوس)

C-13/076/22, CMS Papers, Birmingham University Library, England.

[انگلنڊ ۾ تحقيق دوران برمنگهم يونيورسٽيءَ جي لئبريريءَ مان هٿ ڪيل مواد]

بي. ايچ. ايلس جي جوابي رپورٽ

تازو ڊاڪٽر ٽرمپ سنڌي ٻوليءَ بابت هڪ يادداشتنامو شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ سنڌ اندر پنهنجي چند هفتن جي رهائش ڪانپوءِ، هن خود سنڌين سميت، جن به اِن ڏس ۾ ڪم ڪيو آهي، اُنهن سڀني جي محنت تي پاڻي ڦيرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ڪري اُن تي ڪجهه خيالن جو اظهار ۽ وضاحت ضروري سمجهان ٿو.

ڊاڪٽر ٽرمپ جي يادداشتنامي ۾ گهڻو ڪري اُهو ڪجهه ڇپيل آهي، جيڪو اڳ ۾ ئي آشڪار ٿي چڪو آهي، انڪري اُن تي راءِ ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي. ڪجهه حصي ۾ "هندو-سنڌيءَ" تي بحث ٿيل آهي، مگر خود ڊاڪٽر ٽرمپ جي چواڻي تہ ملڪ جي باشندن جي وڏي اڪثريت مسلمانن جي آهي، انڪري اهڙن اکرن جي ضرورت آهي، جيڪي مسلمان پڙهي سگهندا هجن. اِن نقطي جو هن غورسان جائزو بہ ورتو آهي، اِن ڪري سنڌس يادداشتنامي جي "هندو-سنڌي" واري ڀاڱي کي پاسيرو ڪري رکجي ٿو. وڌيڪ تہ هن آنجهاني جارج اسٽئڪ جي پورهيي کي اهڙي سرسري نظر سان ڏٺو آهي جو هر ڪنهن جو ڌيان ڀني پاسي ني وڌيڪ ڇڪجي وڃي ٿو.

هاڻي هڪ سوال ٿو اُڀري تہ سنڌين جي استعمال لاءِ ڪتاب ڪهڙي رسم الخط ۾ ڇاپيا وڃن ۽ اِهو معاملو ڊاڪٽر ٽرمپ پاران سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ ۾ئي "عربي رسم الخط" طور طئي ٿي چڪو آهي. اهو رسم الخط ڪيترن ئي سالن کان وٺي سنڌيءَ ۾ لکڻ خاطر مسلمان ڪم آڻيندا رهيا آهن، تڏهن بہ ضرورت آهر بنيادي رسم الخط ۾ ڪجهه واڌارا ڪيا ويا آهن تہ جيئن سنڌيءَ ۾ موجود اهڙن آوازن کي ظاهر ڪري سگهجي، جيڪي عربيءَ ۾ موجود ڪونهن. بلڪل ساڳيو طريقو هندستان ۾ آزمائجي چڪو آهي، جنهن صورت ۾ اُتي جي ٻوليءَ تي عربي رسم الخط لاڳو ڪيو ويو آهي. هاڻ عربي دانن کي اهو مڃرائڻ ۾ گهڻي دير ٿي وينئي آهي تہ نج سامي اکرن تي اضافي ٽپڪا ڏنا وڃن.

تازو شايع ڪيل (سرڪاري) "سنڌي الف- ب" بابت ڊاڪٽر ٽرمپ اعتراف ڪيو آهي تہ اُن جي قديم ڍانچي ۾ ڪابہ تبديلي ڪانہ ڪئي وئي آهي. دراصل سچ تہ اِهو آهي تہ ڊاڪٽر ٽرمپ پاران بيان ڪيل تبديلين کان منجهس گهڻيون گهٽ عمل ۾ آنديون ويون آهن. هڪ هنڌ هو اعتراف ڪندي چوي ٿو تہ جيڪڏهن ڪو مسلمان اهڙي عربي رسم الخط ۾ لکڻ چاهي ٿو. جيڪا بنيادي طرح عربيءَ جي سرشتي ۾ موجود ڪانهي تہ اهڙي حالت ۾ "لکت جا ڪيترائي جدا جدا نمونا موجود آهن." اُن جي باوجود سڌاريل (سرڪاري) رسم الخط کي مڃتا ڏيڻ کان نابري واريو ويٺو آهي. اُن جو بنيادي سبب اهو آهي تہ اُن ۾ اهڙا اکر بہ موجود آهن، جيڪي اڳ سندس چاڻ ۾ آيل ڪونهن.

سنڌ ۾ رائج قديم رسم الخط کي "غير منطقي" ۽ "بي اصولي" چوڻ بلڪل بيجا ڳالهہ آهي. هوندي بہ اِهو رسم الخط ڪو نئون ڪونهي جو اُنهيءَ جا اصول طئہ ڪيا وڃن. جيڪڏهن انگريزي رسم الخط تي اهڙي قسم جو حملو ڪيو وڃي - اُها بہ ٻان بچائي ڪانہ سگهندي، ۽ مون محسوس ڪيو آهي تہ شروع کان ئي هڪ سوال اُٿندو رهيو آهي، تہ بنيادي رسم الخط ۾ ڪهڙيون تبديليون ۽ اضافا ڪيا وڃن. اهو سوال ڪڏهن بہ نہ اُٿيو آهي تہ اُن کي رد ڪري اُن جي جاءِ ني جرمن، رومن يا ڪو ٻيو رسم الخط رائج ڪيو وڃي.

مان ڊاڪٽر ٽرمپ جي انهيءَ خيال سان متفق آهيان تہ ٻوليءَ سان اها وڏي زيادتي ٿيندي جو "ف" تي وڌيڪ ٽپڪا ڏئي "ڦ" جو وسرڪي آواز ناهيو وڃي. مان اهڙي اُرهہ زورائي، تي سندس ڏڪاري موقف ۾ برابر جو شريڪ آهيان، مگر مان سندس انهيءَ راءِ کي بلڪل محن لاءِ تيار ڪونہ آهيان تہ "اُن کي مورڳو ئي مٽائي ڇڏجي." جڏهن تہ اِهو (پنهي شڪلين "ڦ" ۽ "ٿ" ۾) ورهين کان سنڌي ٻوليءَ جي لکت ۾ موجود رهندو اچي ٿو. مان سندس ئي لفظ ورجايان ٿو تہ: "اسان اکرن کي جيئن جو تيئن ڪڻ لاءِ ٻڌل آهيون، نہ ڪي جيئن اسين چاهيون ٿا."

هندستاني کي رائج ڪرڻ اعتراض جوڳو عمل هوندو، ڇاڪاڻ تہ اُن ۾ سنڌي آوازن کي اُچارڻ جي سگهہ ۽ صلاحيت موجود ڪانهي. اُن مان وڌيڪ "مونجهارو" پيدا ٿي پوندو، جنهن بابت خود ڊاڪٽر ٽرمپ گهڻو بيان ڪيو آهي. اِهو

خصوصاً اُنهن آوازن جي شڪلين جي حالت ۾ نمايان آهي، جيڪي ٻين جي نمائندگي ڪن ٿا. مثلاً "ٿ" يعني "th" مورڌني آواز t ٿي پوندو. جيڪڏهن اِها صورتحال ٻوليءَ لاءِ مونجهارو پيدا ڪندڙ ڪانهي ته پوءِ اِنهن لفظن جي معنيٰ منهنجي سمجهه کان مٿي آهي.

منهنجي خيال موجب اکرن لکڻ جي نموني وارو هڪ الڳ بحث آهي. اِها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته روان لکائي لاءِ نسخ موزون ڪونهي ۽ اسان کي معلوم آهي ته اها طرز تحرير گهڻو ڪري ڇپائيءَ جي ڪم تائين محدود آهي. انڪري بلاشبهي دفتر جي ڪم لاءِ روان سنڌي لکت يا نستعليق ئي ڪتب آندو ويندو. مختلف اکرن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ طرز تحرير ساڳي ڇپائي واري استعمال ڪبي، جڏهن ته هندستانيءَ ۾ ڪتابن جي ڇپائيءَ لاءِ تحرير هڪ نموني واري هوندي آهي ته لکپڙهه لاءِ وري ٻيو نمونو ڪتب آڻبو آهي. مون مٿيون نقطو اهو ڌيان ۾ رکندي لاءِ اُٿاريو آهي ته مبادا منهنجي اِن بيان جو ڪو غلط مطلب نه ڪڍي ته صاف سٿري لکائيءَ لاءِ هندستاني رائج ڪرڻ مان ڪو لاڀ حاصل ڪونه ٿيندو. ان مان منهنجو هي مطلب آهي ته هندستاني آوازن کي ظاهر ڪندڙ نشانيون اسان لاءِ اُنهن شڪلين جي نعم البدل ٿيڻ ۾ ڪابه مدد ڪونه ڪنديون، جن سان ملڪ جي اڪثريت ڪنهن زماني کان مانوس آهي. بلاشڪ روان خط وڌيڪ جلدي لکجي ٿو، بنسبت اُن جي جيڪو ڇپائيءَ جي ڪم ۾ ڪتب اچي ٿو ۽ اها صورتحال هندستانيءَ سان لاڳو آهي، جنهن جي تحرير جا ٻه نمونا موجود آهن ۽ سنڌيءَ لاءِ به بلاشڪ ساڳيو رستو موزون آهي.

ڊاڪٽر ٽرمپ وسرڳي آوازن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ سامي رسم الخط ۾ ٽٻڪن جي استعمال تي اعتراض ڪندي چوي ٿو: "رسم الخط جي نوعيت جي برخلاف اِهو عمل ڏڳ ٽُٻڪن کي ٽاڪڻ برابر ٿيندو." انهيءَ اعتراض جي وضاحت هنريت ٿيندي ته اِهو رسم الخط جيڪو اوبرن آوازن جي نمائندگي ڪري ٿو ته اُن ۾ هر حالت ۾ ڪجهه نشانين جو اضافو اٽڪر ٿي پوي ٿو. اِها صورتحال گهڻي وقت کان وٺي سنڌ ۾ رائج آهي ۽ مون کي اِن ۾ ڪو غيرلسانياتي پهلو نظر ڪونه ٿو اچي، بنسبت اُن جي ته هندستاني تحرير وانگر سامي رسم الخط کي ٽٻڪن ۽ نشانين سان سٿيو وڃي. دراصل ٽٻڪن لڳائڻ وارو عمل بي ڊنگو ضرور آهي، مگر گهربل نتيجن حاصل ڪرڻ لاءِ ايڏي وڏي مونجهاري ۾ وجهندڙ ڪونهي. مثال طور "ڄ" کي "ج" جو وسرڳي آواز ڪري لکڻ هندستاني صورت "جهه" کان وڌيڪ موزون ۽ آسان آهي. هي هڪ خيال آهي. جڏهن ته حقيقت اِها آهي ته اِهو اکر ٻوليءَ ۾ موجود آهي ۽ هر جاءِ تي "ڄ" ئي لکيو وڃي ٿو. انڪري اُن کي رد ڪرڻ جو مون کي ڪوبه جواز ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. اهڙيءَ ريت ٻيا وسرڳي آواز، جيڪي قديم ۽ جديد لکت ۾ عام طور ڪتب آندا وڃن ٿا، اُنهن جو استعمال به ساڳئي قاعدي هيٺ ٿيندو.

ڊاڪٽر ٽرمپ جنهن عجلت سان سنڌين جي زبان سان ٿيل ڏاڍائيءَ جي درستگي ڪئي آهي، تنهن تي مون کي ڪو گهڻو عجب ڪونه لڳو آهي. البته مان اِن ڳالهه تي حيران ضرور ٿيو آهيان ته هڪ مڃيل ۽ معروف زباندان "گ" کي "نگ" لکڻ تي ڪيئن راضي ٿيو آهي. مون کي اِمڪان نظر ٿو اچي ته هو سنسڪرت آواز "ङ" کي به رد ڪري اِڳتي اُن کي "ङ" لکڻ جي سفارش ڪندو. مگر سنڌين سان وڌيڪ لهه وچڙ ۾ اچڻ کان پوءِ فرمائيندو ته "ڱ" جو آواز به "گ" لاءِ غلط آهي. اهڙيءَ ريت "ني" کي "ڃ" ۾ بدلائڻ واري ڊاڪٽر ٽرمپ جي راءِ جو ساڳيو ئي حال ٿيندو.

ڊاڪٽر ٽرمپ جو اعتراض آهي ته سامي رسم الخط ۾ گنن آوازن کي ٻن ٽٻڪن سان ظاهر ڪرڻ سندن اصليت جي برعڪس ٿيندو. اِهو نقطو بلڪل حقيقت تي مبني آهي ته سامي اکرن کي غيرسامي صورتن ۾ بدلائڻ اڻنگو عمل آهي. اِهو اعتراض بجا، مگر سنڌي اکرن سان اها بي ڊنگائي ڪرڻي ئي پوندي. شايد ڊاڪٽر ٽرمپ انهيءَ حقيقت کان واقف ڪونهي ته سامي رسم الخط، جيڪو ترڪي زبان جي نمائندگي ڪري ٿو، ان ۾ "گ" کي ٽي ٽٻڪا لڳائي "ڳ" ڪيو ويو آهي. ترڪي ٻوليءَ ۾ لسانياتي واڌارو، سڌاريل سنڌي الف- ب کان ٽيون حصو (٣٣ سيڪڙو) وڌيڪ آهي. اسان کي مجبوراً گنن سامي

آوازن کي اڃا آوازن ۾ بدلائڻ، جيڪي منجهس موجود ڪونهن، اهڙو ئي يڪسان طريقو اختيار ڪرڻو پوندو.

ڊاڪٽر ٽرمپ قديم ۽ جديد سٽاريل اکرن ۾ آيل تبديلين جي جيڪا پيٽ ڪئي آهي، اُن بابت به اکر چوڻ لازمي سمجهان ٿو. ڊاڪٽر ٽرمپ جي سمجهڻ جي برعڪس "ط" کي چئن نه بلڪ پن صورتن ۾ ڪتب آندو ويو آهي ۽ جتي اُن جي استعمال سان ڪو فرق ظاهر نٿو ٿئي، اُن کي ڏکيو يا منجهائيندڙ سمجهي رد ڪيو ويو آهي. مثال طور "ڄ" جو ڪارج "ڃ" کان وڌيڪ ڪونهي ۽ بنا ٺيڪي اُهو ڪنهن ٻئي اکر لاءِ ڪتب ڪونه ٿو اچي ته اضافي ٺيڪو واقعي منجهائيندڙ ٿئي ٿو. مگر "ط" نشاني طور ڪسب آٺڻ سنڌين لاءِ بلڪل نئين ڳالهه آهي. الف-ب جي سٽاري دوران مان اِن حقيقت کان بلڪل بي خبر هئس ته "ٺ" کي عام طور "ٽ" جو وسرڳي آواز ڪري ڪتب آندو وڃي ٿو. گذريل آگسٽ (۱۸۵۴ع) ۾ پهريون دفعو مشن هائوس جي هارون لوهارپاران پڙهي ڪيل رسم الخط ڏسڻ ڪانپوءِ اِها حقيقت معلوم ٿيم. بعد ۾ ڳولا ڪندي پڪ ڪيم ته اُن اکر کي سٽاريل الف-ب ۾ شامل ڪجي ها، ڇاڪاڻ ته اُهو اکر اڪثر ڪري جديد سنڌي ماڻهو سمجهي سگهن ٿا. اُنهيءَ صورتحال ۾ "ٽ" جي استعمال جي بلڪل ضرورت ڪانه هئي. انڪري اِن اکر کي ڪڍي اُن جي جاءِ تي هارون لوهار واري "ٺ" کي ئي رکيو ويو آهي.

سمجهه ۾ ائين ٿو اچي ته ڊاڪٽر ٽرمپ سنڌي الف-ب لاءِ هارون لوهار واري رسم الخط ڪي سونهون بنايو آهي، اُن جي باوجود اکرن جون ڪيترائي صورتون منهنجي نظر مان نڪتل ڪتابن ۾ ڏٺل ڪونهن. ان سلسلي ۾ جن به چڱن تعليم يافته سنڌين سان لهه وچڙ ۾ آيو آهيان، اُهي اُن کان واقف ڪونهن. تنهنڪري مان يقين سان چئي سگهان ٿو ته وسرڳي آواز "ڄ" ۾ "ڪ" ۾ نج سنڌي آواز "ڳ" ۽ مورڌني آواز "ڻ" مشنري سوسائٽيءَ جي اسڪولن ۾ بلڪل اٿلپ آهن ۽ اُهي عام استعمال هيٺ آيل اکرن جي صورتن کان بلڪل نرالا آهن. اُنهن ۾ هڪڙي صورت ته نهايت مشڪل آهي ۽ اُها آهي "ڻ" جو مورڌني آواز ۽ اُن کي شروع ۽ وچ ۾ لکڻ وارو مسئلو. سنڌي "ڳ" ۽ "ڪ" واريون صورتون به ڪل جهڙيون آهن. ٿي سگهي ٿو ته گهڻي استعمال ڪان پوءِ اُهي عام فهم ٿي وڃن، مگر جن به سنڌين کي اهي ڏيکاريم، تن جي شاهدي ان دعويٰ کي رد ڪيو آهي. هارون "ڳ" کي قديم سنڌي اکر ڪري ڏيکاريو آهي، مگر سٽاريل الف-ب جي پڙتاليءَ کان اڳ مون اُن کي "ڪ" جي شڪل ۾ ئي ڏٺو هو. جيڪڏهن اِها حقيقت ڪانهي ته پوءِ پراڻي وقت جي سنڌين وٽ "نگ" موجود آهي. جڏهن ته اِنهن ٻنهي کان "نگ" وڌيڪ موزون هو.

"ج" جي وسرڳي آواز لکڻ لاءِ عام طريقو "ج" ئي موجود هو ۽ "ڄ" جي لاءِ ڪا الڳ شڪل ڪانه هئي. حالانڪ مون سنڌيءَ ۾ اُن لاءِ "ڄ" جي شڪل به ڏٺي آهي. جڏهن ته آخري شڪل وڌيڪ عام آهي. مون پهرين جي چونڊ ڪئي، ڇاڪاڻ ته پويون اکر "نج" کي ظاهر ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو، جنهن لاءِ قديم سنڌيءَ ۾ ڪو هڪ اکر موجود ڪونهي.

"ڏ" جي صحيح شڪل جيئن هارون ڏيکاري آهي، "ڎ" ئي هئڻ گهرجي. منهنجي اڳيان اِها ڳالهه بيسود آهي ته اُنهن مان ڪنهن به هڪ شڪل جي چونڊ ڪئي وڃي، ڇاڪاڻ ته "د" تي اِنهيءَ نموني ٽن ٺيڪن سان پيو ڪوبه اکر ڪونه ٿو جڙي. سٽاريل الف-ب ۾ ٺيڪن جو انبار هيٺ مٿي ڪرڻو پيو ته جيئن "ٽ" جي مورڌني آواز جون مختلف صورتون ٺهن. ٺيڪن کي ڪهڙي نموني سان استعمال ڪجي، ان سان ڪوبه فرق ڪونه ٿو پوي. اهڙي قسم جا متبادل طريقا ڪوبه لاڀ ڪونه ٿا پهچائين. ڊاڪٽر جي پسنديده هندستانيءَ ۾ "ٽ" کي "ٽ" يا "ٽ" ڪري لکيو ويو آهي. جڏهن ته "ڎ" يا "ڊ" يا "ڌ" مان ساڳيوئي مقصد حاصل ٿئي ٿو.

ڇا مون کي "ڙ" ۽ "ڦ" جي صورتن بابت ڪو اعتراض هئڻ گهرجي، جن کي گذريل وقت جا سنڌي ٻنهي شڪلين ۾ لکندا رهيا آهن. پوئين طرز سٽاريل رسم الخط ۾ استعمال ڪيل "ڦ" کان به وڌيڪ عام رهي آهي، ڇاڪاڻ ته پراڻي سنڌي لکت ۾ ٻنهي ۾ ڪوبه فرق رکيل ڪونهي.

"ط" کي تنّ وسرڳي آوازن ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪتب آندو ويو هو، جن مان هڪ ته اڳيئي بيسود ٿي چڪو هو، باقي ٻن بابت به ڪيترا اعتراض اُٿيا ۽ نيٺ اُنهن مان هٿ کڻڻا پيا، ڇاڪاڻ ته اُهي سنڌين ۽ لسانيات جي ماهرن لاءِ بلڪل اوپرا هئا. باقي ٻن تن اکرن "جهه" ۽ "گهه" کي ڪتب آڻڻ ۾ ڪوبه حرج محسوس ڪونه ٿيو. اِهي ٿورو اٺانگا ضرور آهن، مگر گذريل وقت جيان وسرڳي ۽ غيروسرڳي آوازن کي همشڪل ڪري لکڻ کان انهن لکڻ بهتر سمجهيو ويو.

مورڏني "ن" لاءِ الڳ نشانيءَ جي اهميت کي ڊاڪٽر ٽرمپ به مڃي ٿو. ان سلسلي ۾ "ط" جو استعمال ئي بهتر ٿيندو. اُن سان گڏ ٽِپڪي جو استعمال بيسود ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ٽپڪو ڪوبه مطلب پورو ڪونه ٿو ڪري، جڏهن ته "ط" جي نشاني ٻني ڪنهن به آواز کي ظاهر ڪانه ٿي ڪري ۽ ڪنهن ٻي نشانيءَ سان ڀلجي پوڻ جو به انديشو ڪونهي، تڏهن ڊاڪٽر ٽرمپ جي اُن بيان جو ڪو مقصد ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي ته "ط" ٽپڪي ڪانسواءِ لاڀائتو ڪونه ٿيندو.

"ڪ" کي "ڪ" جو وسرڳي آواز سمجهڻ ۾ مون کي ڪا دقت محسوس ڪانه ٿي ٿئي. اِهو هميشه "ڪ" جو وسرڳي آواز ئي رهيو آهي ۽ ڪن حالتن ۾ اُهو غير وسرڳي به رهيو آهي. جيئن ته اِهي ٻيئي شڪليون بغير ڪنهن امتياز جي ٻن الڳ آوازن جي نمائندگي ڪنديون هيون ته هاڻ اهو عمل ڪو ايترو شديد ڪونه ٿو لڳي ته اِهي ٻيئي الڳ الڳ آوازن کي ظاهر ڪن. دراصل "ڪ" کي ڊاڪٽر ٽرمپ جيتري مڃتا ڏني آهي، اُها اُن ڪان گهڻو ڪارائتو ڪم ڪري رهي آهي. اُها قديم سنڌي لکت ۾ "گ" ۽ "ڪ" جي وسرڳ طور ڪتب ايندي رهي آهي. اِنهن ٽنهي اکرن مان ڪنهن هڪ جي حدبندي ڪرڻ هڪ قدرتي عمل آهي، جيڪي سنڌي آسانيءَ سان سمجهي سگهن ٿا. جڏهن ته غيرسنڌي اُن کي آسانيءَ سان سمجهي ڪونه سگهندا.

جيڪڏهن "ڊ" لاءِ الڳ اکر جي ضرورت ڪانهي ته اُهو جلدي خودبخود متروڪ ٿي ويندو. ڊاڪٽر ٽرمپ جي سماعت جو احترام ڪندي چنجي ٿو ته اُنهيءَ اکر ۽ "ڏ" يا "ڌ" ۾ وڏو فرق موجود آهي.

مان پنهنجي مشاهدي جي بنياد تي گهڻو ڪجهه وڌيڪ چئي سگهان ٿو، پر جيئن ته مون ڊاڪٽر ٽرمپ پاران مسلمان سنڌي الف-ب تي ڪيل بحث جي شروعات ڪارائتين ڳالهين سان ڪئي آهي، انڪري وڌيڪ گفتگو کي بيسود سمجهان ٿو.

هندستاني نشانين کي هيٺين حالتن ۾ ڪتب آڻي سگهجي ٿو: (١) رسم الخط ۾ صدين کان ڪابه نشاني موجود ڪانهي. (٢) جتي اهي سنڌي آوازن جو پورائو ڪري سگهندا هجن.

جيڪڏهن اِنهن ٻنهي شرطن جو پورائو ڪونه ٿو ٿئي ته پوءِ هندستانيءَ جو استعمال "بنا مقصد ۽ مونجهارو پيدا ڪندڙ" ٿيندو. "جهه" ۽ "گهه" جي حالت ۾ هندستاني کي ڪن نون ۽ اڻ نهندڙ اکرن تي ترجيح ڏيڻ گهرجي (جهڙوڪ ط)، جڏهن ته ٻين اکرن جي حالت ۾ مون کي اهڙي ڪا ضرورت ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي ته ڪو وڏي مڃتا ماڻيل قديم سنڌي اکرن کي رد ڪري ڇڏجي يا اهڙن اکرن کي هٽائي ڇڏجي، جيڪي ڪجهه وقت ڪان وٺي ڪتابن جي ڇپائي ۽ ٻين ڪمن ۾ بخوبي ڪتب اچي رهيا آهن.

بي. ايچ. ايلس

اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ

٨- جنوري ١٨٥٥ع

["سنڌ آرڪائيوز" ڪراچيءَ مان هٿ ڪيل. "ڪمشنر- اِن- سنڌ" جو پُراڻو رڪارڊ. فائيل نمبر ١٨٧، عنوان: "سنڌي ٻولي."]

Report of the Parent Committee of the Church Missionary Society (London)

by

Ernest Trumpp

Station Karachi, November 1854

I am happy to inform the Committee, that I arrived on the point of my destination safely through the grace of God, the 12th September of this year. Directly after arrival I took up the study of the Sindhi Language. I am sorry to say, that I found everything in a confusion respecting the Sindhi language. I addressed myself to different Europeans, who have been for many years in the country, to get some information from the Commissioner down to the lowest official nobody knows anything of Sindhi. The only man, who took some interest in the language, was the Assistant Commissioner Mr. Ellis, but instead of making things better, he had made them worse by his silly alphabet.

In order to clear away the rubbish, I wrote the included pamphlet on the "Sindhi Alphabet" which I am happy to say, received the approbation of the oriental Scholars in Bombay, and of the Commissioner in Sindh. The alphabet therefore which Mr. Ellis had introduced in the government schools and in the government offices, will be discarded and that proposed by me introduced.

Respecting the alphabet I insisted, that the Hindustani Alphabet with 3 slight modifications, should be adopted:

1. Because it suits the Sindhi language perfectly, as being of the same stock.
2. Because it is known to every body, even to a great many natives.
3. Because it facilitates printing of books and the introduction of the romanized system.

Respecting other details I beg to refer to the pamphlet. I move a petition to Government to the effect that Government should print Grammar, Dictionary and some school books to which Mr. Frere willingly agreed, promising that he would do all in his power that the press should be established in Karachi itself. The petition is at the present before the Council in Bombay, which will, without any doubt confirm the arrangement as the Government is even worse off in the matter than the Mission. The books which I am preparing at the present are:

1. A Sindh Reading Book, with grammatical notes and derivation of words; affixed to it as dictionary.
2. A dictionary, Sindhi-English in which the derivation of every Sindhi word is given.
3. A grammar of the Sindhi language.

The grammar I intend to split into two seperate ones:

1: A comparative grammar, i.e. a scientific grammar elucidating the Katchi, the Sindhi, and modern Panjabi, all these being one and the same family. These languages are the key to the other great western branch, namely: the Baruhuiki, the Balochi or Irani, the ??? and Pushtu.

We have therefore in the west of India two branches of the great Arian family:

a. The India's languages: i.e. Katchi, Sindhi, Western Panjabi.

b. The intermediary languages, between India and Iran: Brahuiki, Balochi, Pushtu.

There is immense field for exploring these languages, which are little or ulterly unknown, and which will clear up the way to the west.

Besides a comparative grammar I intend to compile a small practical Sindhi Grammar, in the romanized system for the use of missionary labour putting aside all speculation and merely giving the colloquial use of the language.

For translating school books there is at the present no time whatsoever, I shall not touch any translation,before I am completly master of the language and answer for what I am translating. I can therefore not come before the Committee with a proposal to translate the holy scriptures before two or three years. I know, that a translation into Sindhi has been exempted, but it is a mere work of native munshis, who are not answerable for that they are translating. I shall never consent to put our holy scripture at the mercey of a munshi. such translations are only ephemera, not a Kiyus eis lei?

At the present I am studying, except Sindhi, Persian, Arabic, Pushtu,which later language is a pure Arian (Sanscrit) language, and not a fabulous Herbrew one. It is a great shame upon all those, who said it was a Herbrew tongue and the Afghans the descendants of the ten tribes.

As soon as I shall have carried through the press any book, I shall lay it before the Committee. Meanwhile I can assure the Committee, that I am doing my duty.

Respecting myself I have been, God be thanked mostly healthy, since I am in India, some few indispositions exempted, the only thing I have to complain of are the fearful dust stroms here, which have caused me frequent ache in the eyes and disabled me whole days from working. I am therefore longing to exchange this unhappy valley as soon as possible for the Panjab, yet I will subject my own will to the command of the Committee.

Remembering myself to the kindness and the prayers of the Committee.

Karachi 20th November 1854 — I remain
Church Mission House — Your humble and obedient servant
Ernest Trumpp

(CI3/076/22 - CMS Papers, Birmingham University Library, England)

* * *

Report by B. H. Ellis

Dr. Trumpp has recently published a memorandum on the Sindhi language in which after a residence of a few weeks in Sindh, he has summarily disposed of all who have ever had anything to do with the language including the Sindhians themselves. A few comments are therefore required.

Much of Dr. Trumpp's memo contains matter which was very well known before, and this portion of course requires no remark. Some space is also devoted to the discussion of the Hindoo Sindhi - but Dr. Trumpp states that the great majority of the population being

Mohommedan a character is required which Mussulmans will read, and to this point he has principally addressed himself so that the portion of his memo relating to the Hindoo Sindhi may also be passed over through the very slighting way in which the Dr. speaks of the labors of the late Captain Stack would otherwise dispose and to enter more into detail regarding this branch of the subject.

The question is in what character are books to the published for the use of the Sindhees and this had been decided in favor of the Arabic before Dr. Trumpp made his appearance in Sindh.

This character has for many years been adopted by Mussalmans for writing Sindhi - but as a matter of necessity additions have been made to the original characters to express the sounds which exist in the Sindhee but are not found in the Arabic.

Precisely the same course was adopted in Hindustan to suit the Arabic character to the language there current, and it is rather late in the day therefore for Arabic purists to shudder at the idea of placing extra dots upon the original forms of semitic letters.

The Sindhee alphabet lately published did not as Dr. Trumpp admits essentially alter the old system in fact the object was to alter it as little as possible, and the alternations are really much fewer than Dr. Trumpp states. He admits in one plan that in the Mussalman's attempts to express in the Arabic alphabet those sounds which were not orignally in it "there is great variety in their writing" and yet he refuses to give the revised alphabet credit for having adopted some of the various forms which differ from those he has himself learnt.

Whether the old alphabet as in use in Sindh is "irrational" and "arbitrary" appears hardly to the point. The alphabet is not a new one which we might frame a philological principle The English itself would have a poor chance if similarly attacked, and the only question, it appears to me, was from the first, what additions or amendments are absolutely essential to the completeness of the existing alphabet, and not whether it should be abolished, and German, Roman or other letters subsituted for its present forms.

I agree with Dr. Trumpp that it is sad, very sad to see such a blunder in a language as the use of a ڦ with extra dots as the aspirate of ڀ. I regret with him the blunder, but I am not prepared to say with him "this letter must be struck out" when it has existed (in both the forms ڦ & ڦ) for years as a part of the written Sindhee language. I would rather quote his own words that "we are bound to take letters as they are not as we like".

The introduction of the Hindusthani is objectionable, because it does not provide for all Sindhi sounds, and more especially because the very 'confusion' which Dr. Trumpp talk so much of, will be created by forms which now represent certain sounds being made to stand for other sounds e.g. ٺ now **th**, will become cerebral **t**. If this be not confusing a language, I confess I do not understand the meaning of words.

I consider the question of the style of hand writing to be quite separate - it is clear that the Nuskh is not well adopted for running hand - and as we find in other languages the use of this style chiefly confined to printing, so no doubt it will be found expedient hereafter to use in Sindhee a Nushtalik a running hand of some sort for office work. The forms used to

express different letters however would be just the same as in the printed hand - as in Hindoostanee books are printed in one variety, and correspondence is carried on in another.

I merely mentioned this for fear of being misunderstood when I assert that there is no advantage in point of clarity of writing gained by adopting the Hindustanee. I mean thereby that the adoption of the symbols used to express sounds in Hindustanee would not even in this point of view repay us for displacing those forms to which the majority of the people of the country have been accustomed for ages. Of course, the running hand is more quickly written than that used in printing, this is the case equally in Hindustanee, which has both styles of writing. Sindhee might of course have the same.

Dr. Trumpp objects to the use of dots to express aspirates in a semitic language and says "this must lead to a confusing heap of dots and is contrary to the nature of the alphabet". The latter objection is disposed of by the fact that an alphabet applied represent sounds foreign to it, must as a matter of course, add signs contrary to its original nature. This has been the custom in Sindh, and it appears to me not a whit more unphilological than the heaps of dots and other devices engrafted in Hindustanee upon a semitic alphabet.

And dotting is surely a less "Cumbrous" though more arbitrary way of expressing what is wanted, thus ڄ is much easier to write as the aspirate of ج than the double letter subtituted in Hindustanee جھ. But this is mere matter of opinion - the fact is the letter exists in the language and is universally written as ڄ I therefore see no reason for this expulsion, and so with the other aspirates where they exist, and are generally recognized in all writings ancient and modern.

The summary mode in which Dr. Trummp corrected the mistakes of the Sindhees and their blundering language does not surprise me, but I am astonished at a professed philologist's being satisfied with a representation of the sounds of ڱ (ngya) by نگ (ng). He might as well propose the abolition of the Sanscrit ङ and that in future it be represented by ंग and he will find after a longer intercourse with Sindians that ng is a very incorrect representation of the pure sound ڱ. The same remarks apply to Dr. Trumpp's substitution of ني for ڃ.

And Dr. Trumpp objects that it is against the nature of a Semitic alphabet to express a nasal sound by two dots. Of course and it is equally against the nature of a Semitic alphabet to represent any sounds other than Semitic. Yet such is the duty a Sindhi alphabet has to perform. and Dr. Trumpp may not be aware that a similar nasal sounds to the one in question is expressed in the Semitic alphabet which represented the Turkish language by three dots with a gauf ڭ The philological enormity is therefore one third greater in Turkish than in the revised Sindhee alphabet, and we have at any rate an analogous adoption in a Semitic alphabet for the purpose of representing certain nasal sounds which do not exist in the original Semitic tongues.

With regard to the alternations exhibited by Dr. Trumpp in his comparision of the old and revised alphabets a few words are necessary. The ط was introduced in two ways and not in four as Dr. Trumpp infers-where the retention of dots could make no difference, they were omitted as cumbrous thus جؕ expressed no more than حؕ there being no other letter for which

the symbol could be mistaken if written without the dots.

But there was one great objection to the ڟ and that was its being new to Sindhees. At the time of the revision of the alphabet I was not aware of ٺ being in common use for the aspirate of ٽ The first I saw of it was its insertion in an alphabet published last August by one Haroon Lohar of the Mission House, and subsequent search has confirmed me in the belief that this letter should have been retained in the revised alphabet as having been used in old writings and being generally (though very far from universally) intelligible to modern Sindhians. There would then of course have been no use for ٿ this letter might thus be struck out and the ٺ of Haroon Lohar retained.

The alphabet of Haroon appears to have been Dr. Trumpp's guide in reference to the former Sindhi alphabet but there are many forms there in given which not only do not occur in books that I have seen, but are quite unknown to many Sindhees of good education whom I have consulted.

Thus I am pretty confident that the forms be given for the aspirates of **j**, and **k** for the peculiar Sindhee sound of **g**, and for cerebral **n**, are so rare, that if they do occur in M. S. They must be considered rather as peculiarities in writing than as forms which have received the sanction of general use. One of these forms is an impossible one for how could be cerebral **n** ڻ be presented when initial or medial? The forms for the Sindhee **g**, and for **kh**, are so absurd that nothing but universal use could have justified their retention, and to this they certainly have no claim for they are utterly unknown to every Sindhee to whom I have shown them. Haroon has entered ڳ as an old Sindhee letter, but until the publication of the revised alphabet I had always seen **g** expressed by ڪ and if not, how is it that the old Sindhees has ڱ when ڳ would be expected as the nearer of the two?

The usual way of writing the aspirate of **j** was ج no distinction being made for the aspiration; the from ڄ I have seen used for **t** Sindhee **j** as well as ڄ though the latter is more common, I chose the former because the latter was required to represent (jaiya) for which no single letter existed in the old Sindhee.

The proper form of ڏ is as shown by Haroon ڏ and I consider it quite immaterial which form is adopted as د with three dots can not possibly represent any other sound however the dots may be placed. The pyramid of dots was inverted in the revised alphabet merely from the analogy of the cerebral ٽ but it makes no difference which way they are written. Such variations are of little comment, and the Dr's favourite Hindustani, which writes ٿ ٽ or ٿ and ڎ ڏ or ڌ would easily supply analogous instances.

Now have I any objection to the forms ڙ and ڦ which are both found in old Sindhee writings. The latter is perhaps more common than ڦ a form also found, and which was adopted in the revised alphabet. The form ڙ is far less common, for in old Sindhee writings distinction was very seldom made between the two r's.

The ڟ was adopted for the purpose of showing aspiration in three cases; in one of these it is now useless - in the other two it may without great objection be abandoned as it is equally new to Sindhees and to philologists - but there will then be no alternative but to adopt a

double letter جھ and گھ which cumbrous as it is, would be better than writing the aspirated and unaspirated alike as has hither to been done in Sindhee.

The necessity for a separate sign for cerebral **n** is admitted by Dr. Trumpp, and I see no other course but to retain the ڻ to put a dot with it would be "useless", as the dot would serve no purpose when the ڻ stands for no other sound and can therefore be mistaken for nothing else but I cannot see in what sense the ڻ without the dot is "useless" as stated by Dr. Trumpp.

Dr. Trumpp likewise admits that the Sindhee sounds of ج ب and ڳ require separate signs and he very unabtrusively adopts those of the revised alphabet, but placed the dots above instead of below the ڳ with what object is not apparent.

With respect to the impossibility of ک serving as the aspirate of ڪ I confess I do not see the difficulty. It always has served in Sindhee as the aspirate of ڪ and sometimes for ڪ unaspirated. When there were two forms representing indiscriminately two distinct sounds, it was not a violent change to lay down that one of the symbols sould hereafter represent one of the two sounds and the other symbol the other. In fact this ک did more duty than Dr. Trumpp gives it credit for, in as much as it served in old Sindhi writing for ڳ as well as for K and its aspirate. The limitation to one of the three sounds is a natural one, which Sindhees easily understand, though the point appears more difficult of comprehension by others.

If there be no use in a separate letter for ڙ it will of course soon become obsolate, but with difference to Dr. Trumpp's ear, there does appear a distinction of sound between this letter and ڏ or ڙ

I might extend these observations to greater length - but as I have commented on the practical parts of Dr. Trumpp's exposition of the Mussalman Sindhi character further remarks are unnecessary.

Hindoostanee symbols may be adopted where:

1st None already exist in the character which has been in use for centuries.

2nd Where they will suffice for the Sindhee sounds.

If both these conditions be not fulfilled, the adoption of Hindoostanee would be "useless and confusing". In the case of جھ and گھ a preference may be given to the Hindoostanee over a new and arbitrary character (like the ......) but with respect to all other letters I confess I cannot see grounds for the abolition of the old Sindhee characters universally recognized or for displacing those letters which have now for some time past been in use in the publication of books and in other ways.

Sd/ B. H. Ellis
Assistant Commissioner, Sindh
January 8, 1855

●●●

A 98/55K No44

Report to the Parent Committee of the Church Missionary Society

H.V.

C.S. Recd

by

H.S. 7927 C. Trumpp.

I.C. Sd. U. Station Karáchi Nov. 1854

I am happy to inform the Committee, that I arrived on the point of my destination safely through the grace of God, the 12th Sept. of this year. Directly after my arrival I took up the study of the Sindhi language. I am sorry to say that I found every thing in a confusion respecting the Sindhi language. I addressed myself to different Europeans, who have been for many years in the country, to get some information from them, but to my great disappointment I found that from the Commissioner down to the lowest official nobody knows any thing of Sindhi. The only man, who took some interest in the language, was the Assistant Commissioner Mr. Ellis; but instead of making things better he had made them worse by his silly Alphabet.

In order to clear away the rubbish, I wrote the included pamphlet on the the Sindhi Alphabet", which, I am happy to say, received the approbation of the oriental scholars in Bombay and of the Commissioner in Sindh. The Alphabet therefore which Mr. Ellis had introduced in the Government school and in the Government offices, will be discarded and that proposed by me

I shall never consent to put our holy scriptures at the mercy of a Munshi; such translations are only ephemeral, not a κτῆμα εἰς ἀεί.

At the present I am studying, except Sindhi Persian, Arabic & Pushtu; which later language is a pure Arian (Sanscrit) language, and not a fabulous hebrew one. It is a great shame upon all those, who said it was a hebrew tongue and the Afghans the Descendants of the ten tribes.

As soon as I shall have carried through the press any book, I shall lay it before the Committee. Mean while I can assure the Committee, that I am doing my Duty.

Respecting myself, I have been, God be thanks, mostly healthy, since I am in India, some few indispositions excepted; the only thing I have to complain of are the fearful Dust storms here, which have caused me frequent ache in the eyes and disabled me whole days from working. I am therefore longing to exchange this unhappy valley as soon as possible for the Panjab, yet I will subject my own will to the command of the Committee.

Recommending myself to the kindness and the prayers of the Committee

I remain

Karachi 20 Nov. 1854 your humble and obedient servant

Church Mission House.

Ernst Trumpp.

ٽرمپ جي رپورٽ جو آخري صفحو

Dr. Trumpp has recently published a Memorandum on the Sindhee language, in which after a residence of a few weeks in Sind, he has summarily disposed of all who have ever had anything to do with the language including the Politicals themselves. A few comments are therefore required.

Much of Dr. Trumpp's Memo contains matter which was very well known before, and this portion of course requires no remark. Some space is also devoted to the discussion of the Hindoo Sindhee, but Dr. Trumpp states that the great majority of the population being Mahommedan a character is required which Mussulmans will read and as this is the point he has principally addressed himself to, that portion of his Memo relating to the Hindoo Sindhee may also be passed over though the very slighting way in which he speaks of the labors of the late Captain Stack would otherwise dispose me to enter more into details regarding this branch of the subject.

ايلس جي رپورٽ جو پهريون صفحو

character further remarks are unnecessary.

Hindostanee symbols may be adopted where

1st None already exist in the character which has been in use for centuries.

2nd Where they will suffice for the Sindee sounds.

If both these conditions be not fulfilled, the adoption of Hindustanee would be useless and confusing? In the case of ڙ and ڏ a preference may be given to the Hindustanee over a new and arbitrary character (like the ڊ) but with respect to all other letters I confess I cannot see grounds for the abolition of the old Sindhee characters universally recognized or for displacing those letters which have now for some time past been in use in the publication of books and in other ways.

(Sd) R. H. Ellis
Assist Commissioner
Sind.

January 8th
1855.

ايلس جي رپورٽ جو آخري صفحو

ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري
سنڌيڪار: غلام محمد ٻـلو

سنڌ ۾ خط نستعليق جو رواج

(مڪليءَ مان مليل هڪ اهم ثابتي)

سنڌ ۾ قبرن تي لکيل ڪتبن کي ڪڏهن بہ مناسب اهميت ڪان پوءِ سهيڙي انهن جي صحيح حقيقت کي پروڙيو ڪونہ ويو آهي. توڙي جو مڪلي، جنهن بابت چيو وڃي ٿو تہ ان تي خاصي گهڻي تحقيق ڪري ان جي حقيقت معلوم ڪئي ويئي آهي، پر اڃا بہ گهڻو ڪجهہ لڪيل آهي ۽ حقيقتن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ اهميت ڪرڻو ۽ لکڻو آهي.(١)

جن چند قبرن جو اسان هت ذڪر ڪنداسين اهي آهن تہ مڪلي تي، پر انهن جو ذڪر ناهي ٻڌو، ۽ يقينا انهن متعلق لکيو بہ ناهي ويو(٢)

اِهي قبرون هڪ ننڍڙي حويليءَ جهڙي رهائشگاهہ جي چارديواريءَ ۾ لڪل آهن. جيڪا ڪراچيءَ کان حيدرآباد ڏانهن ويندڙ قومي شاهراهہ جي ڏاڪٽڻين پاسي واقع آهي. اِهي قبرون سنئين سڌي ڊول سان ٺهيل آهن. جيڪي سترهين صديءَ واري مڪليءَ جي روايتي نموني جون آهن، جن تي مذهبي عبارتون اُڪريل آهن ۽ پڻ منجهن پوريلين جو شخصي تعارف. قبرن اڏڻ لاءِ انهن زمانن ۾ عمومن شاهوڪار وارث يا گراهڪ خريدار اهڙا لوڙهہ. جن جا سڀيئي پاسا سواءِ سنڌ اترئين ۽ ڏاکڻين پڇڙين جي نقش ٿيل ۽ وڪري لاءِ موجود رکيل هوندا هئا. انهن جا اتريان ۽ ڏاکڻا ڇيڙا اِن لاءِ اڻ لکيل ڇڏيا ويندا هئا تہ جيئن انهن تي مري ويلن جا نالا وغيره اُڪريا وڃن (جيڪي عام طرح ڏاکڻن ڇيڙن تي اُڪريا ويندا هئا) ۽ ڪي دعائون يا سندن عقيدي آهر عبارت اتر يا ميت جي مٿي ۽ سيرانديءَ واري خالي جاءِ تي اڪريل ملي ٿي. ڇهن منجهان پنجن تي اُڪريل لفظ سهڻي طرح نقش ٿيل آهن. واريءَ واري سٺي قسم جي پٿر جي ٺهيل قبرن تي نسخ ۽ نستعليق جي رسم الخط جي ڊولائتين عبارتن سان اُڪريل لفظ سهڻا پيا سونهن. ڪجهہ نمونا ڏنا وڃن تہ معلوم ٿيندو تہ اُڪرڻ واري ڪاريگر کن جاين تي نقش ڪرڻ وقت غلطيون ڪيون هيون پر بعد ۾ ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ ساڳئي ئي ڪاريگر انهن غلطين کي درست ڪيو هيو، ڇو تہ نقش هڪ جهڙو ئي چٽيل آهي. نقاشي ۽ ڪنده ڪاري تمام اُتساهہ ڏياريندڙ ٿي لڳي، جنهن لاءِ ائين ڪٿي ڇٽجي تہ اِهي نقش وغيره اُن وقت جي دستور جي ياد تازي ڪرائين ٿا. انهن مان هڪ قبر ننڍي ماپ واري آهي، جنهن تي ڪابہ چٽسالي ڪيل ڪانہ آهي. ٿي سگهي ٿو تہ اها ڪنهن ٻار جي قبر هجي ڊولائتين سُٻبن جي لحاظ کان ائين سمجهيو وڃي تہ اها اڏاوت وڏڙن جي قبرن ٺهڻ کان پوءِ اڏائي ويئي هجي. ٻن قبرن تي خط ثلث جي ڪنده ڪاري ٿيل آهي، جيڪا مذهبي نوعيت ۾ آهي، انهن تي ڪوبہ تاريخي يا شخصي حال احوال نقش ٿيل ڪونہ آهي.

غير مذهبي نقش گهڻو ڪري خطِ نسخ ۽ خطِ ثلث ۾ اُڪريل آهن، جيڪا اُن زماني جي رسم هئي. وڏي ڄاڻ وارن جو عام خيال اهو آهي تہ مڪليءَ تي قرآن شريف جي آيتن جي ڪنده ڪاري واسطي ٻارهين صدي هجريءَ ۾ خطِ نستعليق استعمال ڪيو ويو. ارغونن ۽ ترخانن جي اچڻ کان پوءِ نظر اچي ٿو تہ نستعليق جو استعمال تمام گهڻو وڌيو.

هونئن نستعليق جي استعمال جي شروعات پندرهين صديءَ جي اوائل ۾ ٿي. جيتوڻيڪ اُن جو استعمال ڪاغذ تائين محدود هيو. سورهين صديءَ ۾ ٺٽي نستعليق جو استعمال مقبرن ۽ ٻين يادگارن تي آندو ويو. هتي سنڌ ۾ سورهين صديءَ ڌاري اسان کي ڪجهه تمام اُتساهه ڏيارينڊڙ اُڪر جا نمونا نظر اچن ٿا. جن جي ٻيهڪ اصلي بادشاهي شان شوڪت واري قابل ڪاريگرن جي هٿ هنر جو نمونو ٿو لڳي.

ٻن قبرن تي قرآني آيتن کي نهايت شاندار مگر رسمي طرح اُڪريو ويو آهي. جنهن مان اِئين پيو لڳي تہ ڪاريگريءَ جي خوبصورت ۽ ناهوڪي طريقي سان نستعليق رسم الخط سان آيتن کي سينگاري لکيو ويو آهي. اها حقيقت خصوصي توجهه لائق آهي. انهن قبن تي نادِ علي رضہ جي نقش ۽ قرآني آيتن کان سواءِ ٻيو ڪو بہ رسم الخط بجاءِ نستعليق جي استعمال ٿيل ڪونہ آهي. ٻن ٻين قبرن مان جيڪي ڏار ٿلهي تي جڙيل آهن هڪ قبر جي اوڀارئين، اولاهين، اترئين ۽ ٺانهن پاسن تي خطِ نسخ سان ڪم ٿيل آهي. فقط ڏاکڻين پچڙي وٽ خطِ نستعليق ۾ ڪجهه لکيل اکر نظر ايندا . جن ۾ تاريخ بابت ڪجهه نهايت وڻندڙ نموني لکتون درج ٿيل آهن. اهي الفاظ هن طرح آهن.

تخم نيڪي بزمين احسان
بس ڪہ اميد علي بيگ بکشت
گشت ايام وفاتش چو قريب
دهر زد شيشۂ گردون برخشت
هزار و دوده و هشت آخر
رفت از دار فنا سوئي بهشت

(نيڪيءَ جي ٻج کي احسان جي ٻنيءَ ۾ جيڪو علي بيگ پوکي ويو: جيئن ئي سندس وفات جا ڏهاڙا ويجها ٿيا. ان آسمان جي ڦرندڙ شيشي زماني جي سِر تي هڪ هزار ۽ اناويهہ لکيا ۽ نيٺ هن فاني جهان کان بهشت ڏانهن ويو.)

اِن تاريخ کي اٺپوري تڪ يا سٽ کي لفظن ۾ جيئن لکيو ويو آهي. تنهن جي معنيٰ ٿئي ٿي هڪ هزار ۽ اناويهہ هجري. جيڪا مصرع جو حصو آهي. مگر ان کان سواءِ مصرع ڏسڻ سان اهو انومان ٿو ٿئي تہ شايد تاريخ وفات لهڻ لاءِ ابجد جي حساب موجب ڪوشش ڪئي وئي هجي. ان انومان پٺاندر اهڙيءَ طرح تاريخ ڳولڻ واري ابجدي حساب جي ڪٿ ڪرڻ ۾ سال ١٨٠٧ حساب پيو ٿئي جيڪو هجري سال نٿو ٿي سگهي. جيڪو اڃا پرانهون آهي. پر هتي عيسوي سن لکڻ جو بہ امڪان ناهي. جيڪڏهن ڪو ان عبارت جو ٿورو ئي نڪر جاچي ڏسي جهڙوڪ "سوئي بهشت". جنهن جي ابجدي تاريخ ٧٨٣ ٿئي ٿي. جيڪا پڻ اڃا پري آهي. هي انومان دُرست نہ آهي ڇو تہ مٿي ڏبڪاريل معنيٰ سان سال هڪ هزار ۽ اناويهہ هجري ٿو بيهي.

جيڪڏهن ان ڏس ۾ ٻيا بہ ڏڪا هنيا ويا ۾ آهي ٻي نتيجي نڪتا (درست نتيجو مٿي لکيو ويو آهي). ان طرح اهوئي نيڪ ٿيندو تہ جيڪا تاريخ لفظن ۾ ڏنل آهي اُن کي ئي ان سلسلي ۾ حرف آخر سمجهيو وڃي ڇو تہ ان تختي جي لکيل لفظن ۾ ابجد استعمال ڪونہ ڪيو ويو آهي.

علي بيگ نالو اِنهن ٻن سٽن ۾ ظاهر لکيل آهي. اترئين پچڙيءَ تي هڪ ٻيو نالو پڻ آهي. جيڪو خود خوشنويس جو آهي ۽ خط نسخ ۾ آهي. جيڪو دولاٽتي ۽ پسنديده نموني ۾ تراشيل آهي ۽ اهو هيئن لکيل آهي تہ: شيخ محمد بن شيخ حسن نستعليق جيڪو مشرق قريب ۾ ظهور پذير ٿيو ۽ ان طرح واري رسم الخط لاءِ خواجہ مير علي ترمذي ئي اصلي استاد

خوشنويس مجيو وڃي ٿو. (٣). پر اهو مڃڻ ان ڪري مشڪل آهي جو ان بابت جيڪي مثال ظاهر ٿيا آهن اهي ان گمان کي رد ڪن ٿا. بلڪ علامہ ابوالفضل پڻ سورهين صدي ڌاري ان بيان سان متفق ڪونہ ٿيو هيو.

ترڪيءَ ۾ اسان پڪ سان اهو معلوم ڪيو آهي تہ خطاط علي بيگ دوست خدا (٨٢٥ هجري وارو) يحيٰ بيگ علي بيگ علي ڪلب علي (٨٢٠ هجري وارو). اڪرم حقي افندي، خطاط محمد محي الدين وغيره وغيره نستعليق استعمال ڪندا رهيا آهن ۽ انهن مان ڪي علي تبريزيءَ کان اڳاٽا آهن.

ترڪيءَ جا ٻيا خطاط، جيڪي علي تبريزيءَ جا همعصر هئا يا ڪانئس ٿورو پوءِ آيا. سي هيا اسدالله ڪرماني، محمد بن فرامرز جيڪو ملا خسرو طور مشهور آهي (١٤٧٢ کان ١٤٨٠ وارو) ۽ غياث المجلدو اصفهاني (١٤٧٥ وارو)، جيڪي نستعليق خط جا قابل خطاط هئا. هندستان ۾ سڀ کان اڳاٽو لڌل خالص نستعليق جو نمونو سنہ ٩٢٨ هجري يا ١٥٢١ عيسوي جو آهي. پاڪستان جي قومي عجائب گهر ۾ رکيل هڪ ٻيو سهڻو نستعليق جو نمونو موجود آهي، جنهن جي تاريخ ٩٣٨ هجري مطابق ٣٢ - ١٥٣١ عيسوي آهي(٥)

اها هڪ عجيب حقيقت آهي تہ خطاطن عام طرح قرآني آيتن لکڻ وقت نستعليق جي استعمال کان پاسو ڪيو. مگر اها رسم الخط فارسي نثر ۽ نظم لاءِ پسند ڪئي ويئي. اهو خصوصن اوائلي يادگارن جهڙوڪ مسجدن، مقبرن ۽ قبرن جي مٿان لکيل ڪتبن ۾ استعمال ڪيو ويو. ان جي مقابلي ۾ قلمي نسخن ۾ قرآني آيتن ۾ خط نستعليق جو استعمال پوري اسلامي دنيا ۾ ڪجهہ اڳاٽو سمجهيو پئي ويو. مثال طور اسان وٽ خوشنويس فقير مير امداد الحسني (جيڪو ١٠٢٤ هجريءَ ۾ شهيد ٿي ويو هو) جو سورة فاتحہ جو هڪ نسخو آهي. خيال آهي تہ مڪليءَ ۾ اوائل ۾ قرآني آيتن کي نستعليق ۾ لکڻ جو رواج خوشنويس درويش علي جو وڌل هيو ۽ ان جو سال ١١١١ هجري آهي(٦)

مڪليءَ جي اٿاهہ زبون ٿيل علائقي ۾ خوش خطيءَ واري هنر جا ڪئين شاهي ٽڪرا جڙيل آهن ۽ ان ۾ ڪو بہ شڪ ڪونهي تہ اهي اسان جي ميتن کي دفنائڻ جي طريقن خواهہ قبرسازي جي هنر، پٿرن کي گهڙي انهن جي بناوٽ کي سينگارڻ، خوش خطي ۽ ٻين انيڪ ڪتبن ناهڻ جي عڪاسي ڪن ٿا.

درويش عليءَ جو ذڪر ڪيل سوره فاتحہ جو لکيل نستعليق ڪتبو بلاشڪ هڪ يادگار هيو، جيڪو خوشنويسيءَ جي واڌاري لاءِ ڪيل ڪوشش جي هڪ عظيم شروعات جي عڪاسي ڪري ٿو. پر مذڪوره قبرن اسان جي ان روايت (جيڪا قبرن تي تاريخي نشان ۽ يادگار لکي ڇڏڻ واري آهي) ۾ هڪ ٻيو باب کولڻ ۾ رهنمائي ڪئي آهي.

تاريخي بيان ان جي نشاندهي ڪن ٿا تہ شيخ محمد خوشنويس نسخ، ثلث ۽ نستعليق ۾ هڪ جهڙي ئي قابليت رکندو هيو. جنهن ڪري هن کي معتبر طبقي وارا ماڻهو ٻنسبت ٻين جي زياده سڏائيندا هئا(٧). ديوان شرفا خان جي قبر تي لکيل سندس ڪتبي ۽ مرزا عيسيٰ جي مقبري تي ڪيل سندس ڪم مشهور آهي، مگر ڪو بہ نستعليق خط وارو نمونو هن جي نالي سان منسوب ناهي. انهن قبرن وارو مجموعو جيڪو قبول شاهہ بخاريءَ جي ايوان ۾ آهي، اهو ٿي سگهي ٿو تہ شيخ محمد جو ئي جوڙيل هجي، جو تہ سمورا ڪتبا هڪ ئي جوڙ جا ڏسجن ٿا. ان سبب جي ڪري جو اهي همعصر هيا ۽ پڻ ان شاعر سان سندن گهرو تعلق هيو جنهن ٻن قبرن جون تاريخون لکيون ۽ اهو شعر لکيو. انهن قبرن مان هڪڙيءَ تي خوشنويس شيخ محمد جي صحيح ٿيل آهي ۽ ٻيءَ تي قرآني آيت شريف نستعليق نموني وارن اکرن ۾ اڪريل هئي. هيءَ نستعليق اسان کي ان روان هٿ جي سهڻي نموني کي سجاڻائي ٿي جنهن جي پڪ آهي تہ اهو ساڳيو روايتي ڍول آهي جيڪو هتي ان وقت کان رائج ٿيو جڏهن اڪبر اعظم حڪومت جي پونياڙي واري زماني ۾ سنڌ کي فتح ڪيو.

شيخ محمد جي صحيح ٿيل ڪتبي واري قبر تي نستعليق سان ڪتابت ڪاڻ ٿيل آهي. مگر اڳ ۾ بيان ڪيل آيت شريف جي ان ٽڪر تي آڪر ٿيل اکرن لاءِ چئي نٿو سگهجي ته اهي ڪي شيخ محمد جهڙي خطاط جا ٿي سگهن ٿا. انهن ڇهن قبرن تي ويجهي نظر وجهڻ سان اسان کي هيءَ معلومات ملي ٿي ته ٻن قبرن تي خط نسخ آڪريل آهي، جنهن ۾ نه دفن ٿيل ماڻهوءَ جو نالو اڪريل آهي ۽ نڪي ان جي تاريخ هڪ قبر مٿان لکيل يادگار خطِ نسخ سان اڪريل آهي، جنهن تي ڪاتب شيخ محمد جي صحيح ٿيل آهي،ان ۾ تاريخ ۽ نالو ٻئي اڪريل آهن. اهو سادي نموني جي نستعليق ۾ اڪريل آهي جيڪو شايد بعد ۾ وڌايو ويو هجي، جڏهن ته اڳ ۾ ٿاهيل يادگار استعمال لاءِ ورتا ويا هجن. جن ۾ گهربل مواد موجود هيو. هڪ ڪتبو سهڻي نستعليق ۾ آڪريل هيو جنهن ۾ آيت الڪرسي ۽ نادِ علي رضہ اڪريل هئا. ان ۾ لکيل تاريخ پڻ نستعليق ۾ آهي ۽ نالو علي بيگ ڏيکاري ٿو. پر اهو قبر واري يادگار ڪتبي جي اولهندي پاسي واري اڪريل نالي کان مختلف آهي، جيڪو سيد منور علي خان آهي. هڪ اڪريل تختيءَ تي سهڻي نستعليق ۾ اڳ ۾ ذڪر ڪيل ساڳئي هٿ سان آيت الڪرسي ۽ نادِ علي رضہ شاندار نموني آڪريل آهن. انهن حقيقتن مان هيٺيان نتيجا ڪڍي سگهجن ٿا.

اهي ٽيئي قبرون ساڳئي زماني جون آهن، جن مان ٻن تي تاريخون اڪريل آهن، جيڪي ١٠٢٠ ۽ ١٠٢٦ هجري آهن. انهيءَ ڪاريگر جي آڪريل، جنهن اُن جي پرپاسي وارن قبرن تي ڪم ڪيو هو ۽ اُن تي ١٠٢٦ هجري جي تاريخ يا سال اڪريو هئائين.

علي بيگ جو نالو ٻن قبرن تي نظر اچي ٿو ۽ ان مان انهن ٻنهي جو هڪ ٻئي سان تعلق معلوم ٿئي ٿو. جن مان هڪ تي خطاط جون صحيحون ڏسجن ٿيون ۽ ٻيءَ تي نستعليق خط ۾ تراشي لکيل آيت الڪرسي، جنهن مان اهو انومان پيو نڪري ته نستعليق خط ۾ تراشيل آيت الڪرسيءَ جو خطاط شيخ محمد ٿي هوندو. هوڏانهن وري ساڳيءَ قبر تي علي بيگ کان سواءِ سيد منور علي خان جو نالو آهي. اهو اندر دفن ٿيل ٿي سگهي ٿو. مگر اهو مڪليءَ واري دستور سان موافقت نٿو رکي. ائين ورلي هجي جو دفن ٿيل شخص جو نالو ڏاڪڻين يا اترئين پڇڙين جي بجاءِ ڪنهن ٻئي ڪنڊ پاسي کان اڪريل هجي. بلڪ اهو نالو مستطيل چوڪنڊ ۾ لکيل آهي، جيڪو سموري سينگاريل خطاطيءَ واري مضمون جو حصو آهي، ۽ الهندي پاسي واري ويڪري طرف وٽ آهي. اهو خاندان، جيڪو انهن قبرن جي نگهباني ڪري ٿو، پاڻ کي بخاري شاه سڏائي ٿو. مگر سيد منور علي خان جي اڄا سوڌو انهن سڄاڻپ ڪاڻ ڪرائي آهي. بهرصورت اهو خطاط جو.ئي نالو هجي، جنهن قرآني آيتن کي خط نستعليق ۾ تراشيو هجي. اهڙو ئي ٻيو مثال جتي خطاط جو نالو هڪ ننڍڙي هم چورس حدبندي بڻائي ٻين نقشن کان نروار ڪري ڪشادي ڪناري تي ٻيهاريو هجي، جيڪي ننّي واري خطاط حبيب الله جو آهي. اُن جهڙو چوڪنڊ خداآباد دادو ۽ ٻيگلارن جي حيدآباد ضلعي واري قبرسان ۾ ٺهيل ۽ رکيل آهي. علي بيگ خطاط ڪونہ آهي ۽ نڪو ئي هو نقشو چٽڻ ۽ ان جي عڪس-ڪڍڻ وارو آهي. هو هڪ شاعر آهي، جنهن ابجد جي حساب ذريعي تاريخ وفات ڳولي ان جا عدد پنهنجي قطعۂ وفات ۾ لکي چوڪنڊ ۾ ڪنده ڪيا آهن. ان ريت هن سموري سٽا ۾ هڪ ٻيو ڪيڏاري ڳنڊيو ويو آهي. جيئن ته هيل تائين فقط ٻه چٽا اهو ڪم سرانجام ڏيندا هئا جن مان هڪ هيو خطاط ۽ ٻيو هيو نقشو اتارڻ وارو يا گهڙ ٽڪ ڪرڻ وارو، جيڪي ئي ساري سهيڙپ جو جس ڪٽندا هئا. جيئن مڪليءَ تي هڪ نقش تي هيٺيان اکر آڪريل آهن. "گهڙي ٿاهيندڙ استاد نعمت الله ۽ نقش نگار درويش علي "(٨).

مٿي ذڪر ٿيل نتيجن مان انهن قبرن جي اهميت بلڪل ظاهر آهي جو ته اهي اِن حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪائين ٿيون ته ڪڏهن ڪڏهن شاعر تاريخ وفات بابت ڪا ٽڪ ٿاهيندي يا تاريخ لکندي تختيءَ تي پنهنجي نالي ڇاڻائڻ جو شوق به پورو

ڪندو هيو. اڄ تائين اهو گمان هيو تہ قرآن ڪريم جي آيتن لکڻ لاءِ مڪلي تي پهريون ڀيرو خط نستعليق ارڙهين صدي، ۾ استعمال هيٺ آيو. پر هاڻي هيءَ حقيقت سامهون آئي تہ نستعليق ۾ قرآني آيتون ان کان گهڻو اڳ لکڻ جو رواج هيو. موجوده مثال پراڻي معلوم تاريخ کان ٨٧ سال پراڻو آهي. اهڙي طرح نستعليق جي رواج ۾ اچڻ ۽ ان جي استعمال جي تاريخ جي مطالعي جو هڪ نئون نقطو ظاهر ٿئي ٿو. ان کان علاوه هڪ ٽيڻ جوڳو نئون نالو ظاهر ٿئي ٿو، جيڪو ٺٽي جي خطاطن جي ننڍڙي فهرست ۾ هڪ واڌارو ڪري ٿو.

حوالا

(١) "مڪلي نامو"؛ پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد

ايم.اي. غفور: "ٺٽي جا خطاط" ١٩٧٨ع، ڊاڪٽر ائنيمري شمل، "مڪلي ٽڪري"، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل ائنڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز، ڪراچي يونيورسٽي.

(٢) مڪليءَ واري سر زمين جي وچان ڪراچي - حيدرآباد شاهراهہ لنگهي ٿو، جنهن جو اتريون پاڳو پاڪستان جو آثار قديمہ کاتو سنڀالي ٿو. ڏاکڻيون پاڳو جيئن تہ ڪنهن جي بہ قانوني قبضي هيٺ ڪونہ آهي، ڪنهن جي بہ منظور ٿيل سنڀال هيٺ ڪونہ آهي.

(٣) ڪُليات خواجہ ڪرماني، جنهن کي مير علي تبريزي نستعليق ۾ (٧٩٨ کان ١٣٩٥ تائين واري زماني ۾ موجود) بغداد جي دربار واسطي نقش ڪيو (حوالو "انسائيڪلو پيڊيا آف اسلام" جلد ٣ ليڊن ١٩٩٠ صفحو ١١٢٧)

(٤) موجود مواد ابوالفضل جي نقطي جي تصديق ڪري ٿو. هن جي اصل لکيل ڪتاب جي تاريخ ٧ کان ١٣ صدي واري زماني جي آهي، جنهن جو حوالو انسائيڪلوپيڊيا جي صفحي ١١٢٤ تي آهي.

(٥) ايم.اي. غفور جو لکيل ڪتاب "ٺٽي جا خطاط" صفحا ٦٣، ٦٤ ۽ ٦٦.

(٦) "مقالات الشعراءِ" صفحا ٤١، ٤٩ ۽ ٦٠.

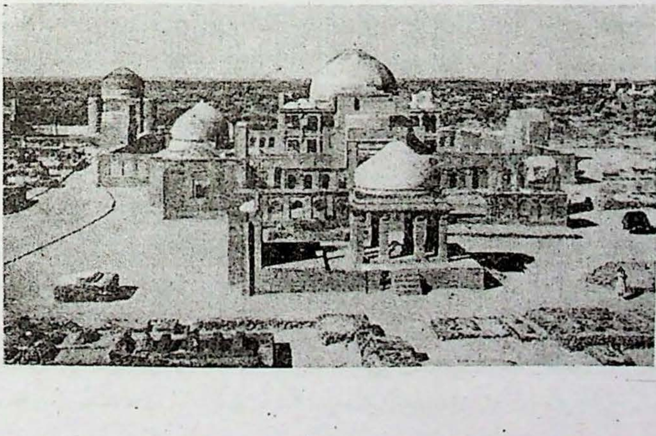

ناسف علي شيراز

فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما

انگريزن جي حڪومت کان اڳ واري دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري زبان فارسي هئي. ان ڪري حڪومت جي لکپڙهہ بہ فارسيءَ ۾ ٿيندي هئي. مدرسن ۾ عربيءَ سان گڏ فارسيءَ جو استعمال عام هو. اهو ئي سبب آهي جو اسان کي ان دؤر جي سنڌي عالمن جي لکيل ڪتابن جا ذخيرا زياده تر فارسي (۽ پڻ عربي) زبان ۾ ملن ٿا. ان دؤر جي ڪيترن ئي سنڌي عالمن فارسي ۽ عربي زبانن جي ڪتابن جا ترجما سنڌي زبان ۾ ڪيا. اهي ترجما ڪجهہ اسان تائين پهتا آهن ۽ ڪجهہ اڃان تائين سنڌ جي ڪن قديم ذاتي ڪتب خانن ۾ موجود آهن. جن تائين رسائي هڪ عام ماڻهو لاءِ ممڪن نہ آهي.

"فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما" جي عنوان هيٺ ٽماهي "مهراڻ" ۾ محترم ڊاڪٽر غلام محمد لاکي (۳/۱۹۹۵ع)، محترم ڊاڪٽر حافظ محمد ادريس السنڌي (۲/۱۹۹٦ع) ۽ محترم محمد پنهل ڏهر (۳-۴/۱۹۹۷ع) جا مقالا ڇپيا. اصل ۾ مٿئين موضوع جو محرڪ اختر "راهي" صاحب جو ڪتاب "ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاڪستاني" (۱۹۸٦ع) آهي. جنهن ۾ ۳٦ اهڙن سنڌي ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي. جيڪي فارسي تان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهن.

اختر "راهي" جي ڪتاب جي شايع ٿيڻ کان پوءِ اول محترم ڊاڪٽر غلام محمد لاکي ان موضوع تي قلم کڻي وڌيڪ ۸۲ ترجمن کي نروار ڪيائين. لاکي صاحب جي مقالي شايع ٿيڻ کان پوءِ ڊاڪٽر السنڌيءَ وڌيڪ ۱۱۸ ترجمن جي نشاندهي ڪئي. ساڳيءَ طرح ڏهر صاحب بہ وڌيڪ ۷۷ ترجمن متعلق ڄاڻ ڏني. هيءَ مقالو بہ انهيءَ سلسلي جي ڪڙي آهي.

محترم محمد پنهل ڏهر پنهنجي مقالي ۾ لکيو تہ "اڃا بہ انهيءَ ميدان ۾ تحقيق ڪرڻ جي ڪافي گنجائش موجود آهي. اميد تہ ڪي جاکوڙي جوان اهو تحقيقي سلسلو جاري رکندا". مون بہ پنهنجي "عاجزانہ" حال آهر انهي تحقيقي سلسلي ۾ دلچسپي ورتي ۽ جيڪي ترجما معلوم ٿي سگهيا، سي پيش ڪيا اٿم. هن مقالي جي سنآءَ بہ ساڳي اڳين مقالن جهڙي قائم رکي ويئي آهي. تاري جو نشان اصل فارسي ڪتاب لاءِ ۽ جريان نمبر ترجمي لاءِ ڏنل آهي. ڪوشش ڪئي اٿم تہ ڪتابن جي مصنفن جي ڄم ۽ وفات جا سال صحيح هجن. پر ڪٿي غلطيءَ جو امڪان بہ ٿي سگهي ٿو. جنهن لاءِ معذرت ٿو گهران. ان سلسلي ۾ اهو بہ ذهن ۾ رهي تہ گذريل ويهارو کن سالن کان وٽي مستقل طور تي آمريڪا ۾ رهڻ ڪري، سنڌ جي علمي مرڪزن ۾ ڇپجندڙ ڪتابن جي مون تائين رسائي جي سهوليت آساني سان سمجهي سگهجي ٿي. ان سلسلي جا ڪافي ڪتاب برٽش لئبريءَ جي ڪيٽلاگ تان ورتل آهن. بهرحال جيڪي ڪجهہ معلوم ٿي سگهيو آهي، سو پيش ڪيو اٿم.

فارسي سنڌي ڪتاب

★ آغاز فارسي/ ڪوڙومل چندنمل ڪلناڻي (۱۸۴۴-۱۹۱٦ع)

مترجم: ڪوڙومل چندنمل ڪلناڻي (۱۸۴۴/۱۹۱٦ع)

۱ - ترجمو: آغاز فارسي (فارسي سنڌي ڪتاب). ليٿو. ڪراچي، (۱۸٦۷ع)، ص - ۴۰، نمبر: ۴۹۳۰۱
آغاز فارسي (فارسي سنڌي ڪتاب). ليٿو. ڪراچي، (۱۸٦۹ع)، ص - ۳۴، نمبر: ۴۹۳۰۲
آغاز فارسي (فارسي سنڌي ڪتاب). ليٿو. ڪراچي، (۱۸۷۰ع)، ص - ۴٦، نمبر: ۴۹۳۰۳
آغاز فارسي (فارسي سنڌي ڪتاب). ليٿو. ڪراچي، (۱۸۷۰ع)، ص -۳۸، نمبر: ۴۹۳۰۴
آغاز فارسي (فارسي سنڌي ڪتاب). ليٿو. ڪراچي، (۱۸۷۳ع)، ص - ۴٦، نمبر: ۴۹۳۰۵
آغاز فارسي (فارسي سنڌي ڪتاب). ليٿو. ڪراچي، (۱۸۷٦)، ص - ۴۱، نمبر: ۴۹۳۰٦
آغاز فارسي (فارسي سنڌي ڪتاب). ليٿو. ڪراچي، (۱۸۸۱ع)، ص - ۳۴، نمبر: ۴۹۳۰۷

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري شڪاگو يونيورسٽي.

★ آب حيات: نڪات الادويات / نامعلوم

مترجم: مولوي ميان غلام محمد

۲ – ترجمو: آب حيات: نڪات الادويات، سنڌي ترجمو. سکر نئون، سنڌ: ساڌو مل جشن مل. (۱۸۹۴ع)، ص – ۱۷۲

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (shelfmark:14164.a.8(3) OIOC)

ڪيفيت: (هي ڪتاب طب متعلق آهي. اصل ڪتاب جي مصنف جي خبر پئجي نہ سگهي).

★ اساس المصلي / نامعلوم

مترجم: پسئو.

۳ – ترجمو: اساس المصلي سنڌي ترجمو (تاليف جو سن: ۱۰۶۹ هہ کان پهرين).

ڪيفيت: سنڌي ٻولي ۾ سڀ کان آڳاٽو فارسي – سنڌي ترجمو سنڌي ٻولي جي قديم ذخيري ۾ دستياب ٿيو آهي، جيڪو عزت بن سليمان ۱۰۶۷ – ۱۰۶۹هہ واري عرصي دوران اتاريو. ان ذخيري کي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪري سن ۱۹۹۳ع ۾ شايع ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب ڪتاب جي مقدمي ۾ لکيو آهي تہ لکيت ۾ سنڌي ٻوليءَ جو اهو سڀ کان وڏو ذخيرو آهي. ان ذخيري ۾ عربي ڪتاب "اساس المصلي" جو سنڌي ترجمو ڏنل آهي، جيڪو سنڌي عالم پسئي جو ڪيل آهيّ. "اساس المصلي" ڪتاب پهرين عربي ۾ هو، پوءِ ان جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو ويو، ان کان پوءِ سنڌي ترجمو ڪيو ويو. (تفصيل لاءِ ڏسو. سنڌي ٻوليءَ جو آڳاٽو ذخيرو، ص-۱۷).

★ الارشاد / نامعلوم

مترجم: قاضي فتح محمد.

۴ – ترجمو: ارشاد الصرف، سنڌي ترجمو.

ڪيفيت: "خزينۃ العلوم" جو مولف محمد بخش "واصف" لکي ٿو تہ سنڌي ٻولي ۾ "علم صرف" تي شايد هڪ رسالو لکيل آهي، جيڪو قاضي فتح محمد جو ترجمو ڪيل آهي. مصنف ان کان وڌيڪ تفصيل ناهي لکيو. (خزينۃ العلوم. قلمي، ص – ۳۲۶).

★ انوار سهيلي / ملا ڪمال الدين حسين بن علي واعظ ڪاشفي (وفات: ۵-۱۵۰۴ع / ۹۱۰هہ)

انوار سهيلي ملا ڪمال الدين حسين بن علي واعظ ڪاشفي جو شهرت يافتہ ڪتاب آهي، جنهن جا دنيا جي ڪيترين ئي ٻولين ۾ ترجما ٿيا آهن. انوار سهيليءَ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون ترجمو "گلزار چنبيلي" جي نالي سان محمد بخش واصف جو ڪيل آهي. هي ترجمو انوار سهيليءَ جي اڌ ڪتاب جو آهي جيڪو ليٿو ۾ سن ۱۹۱۱ع ۾ شايع ٿيو (۱). ان کان پوءِ آر . ايچ . احمد وارن ان جا ڪيترائي ڇاپا شايع ڪيا آهن، جن جو تفصيل هت ڏنل آهي. انوار سهيليءَ جي هڪ ڇاپي جو ذڪر ڊاڪٽر لاکي صاحب بہ ڪيو آهي (۲) ۽ هڪ ترجمي جو تفصيل ڊاڪٽر محمد ادريس ڏنو آهي (۳).

مترجم: محمد بخش واصف (۱۸۹۲-۱۹۵۲ع)

۵ – ترجمو: گلزار چنبيلي . ليٿو. ڇاپو پهريون (۱۹۱۱ع)، ص -؟

: گلزار چنبيلي . ڇاپو ٻيو . حيدرآباد، سنڌ: آر . ايچ . احمد اينڊ برادرس، (۱۹۵۵ع)، ص -؟

: گلزار چنبيلي . ڇاپو ٽيون. حيدرآباد، سنڌ: آر . ايچ . احمد اينڊ برادرس، (۱۹۵۵-۶ع)، ص -۲۳۶

حوالو: ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي. ڪتاب نمبر: ۱۶۴۱ / ص-۲۴۸

★ انيس الواعظين / ابوبکر بن علي قريشي سنڌي

مترجم: آخوند منشي عبدالستار

٦ – ترجمو: انيس الواعظين عرف گلزار محمدي. شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب، (١٨٩٦ع)، ص – ١٢٠
: گلزار محمدي. شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب، (١٩٢٤ع)، ص-؟
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ، ڪتاب نمبر: ٤٤٨/ ص ٢١
مترجم: سيد حسين علي شاهه

٧ – ترجمو: رياض الصالحين عرف گلزار محمدي. شڪارپور، سنڌ: هريسنگهه سنس، (١٩٢٧ع) ص -؟
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ، ڪتاب نمبر: ٩٤/ص- ٤
مترجم: محمود قاسمي.

٨ – ترجمو: انيس الواعظين عرف گلزار محمدي. سکر نئون، سنڌ: هيمنداس تاجر ڪتب، (-- ١٩ع)، ص – ١٢٤
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: Sind.D.415 OIOC)

★ املهه ماڻڪ / مختلف فارسي شاعر

"املهه ماڻڪ" مرزا قليچ بيگ جو لکيل ڪتاب آهي، جنهن ۾ فارسي شاعرن جي مثنوين ۽ شعرن جو سنڌي ترجمو ڏنل آهي. املهه ماڻڪ جو ذڪر ڏهر صاحب ڪيو آهي، پر ان جي ڇپجڻ جو سال ۽ هنڌ ناهي ڏنو (٤). هت ان جو تفصيل ڏجي ٿو.
مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ – ١٩٢٩ع)

٩ – ترجمو: املهه ماڻڪ. ڪراچي، سنڌ: سنڌي ساهت سوسائٽي، (١٩٢٠ع)، ص – ٢٨٥
املهه ماڻڪ. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، (١٩٦٨ع)، ص – ٤٤٤
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1986.a.35038.OIOC)

★ اُستاد فارسي / نامعلوم

مترجم: مولانا الاهي بخش بلوچ (وفات: ١٣٣٨هه)

١٠ – ترجمو: ڪتاب استاد فارسي. نوابشاهه، سنڌ: ڳوٺ دودو ڀڳهيو شاهه پور جهانيان (٢٠٠٠ع)، ص-؟
حوالو: تبصرا: مهراڻ، (١/ ٢٠٠١ع)، سنڌي ادبي بورڊ، ص – ١٨٦

★ بهائي عقيدو / بهاءُ الله (١٨١٧ – ١٨٩٢ع)

مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ – ١٩٢٩ع)

١١ – ترجمو: اسرار جو خزانو: ست واديون ۽ چار واديون (فارسي تان ترجمو ڪيل). ڇاپو پهريون. (١٩١٦ع)، ص-؟
اسرار جو خزانو: ست واديون ۽ چار واديون (فارسي تان ترجمو ڪيل). ڇاپو ٻيو. ڪراچي، سنڌ: بهائي اسيمبلي طرفان اسفنديار بختيار شايع ڪيو (١٩٢٩ع)، ص -٥٥
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.ss.55.OIOC)

★ بهائي تعليم / عبدل بها ابن بهاءُ الله (١٨٤٤ – ١٩٢١ع)

مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ – ١٩٢٩ع)

١٢ – ترجمو: بهائي تعليم: يورپين امن ليگ کي خطاب . (عبدل بها جي فارسي ۾ ڪيل تقرير جو سنڌي ترجمو). ڇاپو پهريون.
حيدرآباد سنڌ: ايم.يو.عباسي، ڪراچي بهائي اسپريچيول اسيمبلي، (١٩٢٣ع)، ص-٣٤
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: Sind.B.134.OIOC)

★ بوستان / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ۱۲۹۲ع / ٦٩١هہ)

بوستان شيخ مصلح الدين شيرازي جو جڳ مشهور ڪتاب آهي، جيڪو سنڌ جي مدرسن ۾ تعليمي نصاب ۾ پڙهايو ويندو هو. آغا تاج محمد خان جي ڪيل ترجمي جو ذڪر اختر راهي صاحب ڪيو آهي (۵). ان ترجمي جي ٻين ڇاپن جو ذڪر هت ڪجي ٿو.

مترجم: آغا تاج محمد خان (۱۹۰۴ - ۱۹۵۹ع)

۱۳ – ترجمو: بهارستان: حصو پهريون. ڇاپو ٻيو. حيدرآباد. سنڌ: ار. ايچ. احمد اينڊ برادرس. (۱۹۵۳ع). ص-؟

بهارستان: حصو پهريون. ڇاپو ٽيون. حيدرآباد. سنڌ: آر.ايچ. احمد اينڊ برادرس. (۱۹۵۵ع). ص-؟

حوالو: ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي. ڪتاب نمبر: ۹۸۹/ص-۱۵۰

مترجم: علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (۱۸۹٦/۷ - ۱۹۵۸ع)

۱۴ – ترجمو: روائح بوستان: (تمهيد، تعليقات ۽ ترجمو).

حوالو: ويا سي وينجهار / غلام محمد گرامي. سنڌي ادبي بورڊ. (۱۹۷۷ع). ص-۵

مترجم: مولانا محمد قاسم سومرو

۱۵ – ترجمو: بوستان: (بامحاوره سنڌي ترجمو). ڇاپو پهريون. نوابشاه. سنڌ. روشني پبليڪيشن. (۲۰۰۱ع) ص-؟

حوالو: تبصرا: مهراڻ. (۳ - ۲۰۰۱/۴ع). سنڌي ادبي بورڊ. ص-۱۸۸

★ بيان العارفين: ملفوظات شاه عبدالڪريم / محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي

شاه عبدالڪريم (بلڙي) جي "ملفوظات" بيان العارفين کي محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي سنه ۱۰۳۸هہ ۾ گڏ ڪيو. بيان العارفين جي هڪ ترجمي جو ذڪر اختر راهي ڪيو آهي (٦)، جڏهن ته ڊاڪٽر لاکي صاحب ٻن ترجمن جي ڄاڻ ڏني آهي (۷) ۽ محمد پنهل ڏهر ٽن ترجمن جو ذڪر ڪيو آهي (۸). هت هڪ وڌيڪ ترجمي جو ذڪر ڏنل آهي. ان کان سواءِ عبدالرحمان جي هڪ ٻئي ڇاپي جو تفصيل پڻ شامل آهي. عبدالرحمان جي ترجمي ڪيل بيان العارفين جو قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي لئبرري ۾ موجود آهي، جنهن تي سنه ڪتابت: ۱۷٦۹ع / ۱۱۸۳هہ لکيل آهي (۹). بيان العارفين جو هڪ ٻيو قلمي نسخو پير جهنڊي جي لئبرري ۾ پڻ موجود آهي، جنهن جو ڪاتب محمد سعيد عرف الله رکيو آهي ۽ سنه ڪتابت: ۱۷٦۹ع / ۱۱۸۳هہ لکيل آهي ۽ ان جا ۲۳۹ صفحا آهن (۱۰). بيان العارفين جو ڇپيل ترجمو بمبئي مان سنه ۱۸۷٦ع ۾ شايع ٿيو، جنهن جا ۲۹٦ صفحا آهن.

(نوٽ: سنڌ جي ناميارو عالم ۽ محقق ڊاڪٽر عبدالغفار سومري، "بيان العارفين" مڪمل ترجمي، تحقيق، تحشيه ۽ تعليقات سان تيار ڪيو، جو سنڌ اوقاف کاتي ۽ علامه آءِ. آءِ. قاضي تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد تازو پڌرو ڪيو آهي.

اداره مهراڻ)

مترجم: ميان عبدالرحمان بن محمد ملوڪ. ڪاٺ ٻانيڻ (ڪڇ ڀڄ جو رهاڪو).

۱٦ – ترجمو: بيان العارفين: منظوم سنڌي ترجمو (قلمي). تاليف جو سال (۱۲۰۰ هجري).

حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ: سنڌي عالمن جو قلمي ذخيرو. ۱۹۷۱ع. ڪتاب نمبر ۳/ص-۳

: بيان العارفين: سنڌي رسالو. شاه عبدالڪريم بلڙي واري جو. ڇاپو: ؟. سکر. سنڌ: هريسنگهه پينشنر. (۱۹۰۹ع). ص - ۲۴۸

حوالو: برٽش لئبرريءَ آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.a.34 OIOC)

مترجم: نواب خداداد ثاني (۱۸۸٦ - ۱۹۴۸ع).

۱۷ – ترجمو: بيان العارفين: سليس سنڌي ترجمو(قلمي).
حوالو: ياد رفتگان /مخدوم طالب المولي ۱۹۹۳، ص – ۲۲

★ تاريخ سنڌ (مختلف فارسي تاريخون) / نامعلوم

مترجم: مرزا قليچ بيگ (۱۸۵۳ - ۱۹۲۹ع)

۱۸ – ترجمو: سنڌ جي تاريخ (مختلف فارسي تاريخن تان ترجمو ڪيل). حيدرآباد. سنڌ: مرزا قليچ بيگ. ۱۹۰ع)، ص – ۱۹۱، ۳

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1986.a.14225 OIOC)

★ تاريخ سنڌ / سيد محب الله شاهه

مترجم: عبدالرسول قادري

۱۹ – ترجمو: مختصر تاريخ سنڌ. سکر. سنڌ: سکر هسٽاريڪل سوسائٽي. (۲۰۰۱ع)، ص-۸۷

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.2002.a.2507.OIOC)

★ تحفة الڪرام / مير علي شير قانع ٺٽوي (۱۱۴۰ - ۱۲۰۳هه)

مترجم: هدايت علي نجفي تارڪ (۱۸۹۴ - ۱۹۳۹ع)

۲۰ – ترجمو: تحفة الڪرام سليس ۽ بامحاوره سنڌي ترجمو (قلمي)، ص- ۴۰۰

حوالو: ديوان تارڪ/ مولف: ڊاڪٽر نواز علي شوق، حيدرآباد، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، ڪتاب نمبر – ۱۷، ص- ۲۰

★ تذڪره مرزا خسرو بيگ / مرزا خسرو بيگ گرجي (وفات: ۱۸۶۰ع)

مترجم: مرزا قليچ بيگ (۱۸۵۳ - ۱۹۲۹ع)

۲۱ – ترجمو: مرزا خسرو بيگ گرجي متعلق احوال: سنڌي ترجمو (قلمي)، ص-؟

حوالو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي لئبرري ۾ موجود قلمي نسخن جي فهرست، ڪتاب نمبر – ۱۹۱ ۽ ۲۹۲

★ تاويل الاحاديث / شاهه ولي الله دهلوي (۱۷۶۲/۳ - ۱۷۰۲/۳ع)

مترجم: غلام حسين جلباڻي (۱۹۱۴ع – -)

۲۲ – ترجمو: تاويل الاحاديث: سنڌي ترجمو. حيدرآباد، سنڌ: شاهه ولي الله اڪيڊمي. (۱۹۶۴ع)، ص-۱۵۳

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1986.a.19166.OIOC)

★ پندنامه / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ۱۲۹۲ع / ۶۹۱ هه)

شيخ سعدي جي ڪتاب پند نامه عرف ڪريما جا سنڌي ٻولي ۾ ڪافي ترجما ٿيا آهن. اختر راهي ٽن ترجمن جو ذڪر ڪيو آهي (۱۱)، ڊاڪٽر لاڪي صاحب ڇهن ترجمن متعلق ٻڌايو آهي (۱۲) ۽ ائين ترجمن جو تفصيل ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ڏنو آهي (۱۳). هڪ منظوم ترجمي جو ذڪر هن مقالي ۾ ڏنل آهي. اهو منظوم ترجمو جواهر اللغت سنڌي اڪيچار جي مصنف آخوند عبدالرحيم عباسي جي والد محمد وفا عباسي جو ڪيل آهي. ڪريما فارسي جي وڌيڪ ترجمن جي تفصيل لاءِ ڏسو ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي جو لکيل مقالو "ڪريما فارسي جو مطالعو سنڌ ۾". هي مقالو رسالي مهراڻ نمبر ۳-۴/۲۰۰۱ع ۾ شايع ٿيل آهي.

مترجم: محمد وفا عباسي

۲۳ – ترجمو: سنڌي ڪريما. ڪراچي، (١٨٧٥ع)، ص-٦٩

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري، شڪاگو يونيورسٽي. ڪتاب نمبر: ٦٩٤٨١

★ جم جم سلطان / نامعلوم

قصه جم جم سلطان جي ٻن ترجمن جو ذڪر ڊاڪٽر محمد ادريس ڪيو آهي (١٤) ۽ ٽن ترجمن جو ذڪر محمد پنهل ڏهر صاحب ڪيو آهي (١٥). قاضي فتح محمد جي ترجمي جي هڪ ٻئي ڇاپي جو تفصيل هت ڏنل آهي. ان ڇاپي سان گڏ ٻه ٻيا ڪتاب (مجموعه ڪافين جو ۽ مجموعه مولود) پڻ شامل آهن.

مترجم: فتح محمد.

۲۴ – ترجمو: جم جم جو قصو. ليٿو. بمبئي، انڊيا، (١٨٧٢ع)، ص-١١٢

حوالو: آن لائين ڪيٽلاگ. انڊيا آفيس لئبرري: شڪاگو يونيورسٽي نمبر: ٤٩٣٨٠

مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ - ١٩٢٩ع)

۲۵ – ترجمو: جم جم جو قصو.

حوالو: ببليوگرافي آف سنڌ اينڊ بلوچستان/ بليموريا. ڪراچي، ١٩٢٩ع.

★ پرشن منشي / گليڊون فرانسس (وفات: ١٨١٣ع)

مترجم: منشي غلام محمد ۽ ليفٽيننٽ اي. پي. آرٿر

۲۶ – ترجمو: دوساپائي جي جملن ۽ گليڊون جي پرشن منشي مان پنجاهه آکاڻين جو سنڌي ترجمو. ڪراچي، (١٨٥٣ع).

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 12940.H.OIOC)

★ جنم ساکي: سکن جي ڏهن گروئن جي / نامعلوم

مترجم: چينمل ڪيالداس ممتاڻي.

۲۷ – ترجمو: جنم ساکي ڏهن پاتشاهن جي (اردو ۽ فارسي ڪتابن تان ترجمو ڪيل).

سکر نئون، سنڌ: هري سنگهه تاجر ڪتب (١٩١٥ع)، ص-٩٦، ٤

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.57(2) OIOC)

★ چهل حديث / مولوي عبدالرحمان جامي (١٤١٤ - ١٤٩٢ع)

مترجم: ميان عبدالڪريم چورائي.

۲۸ – ترجمو: چهل حديث قلمي، (سنڌي منظوم). تاليف جو سن: ١٨٤٨ع / ١٢٦٤ هه. ص-١٢

حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ، سنڌي عالمن جو قلمي ذخيرو. ١٩٧١ع. ڪتاب نمبر: ٤/ص-١٢

مترجم: شيخ قمر الدين.

۲۹ – ترجمو: چهل حديث. حيدرآباد، سنڌ: انجمن اتحاد الشيوخ مٽياري، (١٩٥٦ع)، ص-٢٤

حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ١٩٧١ع، ڪتاب نمبر: ٩٢/ص-٤

مترجم: مولوي رشيد احمد.

۳۰ – ترجمو: چهل حديث سکر، سنڌ: مڪتبه شمسيه، (سنه: ؟)، ص-١٢

حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ١٩٧١ع، ڪتاب نمبر: ٩٣/ص-٤

مترجم: مولوي عبدالرحمان پنو.

۳۱ – ترجمو: چاليهہ احاديث. سکر، سنڌ: مسلم بک ڊپو، (سنہ: ؟)، ص-۱۲
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ۱۹۷۱ع. ڪتاب نمبر: ۹۱/ص-۴

★ حڪايات لطيف / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ۱۲۹۲ع / ۶۹۱ ھ)

مترجم: اڌارام ڀوڄراج ٻاڪرو.

۳۲ – ترجمو: حڪايات لطيف جي پهرين پنجاهہ آکاڻين ۾ آيل اکرن جي سنڌي ۽ انگريزي ۾ مڪمل فهرست.
سکر، سنڌ. (۱۹۰۵ع)، ص-۳۸
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-۲، پارٽ ۶): فارسي ڪتاب، ص-۱۹۴

★ حاتم طائي / نامعلوم

قصہ حاتم طائي جي تاليف متعلق ڪا خبر ناهي تہ ڪنهن جو لکيل آهي. سنڌي ٻولي ۾ هن جا ڪافي ترجما ڪيل آهن. ڪي گرمکي خط ۾ لکيل آهن تہ ڪي وري عربي خط ۾. ڪجهہ ترجما سڌو فارسي ڪتاب تان ڪيل آهن تہ ڪي وري حيدر بخش حيدري جي هندي (اردو) ترجمي آرائش محفل تان ڪيل آهن. مخدوم محمد ابراهيم پٽي جو هڪ ترجمو حيدر بخش حيدري جي هندي ترجمي، آرائش محفل، تان ڪيل آهي تہ ٻيو ترجمو ديوناگري خط تان عربي خط ۾ ڪيل آهي. ڏهر صاحب حاتم طائي جي هڪ ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي (۱۶). باقي ترجمن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

مترجم: نامعلوم.

۳۳ – ترجمو: قصہ حاتم طائي: باتصوير (فارسي تان سنڌي ترجمو. ڪوجڪي سنڌي خط ۾).
شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب، (۱۸۹۸ع)، ص-۲۹۴
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.32[2] OIOC)
مترجم: نامعلوم

۳۴ – ترجمو: قصو حاتم طائي: باتصوير (فارسي تان سنڌي ترجمو. گرمکي خط ۾). ڇاپو ڇوٿون.
سکر نئون، سنڌ: هريسنگهہ پبلشر ڪتب خانہ، (۱۹۰۴ع)، ص-۲۴۵
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.46[4] OIOC)
مترجم: نامعلوم.

۳۵ – ترجمو: اصل وڏو قصو حاتم طائي: باتصوير (فارسي تان سنڌي ترجمو. گرمکي خط ۾).
سکر، سنڌ: هريسنگهہ اينڊ سنز، (۱۹۲۳ع)، ص-۳۸۰
برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmrk: 14164.bb.19 OIOC)
مترجم: ميان محمد ابراهيم.

۳۶ – ترجمو: نئون قصو حاتم طائي جو (ميان محمد ابراهيم گرمکي سنڌي خط تان عربي سنڌي خط ۾ تيار ڪيو).
ڪراچي، سنڌ (۱۸۹۴ع)، ص-۲۴۴
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.39[2] OIOC)
ڪيفيت: هي قصو پهرين سنہ ۱۸۹۲ع ۾ گرمکي خط ۾ شايع ٿيو، جيڪو اصل فارسي تان ترجمو ڪيو ويو.
مترجم: مخدوم محمد ابراهيم پٽي (وفات: ۱۲۸۱ ھ - ۱۳۳۱ ھ / ۱۹۱۳ع)

۳۷ – ترجمو: حاتم طائي جو قصو، لاهور، (۱۸۹۳ع)، ص-۲۴۴

حوالو: آن لائين ڪيٽلاگ. انڊيا آفيس لئبرري: شڪاگو يونيورسٽي نمبر: ۴۹۳۵۵
ڪيفيت: (حيدر بخش حيدري جي اردو ترجمي آرائش محفل تان ترجمو ڪيل. جيڪو اصل فارسي تان ترجمو ٿيو)

★ حيات العاشقين / مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (۱۶۹۲ - ۱۷۶۱ع)

ڏهر صاحب مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي فارسي ڪتاب "حيات العاشقين" جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي. پر ان متعلق ڪو تفصيل ناهي ڇاڻايو (۱۷). حيات العاشقين حاجين لاءِ حج ڪرڻ جي هدايتن تي مشتمل ڪتاب آهي. ان جو سنڌي ترجمو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي فرزند مخدوم عبدالرحمان ڪيو. ڪتاب جي لکڻ جو سبب مخدوم عبدالرحمان هيٺين بيت ۾ ڪيو آهي (۱۸).

بيت:

هاڻي هي من رسالو جوڙئو ڪيئي سنڌي واءِ
ڪنا رسالن فارسي جهر مسائل جمع سندا
سي آهين تصنيف مهجي والد جي محمد هاشم جهجو ناءِ
جو استاد مرشد مهجو ۽ زياده منجه علماءِ

آخر ۾ ڪتابت جي هيٺين تاريخ ڏنل آهي:
(ڪتبہ العبد المذنب خواجہ منور علي علوي الهروي بتاريخ بيست يڪم ماه ذيقعد سنہ ۱۲۲۷ھ). (۱۹)
هي ڪتاب بمبئي ڪاٽي مان سنہ ۱۸۷۱ع ۾ شايع ٿيو. هن جو ڇاپي ۽ قلمي نسخو انڊيا آفيس لئبرري لنڊن ۾ موجود آهي.
مترجم: مخدوم عبدالرحمان ٺٽوي. (۱۷۱۹ - ۱۷۶۸ع).

۳۸ - ترجمو: حيات العاشقين (ڇپيل). بمبئي، انڊيا. (۱۸۷۱ع)، ص-۲۹۶
حوالو: آن لائين ڪيٽلاگ. انڊيا آفيس لئبرري: شڪاگو يونيورسٽي نمبر: ۴۹۳۵۷
: حيات العاشقين، قلمي. (۱۲ صدي جو تاليف ٿيل). ص-۲۳۸
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ۱۹۷۱ع، ڪتاب نمبر: ۱۵، ص - ۱۳

★ داستان امير حمزه / نامعلوم

حمزه نامہ يا داستان امير حمزه، شاه ناصر الدين ڏانهن منسوب آهي. ڪي لکن ٿا تہ "مغازي حمزه" جي نالي سان لکيل ڪتاب، حمزه بن عبدالله الشاري الخارجي جي تاليف آهي. محمد پنهل ڏهر داستان امير حمزه مترجم احمد خان تڳيو جي هڪ ترجمي جو تفصيل ڏنو آهي (۲۰). باقي ترجمن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.
مترجم: سيد مير همت علي شاه ڪرنائي

۳۹ - ترجمو: داستان امير حمزه (جلد اول). شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب. (۱۸۹۸ع)، ص-۲۸۲
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.36 OIOC)

۴۰ - ترجمو: داستان امير حمزه: باتصوير (جلد ٻيو). سکر نئون، سنڌ: هري سنگهہ. (۱۹۰۰ع)، ص-۱۱۶
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.37[2] OIOC)

۴۱ - ترجمو: داستان امير حمزه (ٻئي جلد گڏ). شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب. (۱۹۰۲ع)، ص-؟
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.47 OIOC)
مترجم: قاضي عبدالغفور ولد قاضي عبدالله هالائي.

۴۲ - ترجمو: داستان امير حمزه .(جلد ٽيون ۽ چوٿون). ڇاپو ٻيو. شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب. (۱۹۰۳ - ۱۹۰۵ع)، ص-۱۰۴ ۽ ۱۲۸

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.37[3] OIOC)
مترجم: محمد حسن.

۴۳ – ترجمو: داستان امير حمزه (حصو پهريون). لاهور. (۱۸۹۹ع). ص-۲۵۷
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس: شڪاگو يونيورسٽي. نمبر: ۶ ۳ ۳ ۴۹

۴۴ – ترجمو: داستان امير حمزه. باتصوير. سکر نئون. سنڌ: هريسنگھ (۱۹۰۰ع). ص-۲۵۷
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.37[1] OIOC)
مترجم: گل محمد سولنگي

۴۵ – ترجمو: داستان امير حمزه (تصويرن سان). ڇاپو ٻيو. حيدرآباد. سنڌ: صداقت بڪ ڊپو (-- ۱۹ع). ص-۴۱۶
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1986.a.19137 OIOC)

★ ديوان حافظ / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ۱۲۹۲ع / ۶۹۱ھ)

مترجم: محمد بخش واصف (۱۸۹۲ - ۱۹۵۲ع)

۴۶ – ترجمو: ديوان حافظ: معني ۽ شرح. (اڻ پورو قلمي نسخو). ص-۱۰۴
حوالو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ هن جو قلمي نسخو موجود آهي.
مترجم: پهلاجراءِ ليلا رام واسواڻي.

۴۷ – ترجمو: ضميمه حافظ: ديوان حافظ جي پهرين پنجاهه غزلن ۾ آيل اکرن جي معني ۽ سمجهاڻي. ڇاپو پهريون.
حيدرآباد. سنڌ: ڪندنمل مانگهر سنگهه ائنڊ سنس. (۱۹۱۱ع). ص-۳۰۳
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرزي (Shelfmark:14164.aaa.30[1] OIOC)
مترجم: پهلاجراءِ ليلا رام واسواڻي.

۴۸ – ترجمو: ديوان حافظ جي پهرين پنجاهه غزلن جو سنڌي ترجمو. ڇاپو پهريون.
حيدرآباد. سنڌ. (۱۷ آڪٽوبر. ۱۹۱۶ع). ص-۸۰
حوالو: انڊيا آفيس لئبرري ۾ موجود سنڌي ڪتابن جو ڪيٽلاگ. هٿ جي لکيل لسٽ. (۱۹۸۹ع). ص-۳۰۰
مترجم: عبدالقيوم پيرزادو. صائب. (۱۹۲۷ - -).

۴۹ – ترجمو: ديوان حافظ جي پنجاهه غزلن جو سنڌي ترجمو.
حوالو: سنڌي غزل جي اوسر/ اياز حسين قادري. جلد ٻيو. ۱۹۸۲ع. ص-۴۶۲

★ ديوان خاڪي / خاڪي خراساني

مترجم: محمد صديق مسافر (۱۸۷۹ - ۱۹۶۱ع).

۵۰ – ترجمو: منتخب ديوان خاڪي خراساني. ڪراچي. سنڌ: اسماعيلي ايسوسيئيشن. پاڪ پرنٽنگ پريس.
(۱۹۵۱ع). ص-۶۴
حوالو: چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي ۱۹۷۶ع. ڪتاب نمبر -۳۹ ص-۷

★ ديوان سورت بهار. مثنويءِ سميت / ديوان سورت سنگهه (۱۸۳۲؟ - ۱۸۷۷ع؟)

مترجم: آسودومل ٺهلرام.

۵۱ – ترجمو: ديوان سورت بهار. مثنوي سميت: ڏکين لفظن جي معني ۽ مثنوي جو سنڌي ترجمو.
حيدرآباد. سنڌ: هشمتراءِ گدواڻي ۽ چاندومل گدواڻي. (۱۹۳۵ع). ص-۴۶۲، ۶۰، ۶
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1986a.35431. OIOC)

★ رباعيات عمر خيام / ابو الفتح عمر بن ابراهيم خيام نيشاپوري (۱۰۴۸ - ۲/۱۱۳۱ع)

رباعيات عمر خيام جا دنيا جي ڪيترين ئي ٻولين ۾ترجما ٿي چڪا آهن. سنڌي ٻولي ۾ بہ هن جا چند ترجما موجود آهن. عمر خيام جي رباعين جو پهريون ترجمو مرزا قليچ بيگ جو ڪيل آهي. اختر راهي ان ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي ۽ جي ڇپجڻ جو هنڌ ۽ سال ناهي ڄاڻايو (۲۱). محمد پنهل ڏهر ضميمي ۾ ٻڌايو آهي تہ اهي رباعيون مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب موتين جي دبلي سان گڏ شايع ٿيل آهن (۲۲). مرزا قليچ بيگ جي ترجمي جو مفصل احوال هيٺ ڏجي ٿو.
مترجم: مرزا قليچ بيگ. (۱۸۵۳ - ۱۹۲۹ع).

۵۲ – ترجمو: رباعيات عمر خيام منتخب. حيدرآباد. سنڌ: بلوتسڪائي پريس. (۱۹۰۴ع). ص-۱۶، ۴۴
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.aaa.18.OIOC)
: رباعيات خيام منتخب. ڇاپو ٻيو. حيدرآباد. سنڌ: پائي بند اليڪٽرڪ پرنٽنگ پريس. (۱۹۴۲ع). ص-۵۲
حوالو: نيشنل ببيلوگرافي آف انڊين لٽريچر: ۱۹۰۱ - ۱۹۵۳ع. (NBIL NUMBER: 39617)

★ روضتہ الشهدا / ملا ڪمال الدين حسين بن علي واعظ ڪاشفي (و: ۵-۱۵۰۴ع / ۹۱۰هہ)

روضتہ الشهدا. ملا ڪمال الدين حسين بن علي واعظ ڪاشفي جو فارسي ۾ لکيل ڪتاب آهي. جنهن ۾ هن حضرت امام حسين جي شهادت جو قصو بيان ڪيو آهي. مصنف هن کي سنہ (۳-۱۵۰۲ / ۹۰۸هہ) ڌاري لکيو. ملا ڪمال الدين حسين بن علي واعظ ڪاشفي هرات جو رهاڪو هو ۽ تمام سٺو مقرر هو. اسٽوري لکي ٿو تہ حاجي خليفي هن جي وفات جو سال ۱۵۰۰ع ڏنو آهي. روضتہ الشهدا جو آڳاٽو سنڌي ترجمو مولوي احمد سنڌي ٺٽوي (و: ۹۵-۱۷۹۰ع) جو ڪيل آهي. مولوي احمد جي ڪيل ترجمي جو قلمي نسخو برٽش لئبرري لنڊن ۾ موجود آهي. محترم غلام محمد لاکو صاحب ٻن ترجمن جو تفصيل ڏنو آهي (۲۳) ۽ محمد پنهل ڏهر صاحب هڪ ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي (۲۴).
مترجم: مولوي احمد سنڌي ٺٽوي (وفات: ۱۷۹۰ - ۱۷۹۵ع)

۵۳ – ترجمو: روضتہ الشهدا. تاليف جو سنہ (۱۷۵۸ع/۱۱۷۲هہ). بمبئي. انڊيا: قاضي عبدالڪريم. مطبع ڪريمي. (۱۹۰۴ع/۱۳۲۲هہ). ص- ؟
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ۱۹۷۱ع. ڪتاب نمبر: ۵۰/ص-۱۶
: روضتہ الشهدا سنڌي ۾. بمبئي. انڊيا: جمناداس ڀڳوانداس. (۱۹۰۶ع / ۱۳۲۴هہ). ص-۵۴۶
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ۱۹۷۱ع. ڪتاب نمبر: ۴۶۸/ص-۲۲
: روضتہ الشهدا. بمبئي. انڊيا. (۱۸۷۲ع). ص-۷۶۱
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري: شڪاگو يونيورسٽي. نمبر: ۴۹۴۳۵
مترجم: ٻاوا ميان بن رحمت الله.

۵۴ – ترجمو: روضتہ الشهدا. بمبئي. انڊيا: مطبع حيدري. (۱۸۶۳ع). ص-۷۶۱
حوالو: سنڌ جو ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ۱۹۷۱ع. ڪتاب نمبر: ۴۱۱/ص-۱۸
مترجم: نامعلوم.

۵۵ – ترجمو: روضتہ الشهدا عرف جنگ نامون. بمبئي. انڊيا: منشي پوڪرداس. (۱۹۱۳ع). ص-۸۳۰
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. ۱۹۷۱ع. ڪتاب نمبر: ؟ /ص-۲۳

★ رومي جو فارسي نظم / مولانا جلال الدين رومي (۱۲۰۷ - ۱۲۷۳ع)
مترجم: پرمانند آڏواڻي (۱۹۰٦ع - -).

٥٦ - ترجمو: رومي جو روحاني خزانو: مولانا جلال الدين رومي جي فارسي نظم جو سنڌي ترجمو. (۱۹۷۱ع). ص-١٦٤
حوالو: آن لائين ڪيٽلاگ شڪاگو يونيورسٽي. (Call Number: PK2788.6.A3)

★ روشنائي نامہ / حڪيم ابو معين الدين ناصر بن خسرو علوي (وفات: ٤٨١هہ)
مترجم: مرزا قليچ بيگ (۱۸٥۳ - ۱۹۲۹ع).

٥٧ - ترجمو: روشنائي نامو. حيدرآباد سنڌ.
حوالو: ببليوگرافي آف سنڌ اينڊ بلوچستان / بليموريا. ڪراچي. ۱۹۲۹ع. ص-
مترجم: علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (۱۸۹٦/۷ - ۱۹٥۸ع)

٥٨ - ترجمو: روشنائي نامو. حيدرآباد سنڌ.
حوالو: ويا سي وينجهار / غلام محمد گرامي. سنڌي ادبي بورڊ. ۱۹۷۷ع. ص -٥

★ سچل جو ڪلام (فارسي) / سچل سرمست (۱۷۳۹ - ۱۸۲۹ع)
سچل سرمست سنڌ جو هفت زبان شاعر آهي. سچل جون فارسي مثنويون سنڌ ۾ گهڻو مشهور آهن. انهن مثنوين جو ترجمو عطا محمد حامي ۽ ٻين ڪيو آهي. جن ذڪر ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ڪيو آهي (٢٦). پنجن مثنوين جي ترجمن جو تفصيل محمد پنهل ڏهر ڏنو آهي. جيڪي اجا اڻ ڇپيل آهن (٢٧). سچل سرمست جي فارسي ڪلام جي ٻن ترجمن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.
مترجم: ڪلياڻ بولچند آڏواڻي. (۱۹۱۱ - ۱۹۹٤ع) ۽ موتي لال جوتواڻي. (۱۹۳٦ع - -).

٥٩ - ترجمو: سچل سرمست جو چونڊ ڪلام (سنڌي ترجمو). ڇاپو پهريون. نئين دهلي. انڊيا: ساهتيہ اڪيڊمي. (۱۹۷۰ع). ص- ١٦٠ (سنڌي اکر ديوناگري لپي ۾ لکيل. ديوناگري لپي ۾ آڻيندڙ: موتي لال جوتواڻي).
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark:SAC.1986.a.14225.OIOC)
مترجم: عطا محمد حامي. (۱۹۱۹ - ۱۹۸۲ع).

٦٠ - ترجمو: سچل سرمست. ڇاپو پهريون. ڪراچي. سنڌ: پاڪستان پبليڪيشنس. ڪراچي. (۱۹٦٤ع). ص-٢٠٢
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark:SAC.1986.a6841.OIOC)
ڪيفيت: (نئين زندگيءَ ۾ ڇپيل سچل سرمست تي چونڊ مضمون ۽ پنجن فارسي مثنوين جو سنڌي ترجمو).

★ سالنامو فارسي / مير سيد علي رضوي
مترجم: سيد تراب علي شاهہ (وفات: ۱۳٥٥هہ).

٦١ - ترجمو: سالنامو. سنڌي ترجمو.
حوالو: مرتضائي ٽنڊي جون ادبي خدمتون / ڊاڪٽر ديدار حسين شاهہ. مهراڻ ۳-٤/۱۹۹۸ع. ص-١٥٣
ڪيفيت: (هي سالنامو مرتضائيءَ جي قلمي ڪتاب نجات القلوب ۾ لکيل آهي. جيڪو هر سال محرم جي ڏهين تاريخ ٽنڊي جي امام بارگاهہ ۾ پڙهيو ويندو آهي).

★ سفر نامو / حڪيم ابو معين حميد الدين ناصر بن خسرو علوي (وفات: ٤٨١ هہ)
مترجم: علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (۱۸۹٦/۷ - ۱۹٥۸ع)

٦٢ – ترجمو: سعرنامو: (تمهيد. تعليقات ۽ ترجمو).
حوالو: ويا سي وينجهار / غلام محمد گرامي. سنڌي ادبي بورڊ. ١٩٧٧ع. ص-٥

★ سڪندر نامہ / نظامي گنجوي (١١٤٠ - ١٢٠٢ع)

سڪندرنامہ نظامي گنجويءَ جي مشهور مثنوي آهي. هن مثنويءَ جا سنڌي ٻوليءَ ۾ ٽي ترجما ٿيل آهن. پهريون ترجمو غلام محمد نظاماڻي جو. ٻيو ترجمو گل محمد رند جو. ۽ ٽيون ترجمو مرتضائي ٺٽويءَ جو ڪيل آهي. ڊاڪٽر غلام محمد لاکي. مرتضائيءَ جي ترجمي جي هڪ ڇاپي جو تفصيل ڏنو آهي (٢٨). هن ترجمي جي ٻئي ڇاپي جو تفصيل هيٺ ڏنل آهي. لاکي صاحب. غلام محمد خانزئيءَ جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي. ان ترجمي متعلق وڌيڪ تحقيق جي ضرورت آهي (٢٩). ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي. سڪندرنامہ مترجم گل محمد رند جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي پر ان جي ڇپجڻ جو سال ۽ هنڌ ناهي ڄاڻايو (٣٠). محترم ميمڻ عبدالغفور سنڌي. گل محمد رند جي ترجمي جي ڇپجڻ جو سال. ١٩٠٦ع لکيو آهي (٣١). ٿي سگهي ٿو تہ اهو ترجمو سنہ ١٩٠٦ع ۾ ڇپيو هجي پر ان جو پهريون ڇاپو غلام محمد نظاماڻيءَ واري ترجمي (١٨٨٩ع) کان پوءِ ۽ مرتضائيءَ جي ترجمي (١٨٩٤ع) کان پهرين جو ڇپيل آهي. يعني اهو ترجمو سنہ ١٨٨٩ع کان سنہ ١٨٩٤ع جي وچ واري ڪنهن سال ۾ ڇپيو آهي. جو مرتضائي ٺٽوي ان جو ذڪر پنهنجي ڪيل ترجمي سڪندرنامي ۾ ڪيو آهي (٣٢).

مترجم: سيد غلام مرتضي شاهہ مرتضائي ٺٽوي (١٨٤٣ - ١٩١٠ع)

٦٣ – ترجمو: سڪندر نامو سنڌي. ڇاپو ٻيون. شڪارپور. سنڌ پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب. (١٨٩٨ع). ص-١٩٢
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.40.OIOC)

★ سعد حڪايت / سيد عبدالفتاح گلشن آبادي عرف اشرف علي

مترجم: گل محمد خان.

٦٤ – ترجمو: سيد اشرف علي جي سعد حڪايت جي پهرين ڏهن اڪاڻين ۾ آيل ڏکين اکرن جي مڪمل فهرست.
سکر. سنڌ: البرٽ پريس. (١٩٠٣ع). ص-٤١
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 757.cc.38. OIOC)

★ سياست نامہ طوسي / حسن ابن علي ابو علي نظام‌الملڪ طوسي (وفات: ٤٨٥ هـ)

مترجم: علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (١٨٩٦/٧ - ١٩٥٨ع)

٦٥ – ترجمو: سياست نامو: (سنڌي ترجمو).
حوالو: ويا سي وينجهار / غلام محمد گرامي. سنڌي ادبي بورڊ. ١٩٧٧ع. ص-٥

★ شهباز نامہ / لال شهباز قلندر

مترجم: مخدوم ميان غوث محمد گوهر.

٦٦ – ترجمو: شهباز نامہ. فارسي ڪلام: سنڌي ترجمو. ڇاپو پهريون. نوشهروفيروز. سنڌ: الڪبير اڪيڊمي. (١٩٩٣ع). ص-١٢٨
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1998.a.1560. OIOC)

★ شاهہ نامہ / ابو القاسم فردوسي

شاهہ نامہ فردوسيءَ جي رزميہ شاعريءَ جو عمدو مثال آهي. گهڻن ئي ڪوشش ڪئي تہ شاهہ نامي جي طرز تي ڪو

، حوڙين. پر ان ۾ ڪامياب نہ ٿيا. شاهہ نامي جي ڪجهہ بابن جا ترجما سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيل آهن. اختر راهي نيءَ جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي پر ان جي ڇپجڻ جو سال ۽ هنڌ ناهي ڄاڻايو (٣٣). محترم غلام محمد لاکي مي جي هڪ ترجمي جو تفصيل ڏنو آهي. مرتضائيءَ جي ترجمي جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو. محمد پنهل ڏهر رستم مرزا قليچ بيگ جي ترجمي جي هڪ ڇاپي جو ذڪر ڪيو آهي (٣٤). رستم جي ٻين ڇاپن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ - ١٩٢٩ع)

٦٧ - ترجمو: شاهہ نامي وارا شاهہ يا قديم ايران جي تاريخ. حيدرآباد، سنڌ: چيتمل پرسرام. بلوتسڪائي پريس. ١٩٢٦ع ص-١٨٣

حوالو: نيشنل ببليوگرافي آف انڊين لٽريچر: ١٩٠١ - ١٩٥٣ع. (NBIL NUMBER: 40105)

مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ - ١٩٢٩ع)

٦٨ - ترجمو: رستم (شاهہ نامي تان ورتل). ڇاپو پهريون. حيدرآباد، سنڌ. (١٨٨٠ع)، ص-؟

رستم (شاهہ نامي تان ورتل). ڪراچي، سنڌ گورنمينٽ سينٽرل بڪ ڊيپو. (١٨٩١ع)، ص-٨٤

رستم (شاهہ نامي تان ورتل). ڇاپو چوٿون. ڪراچي، سنڌ. پوڪرداس ٿانورداس. (١٩٢٨ع)، ص-٦٤

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: Sind.D.441.OIOC)

★ طب دائود خاني / ميان دائود خان ولد خدا يار خان عباسي

اصل ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ موجود آهي. ترجمي متعلق وڌيڪ خبر پئجي نہ سگهي. هن جي هڪ ي جو ذڪر محمد پنهل ڏهر صاحب ڪيو آهي (٣٥).

مترجم: لعلچند شيوڪرام آڏواڻي.

٧٠ - ترجمو: نڪات الادويات يا طب دائودي. (١٨٨٦ع)، ص-٢٠٧

حوالو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي لئبرري ۾ موجود قلمي نسخن جي فهرست. ڪتاب نمبر: ٨٥ / ص-٦

★ طوطي نامہ / ضياء الدين نخشبي (و. ١٣٥٠ع)/ محمد خاوند قادري / حيدر بخش حيدري

طوطي نامو اصل ۾ سنسڪرت زبان ۾ ٥٩ بابن تي مشتمل نصيحت جو ڪتاب آهي، جنهن کي ضياالدين نخشبي بدايوني (و. ١٣٥٠ع / ٧٥١هـ) آسان فارسي زبان ۾ طوطي نامي جي نالي سان لکيو. نخشبي جي طوطي نامہ جو اختصار وري محمد خاوند قادري طوطي نامہ جي نالي سان فارسي ٻوليءَ ۾ ڪيو. اڪبر بادشاهہ جي چوڻ تي علامہ ابوالفضل بہ فارسي زبان ۾ طوطي نامہ لکيو آهي. سنڌ جي مشهور عالم علامہ مخدوم محمد معين ٺٽوي (و. ١٧٤٨ع / ١١٦١ هـ) جي پاٽيجي، سيد نجم الدين "عزلت" ٺٽوي (و. ١٧٤٧ع / ١١٦٠ هـ) بہ نخشبي جي تتبع تي طوطي نامہ لکيو. مير علي شير قانع لکي ٿو تہ اهو طوطي نامہ نخشبي جي طوطي نامہ کان وڌيڪ بهتر هو. مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو تہ سيد عزلت جو طوطي نامہ نخشبي جي طوطي نامہ کان عمده عبارت ۾ لکيل هو.

محمد خاوند قادري جي ڪتاب تان وري سيد حيدر بخش حيدري (و. ١٨٢٣ع)، هندي (اردو) ٻوليءَ ۾ طوطہ ڪهاڻي جي نالي سان ترجمو ڪيو. سنڌ جي جن عالمن هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي سو سيد حيدر بخش حيدري واري ترجمي تان ڪيو آهي. سنڌي ٻولي ۾ هن جو آڳاٽو ترجمو منشي اڌارام ٿانورداس مير چندائيءَ جو ڪيل آهي. جيڪو ڪراچي مان سنہ ١٨٦٢ع ۾ شايع ٿيو. جيمس فلر بلمهارڊٽ (و. ١٩٢٢ع). پهريون انگريز مستشرق آهي، جنهن سنہ ١٨٩٣ع ۾ سنڌي ڪتابن جو ڪيٽلاگ شايع ڪيو. ان ڪيٽلاگ ۾ ١٥٠ سنڌي ڪتابن جون داخلائون ڏنل آهن. هن ڪيٽلاگ ۾ طوطي نامہ جي ٻن ترجمن جي داخلا پڻ ڏنل آهي. هڪ منشي اڌارام ٿانورداس ميرچندائيءَ جي ترجمي جي ۽ ٻي گل محمد ۽ حبيب الله جي ترجمي جي. انهن ٻنهي ترجمن متعلق جيمس فلر بلمهارڊٽ لکي ٿو تہ اهي ٻيئي ترجما سيد

حيدر بخش حيدريءَ واري تزجمي تان ٿيل آهن ۽ ٻئو فارسي واري ترجمي تان ڪيل ناهن. محمد پنهل ڏهر جن ٻن ترجمن جو ذڪر ڪيو آهي سي ٻيئي سيد حيدر بخش حيدريءَ واري ترجمي تان ٿيل آهن(٣٦). محمد پنهل ڏهر سهجرام ٻهلرام جي ٻن ڇاپن جو ذڪر ڪيو آهي. هت انهن جي ٻن وڏيڪ ڇاپن جو ذڪر ڪجي ٿو.

مترجم: سهجرام ٿهلرام ڪوڪرائي ۽ ديارام.

٧١ – ترجمو: سنڌي طوطي نامون. پنجٽيهہ راتيون. دفعو ٻيو. شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس. (١٩١١ع) ص-١٢٨

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انديا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.56 OIOC)

وڏو سنڌي طوطي نامون پنجٽيهہ راتيونٔ. دفعو ٽيون. شڪارپور، سنڌ پوڪرداس ٿانورداس. (١٩٢٦ع)، ص-٩٦

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انديا آفيس لئبرري (Shelfmark: Sind.D.392. OIOC)

ڪيفيت: (حيدر بخش حيدري وفات ١٨٢٨ع جي اردو ڪتاب تان سنڌي ۾ ترجمو. جيڪو اصل فارسي تان ترجمو ٿيو).

مترجم: گل محمد خان.

٧٢ – ترجمو: طوطي نامون. اصل وڏو قصو. ڇٽيهن راتين وارو. دفعو ٻيو. سکر، سنڌ: هري سنگهہ سنس ڪتب خانہ ڇاپخانہ. (١٩٢٦ع)، ص-١٠٧ (محمد خاوند قادري جي فارسي منتخب تان سنڌي ترجمو).

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انديا آفيس لئبرري (Shelfmark: Sind.D.326 OIOC)

★ ظفر نامہ / گرو گوبند سنگهہ (١٦٦٦ - ١٧٠٨ع)

مترجم: هشمت سنگهہ ديالداس سپاهيملاڻي

٧٣ – ترجمو: ظفر نامون: گرو گوبند سنگهہ ڏهين جو: (فارسي سان گڏوگڏ سنڌي نرجمو شامل). ڇاپو پهريون. حيدرآباد، سنڌ: هشمت سنگهہ ديالداس سپاهيملاڻي، (١٩١٤ع)، ص-٩٢

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انديا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.58{3}. OIOC)

ڪيفيت: (گرو گوبند سنگهہ جي بادشاهہ اورنگزيب ڏانهن ڪيل خط و ڪتابت جو سنڌي ترجمو).

★ عيار دانش / شيخ ابوالفضل علامي (وفات: ١٠١١هہ)

مترجم: علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (١٨٩٦/٧ - ١٩٨٥ع)

٧٤ – ترجمو: عيار دانش.

حوالو: ويا سي وينجهار / غلام محمد گرامي. سنڌي ادبي بورڊ. ١٩٧٧ع. ص-٥

★ عربي ۽ فارسي ڪتاب / نامعلوم

مترجم: آرادين.

٧٥ – ترجمو: نورنامو حضرت رسالت پناهہ جو. (تاليف جو سنہ: ١٠٦٩ کان پهرين).

حوالو: مقدمو: سنڌي ٻولي جو آڳاٽو ذخيرو/ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو. ١٩٩٣ع. ص-١٧

★ عقدالجد / شاهہ ولي الله دهلوي (٣/١٧٦٢ - ٣/١٧٠٢ع)

مترجم: غلام حسين جلباڻي (١٩١٤ - -).

٧٦ – ترجمو: عقدالجد: سنڌي ترجمو. حيدرآباد، سنڌ: شاهہ ولي الله اڪيڊمي. (١٩٦٦ع)، ص-١٢٣

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انديا آفيس لئبرري (Shelfmark: 1986.a.35111 OIOC)

★ قصہ اگر گل / نامعلوم

مترجم: جهامنداس.

۷۷ - ترجمو: قصو اگر گل (سنڌي ترجمو). شڪارپور سنڌ: منشي پوڪرداس تاجر ڪتب، (۱۹۰۲ع)، ص-۱۳۶
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.45{1} OIOC)
ڪيفيت: (اردو ڪتاب تان ترجمو ڪيل، جيڪو اصل فارسي تان ترجمو ٿيو).

★ قصہ چهار درويش / امير خسرو دهلوي؟ (۱۲۵۳ - ۱۳۲۵ع)

قصہ چهار درويش متعلق عام تاثر آهي تہ اهو امير خسرو جو لکيل آهي. ڪن جو وري خيال آهي تہ اهو محمد علي معصوم يا انجب جي تاليف آهي. ڪي لکن ٿا تہ هي ڪتاب امير خسرو جو لکيل ڪونهي ۽ غلطي ڪان ان ڏانهن منسوب آهي. سنڌي ٻولي ۾ هن قصي جا ڪافي ترجما ٿيل آهن. محمد پنهل ڏهر احمد خان وارو جيڪو ترجمو لکيو آهي سو مير امن دهلوي جي اردو ترجمي باغ و بهار تان ڪيل آهي (۳۷). ان جي ٻين ڇاپن جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو. ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي، ميان امام بخش خادم جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي (۳۸). هت آن جي ٻين ڇاپن جو تفصيل ڏنل آهي.
مترجم: ميان امام بخش خادم.

۷۸ - ترجمو: چهار درويش. ڇاپو ٽيون. شڪارپور. سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب، (۱۹۰۹ع)، ص-۲۶۸
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.54{4} OIOC)
: چهار درويش. ڇاپو ڇهون. شڪارپور. سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب، (۱۹۳۲ع)، ص-۲۱۸
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.bb.41 OIOC)
ڪيفيت: (مير امن دهلوي وفات، ۱۸۰۱ - ۱۸۰۶ع جي اردو ڪتاب تان ترجمو ڪيل، جيڪو اصل فارسي تان ترجمو ٿيو)
مترجم: احمد خان تڳيو جلباڻي بلوچ.

۷۹ - ترجمو: چهار درويش سنڌي، يا پنج گلو. ڇاپو ٽيون. سکر نئين. سنڌ: هريسنگهہ پينشنر ڪتبخانہ. (۱۹۱۱ع)، ص-۲۷۷
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.bb.8{1} OIOC)
ڪيفيت: مير امن دهلوي، وفات، ۱۸۰۱ - ۱۸۰۶ع جي اردو ڪتاب تان ترجمو ڪيل جيڪو اصل فارسي تان ترجمو ٿيو)

★ قصص الانبياءِ / اسحاق بن ابراهيم نيشاپوري (وفات: ۸۹-۸۸۸ هہ)

قصص الانبياءِ متعلق لکن ٿا تہ اصل ۾ هي ڪتاب عربي ٻولي ۾ هو جنهن جو فارسي ترجمو سلطان غياث الدين مظفر جي چوڻ تي شيخ محمد حوائزي ۽ ٻين عالمن گڏجي ۹۶۳ع/۳۵۲هہ ڌاري شروع ڪيو. اسٽوري ( ) ان ڳالهہ کي تسليم نٿو ڪري تہ هي ڪتاب ڪو ۳۵۲هہ ۾ لکيو ويو. هن جو چوڻ آهي تہ اها تاريخ ڪنهن هٿرادو ان ۾ لڳائي آهي جيڪا صحيح ناهي. هن ڪتاب جو ٻيو فارسي ترجمو اسحاق بن ابراهيم نيشاپوري جو ڪيل آهي جيڪو پنجين صدي هجري جي آخر تائين جيئرو هو. سنڌ جي جن عالمن هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي سو اسحاق بن ابراهيم نيشاپوريءَ واري ترجمي تان ڪيو آهي. اختر راهي ٻن ترجمن جو ذڪر ڪيو آهي (۳۹). اختر راهي، محمد حسين واري ترجمي جو صرف نالو ڄاڻايو آهي ۽ ان متعلق ڪو تفصيل نہ ڏنو آهي. هت ان جو تفصيل ڏجي ٿو.
مترجم: ميون محمد حسين.

۸۰ - ترجمو: سڌر بوستان. تاليف جو سن (۱۷۶۳ع/۱۱۷۷هہ). بمبئي. انڊيا: مطبع ڪريمي، (۱۹۱۳ع)، ص-۲۰۱
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ: سنڌي عالمن جو قلمي ذخيرو، ۱۹۷۱ع، ڪتاب نمبر: ۳/ص-۲
: سڌر بوستان. بمبئي. انڊيا (۱۸۷۱ع) ص-۴، ۲۷۶، ۲۵۶
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري شڪاگو يونيورسٽي. نمبر: ۴۹۴۴۳

: سٽر بوستان. بمبئي، انڊيا، (١٨٧٣ع)، ص-٢٧٦، ٢٥٦
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري، شڪاگو يونيورسٽي. نمبر: ٤٩٤٤٣

★ قطعات ابن يمن / امير فخر الدين محمود (ابن يمن)

مترجم: علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (١٨٩٦/٧ - ١٩٥٨ع)

٨١ – ترجمو: قطعات ابن يمن: (منتخابات، تعليقات ۽ ترجمو).

حوالو: ويا سي وينجهار / غلام محمد گرامي. سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٧٧ع، ص-٥

★ ڪنوز المعارف / نامعلوم

مترجم: ميان گل محمد هالائي (١٧٨٤ - ١٨٥٦ع)

٨٢ – ترجمو: سنڌي ترجمہ ڪنوز المعارف. اوائل ١٤ صدي جي تاليف، ص - ١٠٣

حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ. سنڌي عالمن جو قلمي ذخيرو. ١٩٧١ع، ڪتاب نمبر: ٢/ص-١٨

★ ڪيميائي سعادت / ابو حامد محمد ابن محمد امام الغزالي (١٠٥٨ - ١١١١ع)

ڪيميائي سعادت، امام غزاليءَ جو جڳ مشهور ڪتاب آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن جا ٻہ ترجما مشهور آهن. هڪ مرزا قليچ بيگ جو ٻيو غلام حسين جلباڻيءَ جو. اختر راهي غلام حسين جلباڻيءَ جي ترجمي جي هڪ ڇاپي جو ذڪر ڪيو آهي (٤٠). ان ترجمي جو پهريون ڇاپو سنہ ١٩٦٠ع ۾ ۽ ٻيو ڇاپو سنہ ١٩٧٠ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ وارن شايع ڪيو. غلام محمد لاکي، مرزا قليچ بيگ جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي ۽ لکيو آهي تہ حصو اول سنہ ١٩٨١ع ۾ ۽ حصو ٻيو سنہ ١٩٨٥ع ۾ شايع ٿيو (٤١). اصل ۾ مرزا صاحب جو ترجمو پهريون دفعو سکر مان سنہ ١٩٠٤ع ۾ ۽ ٻيو دفعو سنہ ١٩٢٨ع ۾ شايع ٿيو. محمد ادريس السنڌي ٻن ترجمن جو ذڪر ڪيو آهي (٤٢). مرزا صاحب واري ترجمي جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ - ١٩٢٩ع)

٨٣ – ترجمو: ڪيميائي سعادت، ڀاڱو پهريون. سکر، سنڌ: هري سنگهہ تاجر ڪتب، (١٩٠٤ع)، ص-١٣٤
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.a.28(1) OIOC)
ڪيميائي سعادت. سکر، سنڌ. (١٩٢٨ع)، ص-؟
حوالو: انڊيا آفيس لئبرريءَ ۾ موجود سنڌي ڪتابن جو ڪيٽلاگ، هٿ جي لکيل لسٽ. (١٩٨٩ع)، ص-٣٠٠

★ گلستان / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ١٢٩٢ع/٦٩١هہ)

مترجم: جيرام ڪوڏومل.

٨٤ – ترجمو: گلستان يا گلن جي جاءِ: گلستان جو منتخب سنڌي ترجمو. ڇاپو پهريون.
شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ڦانورداس تاجر ڪتب، (١٩٠٨ع)، ص-٤٨
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.a.a.a. OIOC)

★ گل صنوبر / نامعلوم

مترجم: چيتانند.

٨٥ – ترجمو: اصل وڏو قصو گل صنوبر جو. ڇاپو ڇوٿون. سکر نئون، سنڌ: هيمنداس اينڊ سنس، (١٩١٥ع)، ص-٨٢
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.b.5 OIOC)
ڪيفيت: (اصل فارسي ڪتاب تان ترجمو ڪيل).

★ گل بڪاولي / عزت الله بنگالي (وفات: ١٧١١ يا ١٧١٢ع) / نهال چند لاهوري

قصہ گل بڪاولي، عزت الله بنگالي جو فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل مشهور قصو آهي. هن قصي جا ڪجهہ ترجما سڌو عزت الله بنگاليءَ جي فارسي ڪتاب تان ڪيل آهن ۽ ڪي ترجما نهال چند لاهوريءَ جي اردو ترجمي تان ورتل آهن. انهن ترجمن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

مترجم: نامعلوم.

٨٦ - ترجمو: قصو گل بڪاولي (گرمکي خط ۾، فارسي تان ترجمو ڪيل). شڪارپور، سنڌ: پوکرداس ٿانورداس تاجر ڪتب (١٩١١ع). ص-٢٤٣

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا لئبرري (Shelfmark: 14164.b.46(4) OIOC)

مترجم: ميان واحد بخش "مشتاق"

٨٧ - ترجمو: قصو تاج الملوڪ ۽ گل بڪاولي. ڇاپو پهريون. (١٨٩٥ع).

قصو تاج الملوڪ ۽ گل بڪاولي. ڇاپو ٽيون. شڪارپور، سنڌ: پوکرداس ٿانورداس، (١٩١٥ع)، ص-١٦٠

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.bb.9 OIOC)

ڪيفيت: (نهال چند لاهوريءَ جي اردو ڪتاب تان ترجمو ڪيل، جيڪو اصل فارسيءَ تان ترجمو ٿيو).

مترجم: احمد خان تگيو جلباڻي بلوچ.

٨٨ - ترجمو: قصو گل بڪاولي نثر. ڇاپو پهريون. (١٨٩٠ع)، ص-؟

قصو گل بڪاولي نثر. ڇاپو ٽيون. سکر، سنڌ: هريسنگهہ پينشنر ڇاپخانہ (١٩٠٦ع)، ص-١٦٩

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.52 OIOC)

اصل وڏو قصو گل بڪاولي ۽ تاج الملوڪ جو. سکر، سنڌ: هريسنگهہ ڪتبخانہ ڇاپخانہ، (١٩٢٧ع) ص-١٥٢

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.46(4) OIOC)

ڪيفيت: (نهال چند لاهوريءَ جي اردو ڪتاب تان ترجمو ڪيل، جيڪو اصل فارسيءَ تان ترجمو ٿيو).

★ منهاج العاشقين / غلام محمد خانزئي

منهاج العاشقين غلام محمد خانزئيءَ جو فارسيءَ ۾ لکيل ڪتاب آهي، جنهن ۾ هن شاهہ لطيف جي بيتن جا روحاني راز ٻڌايا آهن. اختر راهي منهاج العاشقين مترجم ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي، پر ان جي ڇپجڻ جو هنڌ ۽ سال ناهي ڄاڻايو (٤٣). محمد پنهل ڏهر ضميمي ۾ ٻڌايو آهي تہ اهو ترجمو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب رسالو غلام محمد خانزئيءَ جي صفحي ٥٥٩ کان ٥٨٥ تي ڇپيل آهي (٤٤). ڊاڪٽر دائودپوٽي جي ڪيل ان ترجمي جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

مترجم: ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (١٨٩٦/٧ - ١٩٥٨ع)

٨٩ - ترجمو: منهاج العاشقين، سنڌي ترجمو. ڇاپو پهريون. ڪراچي، سنڌ: ايجوڪيشنل پبلشنگ، (١٩٣٤)، ص-٣٢

حوالو: شاهہ لطيف تي ببليوگرافي/ڊاڪٽر در شهوار سيد، ١٩٩٧ع، ص-

منهاج العاشقين، سنڌي ترجمو. ڇاپو ٻيو. ڪراچي، سنڌ: سنڌي ادبي سوسائٽي، (١٩٦٤ع)، ص-٣٢

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1986.a.6928 OIOC)

★ مجموعہ ٽي ڪتاب: (نماز فرائض، حيرت الفقہ، سراج البسلام) / نامعلوم

مترجم: جوڙيل، ميان ڏٽي ڏنو شاهہ.

۹۰ – ترجمو: مجموعہ ٽي ڪتاب: نماز فرائض، حيرت الفقہ ۽ سراج السلام جو سنڌي ترجمو.
ڇاپو پهريون. شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب. (۱۹۱۲ع)، ص-۱۰۴
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: SAC.1998.a.1560. OIOC)

★ مجموعہ ڪتاب: (آمد نامہ، دووايہ، سہ وايہ) / نامعلوم

مترجم: ميان ڏٽي ڏنو شاهہ.

۹۱ – ترجمو: مجموعہ ٽي ڪتاب: آمد نامہ، دووايہ، سہ وايہ جو سنڌي ترجمو.
ڇاپو پهريون. شڪارپور، سنڌ: پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتبہ (سال: ؟)، ص-۶۰
حوالو: سنڌ: اين اينوٽيڊ ببليوگرافي/محمد قاسم سومرو. اسلام آباد، ۱۹۸۱ع، ڪتاب نمبر: ۲۲۹/ص-۷۰

★ مختار نامہ / نامعلوم

مترجم: علي محمد جان.

۹۲ – ترجمو: مختيار نامو: امام حسين جي سائيءَ مختار ۽ يزيد جي وچ ۾ جنگ جو قصو. بمبئي. انڊيا، (۱۸۸۲ع)، ص-۲ ۱
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري، شڪاگو يونيورسٽي. ڪتاب نمبر: ۴۹۴۱۶
ڪيفيت: علي محمد جان جو ڪيل هي ترجمو ڪوجها/ڪوڪڪي سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهي.

★ مفتاح الصلواة / محدث فتح محمد سنڌي برهانپوري

مفتاح الصلواة، محدث فتح محمد سنڌي برهانپوري جو فقہ ۾ لکيل فارسي ڪتاب آهي، جيڪو مصنف ۱۰۶۱ هہ ۾ لکيو. هي ڪتاب سنڌ ۽ هندوستان جي ديني مدرسن ۾ پڙهايو ويندو هو. هن جو منظوم سنڌي ترجمو عبدالصمد جو ڪيل آهي. هن ڪتاب جو هڪ قلمي نسخو (۱۰۶۱هہ). سنڌي ادبي بورڊ جي لئبرريءَ ۾ موجود آهي (۴۵) ۽ ٻيو قلمي نسخو (۱۰۶۳هہ). سنڌ يونيورسٽي جي لئبرريءَ ۾ موجود آهي (۴۶). هن ڪتاب جو منظوم اردو ترجمو خزانہ حسنات جي نالي سان سيد امام الدين علي دهلوي سنہ ۱۱۸۲هہ ۾ ڪيو (۴۷). ان جو ٻيو اردو ترجمو شاهہ سعيد الدين ڪرنولي مصباح الصلواة جي نالي سان سنہ ۱۲۴۱هہ ۾ ڪيو، جيڪو مطبع رحماني سنہ ۱۲۶۴هہ ۾ شايع ڪيو (۴۸). عبدالصمد جي ڪيل ترجمي جي هڪ ڇاپي جو تفصيل ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ڏنو آهي (۴۹). ان ترجمي جي ٻين ڇاپن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

مترجم: مخدوم ميان حاجي عبدالصمد.

۹۳ - ترجمو: مفتاح الصلواة سنڌي. بمبئي، انڊيا: سيٺ جمناداس پڳوانداس، (۱۸۸۴ع)، ص-۲۹۲
حوالو: سنڌ جو ديني ادب جو ڪيٽلاگ، ۱۹۷۱ع، ڪتاب نمبر: ۵۱۹ / ص-۲۴
مفتاح الصلواة سنڌي. بمبئي، انڊيا: سيٺ جمناداس پڳوانداس، (۱۸۸۶ع)، ص-۲۹۲
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ، ۱۹۷۱ع، ڪتاب نمبر: ۲۴۲ / ص-۱۱
مفتاح الصلواة سنڌي. بمبئي، انڊيا: قاضي نور محمد، مطبع ڪريمي، (۱۹۲۷ع)، ص-۲۶۴
حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ، ۱۹۷۱ع، ڪتاب نمبر: ۵۲۰/ص-۲۴

★ مثنوي معنوي / مولانا جلال الدين رومي (۱۲۰۷ - ۱۲۷۳ع)

مترجم: محمد بخش واصف (۱۸۹۲ - ۱۹۵۲ع)

۹۴ – ترجمو: آغاز مثنوي: مولانا رومي جي مثنوي جو منظوم سنڌي ترجمو. (اڻ پورو قلمي نسخو). ص-۴۱
حوالو: محترم عبدالقيوم "صائب" وٽ هن جو قلمي نسخو موجود آهي، جتان راقم پنهنجيءَ لاءِ فوٽو ڪاپي ڪرائي.

★ مثنوي تحفتہ العاشقين / نامعلوم

مترجم: آخوند فقير محمد عاجز (١٨٤٦ - ١٩١٨ع)

٩٥ – ترجمو: مثنوي رحمتہ اللعالمين، مثنوي جو منظوم سنڌي ترجمو. (قلمي).

حوالو: گلشن بهار/آخوند فقير محمد عاجز. سنڌي ادبي بورڊ. ١٩٧١ع. ص-٦

★ مثنوي يوسف زليخا / مولوي عبدالرحمان جامي (١٤١٤ - ١٤٩٢ع)

مثنوي يوسف زليخا، مولوي عبدالرحمان جامي جي مشهور تصنيف آهي. هن مثنويءَ جا سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻہ ترجما ٿيا آهن. ڊاڪٽر غلام محمد لاکي مرتضائيءَ جي ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي، پر ان متعلق مڪمل تفصيل ناهي ڏنو (٥٠). ان ترجمي جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو. ٻنهي ترجمن جو تفصيل ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ڏنو آهي، جنهن ۾ غلام الله عباسي جو ترجمو بہ شامل آهي (٥١). ان ترجمي جي هڪ ئي ڇاپي جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

مترجم: غلام الله عباسي.

٩٦ – ترجمو: يوسف زليخا ترجمو سنڌي. مفيد عام پريس، لاهور، (١٩١٠ع). ص-٣٢٠

حوالو: نيشنل ببليوگرافي آف انڊين لٽريچر: ١٩٠١ - ١٩٥٣ع. (NBIL NUMBER: 39575)

مترجم: غلام مرتضي شاھ مرتضائي ٺٽوي (١٨٤٣ - ١٩١٠ع)

٩٧ – ترجمو: سنڌي يوسف زليخا منظوم. ڪراچي، سنڌ: مطبع جليل پريس، (١٨٩٠ع) ص-٦١٦ ۽ ١٠

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.b.24 OIOC)

★ ميزان الطب / حڪيم محمد اڪبر ارزاني (وفات: ١٧٢٢ع / ١١٣٤ ھ)

ميزانَ الطب، حڪيم محمد اڪبر ارزاني جي علم طب جي مشهور تصنيف آهي. هن جا سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻہ ترجما ٿيا آهن. ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي حڪيم آئل مل نصرپوريءَ جي ترجمي جي ٽن ڇاپن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ لکيو آهي تہ هي ترجمو پهريائين منشي پوڪرداس شڪارپور مان سنہ ١٩٢٨ع ۾ شايع ڪيو (٥٢). اصل ۾ هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو سنہ ١٨٩٣ع کان پهرين جو ڇپيل آهي جو ان جو ٻيو ڇاپو سنہ ١٨٩٣ع ۾ شايع ٿيو. هن ترجمي جي ٻن وڌيڪ ڇاپن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

مترجم: حڪيم آئل مل نصرپوري.

٩٨ – ترجمو: ميزان الطب، آئل مل. ڇاپو ٻيو. سکر نئون، سنڌ: هريسنگھ ڊينگومل، (١٨٩٣ع)، ص-٢٧٢

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.a.8(2) OIOC)

ميزان الطب. ڇاپو ٻيو. شڪارپور، سنڌ: مولوي محمد عظيم ائنڊ سنس، ص-٢٠٤

حوالو: ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي، ٢ ١٩٧، ڪتاب نمبر - ٣ ١٠، ص-٤٥٣

★ مخزن الاسرار / نظامي گنجوي (١١٤٠ - ١٢٠٢ع)

مترجم: مرزا قليچ بيگ (١٨٥٣ - ١٩٢٩ع)

٩٩ – ترجمو: مخزن الاسرار، سنڌي ترجمو.

حوالو: ببليوگرافي آف سنڌ اينڊ بلوچستان/بليموريا: ڪراچي، ١٩٢٩ع، ص-

★ نحو مير / مير سيد شريف جرجاني (وفات: ٨١٦ ھ)

مترجم: حافظ عبدالرزاق سڪندري.

١٠٠ – ترجمو: مهراڻ منير، شرح نحو مير. سانگهڙ، سنڌ: مڪتبہ حزب الاحناف، جامع مسجد پوليس لائين، (٢٠٠٠ع)، ص-١٥٢

حوالو: تبصرا: مهراڻ، (١/١/٢٠٠١ع)، سنڌي ادبي بورڊ، ص-١٨٨

★ نامہ حق / شرف الدين بخاري

مترجم: نامعلوم.

١٠١ – ترجمو: نامہ حق فارسي، ترجمہ سنڌي، صفحا -٣

حوالو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي لئبرري ۾ موجود قلمي نسخن جي فهرست. ڪتاب نمبر- ١٥٧ (٣)

★ نورالهدي / نامعلوم

مترجم: غلام مرتضيٰ شاهہ مرتضائي نئوي (١٨٤٣ - ١٩١٠ع)

١٠٢ – ترجمو: نورالهديٰ جو سنڌي ترجمو.

حوالو: مرتضائي نئوي جون ادبي خدمتون/ڊاڪٽر ديدار حسين شاهہ. مهراڻ ٣-٤/١٩٩٨ع، ص-١٥٣

(ضميمو ١)

هيٺيان ڪتاب گهڻو ڪري فارسي-انگريزي ترجمي تي مشتمل آهن. ٿي سگهي ٿو تہ انهن ۾ سنڌي ترجمو بہ شامل هجي. پر جيئن تہ اهي ڪتاب منهنجا ڏٺل ناهن، تنهن ڪري مان انهن متعلق ڪجهہ چئي نٿو سگهان. البتہ جيئن تہ اهي ترجما بہ سنڌي عالمن جا ڪيل آهن، ان ڪري هن مقالي ۾ شامل ڪجن ٿا. هيٺيان سڀ ڪتاب انڊيا آفيس لئبرري لنڊن ۾ موجود آهن. سنڌ ۾ اهي ڪهڙن ڪتبخانن ۾ ملي سگهن ٿا، ان لاءِ وڏيڪ ڳاڪوڙ جي ضرورت آهي. (ڪراچيءَ جي ڪنهن قديم ڪتبخاني ۾ شايد ملي وڃن.)

★ اخلاق محسني/ملا ڪمال الدين حسين بن علي واعظ ڪاشفي (٥-٤ ١٥٠ع/ ٩١٠هہ)

مترجم: ايل . ڊي . ڪيسواڻي.

١– ترجمو: اخلاق محسني (باب ١ کان ٣١). سنڌاريل ۽ وڌايل (متن، معني، تمهيد ۽ ترجمو). حيدرآباد. سنڌ: ڪرائون پرنٽنگ ورڪس. (١٩٣٠ع)، ص-٩١، ٥٠، ١٠٢

حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-٢، پارٽ-٦): فارسي ڪتاب، ص- ٣٠

مترجم: ايم.جي. ناڪر.

٢ – ترجمو: اخلاق محسني (باب ٣٣ ۽ ٣١ کان ٤٠). تمهيد: ايم . آر. شيرازي. ترجمو ۽ سمجهاڻي: ايم. جي. ناڪر. حيدرآباد، سنڌ: ڪرشنا پرنٽنگ ورڪس، (١٩٢٤ع)، ص-٥٠، ١٢٦

حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-٢، پارٽ-٦): فارسي ڪتاب، ص- ٣٠

★ الفراج بدايع الشيدا / تنوخي

مترجم: ايم. آر. شيرازي.

٣ – ترجمو: ديهستاني فراج: بدايع الشيدا، باب چوٿون ۽ پنجون (حصو-٣، فارسي متن، ترجمو ۽ سمجهاڻي). ٽي-حصا. ڪراچي، سنڌ: يونين اسٽيم پريس. (١٩١٨ع)، ص-٩٢

حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم -٢، پارٽ-٦): فارسي ڪتاب، ص-١٣٤

★ البدايع / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ١٢٩٢ع / ٦٩١هه)
مترجم: ڈاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي. (١٨٨٤ - ١٩٤٧ع).

۴ – ترجمو: منتخب از ڪتاب البدايع: غزل ١-٦٠. (فارسي متن، مهاڳ، ترجمو ۽ سمجهاڻي). ٻه حصا. ليٿو. ڪراچي، سنڌ: نيشنل ۽ هاشمي پريس. (١٩١٣ع). ص-١٠، ٣٠، ٣٧، ٢٣
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-٢، پارٽ-٦): فارسي ڪتاب. ص-٦٠. (٣٧٣٨/٢)

★ بهارستان / مولوي عبدالرحمان جامي (١٤١٤ - ١٤٩٢ع)
مترجم: آر. ڊي. جوشي.

۵ – ترجمو: جامي جو بهارستان (فارسي متن ۽ سمجهاڻي).
حيدرآباد. سنڌ: ڪرائون پبليڪيشن ڪمپني. (١٩٣١ع). ص-١٥، ٧٣
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-٢، پارٽ-٦): فارسي ڪتاب. ص-٦٥

★ ديوان حافظ / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ١٢٩٢ع/٦٩١هه)
مترجم: عبدالرزاق . اي. ميمڻ. (١٨٩٢ - ١٩٦١).

٦ – ترجمو: ديوان حافظ جي رديف دال جي پهرين پنجاهه غزلن جو ترجمو. بمبئي يونيورسٽيءَ جي آرٽس امتحان لاءِ نصاب ۾ داخل. انگريزي ۾ سمجهاڻي. ڪراچي، سنڌ: ڪپور برادرس. (١٩٣٦ع). ص-١٣٧
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14787.h.32.(1) OIOC)

★ سياست نامه طوسي / حسن ابن علي ابو علي نظام الملڪ طوسي (وفات: ۴٨۵ هه)
مترجم: عبدالرزاق. اي. ميمڻ. (١٨٩٢ - ١٩٦١ع).

٧ – ترجمو: نظام الملڪ جو سياست نامون. پهريان ١۵ باب. بمبئي ڪاتي جي تعليمي نصاب لاءِ منظور ڪيل. انگريزي ۾ اختصار. ڪراچي، سنڌ: ڪپور برادرس. (١٩٣٦ع). ٢ حصا. ص-؟
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14787.h.32.(2) OIOC)

★ شاهه نامه / ابو القاسم حسن فردوسي
مترجم: ڈاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي (١٨٨٤ - ١٩٤٧ع)

٨ – ترجمو: شاهه نامو: ميٽرڪ جي امتحان لاءِ نصاب ۾ داخل. سمجهاڻي سميت. ڪراچي، سنڌ: يونين اسٽيم پريس. (١٩١٢ع). ص-١٩، ٨
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-٢، پارٽ-٦): فارسي ڪتاب. ص-۴٧۴
مترجم: ايس. جي. واڌواڻي ۽ ايل. ايس. پنواڻي.

٩ – ترجمو: شاهه نامو: ميٽرڪ جي امتحان لاءِ نصاب ۾ داخل. سمجهاڻي سميت (ٻه حصا). حيدرآباد. سنڌ: پريميئر اسٽيم پريس. (١٩١٢ع). ص-٢٠، ٣۵
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-٢، پارٽ-٦): فارسي ڪتاب. ص-۴٧۴

★ طيبات / شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي (وفات: ١٢٩٢ع/ ٦٩١هه)
مترجم: ڈاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي (١٨٨٤ - ١٩٤٧ع)

۱۰ – ترجمو: طيبات سعدي (۱ کان ۷۵ غزلن جو ترجمو ۽ سمجهاڻي. ليٿو. ڪراچي، سنڌ: يونين اسٽيم پريس لاهور. (۱۹۱۸ع)، ص-۱۰، ۳۹، ۶۹، ۴۸
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-۲، پارٽ-۶): فارسي ڪتاب، ص-۵۱۲
مترجم: ايم. آر. شيرازي

۱۱ – ترجمو: طيبات سعدي (۷۶ کان ۱۵۰ غزلن جو ترجمو ۽ سمجهاڻي). ڪراچي، سنڌ مرڪنٽائيل اسٽيم پريس. (۱۹۱۹ع)، ص-۷۳، ۳۷
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-۲، پارٽ-۶): فارسي ڪتاب، ص-۵۱۲
مترجم: چيتمل قيمتراءِ خانچنداڻي

۱۲ – ترجمو: طيبات سعدي (۱۵۱ کان ۲۲۵ غزلن جو ترجمو ۽ سمجهاڻي). ٻه حصا. تمهيد: ايم. آر. شيرازي
ڪراچي، سنڌ: ماڊرن پبلشنگ ڪمپني، (۱۹۲۱ع)، ص-؟
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14797.f.20(2) OIOC)
٭ جو: علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو (۱۸۹۶/۷ - ۱۹۵۸ع)

۱۳ – ترجمو: طيبات سعدي جو مڪمل ترجمو (۱۵۱ کان ۲۲۵ غزل). ڪراچي، سنڌ. (۱۹۲۴ع)، ص-۵۶
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-۲، پارٽ-۶): فارسي ڪتاب ص-۵۱۳
مترجم: ايم. آر. شيرازي

۱۴ – ترجمو: طيبات سعدي: ترجمو ۽ سمجهاڻي. ڪراچي ۽ حيدرآباد، سنڌ: ڪرشنا پرنٽنگ ورڪس. (۱۹۲۴ع)، ص-۶۴، ۳۶
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-۲، پارٽ-۶): فارسي ڪتاب، ص-۵۱۳
مترجم: ايل. ڊي. ڪيسواڻي

۱۵ – ترجمو: طيبات سعدي، وڏايل ۽ سڌاريل (۷۶ کان ۱۵۰ غزلن جو تعارف، متن، نوٽس، ترجمو ۽ سمجهاڻي).
ڪراچي ۽ حيدرآباد، سنڌ: ڪرشنا پرنٽنگ ورڪس (۱۹۳۰ع)، ص-۵۳، ۳۱
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-۲، پارٽ-۶): فارسي ڪتاب، ص-۵۱۳
مترجم: ايل. ڊي. ڪيسواڻي

۱۶ – ترجمو: طيبات سعدي، وڏايل ۽ سڌريل (۱۵۱ کان ۲۲۵ غزلن جو تعارف، متن، نوٽس، ترجمو ۽ سمجهاڻي).
حيدرآباد، سنڌ: ڪرائون اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس (۱۹۳۱ع)، ص-۸، ۳۵، ۳۳، ۳۴
حوالو: ڪيٽلاگ آف انڊيا آفيس لئبرري (واليوم-۲، پارٽ-۶): فارسي ڪتاب، ص-۵۱۳

★ قطعات ابن يمن / امير فخرالدين محمود (ابن يمن)

مترجم: عبدالرزاق، اي. ميمڻ (۱۸۹۲ - ۱۹۶۱ع)

۱۷– ترجمو: ابن يمن جا قطعات: مڪمل سمجهاڻي، نوٽس ۽ انگريزي ۾ اختصار. ٻه حصا.
حيدرآباد، سنڌ: رام بڪ ڊيو، (۱۹۳۷ع)، ص-؟
حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14797.f.33. OIOC)

(ضميمو ٢)

فارسي - سنڌي لغتون

١- لغت/مولف: فرهنگ همايوني (قلمي)/عبدالغفور همايوني (١٨٤٤ - ١٩١٦ع)

حوالو: سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ: سنڌي عالمن جي تصنيفات جو قلمي ذخيرو.

٢- لغت/ مولف: فارسي سنڌي لغت/سيد غلام مرتضيٰ شاهه "مرتضائي" ٺٽوي (١٨٤٣ - ١٩١٠ع)

تاليف جو سنه (١٨٧٥ع/١٢٩٢هه)

حوالو: مرتضائي ٺٽوي جون ادبي خدمتون/ڊاڪٽر ديدار حسين شاهه. مهراڻ ٣-١٩٩٨/٤ع. ص-١٣٦

ڪيفيت: مرتضائيءَ جي هي قلمي لغت سندس ڪتاب نجات القلوب (قلمي) ۾ لکيل آهي.

٣- لغت/مولف: ڪشف الغمود / فتح محمد هالائي

ڏکين مرڪب فارسي اکرن جي سنڌي ۾ معني. ڪراچي، سنڌ پرنٽنگ پريس

حوالو: مقدمو: جامع سنڌي لغت، (١٩٦٠ع)، ص-١٠

٤- لغت/مولف: مجموعه سه نثر درسي / مولوي ميان عبدالڪريم درس (ابوالڪرم)

ٽي فارسي-سنڌي اکرن جون لغتون. ڪراچي، سنڌ: محمد يوسف ڪتب فروش. (١٨٩٦ع). ص-٦٠

حوالو: آن لائين ڪيٽلاگ، انڊيا آفيس لئبرري، شڪاگو يونيورسٽي، رڪارڊ نمبر: ٤٩٤٠٤

٥- لغت/مصنف: جنس نامه / شاڪر

فارسي-سنڌي لغت، تاليف جو سنه (١٩١٢ع/١٣٣٠هه)

حوالو: خزينة العلوم جلد ١ (ڪتاب جي اندر سلپ تي مٿين معلومات لکيل هئي).

٦- لغت/مصنف: فرهنگ ڪريما / مولانا علي محمد حقاني سومرو (١٩١٨ع)

فارسي ڪتاب پندنامه جي ڏکين لفظن جي لغت سنڌي ۽ اردو ۾. لاڙڪاڻو سنڌ: المحمود اڪيڊمي اشاعت القرآن و الحديث. ص-١٥

حوالو: "ڪريما فارسي جو مطالعو سنڌ ۾" / ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي. مهراڻ ٣-٢٠٠١/٤ع. ص-٩٤

٧- لغت/مصنف: بحرالحڪمت طب / محمد اسماعيل ولد حاجي محمد حسن

سکر، سنڌ: هري سنگهه پينشنر، (١٩٠٥ع)، ص-٣١٦

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.a.35 OIOC)

ڪيفيت: طب جي هن ڪتاب ۾ دوائن جا نالا سنڌي، فارسي، هندي، انگريزي ۽ عربي ۾ ڏنل آهن.

٨- لغت/مصنف: تحفة الادويات سنڌي: فرهنگ جعفري ٤ حصا/حڪيم محمد حسن ولد محمود

ڇاپو پيو. سکر، سنڌ: هري سنگهه پينشنر ڪتبخانه. (١٩٠٥ع)، ص-٣٠٢

حوالو: برٽش لئبرري آن لائين ڪيٽلاگ: انڊيا آفيس لئبرري (Shelfmark: 14164.g.2 OIOC)

ڪيفيت: طب جي هن ڪتاب ۾ دوائن جا نالا سنڌي، فارسي، هندي ۽ عربي ۾ ڏنل آهن.

حوالا

(١) خزينة العلوم قلمي / مولف: محمد بخش واصف، ص-٥٥
(٢) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ٣/١٩٩٥ع، ص-٧٢
(٣) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ٢/١٩٩٦ع ص-٥٥
(٤) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر٣-١٩٩٧/٤ع، -٨٢
(٥) ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاڪستاني / اختر راهي، اسلام آباد، ١٩٨٦ع، ص-٣٦٢
(٦) ايضا
(٧) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ٣/١٩٩٥ع، ص-٧٢
(٨) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨٢
(٩) سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ، سنڌي عالمن جو قلمي ذخيرو، ١٩٧١ع، ڪتاب نمبر: ٤/ص-٣
(١٠) ايضا. ص-١٦
(١١) ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاڪستاني /اختر راهي، اسلام آباد، ١٩٨٦ع، ص-٣٦٦
(١٢) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ٣/١٩٩٥ع، ص-٨٠
(١٣) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ٢/١٩٩٦ع، ص-٦٢
(١٤) ايضا. ص-٦٩
(١٥) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨٣
(١٦) ايضا. ص-٧٥
(١٧) ايضا. ص-٨٦
(١٨) انڊيا آفيس لئبرري ۾ موجود قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ (سنڌي نسخا) /ڊاڪٽر ڪرسٽافر شيڪل، ١٩٧٦ع نسخو نمبر ٧٨/ص-٦٢
(١٩) ايضا. ص-٦٢
(٢٠) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨٥
(٢١) ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاڪستاني / اختر راهي، اسلام آباد: ١٩٨٦ع، ص-٣٦٤
(٢٢) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨٨
(٢٣) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ٣/١٩٩٥ع، ص-٧٨
(٢٤) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨٣
(٢٥) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ٣/١٩٩٥ع ص-٨٥
(٢٦) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ٢/١٩٩٦ع، ص-٦٤ ۽ ٦٥
(٢٧) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨٣ ۽ ٨٤
(٢٨) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ٣/١٩٩٥ع، ص-٧٨
(٢٩) ايضا.
(٣٠) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ٢/١٩٩٦ع، ص-٥٩
(٣١) سنڌي زبان ۾ رزميہ شاعري/ميمڻ عبدالغفور سنڌي، "سنڌ" سيارو: ١٩٨٣ع، ص-١١٦
(٣٢) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ٢/١٩٩٦ع، ص-٥٩

(٣٣) ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاکستاني/ اختر راهي، اسلام آباد، ١٩٨٦ع، ص-٣٦٥
(٣٤) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨١
(٣٥) ايضا.
(٣٦) ايضا. ص-٨٣
(٣٧) ايضا. ص-٨٣
(٣٨) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ١٩٩٦/٢ع، ص-٦١
(٣٩) ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاکستاني/ اختر راهي، اسلام آباد، ١٩٨٦ع، ص-٣٦٥ ۽ ٣٦٦
(٤٠) ايضا. ص-٣٦٦ ۽ ٣٦٧
(٤١) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ١٩٩٥/٣ع، ص-٨٢
(٤٢) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ١٩٩٦/٢ع، ص-٦٢ ۽ ٦٣
(٤٣) ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاکستاني/ اختر راهي، اسلام آباد، ١٩٨٦ع، ص-٣٦٨
(٤٤) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / محمد پنهل ڏهر، مهراڻ، نمبر ٣-١٩٩٧/٤ع، ص-٨٨
(٤٥) سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ، سنڌي عالمن جو قلمي ذخيرو، ١٩٧١ع، ڪتاب نمبر: ٤/ص-٢
(٤٦) ايضا. ص-٦
(٤٧) ترجمہ متون فارسي بہ زبانهائي پاکستاني / اختر راهي، اسلام آباد، ١٩٨٦ع، ص-٢٤
(٤٨) ايضا.
(٤٩) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ١٩٩٦/٢ع، ص-٦٨
(٥٠) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ، نمبر ١٩٩٥/٣ع، ص-٨٤
(٥١) فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما / ڊاڪٽر محمد ادريس السندي، مهراڻ، نمبر ١٩٩٦/٢ع، ص-٦٦ ۽ ٦٧

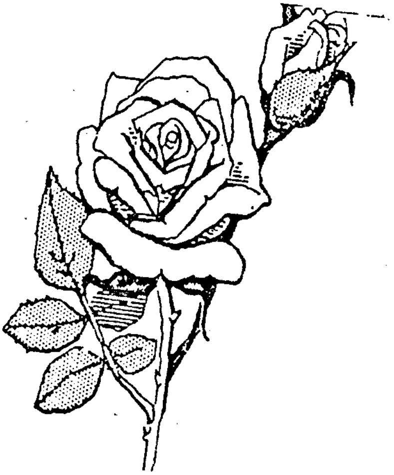

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو

"بيان العارفين" - هڪ عام جائزو

ارغون- مغل دور ۾، سنڌ اندر جداجدا عنوانن تي فارسي زبان ۾ متعدد ڪتاب لکيا ويا. ذڪر هيٺ زماني ۾ هن زبان ۾ ڪافي موضوعن تي قلم ڪنيو ويو. هن ڏس ۾ تاريخ، تذڪرو، مثنوي، قصيدو ۽ داستان خاص اهميت رکن ٿا. ان دور ۾ جداجدا عنوانن کان علاوه "ملفوظاتي ادب" پڻ تحرير هيٺ آيو. اسان جي ڄاڻ موجب سنڌ اندر "بيان العارفين" پهريون ملفوظاتي ڪتاب آهي، جو مغل دور ۾ لکجي تيار ٿيو.* حسن اتفاق سان هي ڪتاب زماني جي حادثن ۽ طوفانن کان بچندو، موجوده دور جي عالمن ۽ اهل ذوق انسانن جي هٿن تائين پهتو آهي. هن مقالي ۾ اسين "بيان العارفين" جو هڪ عام جائزو پيش ڪنداسين. تازو هن ڪتاب جو هڪ معياري سنڌي ترجمو ڇپيو آهي، جنهن بابت خاص طرح سان گفتگو ڪئي ويندي.

شاهه عبدالڪريم عرف شاهه ڪريم:

شاهه عبدالڪريم جو تعلق سنڌ جي متعلوي (مٽياري) ساداتن سان آهي. هن خاندان جو پهريون فرد، جو هرات مان سنڌ ۾ پهتو، اُن جو نالو سيد حيدر هو. هي بزرگ برصغير تي اميرتيمور جي حملن وقت سنڌ ۾ آيو. اُن دور ۾ سنڌ اندر سمن ڄامن جي بادشاهت قائم هئي. سيد حـ قديم هالا شهر ۾ اچي رهيو، جتي هالا قبيلي جي اڳواڻ شاهه محمد بن دريا خان پنهنجي نياڻي سندس نڪاح ۾ ڏني گهر مان سيد حيدر کي علي نالي پٽ پيدا ٿيو، جيڪو پوءِ 'سيد مير علي' سڏجڻ ۾ آيو. سيد حيدر ڪجهه وقت ڪا هرات هليو ويو، جتي هُن جي وفات ٿي. سيد مير علي ناناڻن ۾ پلجي جوان ٿيو. سندس شادي پڻ ناناڻن ۾ ٿي. سيد عليءَ جو اولاد وڌيو ۽ پوءِ هالا کي ڇڏي اچي مٽياري (متعلوي) ۾ مقيم ٿيو. متعلوي ساداتن جي هڪ فرد لال محمد (عرف للو شاهه) جي گهر ۾، سن ۹۴۴هه/۱۵۳۸ع ۾ شاهه عبدالڪريم عرف شاهه ڪريم ڄائو. سندس ولادت مٽـ شهر ۾ ٿي. اُن وقت سنڌ تي ارغونن جو راڄ هو. شاهه للو نيڪ ۽ عابد انسان هو. پاڻ سهروردي طريقي جو سالڪ هو طرف هن جا ڪافي مريد هئا. سندس وفات به لاڙ (بدين) ۾ ٿي. جيئن ته شاهه للو مر ـ خادمن وارو هو، جيڪي اڪثر ۾ لاڙ طرف رهندڙ هئا. ان پس منظر ۾ شاهه ڪريم تعليم، تربيت ۽ شاديءَ کان پوءِ مٽياري ڇڏي اچي بُلڙيءَ ۾ رهائش ٿيو. هڪ روايت موجب پنهنجي مرشد مخدوم نوح رح جي ارشاد تي، مٽياريءَ مان لڏي بلڙيءَ ۾ مقيم ٿيو. بعد ۾ هي شاهه ڪريم جي نسبت سان بُلڙي شاهه ڪريم مشهور ٿيو. پاڻ حياتيءَ جو وڏو عرصو هن ماڳ تي رهيو. اناسي سال ڄمار ۾ سن ۱۰۳۲هه/۱۶۲۳ع ۾ فوت ٿيو. سندس مقبرو بلڙي ۾ آهي. اُن وقت سنڌ تي دهليءَ جي مغل شهنشاهن جو راڄ

شاهه ڪريم کي تعليم لاءِ مڪتب ۾ وهاريو ويو، ليڪن پاڻ وڏيءَ مشڪل سان قرآن مجيد ناظره به سيپارا سکيو. اُن جي پيٺ ۾ هن کي ذڪر ۽ فڪر جو گهڻو اونو رهندو هو. ننڍي هوندي کان وٺي سماع جي طرف رغبت رکي ان ڪري سماع جي محفلن ۾ وڏي شوق سان شريڪ ٿيندو هو. سلوڪ جي راهه جو طالب هو، ان ڪري ابتدا ۾ شادي

* "جوند ملفوظات" نالي هڪ ڪتاب، سال ۱۹۹۹ع ۾، قاضي شوڪت علي قريشي صاحب ترتيب ڏيئي ڇپرايو آهي، جنهن ۾ مخدوم نوح 'ملفوظات' درگاهه سان لاڳاپيل ماخذن جي ذريعي حاصل ڪري، ترتيب ڏنا ويا آهن.

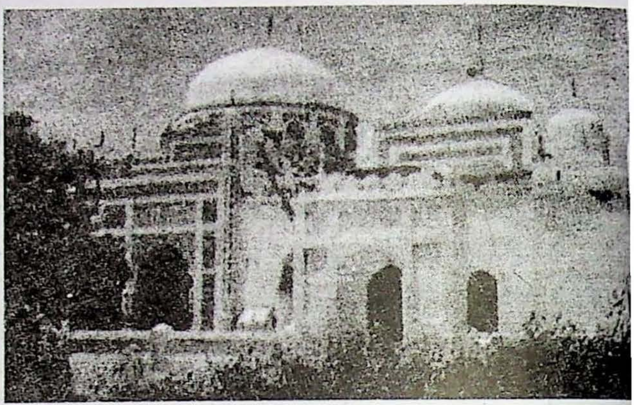

کان انکار کيائين. بعد ۾ عزيزن جي گهڻي زور ڀرڻ تي شادي کري سرخرو ٿيو. سنڌ جو سير سفر کري ملکي حالتون اکين سان ڏٺائين. گجرات- احمد آباد طرف پڻ سفر تي ويل ڏسجي ٿو. پاڻ فقيرن ۽ طالبن جو گهرجائو هو. هڪ ڀيري سندس ڳوٺ ۾ بهار جو هڪ بزرگ سلطان ابراهيم اچي ٽڪيو. پاڻ هن فقير جي خوب خدمت کري مقصد حاصل کيائين. جيتوڻيڪ سندس حياتيءَ جو وڏو حصو عبادت ۽ رياضت ۾ گذريو، اُن هوندي به اولاد، عزيزن توڙي مريدن جي حقن کان غافل نه رهيو. محنت ۽ مشقت کري پنهنجي اولاد کي پاليائين. سڄي حياتي مال ميڙڻ کان پرهيز کندي "الفقر فخري" واري قول تي قائم رهيو. ابتدا ۾ پنهنجي والد وانگر سهروردي طريقي سان وابسته رهيو، ليکن بعد ۾ قادري مسلک سان لاڳاپجي ويو. ڪجهه لکندڙن کيس اويسي طريقي جو صوفي لکيو آهي. شاهه کريم کي مخدوم نوح (وفات: ٩٩٨هه) سان گهڻي عقيدت هئي.

شاهه عبدالڪريم کي ٽي نياڻيون ۽ اٺ پٽ ٿيا. چئن پٽن کي اولاد نه هو، البته باقي چار پٽ اولادي ٿيا. سندن اولاد اِڳتي هلي 'ڪريم پوٽا' مشهور ٿيو. سندس پٽن مان ترتيب وار: لال محمد شاهه، حسين شاهه ۽ دين محمد شاهه- سجاده نشين ٿيا. دين محمد شاهه جي اولاد مان سيد عبدالواسع (ڇهون سجاده نشين)، آخري مغل دور ۾ حاڪمن کي نهايت ريجهه هو ۽ صوفي شاهه عنايت جي شهادت جي حوالي سان، هن جو نالو تذڪرن ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. شاهه عبدالڪريم سنڌ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ ٽن ڳالهين سبب اهميت وارو ڪردار آهي.

(١) سنڌ جي شاعرن جو سرتاج حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي "ڪريم پوٽو" سيد آهي. پاڻ شاهه ڪريم جي پٽ جلال شاهه (يا جمال شاهه) جو پڙپوٽو، عبدالقدوس شاهه جو پوٽو ۽ حبيب الله شاهه جو پٽ آهي. شاهه عبداللطيف پنهنجي وڏي ڏاڏي شاهه ڪريم جي اعليٰ اخلاق ۽ مثالي ڪردار کان گهڻو متاثر ٿيو. سندس مزار مبارڪ تي مقبرو پنهنجي نظرداريءَ هيٺ تعمير ڪرايائين. هڪ مشهور روايت مطابق شاهه ڪريم جو رسالو (بيان العارفين) هميشه پاڻ سان رکندو هو.

(٢) سنڌي زبان جي ڪلاسيڪي شاعري ۾ قاضي قادن کان پوءِ شاهه ڪريم جو نالو وڏي اهميت رکي ٿو. سندس ٽوي کان وڌيڪ بيت سنڌي اساسي شاعريءَ جو گويا ڪ بنياد آهن. اڳتي هلي خاص طرح سان شاه لطف الله قادري، ميين شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف سنڌي زبان ۾ شعر چئي. شاهه ڪريم جي شاعرانه روايتن کي اڳتي وڌايو.

(٣) شاهه عبدالڪريم پهريون سنڌي عارف آهي، جنهن جي "ملفوظات" ڪتابي صورت ۾ محفوظ ٿي اسان تائين پهتي آهي. ملفوظات فارسي زبان ۾ "بيان العارفين" نالي ڪتاب ۾، مصنف محمد رضا بن عبدالوسع، سن ١٠٣٨هه/ ١٦٢٨ع ۾ تيار ڪئي. سنڌ جي صوفيائي ادب ۾ عام طرح ۽ فارسي ادب جي حوالي سان خاص طرح، محمد رضا جي هيءَ هڪ وڏي ۽ اهم خدمت تسليم ڪئي وڃي ٿي.

بيان العارفين وتنبيه الغافلين:

"بيان العارفين" جو مصنف محمد رضا ٺٽي جو رهواسي هو. پاڻ شاهه ڪريم جو مريد ۽ ويجهو مجلسي هو. هن

سيد عبدالڪريم شاھ عرف ميون شاھ ڪريم (۹۴۴-۱۰۳۳ھ) بن لال محمد عرف لَڏ بن عبدالمنعم بن هاشم بن حاجي بن حلال عرف جراڙ بن شرف الدين بن مير علي سنڌي

(نوٽ: هن شجري ۾ (۱) کان (۱۴) تائين انگن وارا بزرگ، سلسليوار درگاھ ميين شاھ ڪريم جا سجاده نشين آهن.)

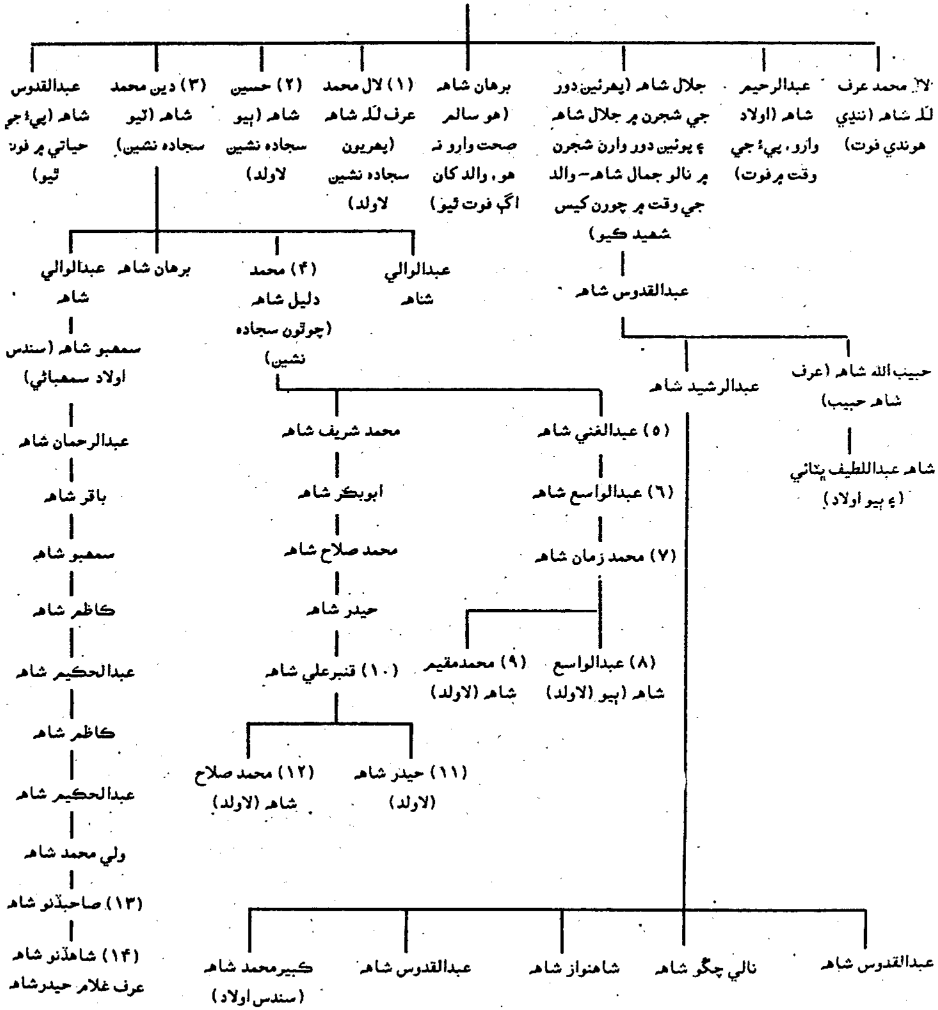

فارسي زبان ۾ شاهه ڪريم جي قولن ۽ بيتن تي مشتمل هي ڪتاب سن ١٠٢٨هه ۾ تيار ڪيو. ان وقت شاهه ڪريم جي وفات کي چهه ورهيه مس ٿيا هئا. پاڻ پنهنجو تعارف هن ريت ڏنو اٿس: "مون نالي محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغه گهر ساڪن ننه، جيڪو حضرت جن جو دلي طور ظاهر توڙي باطن جي لحاظ کان خادم ۽ پيرن جي خاڪ آهي، تنهن حضرت جن جون دلپذير حڪايتون ۽ وڏيون ڪرامتون، سنڌي بيت، توحيد ۽ نصيحت جا عجيب ۽ اعليٰ نڪتا گڏ ڪيا آهن" (ديباچو، "بيان العارفين").

مصنف موصوف جو هن کان وڌيڪ احوال ڪٿي به ڪونه ٿو ملي. سيد حسام الدين راشدي ۽ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي داروغه گهر کي داروغه ڪيهر لکيو آهي، جنهن تي پڻ ڌيان ڏيڻ جي ضرورت آهي. راشدي صاحب "بيان العارفين" جو مختصر تعارف هن طرح ڏنو آهي: "هي ڪتاب فارسيءَ ۾ محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغه ڪيهر رجب ١٠٣٨هه/فيبروري ١٦٢٩ع ۾ لکيو. ڪتاب ۾ هڪ مقدمو، ست باب ۽ هڪ خاتمو آهي. ست باب يارهن فصلن ۾ ورهايل آهن، جن ۾ شاهه ڪريم جي سوانح، ملفوظات، اوراد ۽ وقت جي مشائخن جا تذڪرا اچي وڃن ٿا. شاهه ڪريم جا سنڌي بيت ۽ قاضي قاضن جا ست بيت، جن کي سنڌي شاعريءَ جو اساس سمجهيو وڃي ٿو. هن ئي ڪتاب مان مليا آهن. ڪتاب ۾ گهڻن سنڌي بزرگن جو ذڪر ٿيو آهي" (حديقة الاولياء، مقدمو، ص ٢٤-٢٥، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٩٦٧ع).

جداجدا اديبن ۽ عالمن "بيان العارفين" جي هيٺين نسخن، ترجمن ۽ ڇاپن جو ذڪر ڪيو آهي.

(الف) قلمي نسخا:

(١) هڱورجا جي پير عبدالباقي ولد حافظ حبيب الله جو ١٧ صفر ١٠٥١هه جو ڪتابت ڪيل نسخو، پير حسام الدين راشدي صاحب جي ذخيري ۾ هو.

(٢) محمد سعيد عرف الهه رکيي، بيان العارفين ١١٨٣هه ۾ نقل ڪيو. هي نسخو پير جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ هو.

(٣) ڪاتب فقير ڏني پرتو بلڙوي، صفر ١١٩٦هه ۾ هڪ نسخو تيار ڪيو.

(٤) "بيان العارفين" جو هڪ نسخو ضياءُ الدين بن گل محمد ٢٩ رمضان المبارڪ ١٢٢٨هه تي لکي پورو ڪيو، جو هن وقت سيد علي مير شاهه جُوٺن واري وٽ موجود آهي. هي نسخو نهايت معتبر، درست، خوشخط ۽ مڪمل آهي، ان

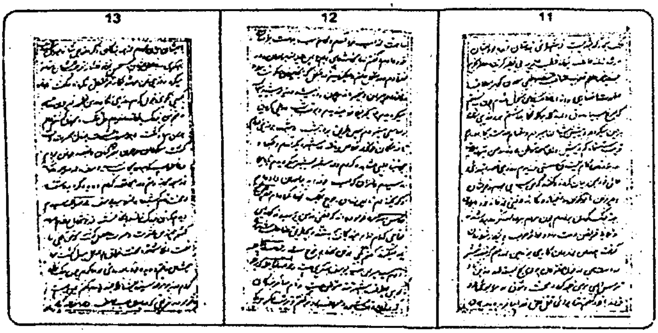

کري فاضل مترجم ڊاڪٽر عبدالغفار سومري پنهنجي ترجمي ۽ تحقيق جو انحصار هن نسخي تي ڪيو آهي. ڪتاب جي ترجمي جي آخر ۾، ضياءُ الدين جي نقل ڪيل فارسي نسخي کي عڪس جي صورت ۾ پڻ مڪمل طرح سان ڏئي محفوظ ڪيو ويو آهي.

(٥) بيان العارفين، جو هڪ نسخو محمد صالح سن ١٢٤٣هه ۾ تيار ڪيو. هي نسخو منصوره ڪاليج جي لئبريريءَ ۾ موجود آهي.

(ب) سنڌي ترجما :

(۱) يخ شعر جي رهاڪو عبدالرحمان ڪاٽ ٻانيءَ الف اشباع ۾ سن ۱۲۱۳ھ/۱۷۹۸ع ۾ منظوم ترجمو ڪيو. هي ترجمو ٻن ڀاڱن ۽ سورهن بابن ۾ آهي. جلد اول ۾ يارهن باب ۽ جلد دوم ۾ پنج باب آهن. سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتبخاني ۾ سن ۱۲۴۴ھ جو هڪ نسخو موجود آهي. اُن جو ڪاتب سيد غلام شاه بن سيد احمد شاه آهي.

(۲) مخدوم عبدالصمد بن حاجي مقيم نورنگ پوٽي سنڌي نثر ۾ اختصار تيار ڪيو. بيان العارفين جو هي اختصار، ڪاتب خود ۱۲۹۳ھ/۱۸۷۶ع ۾ بمبئيءَ مان ڇپرايو.

(۳) هڪ ٻيڪ سنڌي ترجمو درمحمد وينل لقمان (خيرپور) تيار ڪيو ۽ ماستر هريسنگ ڪتب فروش سکر ۱۹۰۹ع ۾ لاهور مان ڇپرايو.

(۴) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي سال ۱۹۷۳ع ۾ سنڌي ترجمو نئين طرح تيار ڪري، ڊاڪٽريٽ جي ڊگري لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ کي پيش ڪيو. هن ۾ درست سنڌي متن، مقدمو، بيتن جي شرح ۽ تاريخي ڳالهين جي اپٽار ڪيل آهي.

(ج) ڪريم جو ڪلام :

(۱) رسالهٔ ڪريمي: مرزا قليچ بيگ سن ۱۹۰۴ع ۾ "بيان العارفين" تان سنڌي بيت اخذ ڪري هي رسالو ڇپرايو.

(۲) شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام: ڊاڪٽر دائودپوٽي "بيان العارفين" جي اختصار سان گڏ شاهه ڪريم جي سنڌي شعر کي مرتب ڪيو، ۽ پڻ اُن ۾ آيل قاضي قادن جي بيتن کي نروار ڪيو. هي ڪتاب ۱۹۳۷ع ۾ ڇپيو. ٻيو ايڊيشن ۱۹۷۷ع ۾ نڪتو.

(۳) رسالو شاهه عبدالڪريم: هي مختصر ڪتابڙو مير محمد نظاماڻي تيار ڪيو، جو سال ۱۹۶۱ع ۾ ڇپيو.

(۴) ڪريم جو ڪلام: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، بيان العارفين جو اختصار ۽ ترجمو ڪري "ڪريم جو ڪلام" ترتيب ڏنو. هي ڪتاب پهريون ڀيرو سال ۱۹۶۳ع ۾ شايع ٿيو.

(5) Shah Abdul-Karim: A mystic Poet of Sindh.

هي ڪتاب موتي لال جوتواڻي تيار ڪيو. هن ۾ شاهه ڪريم جي شعر جو انگريزي (منظوم) ترجمو ڏنو ويو آهي. اُن سان گڏ سنڌي شعر به ڏنل آهي. ابتدا ۾ شاهه ڪريم جي سوانح تي به قلم کنيو ويو آهي. هي ڪتاب ۱۹۷۹ع ۾ دهليءَ مان ڇپيو. وري ڪراچيءَ مان ۱۹۸۶ع ۾ ڇپيو آهي. ساڳيو ڪتاب جوتواڻي صاحب جي هڪ ٻئي ڪتاب "سنڌي ادب ۽ سماج" (انگريزي) ۾ به شامل آهي. هي ڪتاب ۱۹۷۹ع ۾ دهليءَ مان ڇپيو، ۽ اُن ۾ ڪريم جو سنڌي ڪلام شامل ڪونهي.

(۶) ابيات شاهه ڪريمؒ: منظوم اردو ترجمو، از ڊاڪٽر نجم الاسلام. هي ترجمو سنڌالاجي ۱۹۸۷ع ۾ ڇپيو آهي.

بيان العارفين جو موجوده نئون ڇاپو :

محمد رضا جي فارسي ڪتاب "بيان العارفين و تنبيه الغافلين" جي قلمي نسخن، ترجمن ۽ اُن تان اخذ ڪيل جداجدا ڪتابن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي. هن معروف ڪتاب جا جيڪي به سنڌي اختصار يا ترجما ٿيا آهن، اُنهن ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجد سنڌي جي ڪاوش کي ڇڏي ڪري، ٻيا ترجما يا ته اڻ ڇپيل آهن، يا وري اُهي پراڻي دور جي نمائندگي ڪن ٿا. ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي جو ترجمو موجوده دور جو آهي، پر اُهو اڃا تائين نه ڇپيو آهي. ان پس منظر ۾ "بيان العارفين" جي هڪ نئين مفصل ترجمي، مستند شرح ۽ معياري متن جي بيحد ضرورت محسوس ڪئي ٿي وئي. شڪر آهي ته اهي سموريون ضرورتون "بيان العارفين و تنبيه الغافلين" جي صورت ۾ تازو سنڌ جي نامياري محقق ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب پوريون ڪيون آهن.

ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو سنڌ جي علمي ۽ سُڄاڻ حلقن ۾ ڪنهن به رسمي تعارف جو محتاج ڪونهي. پاڻ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ۱-سيپٽمبر ۱۹۵۱ع تي ڄائو. سنڌ يونيورسٽيءَ مان ايم.ايس.سي رياضي ۾ ڪري، اُتي ئي اُستاد مقرر ٿيو. ستت پوءِ مرڪزي اعليٰ ملازمتن وارو امتحان پاس ڪري، ڊسٽرڪٽ مئنيجمينٽ گروپ ۾ عملدار بڻيو. پاڻ ملازمت دورا سنڌ جي مختلف ضلعن ۾ ڊپٽي ڪمشنر ۽ بعد ۾ ڪمشنر جي حيثيت ۾ خدمتون بجا آنديون. حڪومت سنڌ جي جداجد

ڪاتن جو سيڪريٽري پڻ مقرر ٿيو. سومرو صاحب هن وقت ڪراچيءَ ۾ مرڪزي ملازمت جا فرائض انجام ڏئي رهيو آهي. ملازمت جي دوران پنهنجي مطالعي کي جاري رکندي، ڪراچي يونيورسٽيءَ مان "فلسفي" ۾ بہ ايم.اي ڪري ورتائين. ان کان سواءِ ايل.ايل.بي جي ڊگري بہ حاصل ڪيائين. بعد ۾ انگلينڊ جي ڪيمبرج يونيورسٽيءَ مان ترقياتي اڀياس ۾ ڊپلوما پڻ ڪري آيو. "شاهہ عبداللطيف جو صوفياڻو فڪر ۽ مولانا رومي" جي موضوع تي انگريزيءَ ۾ لکيل سندس ٿيسز تي، سال ١٩٩٨ع ۾ ڪيس سنڌ يونيورسٽي پاران ڊاڪٽريٽ جي ڊگري بہ ملي چڪي آهي. ڀٽ شاهہ تي "ايوان روميءَ" جي رٿا ۽ اڏاوت ۾ سندس ڪردار بنيادي حيثيت رکي ٿو. جڏهن پاڻ ڪمشنر حيدرآباد جي حيثيت ۾ ڀٽشاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽيءَ جو چيئرمن هو. سندس ڇپيل ڪتابي اثاثو ڪجهہ هن طرح آهي.
(١) پراسرار ڪائنات (ترجمو، ١٩٧٤ع)، (٢) اسلامي فڪر جي جديد تشڪيل (ترجمو، ١٩٧٨ع)، (٣) فلڪيات (١٩٨٦ع)، (٤) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (انگريزي، ١٩٨٩ع)، (٥) شاهہ عبداللطيف (ترجمو، ١٩٩٣ع)، (٦) بيان العارفين (ترجمو، تحقيق ۽ تشريحي حوالا، ٢٠٠٢ع). ان کان علاوه سومري صاحب جي شاهہ لطيف تي لکيل مذڪوره ٿيسز جي اشاعت جو پڻ علمي دنيا کي انتظار آهي.

بيان العارفين و تنبيه الغافلين جا مختلف ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ترجما موجود آهن، جن جو ذڪر اسان مٿي ڪري چڪا آهيون. هن ڪتاب جو جيڪو تازو ترجمو ڇپجي آيو آهي،هيٺ اسين هن دلپذير عالمانہ ايڊيشن جو هڪ عام جائزو ۽ تعارف پيش ڪندا سين. ڪتاب جو سٽاءُ هن ريت آهي:

تعارف– از ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
مهاڳ ۽ مقدمو مترجم ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
ديباچو مصنف محمد رضا
فصل (١) پيري مريدي ۽ تاريخ ولادت
فصل (٢) شاهہ ڪريم جو مرتبو ۽ مقام
باب پهريون– حق جي ذڪر ۽طلب ۽ ورد وظيفن جي بيان ۾
فصل (١) حق جو ذڪر ۽ اُن جي سمجهاڻي
فصل (٢) ورد وظيفا، نفل، نمازون وغيره
باب ٻيون– سوال ۽ جواب
باب ٽيون– حلم، تواضع، مجاهدي ۽ سخاوت جي بيان ۾
فصل (١) حلم، تواضع ۽ مجاهدي جي بيان ۾
فصل (٢) خدمت ۽ سخاوت جي بيان ۾
باب چوٿون– محبت، شوق، وجد ۽ سماع جي بيان ۾
فصل (١) محبت ۽ شوق جي بيان ۾
فصل (٢) سماع ۽ وجد جي بيان ۾
باب پنجون– توحيد ۽ اُن جي سمجهاڻي
باب ڇهون– نبين، ولين ۽ بزرگن جون حڪايتون
فصل (١) نبين سڳورن جون حڪايتون ۽ آخرت جو احوال
فصل (٢) اڳين بزرگن ۽ ولين جون حڪايتون
فصل (٣) سنڌ جي اوليائن جون حڪايتون
باب ستون– تصرفاتن جي بيان ۾

فصل (١) تصرفات
فصل (٢) ڪرامتون
ضميمو- تاريخ وفات ۽ ڪجھ ارشادات
فصل (١) تاريخ وفات
فصل (٢) اولاد جي باري ۾ ارشادات.
تشريحي حوالا
فهرست (١) قرآني آيتون، حديثون ۽ قول
فهرست (٢) مقدمي، متن ۽ حوالن ۾ آيل ڪتاب
فهرست (٣) ماڻهن جا نالا
فهرست (۴) ماڳن، مڪانن، شهرن، ذاتين جا نالا

"بيان العارفين" جي هن تازي ترجمي ۾ بابن ۽ فصلن جو وچور اهوئي آهي. هن وچور کي ڏسڻ سان اندازو ٿي وڃي ٿو تہ اصل ڪتاب ۾ ڪهڙا مضمون ۽ عنوان آهن. جڏهن تہ هن فهرست کي ڏسڻ سان فاضل مترجم جي ڪيل اڻاھ جاکوڙ جو پڻ خوب اندازو ٿي وڃي ٿو. هي ڪتاب سنڌ جي علمي ۽ تمدني تاريخ جي اڀياس جو هڪ اهم ماخذ آهي. جنهن وقت هي ڪتاب لکيو ويو، اُهو وقت سنڌ جي تاريخ جو هڪ پرآشوب زمانو هو. سنڌ ابتدا ۾ ارغونن ۽ پوءِ ترخانن ۽ مغلن جي حاڪميت ۾ رهي. اهل سنڌ لاءِ سياسي طرح سان هي بدترين دور هو. ليڪن ذڪر هيٺ زماني ۾ سنڌ اندر فارسي زبان ۾ هر عنوان تي ڪتاب لکيا ويا، جن ۾ جائزي هيٺ آيل ڪتاب پڻ شامل آهي. هن ڪتاب جي پڙهڻ سان شاھ ڪريم جي زندگي سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ٿي ۽ پڻ اُن وقت جي سنڌ جا حالات سامهون اچن ٿا. مجموعي طرح سان پنهنجي وطن جي صوفياڻي دنيا جي دل کي چمنڊڙ هڪ جهلڪ پسڻ جو موقعو ملي ٿو. شاھ ڪريم کان علاوه ڪجھ همعصر درويشن ۽ اهل تصوف جي باري ۾ بہ ڪي اهم ڳالهيون هن ڪتاب جي ذريعي اسان تائين پهچن ٿيون. اسان جو پنهنجو دور مونجهارن ۽ مشڪلاتن جو زمانو آهي. ملفوظات تي مشتمل هي ڪتاب پڙهڻ سان اسين پنهنجي پرپيچ زندگيءَ کي پڻ آسان ۽ سڦل بنائي سگهون ٿا.

فاضل مترجم ڊاڪٽر عبدالغفار سومري "بيان العارفين" کي آسان ۽ مڪمل بنائي پيش ڪرڻ لاءِ، پنهنجي پاران پوري پوري علمي ڪوشش ڪئي آهي. ان ڏس ۾ سنڌس لکيل تشريحي حوالا وڏي اهميت رکن ٿا. ملفوظات ۾ ذڪر ٿيل ڪردارن ۽ جاگرافيائي ماڳن بابت سومري صاحب جي تحقيق ۽ ڪوجنا، خاص طرح سان واکاڻ جوڳي آهي. ليڪن خبر نہ آهي تہ پاڻ سنڌ اندر صدين کان وني مڃيل هڪ حقيقت کان پهلوتهي ڪندي، ڪيئن مخدوم بلال جي شهادت بابت هاڪاري راءِ نہ ڏني اٿن (ص ٣٢١). سنڌي زبان تي اردو جو وڌندڙ اثر، اسان جي ٻوليءَ جي مؤنث ۽ مذڪر تي بہ اثرانداز ٿي رهيو آهي. ڊاڪٽر صاحب بہ جُزوي طرح اُن کان بچي نہ سگهيو آهي، جيئن پاڻ لکي ٿو تہ: "نياڻين جي اولاد" (ص ٣٠٢). سنڌيءَ ۾ اولادُ درست ٿيندو. ان طرح فاضل مترجم، ڊاڪٽر دائودپوٽي جي "شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" جي لاءِ لکيو آهي تہ اُن جو پيو ڇاپو ١٩٥٨ع ۾ ۽ ٽيون ايڊيشن ١٩٧٧ع ۾ نڪتو هو. حقيقت ۾ سال ١٩٥٨ع ۾ ڊاڪٽر صاحب پنهنجي سرتب ڪيل رسالي کي درستين ذريعي مڪمل ڪيو هو، ليڪن اهو درست ڪيل نسخو اوڻيھ سال پوءِ سال ١٩٧٧ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو. بهرحال اهڙ ٻيڪڙ جُزنيات کي ڇڏي ڪري، سمورو ترجمو ۽ تحقيق ساراھ جوڳي آهي. ڪتاب جي آخر ۾ "بيان العارفين" (فارسي) جو عڪس پڻ ڏنو ويو آهي. ان طرح گويا ڪہ هن نامور ڪتاب کي وڏيڪ مڪمل ڪيو ويو آهي. اسين اهڙي ڳُٽپ جوڳي اهم علمي ڪم جي شاندار تڪميل تي جناب عبدالغفارسومري کي مبارڪباد پيش ڪندي پنهنجيون نيڪ تمنائون آڇيون ٿا. خدا کين وڌيڪ تحقيقي ۽ ادبي ڪم ڪرڻ جي توفيق ڏئي.

•

آمير النساء مگسي

ميانوال طريقت ۾ ”آزي“ جي اهميت

”آزي“ لفظ، جيڪو اصل ’عاجزي‘ مان نڪتل آهي ۽ وقت جي گذرڻ سبب پنهنجي ”ج“ حرف کي حذف ڪندي ”عازي“/”آزي“ ٿي ويو آهي، سو ”ميانوال تحريڪ“ يا ”ميانوال طريقت“ سان واسطو رکندڙ ’فقيرن‘ جي هڪ ”مخصوص دعا“ جو نالو آهي، جنهن ۾ خدا، اُن جي رسول مقبول ﷺ ۽ پنجتن پاڪ جي اڳيان آزي نيزاري ڪرڻ، عاجزي ۽ انڪساري ڪرڻ، پنهنجن بزرگن، ولين ۽ شهيدن کي ياد ڪرڻ ۽ پڻ پنهنجن وطني ماڻهن يعني سنڌ ڌرتيءَ تي رهندڙ پائرن جي خوشحالي ۽ ملڪ جي سکئي ستابي هئڻ لاءِ دعا آهي. (”آزي- نيزاري“ جي حوالي سان، اُن کي ”الف“ سان لکڻ مناسب ٿو نظر اچي.)

سنڌ ۾ ”ميانوال تحريڪ“ عظيم وطن دوست سنڌي سپوت ميان آدم شاهه ڪلهوڙي کان شروع ٿئي ٿي. ميان آدم شاهه ڪلهوڙي روحانيت ۽ سياست کي گڏ هلائڻ لاءِ ”ميانوال طريقت“ جو بنياد رکيو، جنهن جا ڪارڪن هاري طبقي سان وابسته هئا ۽ جن پاڻ کي ”فقير“ سڏرايو. جڏهن ”فقيرن“ جو تعداد ڏينهون ڏينهن وڌندو ٿي ويو ۽ گذرمعاش واسطي اُنهن کي زمين جي گهرج پوندي ٿي وئي، تنهن کي هٿ ڪرڻ واسطي خالي پيل زمينن کي آباد ڪرڻ لاءِ ميان آدم شاهه اڳتي قدم وڌايو. جنهن جي نتيجي ۾ ميان صاحب ۽ سندس ”فقيرن“ جي وڌندڙ مقبوليت ۽ مڃتا کي ڏسندي پروارن زميندارن ۾ خوف ۽ خطرو پيدا ٿيڻ لڳو، جنهن ڪري عوام دشمن زميندار مغلن جي نائب (ملتان جي گورنر) سان سازباز ٿي سازش ڪري ميان آدم شاهه جي وڌندڙ طاقت (”ميانوال تحريڪ“ يا ”هاري تحريڪ“) کي روڪڻ لاءِ دستوري حربا استعمال ڪرڻ لڳا. نتيجي ۾ ملتان جي سنڌ دشمن مغليه گورنر ڊل نه ڏيڻ کي موضوع (بهانو) بنائي زميندارن جي سازش ۽ چُغلين تي ميان آدم شاهه کي قيد ڪرائي ملتان آندو. ان قدم سان تحريڪ کي هيڪاري اُتساهه مليو. ان طرح نه صرف ڪيترائي بلوچ قبيلا ڏينهون ڏينهن اُن ۾ شموليت اختيار ڪرڻ لڳا، پر سماٽ قبيلا پڻ وڏي تعداد ۾ تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ شروع ٿيا ۽ هيءَ تحريڪ سنڌ ليول تي وڏيڪ مقبوليت حاصل ڪرڻ لڳي. ان عوامي مڃتا کان خائف ٿي هن تحريڪ جي سرواڻ ميان آدم شاهه ڪلهوڙي کي ملتان جي گورنر (مغلن جي نواب) ڦاسي جي سزا ڏني. سندس لاش کي سکر ۾ آڻي هڪ ٽڪريءَ تي دفن ڪيو ويو، جنهن کي ”آدم شاهه جي ٽڪري“ سڏيو وڃي ٿو، جتي مٿس هڪ عاليشان مقبرو اڏيل آهي.

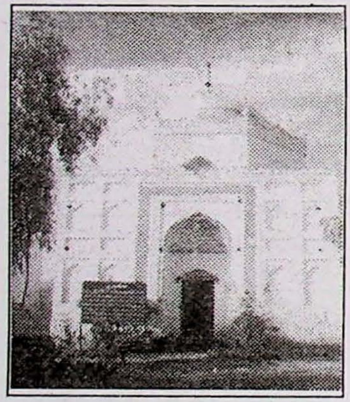

مقبرو ميان آدم شاهه ڪلهوڙو

ميان آدم شاهه کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد دائود ۽ ميان محمد ابراهيم ناتجربيڪاريءَ جي ڪري ”فقيرن“ کي پوريءَ طرح سنڀالي نه سگهيا، ڇاڪاڻ ته جڏهن ميان آدم شاهه کي ڦاسي ڏني ويئي، تڏهن اُهي ٻئي پائر ننڍا هئا. ڪانئن پوءِ جڏهن قيادت ميان الياس محمد بن ميان محمد دائود جي هٿ هيٺ آئي ته اُها وري منظم ٿيڻ لڳي. ميان الياس محمد

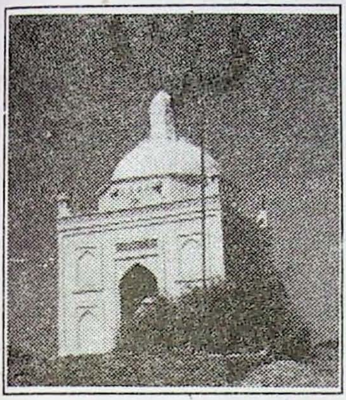

مقبرو ميان الياس محمد ڪلهوڙو

جي وفات کان پوءِ سندس پاءُ ميان شاهل محمد پڳ ڏٺي ٿيو، جنهن پڻ "مياڻوال تحريڪ" کي منظم ڪرڻ لاءِ تمام گهڻو جاکوڙيو. اُن جاکوڙ جي نتيجي ۾ ميان شاهل محمد ملتان جي گورنر سان مَردانہ وار مُهاڏو اٽڪايو، جنهن ۾ کيس شهادت نصيب ٿي.

ميان شاهل محمد کان پوءِ پڳ جو ڏٽي ۽ تحريڪ جو سرواڻ ميان نصير محمد ٿيو. ميان نصير محمد ڪلهوڙي پنهنجن بزرگن جي پيروي ڪندي نهايت دوراندیشيءَ سان پنهنجن "فقيرن" ۾ واڌارو آندو ۽ کين منظم طريقي سان سنڀاليو. سندن معاشي ۽ سماجي حالتن کي سڌارڻ ۽ مخالفن جي سياسي چالبازين کي مُنهن ڏيڻ لاءِ حڪمت عمليءَ سان وڏي جدوجهد ڪيائين. سندس جرات ۽ ڏاهپ تحريڪ ۾ هڪ نئون روح ڦوڪيو. هن مرد مجاهد تحريڪ کي منظم ڪرڻ لاءِ ڪي اصولي قاعدا ۽ قانون پڻ جوڙيا، جن مان "آزي" هڪ اهم عنوان آهي. "آزي" مان مراد خدا ۽ اُن جي رسول پاڪ جي اڳيان عاجزي ۽ انڪساري ڪرڻ ۽ پنهنجين تڪليفن ۽ دردن کي دور ڪرڻ لاءِ ڏٽيءَ جي در دعاگو ٿيڻ آهي. ميان نصير محمد تحريڪ جي نعري "الله توهار" (معنيٰ الله تو آهر، يعني الله تنهنجي آسري) کي عام ڪيو. "آزيَ" ۾ پنهنجن بزرگن، اڳواڻن، شهيدن ۽ ولين جي ذڪر کان پوءِ تحريڪ جي سرگرم ڪارڪنن جو بہ ذڪر اچي ٿو، جنهن کان پوءِ عام ماڻهن جي آزادي ۽ خوشحالي سان گڏ "سنڌ" جي سڪئي ستابي هئڻ لاءِ دعا پڻ شامل آهي. هي "آزي" مياڻوال تحريڪ وارن جو ڇڻ هڪ دلپذير طريقتي "ترانو" آهي، جنهن جي قومي لحاظ کان نهايت وڏي افاديت ۽ اهميت آهي ۽ جنهن کي سمجهڻ لاءِ تاريخ جي ورقن ۽ سُجاڻ ماڻهن جي سينن ۾ سانديل صدري روايتن کي سمجهڻو پوندو.

پروفيسر عبدالله مگسي جي ڪتاب "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو" ۾ جيڪا "آزي" ڇاڻائي ويئي آهي، سا 'جديد طرز' تي ترتيب ڏنل آهي. اچو تہ اُن تي هڪ نظر وجهي اُن جي تشريح ڪريون تہ تاريخي طور تي وقت ۽ حالتن مطابق آزي ۾ ڪيتريَ قدر واڌارو ۽ سڌارو آيو آهي: "آزي" پڙهڻ لاءِ ڪهڙا قاعدا ۽ قانون آهن ۽ "آزي" پڙهڻ جو حق ڪنهن کي هو ۽ ڪنهن کي آهي. انهن سيني ڳالهين جي ڇنڊڇاڻ واسطي "آزي" جو شروعات کان وٺي پيرائتو ذڪر ڪرڻو پوندو.

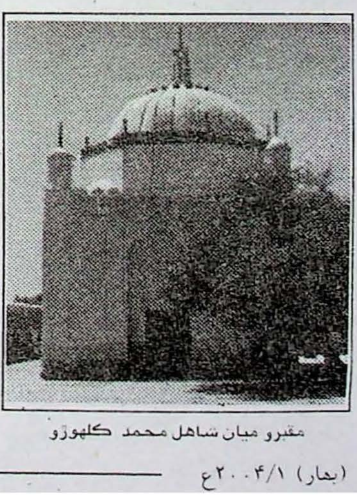

"آزي" جي شروعات هينئن ٿئي ٿي:

بسم الله

الله توهار!

ڇنو ساڻيو الله توهار!

'آزي' ڪيون ٿا، الله جي در تي،

اُن جي پاڪ رسول،

۽ پنجتن پاڪ جي صدقي،

صدقي سيني بزرگن، ولين ۽ شهيدن جي.

مقبرو ميان شاهل محمد ڪلهوڙو

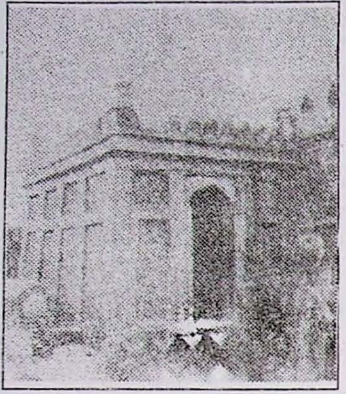

مقبرو مياں دين محمد ڪلهوڙو

"آزي" جي ابتدا ۾ خدا ۽ اُن جي ذڪر ڪتاب واري ٻولي عربي مان "بسم الله" جو اکر استعمال ٿيل ٿو، جنهن جي معنيٰ پڻ اِها آهي ته شروع ڪيان ٿو الله پاڪ جي نالي سان. اُن ڪان پوءِ "الله توهار" جو لفظ ڪتب آندو ويو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "الله جل جلاله! تنهنجي ئي آسري تي." هن لفظ "الله توآهر" جي لکڻي اينئن آهي (الله تنهنجي آسري)، ليڪن مجموعي طرح ۽ وڏي آواز ۾ هي لفظ "الله توآهر" بدلجي "الله توهار" ٿي وڃي ٿو. جنهن ڪان پوءِ "آزي" ۾ لفظ اچي ٿو ته "چئو ساٿيو الله توهار." اِن مان بہ اجتماعيت جو ذڪر نڪري ٿو نہ انفراديت جو. جو پنهنجن سيني ساٿين، همدردن ۽ وفادار ماڻهن کي سڏي چيو وڃي ٿو ته "ساٿيو! گڏجي الله توهار ڪيو." (يعني گڏجي الله جي آسري تي ڪنهن بہ ڪم جي شروعات ڪيو). اڳتي "آزي" ۾ اچي ٿو ته "الله تعاليٰ جي در تي 'آزي' ڪيون ٿا، عجز و انڪساري ڪيون ٿا." وري اڳتي چئي ٿو ته، "پنجتن پاڪ جي صدقي." هاڻي جڏهن پنجتن پاڪ جو ذڪر ٿئي ٿو ته اُئين پاڻنجي ٿو ته پنجتن پاڪ جو ذڪر ابتدائي طور تي ڪونہ هو ۽ اِهو پوءِ جو واڌارو آهي. ڇاڪاڻ تہ ميان نورمحمد ڪلهوڙي پنهنجي وصيت نامي "منشور الوصيت و دستور الحڪومت" ۾ صاف ڄاڻايو آهي ته "اسين سهروردي طريقي جا آهيون. اسان جو پير مرشد سيد ميران محمد جونپوري آهي، سو بہ هن طريقي تي قائم آهي." اهڙيءَ ريت اڳتي چوي ٿو ته، "سياست کي ڇڏڻ معنيٰ رياست کي ڪمزور ڪرڻ، جو تہ رياست جي ڪاميابي لاءِ سياست ضروري آهي." جنهن مان صاف نظر اچي ٿو ته ڪلهوڙن جي اِنهيءَ تحريڪ جو بنياد 'پيريءَ' (مذهب) سان گڏ 'سياست' تي ٻڌل هو. جڏهن "سهروردي طريقت" جو ذڪر اچي ٿو ته پنجتن پاڪ جي ذڪر جو اچڻ ذرا ويچار جوڳو نقطو آهي، ليڪن اُئين معلوم ٿئي ٿو ته 'پنجتن پاڪ' جو ذڪر "آزي" ۾ پوءِ جو واڌارو آهي. ڇاڪاڻ تہ ميان غلام شاهہ جڏهن نادر شاهہ افشار وٽ ايران ۾ يرغمال بڻيل هو تہ اُتي ميان صاحب هڪ ايراڻ شهزاديءَ سان شادي ڪئي هئي. نادر شاهہ جي قتل ڪان پوءِ ميان صاحب جڏهن آزاد ٿي سنڌ ڏانهن اچي رهيو هو تہ رستي تي اُن شهزاديءَ مان هڪ پُٽ ڄائو، جنهن جو نالو سرفراز خان رکيو ويو. ميان غلام شاهہ تي اُن شهزاديءَ جو گهڻو اثر هو. اها نسبي ايران جي اهل تشعيت سان واسطو رکندڙ هئي، جنهن جي ڪري ميان غلام شاهہ تي پڻ فقه جعفريہ جو اثر ٿيڻ شروع ٿيو. وري جڏهن ميان سرفراز خان سنڌ جو والي وارث ٿيو تہ پاڻ اهل تشعيت ڏانهن لاڙو رکيائين. پاڻ اصفهاني خاندان جي هڪ شهزاديءَ سان شادي ڪئي هئائين، جنهن ڪري سندس ساهراڻو توڙي ناناڻو گهر "ايران" هو، جنهن ڪري مڪمل طرح اهل تشعيت سان تعلق رکيائين. اِنهن سببن جي ڪري مياںوال تحريڪ جا سرگرم ڪارڪن ۽ فوجي سپهہ سالار، بلوچ قبائل سميت، پڻ اهل تشعيت ڏانهن راغب ٿيا. جن ۾ خاص ڪري "ٽالپر سردار" اوليت تي هئا. ڇاڪاڻ تہ ڪلهوڙن جا فوجي سپهہ سالار ٽالپر امير هئا. جنهن ڪري مياںوال تحريڪ ۾ اهلِ تشعيت جا آثار ميان سرفراز خان

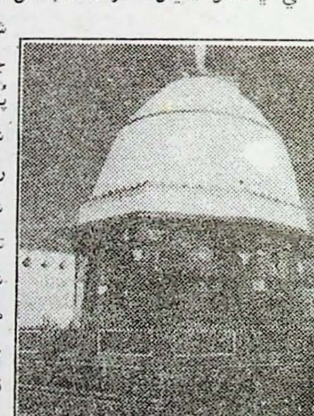

مقبرو ميان نصير محمد ڪلهوڙو

جي وقت کان نمودار ٿيا ۽ پوءِ "آزي" جي متن ۾ به واڌارو آيو. پنجتن پاڪ جو ذڪر آندو ويو، جنهن ڪري الله ۽ اُن جي رسول ﷺ کان پوءِ پنجتن پاڪ جو ذڪر اچي وڃي ٿو، جنهن کان پوءِ ولين، بزرگن ۽ شهيدن جو ذڪر اِن طرح اچي ٿو.

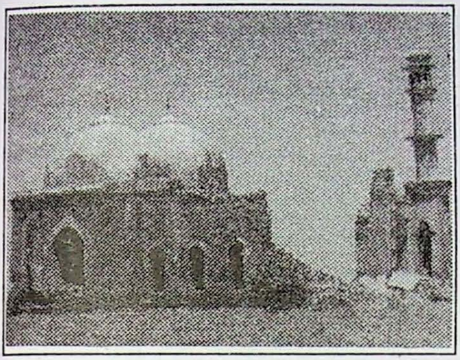

مياں نصيرمحمد جي تعمير ڪرايل مسجد (ڳاڙهي)

صوفي شهيد ميان آدم شاهه جي،
صدقي ميان شاهل محمد جي،
صدقي ميان دين محمد جي،
صديق ميان نصير محمد جي،
صدقي ميان يارمحمد جي،
ميان نورمحمد،
ميان غلام شاهه،
ميان سرفراز،
ميان غلام نبي،
ميان عبدالنبي شاهه جي!

جڏهن ولين، بزرگن ۽ شهيدن جو ذڪر ۽ تحريڪ جي سرواڻن (ڪلهوڙا خاندان) جو ذڪر اچي ٿو ته "شهيدن" جي رتبي کي مٿانهون تصور ڪندي اُنهن جو ذڪر "پهرين" اچي ٿو. خود قرآن پاڪ ۾ پڻ بيان ٿيل آهي ته شهيدن جو رتبو اعليٰ آهي، ۽ شهيد مرندا نه آهن بلڪه زنده هوندا آهن. انهيءَ ڪري "آزي" ۾ سڀ کان اول ڪلهوڙا خاندان جي شهيد اول ۽ مياڻوال تحريڪ توڙي خاندان جي باني ميان آدم شاهه جو ذڪر اچي ٿو. جنهن کان پوءِ ميان شاهل محمد جو ۽ اُن کان پوءِ ميان دين محمد جو رتبو ليکيو وڃي ٿو، جنهن ڪري اُنهن جو ذڪر ميان دائود، ميان ابراهيم، ميان الياس محمد ۽ ميان نصير محمد کان اڳ ۾ ٿئي ٿو. حالانڪ ميان دين محمد ميان نصير محمد جو پٽ هو ۽ "آزي" جو رواج ميان نصير محمد جي وقت ۾ پيو. ميان نصير محمد کان پوءِ ميان دين محمد ئي پڳ جو ڌڻي ۽ تحريڪ جو سرواڻ ٿيو، ليڪن ميان آدم شاهه، ميان شاهل محمد ۽ ميان دين محمد جو ذڪر سڀ کان اول اچي ٿو. هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته ميان سرفراز خان ۽ ميان عبدالنبي پڻ شهيد ٿيا، ليڪن اُنهن جو ذڪر عام طرح سان ۽ حاڪمن سان گڏ ٿيو، سو ڇو. تنهن لاءِ هڪ گمان اهو آهي ته اُنهن جي شهادت گهريلو جهڳڙن سبب ٿي ۽ نه ڪي ٻاهرين طاقتن جي ڪري، تنهن ڪري اُنهن جو ذڪر عام رواجي طرح ٻين ميان صاحبان سان گڏ ٿيو آهي.

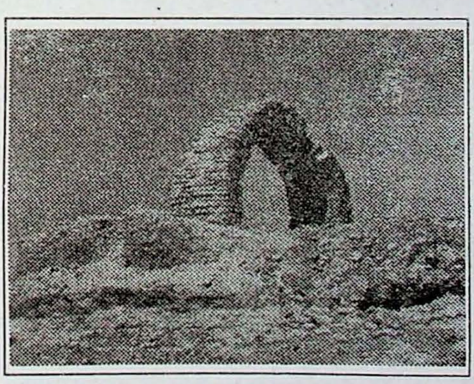

مياں نصيرمحمد جي 'شادماني' واري جاءِ جو ونگ

اِتي هڪ ٻيو سوال به اُڀري ٿو ته هيءَ "آزي" ميان نصير محمد جي وقت ۾ نهي، جيڪا محدود نالن سان هئڻ کپي. مثلاً، ميان الياس محمد تي جيڪا "آزي" پڙهي ٿي وڃي، اُتي ميان الياس محمد جو نالو ورتو وڃي ٿو يا وري ڳاجي شاهه تي جيڪا "آزي" پڙهي وڃي ٿي، تنهن جا ٻول

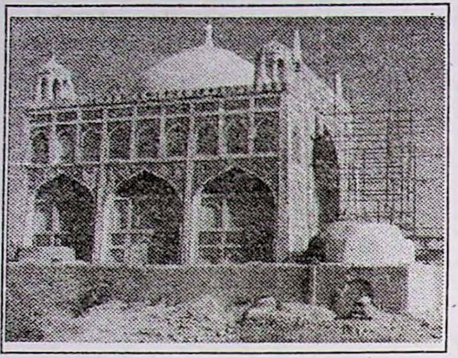

مقبرو ميان يارمحمد ڪلهوڙو، خداآباد

هن ريت آهن تہ:

يارو! ڪرو الله توهار،
ميان شاهل محمد،
ميان الياس محمد،
ميان نصير محمد،
ميان پنجا ڏونڪ دا ڏتي (شاهہ پنجو سلطان)
گاجي گنج بخش لکين دا ڏاتار
سا واليان دي شيء ٿيوي،
يارو! ڪرو الله توهار.

اهڙين مخصوص "آزين" ۾ وري پنهنجي پنهنجي نرعيت رکي ويئي آهي، پر ميان صاحب جي نالن وارو پوء جو واڌارو، يعني ميان نصير محمد کان وٺي ميان عبدالنبي تائين حڪمرانن جي ڪُتپ ۾ آندو ويو آهي. جن کي عوام ۽ فقيرن جي تائيد حاصل هئي. پر عام رواجي طرح بين ڪلهوڙا حاڪمن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. مثلاً ميان دائود، ميان ابراهيم، ميان الياس محمد، ميان ميرمحمد، ميان مراد ياب خان، ميان عطر خان، ميان احمد يارخان يا ميان محمود خان، وغيره. يا وري ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ اُنهن جو مياڻوال تحريڪ کي منظم ڪرڻ ۾ ڪو وڏو يا خاص ڪردار نہ رهيو آهي، تنهنڪري اُنهن کي "آزي" ۾ اهميت نہ ڏني ويئي آهي.

ميان صاحبن کان پوء "آزي" ۾ ڪن فقيرن جو بہ ذڪر اچي ٿو، جيئن پروفيسر عبدالله مگسي چاٽائي ٿو تہ:

صدقي شاهہ گودڙئي،
صدقي شاهہ پنجي،
سيني سگورن، ولين ۽ شهيدن جي،
اچو تہ ساٿيو 'آزي' ڪيون،
چئو الله توهار!

هاڻي اِنهن فقيرن جي ذڪر جو "آزي" ۾ اچڻ ڪا رواجي ڳالهہ نہ آهي. اِهي فقير ميان نصير محمد جي وقت ۾ "مياڻوال تحريڪ" جا سرگرم ڪارڪن، بهترين محافظ ۽ وفادار سپهہ سالار هئا. هي بيئي فقير- شاهہ گودڙيو ۽ شاهہ پنجو- ۽ پڻ ٻيا بہ ڪي فقير-گاجي شاهہ، فوجو فقير سومرو، وغيره- ميان نصير محمد سان گڏ تحريڪي جدوجهد ۾ لاهور تائين ويا ۽ پوء اُتان ٿيندا جهنگ، ليہ، غازي خان ديرو، راجن پور وارن علائقن کان ٿيندا وري واپس "ڳاڙهي" آيا. اڄ بہ اُنهن شهرن ۾ اُنهن بزرگن جا "دائرا" موجود آهن، جتي اُنهن پنهنجي رهائش سان گڏ تحريڪ جا مرڪز قائم ڪيا. عام طرح جتي گماتا پيلا هوندا هئا، اُتي

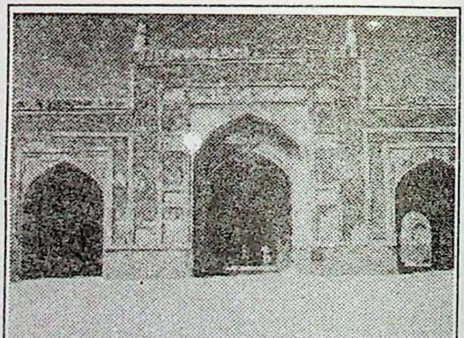

ميان يارمحمد جي تعمير ڪرايل مسجد (خداآباد)

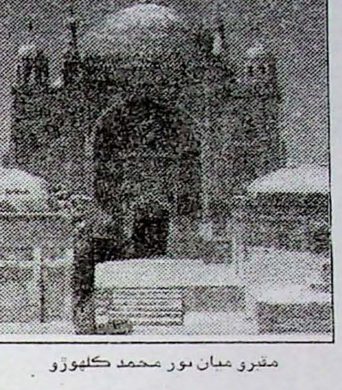

مقبرو ميان نور محمد ڪلهوڙو

"دائرا" قائم ڪري فقيرن جي تربيت پئي ڪيائون، جنهن ڪري فقيرن جي تعداد ۾ واڌارو ايندو رهيو ۽ ڪافي نوان مريد پڻ ٿيا جن مان تربيت يافته جٿا تيار ڪيا ويا. اُنهن جهنگن ۾ ڪاٺي وڍڻ کان اڄ بہ پرهيز ڪئي ويندي آهي. "ميانوال" وارا اُنهن جهنگن جي وڻن هيٺان پنهنجن ٻارن جي "جُهين" (نَون چاول ٻارن جي مٿي جا پهريان وار لاهڻ کي 'جهُي' چئبو آهي) لاهيندا آهن. ڪيڏو بہ جهنگ وڏي وڃي، پر ڪو بہ ماڻهو اُنهيءَ جهنگ مان ڪاٻہ ڪاٺي نہ وڍيندو آهي. اُنهن شهرن ۾ اڄ بہ اُتي "ميانوال فقيرن" جا ڪئين دائرا ۽ جهنگ موجود آهن ۽ هنن بہ هنن علائقن ۾ فقير ڏکئي وقت ۾ يا [illegible] جي صورت ۾ شاهه پنجي، شاهه گودڙئي، گاجي شاهه ۽ فوجو فقير کي پنهنجي مٺڙي سرائڪي ٻوليءَ ۾ ياد ڪندا آهن. هنن جو اِهو عقيدو اڄ بہ قائم آهي تہ اُنهن مجاهد مردن کي ياد ڪرڻ کان پوءِ اُنهن جي تڪليف دور ٿيو وڃي. اُن کان علاوه، پنهنجي ارادت جي حساب سان ٿنهي ويلن جي پهرين ماني اُنهن فقيرن (شاهه گودڙيو، شاهه پنجو، گاجي شاهه ۽ فوجو فقير) جي نالن سان منسوب ڪري، ڳيا ڳيا ڪري، ننڍن ٻارن ۾ اِنهن بزرگن جي نيت ڪري ورهائيندا آهن.

پروفيسر عبدالله مگسي جديد طريقي سان "سنڌي زبان" ۾ "آزي" لکي آهي. "آزي" بنيادي طرح سان سرائڪي زبان ۾ پڙهي ويندي آهي، ۽ اُن جا ڏهاڪو کن مختلف نمونا آهن، جن ۾ ڪلهوڙن مرشدن کان پوءِ وڏن فقيرن جي مختلف نالن سان پڻ "آزي" پڙهي ويندي آهي. اُنهن وڏن فقيرن کي پڻ اهڙين "آزين" ۾ شامل ڪيو ويو آهي، جن کي مريد رکڻ جو اختيار ميان صاحبن جي طرفان مليل هوندو هو. ليڪن اُنهن سڀني فقيرن ۾ شاهه گودڙيي (نالو عبدالله ذات ڪوسو ۽ لقب "شاهه گودڙيو") ۽ شاهه پنجي جو ذڪر تقريباً گهڻين "آزين" ۾ ملي ٿو. مثلاً ميان الياس محمد تي ٿيندڙ "آزي" ۾ شاهه پنجي جو ذڪر ملي ٿو:

يارو! ڪرو الله توهار،
ميان شاهل محمد،
ميان الياس محمد،
ميان نصير محمد،
ميان پنجا ڏونڪ دا ڏٺي (شاهه پنجو سلطان)
گاجي گنج بخش لکين دا ڏاتار
سا واليان دي شيءِ ٿيوي
يارو! ڪرو الله توهار.

مقبرو ميان غلام شاهه ڪلهوڙو، حيدرآباد

هن "آزي" ۾ ميان شاهل محمد، ميان الياس محمد ۽ ميان نصير محمد جو ذڪر اچي ٿو ۽ فقيرن ۾ شاهه پنجي سلطان ۽ گاجي شاهه جو ذڪر اچي ٿو. اهڙيءَ طرح ميان نصير محمد تي پڙهي ويندڙ "آزي" ۾ وري ڦتو پخالي ۽ يارو ريٻڙ جو ذڪر اچي ٿو،

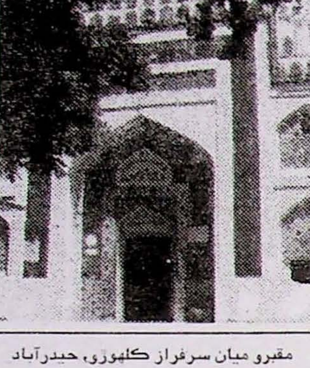

مقبرو ميان سرفراز ڪلهوڙو، حيدرآباد

جيڪي پڻ ميان نصير محمد جا ويجها، سرگرم ڪارڪن ۽ عوام دوست فقير هئا. يارو ريدر (يارو ريدار) جو مقبرو جبل جي وَٽ ۾ آهي، جنهن کي "يارو جي ڏاٺ" ڪري سڏيو ويندو آهي. ڦتو پکالي وارو قبرستان وري ميان نصيرمحمد جي قبرستان کان هڪ ميل اوپر طرف آهي. يارو ريدر "رند" هو ۽ ڦتو پکالي "لغاري" آهي. اهڙيءَ طرح ٻين به ڪيترن ئي جري ۽ بهادر، وفادار ۽ سرفروش فقيرن جو ذڪر ملي ٿو. سرائڪي خطي ۾ ميان عبدالنبيءَ تي "آزي" ۾ وري اهڙن فقيرن جو ذڪر ملي ٿو، جيڪي ساٿس لاڳاپيل هئا. "آزي" جي مختلف صورتن (متن) کي اڳيان رکڻ کان پوءِ اهو نقطو بلڪل واضح ٿئي ٿو ته شاهه پنجي ۽ شاهه گودڙيي جي اهميت ٻين فقيرن جي نسبت ۾ وڌيڪ آهي، جو هنن ٻنهي فقيرن جو ذڪر سامر گهڻو ۽ اهميت سان ملي ٿو. اهوئي سبب آهي جو جديد طرز جي هن "آزي" ۾ انهن ٻنهي فقيرن جو ذڪر نمايان ڪيو ويو آهي: "آزي" جا اڳتي ٻول آهن ته:

اڇو سائيو! 'آزي' ڪيون،
چئو الله توهار!
اڇو ته جهولي ڦهلايون،
ڌڻيءَ جي در،
مولا شل خير هجي،
هن ڌرتيءَ جو.

هنن سٽن ۾ خدا جي در تي جهولي ڦهلائي دعا گهري وڃي ٿي ته "اي خدا! هن ڌرتيءَ جو خير ڪجانءِ." اهو نقطو سراسر حب الوطنيءَ جو جذبو ڏيکاري ٿو ته اگر هي ڌرتي يا وطن رهندو ته اسان به رهنداسين. اگر ڌرتي يا وطن ئي نه رهندو ته قوم ۽ حڪمرانن جو وجود ئي منجهي ويندو، تنهنڪري قومي بقا لاءِ "ڌرتيءَ" جو هجڻ لازمي امر آهي. ڪلهوڙا دور ۾ پيدا ٿيل سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف فرمايو آهي ته:

سائين! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سُڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

جنهن ۾ پڻ ساڳي ڳالهه ورجائيندي ڀٽائي سائين خدا جي رحمت جو طلبگار ٿيندي سنڌ ڌرتيءَ جي سڪني ستابي هئڻ لاءِ ۽ سنڌ جي سڪار واسطي دعا گهري ٿو، ۽ پنهنجي وطن جي سُڪار کان پوءِ عالم جي آسودگي لاءِ پڻ دعاگو آهي.

هاڻي اها ڳالهه چٽيءَ طرح سان ثابت ٿئي ٿي ته "ڌرتيءَ سان محبت" جي درس جي شروعات ڪلهوڙا دور ۾ ٿي، ڇاڪاڻ ته اها "ميانوال تحريڪ" وارن جي دعا

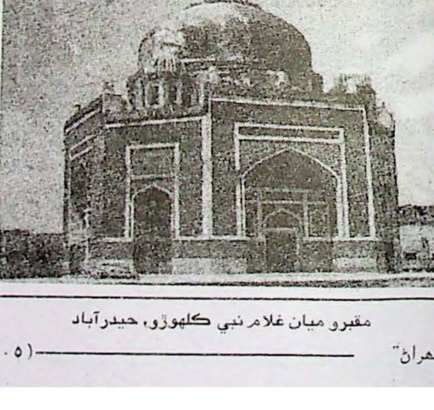

مقبرو ميان غلام نبي ڪلهوڙو، حيدرآباد

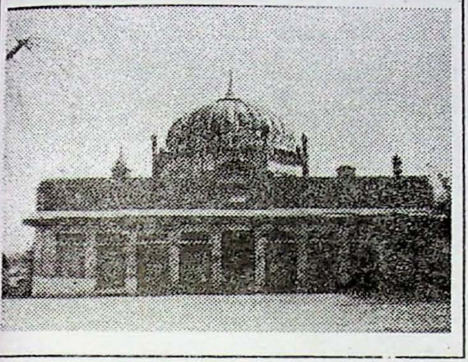

مقبرو ميان عبدالنبي ڪلهوڙو
حاجيپور، ضلعو راجن پور (ديرو غازي خان)

"آزي" هجي يا ينتائيءَ جي شاعري هجي. جڏهن ينتائي سنڌ کان پري "عالم" جي ڳالهه ڪري ٿو ته ميانوال تحريڪ وارن پنهنجي "آزي" ۾ "جڳ" جي سلامتي جي ڳالهه ڪئي.

آباد رهن،
هر جنجل کان آزاد رهن،
منهنجا مارو،
منهنجا ماڻهو،
خوشحال رهن،
ياڳين جا ياڻ سلامت،
عظمت جا اهڃاڻ سلامت،
مارو مرڪن،
چهرا چمڪن،
شال اسان جي ڀڳ سلامت،
دنيا ساري جڳ سلامت،
راڄ سلامت، ياڳ سلامت،
پورهيو، پنڌ ۽ ماڳ سلامت.
ڌرتي ماءُ! او ڌرتي ماءُ،
شل نه لڳني ڪوسو واءُ.

"آزي" جي هن حصي ۾ ڌرتي ۽ عوام جي خوشحالي جو ذڪر آهي. پنهنجي عوام جي خوشحاليءَ سان گڏ سموري جڳ جي ماڻهن جي خوشحالي لاءِ پڻ دعا آهي. اقتصاديات جي پهلو کي نظر ۾ رکندي "آزي" ۾ چيو ويو آهي ته پورهيو ۽ محنت ڪندؤ ته خوشحالي ايندي، راڄن ۾ ٻڌي ۽ ايڪو پيدا ٿيندو، يعني باهمي اتحاد کي تقويت ملندي. اتحاد رهندو ته ڀڳ يعني اقتدار پڻ سلامت رهندو ۽ اگر اقتدار سلامت رهندو ته عظمت برقرار رهندي ۽ ٻاهرين دشمنن توڙي مقامي عوام دشمن قوتن سان محاذ اتڪائي سگهبو ۽ اتحاد سان انهن دشمنن کي شڪست ڏيئي سگهبي. اِن طرح "آزي" ۾ ڌرتيءَ سان ماءُ جهڙو پيار بيان ڪيو ويو آهي.

"آزي" جي آخر ۾ سيني طبقن، يعني پورهيت طبقي کان وٺي مٿانهين طبقي يعني حڪمران طبقي تائين، "ميانوال تحريڪ" جي سيني فقيرن ۽ مريدن طرفان وچن ڪيو وڃي ٿو ته "اي ڌرتي ماءُ! اسين اولاد آدم شاهه جا، ميان نصير محمد جا، شهيدن فقيرن جي رت جي ساک ٿا ڪٺون ته اسان تنهنجي جهوليءَ ۾ پلجون ٿا ۽ نپجون ٿا. تنهنجي آزادي، ڌرتيءَ جي آزادي ۽ خوشحالي لاءِ هر قرباني ڏيندا سين ۽ مسلسل جدوجهد ڪندا رهنداسين. اسين شهيدن جي ڏسيل راهه کي روشن رکنداسين ته جيئن اي امڙ، ڌرتي! توکي ڪوبه ڪوسو واءُ نه لڳي. اسين اڳتي وڌنداسين ۽ تنهنجي خاطر پنهنجي خون جو پڻ نذرانو ڏينداسين. اگر انهيءَ جدوجهد دوران اسان کي شهادت نصيب ٿي ته اسين خوشنصيب هونداسين ۽ شهادت جي بدلي اسان کي تو امڙ جي جهولي (يعني وطن جي مٽي) نصيب ٿيندي. ڌرتيءَ جي جهولي ۾ جهلڻ معنيٰ هڪ ماءُ جي پيٽ مان جنم وٺڻ ۽ ٻي ماءُ (يعني ڌرتي يا وطن) جي جهولي (مٽي) تائين پهچڻ. هڪ فرض جي ادائگي جي لاءِ هڪ حلالي پٽ ۽ اولاد جيان پنهنجي ڌرتي جي حفاظت ڪنداسين ۽ هر قرباني ڏينداسين.

"آزي" اول ڪنهن تخليق ڪئي، تنهن جي ڪابہ حتمي خبر ڪانہ ٿي پوي، البتہ گمان آهي تہ اُن جو خالق عظيم سنڌ دوست ميان نصيرمحمد جو ڪو صداقت شعار فقير هو، جنهن پنهنجي روشن ضميري ۽ شاعرانہ دلپذيري وسيلي "آزي" تخليق ڪئي ۽ اها دعا پنهنجي مضمون آفريني ۽ فڪر انگيزي وسيلي وطن دوست فقيرن جي دل جو آواز بنجي وئي، جنهن ڪي سنڌ جي ساجهہ وند محب وطن حلقن پنهنجي روح جي ڌڙڪڻ محسوس ڪيو. "آزي" سُرندي جي ساز تي ڳائي وڃائي وڃي ٿي. سُرندو ميانوال طريقت جو پسنديده ساز آهي، جنهن جي اجازت ميان نصيرمحمد ڏني هئي ۽ جنهن ۾ الله ۽ رسول جو نالو ونجي ٿو. "آزي" جي محبوبيت هڪ "وطني تراني" وانگر آهي، جنهن جي پڙهڻ وقت هر ٻُڌندڙ احترام ۾ اُٿي بيهندو آهي. "آزي" پڙهڻ جي دوران ہي ڪنهن بہ گفتگو کان پرهيز ڪئي ويندي آهي ۽ مڪمل خاموشي اختيار ڪبي آهي. ڪنهن بہ قسم جو نشو يا ہي ڪابہ نشيدار شيءِ ممنوع آهي. جسماني طرح بہ پاڪ ۽ صاف هئڻ بيحد لازم آهي. عام فقير "الله توهار" جي ورائيءَ ۾ صرف "الله توهار" ڪندو رهندو. ختم ٿيڻ تي فقير هڪ ٻئي سان ڀاڪر پائي ملندا آهن ۽ هڪ ٻئي جو هٿ چُمندا آهن.

"آزي" پڙهڻ جي اجازت فقط اُن فقير کي هوندي آهي، جنهن کي ڏاڙهي رکيل هجي. ان طرح پاڪ باز هئڻ بہ شرط آهي ۽ جنهن کي مرشد (ميان صاحبان) جي طرفان سڳي ڏاڳي جي اجازت هوندي آهي. "آزي" پڙهندڙ بزرگ سٺي اخلاق ۽ ڪردار جو مالڪ، سچار، اهل دل ۽ ديني ڄاڻ رکندڙ هجي. ان طرح منجهس جماعت يا قافلي جي سرواڻي ڪرڻ جي اهليت جو هئڻ بہ ضروري آهي. (اِن سلسلي ۾ ميان نصيرمحمد ميان يارمحمد ڪلهوڙو تاريخي ثقافتي ڪميٽيءَ جو چيئرمن ميان اميربخش خان ڪلهوڙو (خانپور، ضلع دادو) نمايان حيثيت رکي ٿو.)

"آزي" پڙهندڙ (اڳواڻ يا سرواڻ) جماعت اندر اُٿي بيهي ڳچيءَ ۾ "ڪاري ڪٿي" يا ڪارو ڪپڙو وجهندو، جيڪا "ميانوال" طريقي جي خاص نشاني آهي. "آزي" دوران عام جماعت اُن کان ٿورو پوئتي هٽي بيهندي. هڪ ہيو فقير، جيڪو سڄي جماعت ۾ ٻئي نمبر تي تسليم ٿيل هوندو، اُهو پڻ پڙهندڙ فقير جي پرسان بيهندو. جتي جتي "الله توهار" لفظ ايندو، اُتي سموري جماعت هڪ ئي آواز ۾ "الله توهار" اُچاريندي رهندي. جڏهن "آزي" پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهچندي تہ تسليم ٿيل فقير پڙهندڙ فقير جي ڳچيءَ مان ڪارو ڪپڙو يا ڪٿي ڪڍي سوال ڪندو تہ "الله سائين، پاڪ رسول يا پنجتن پاڪ جي صدقي، مرشد راضي ٿيو؟ الله وٽ اسان سڀني جي ٻاران فرياد ڪيائين؟" جنهن جي جواب ۾ پڙهندڙ فقير چوندو تہ "مرشد راضي ٿيو. الله وٽ فرياد ڪيائين. 'آزي' قبول ٿي. هاڻي 'شادمانو' ورهايو." پوءِ ٻئي وڏا فقير پاڻ ۾ ڀاڪر پائي ملندا ۽ هڪ ٻئي جو هٿ چمندا ۽ جماعت ۾ موجود سڀئي پاڻ ۾ ڀاڪر پائي ملندا ۽ هڪٻئي جا هٿ چمندا ۽ "شادمانو" (يعني باس باسيل)، مٺائي يا پت ورهائبو ۽ سڀ گڏجي کائيندا. (واضح رهي تہ ميانوال وارا لوڻ، گيهہ ۽ مرچ جو استعمال نہ ڪندا آهن).

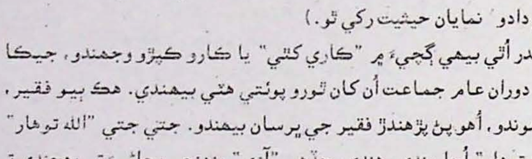

خدا آباد ۾ ميان يارمحمد جي مزار تي ميان اميربخش ڪلهوڙو ۽ ميانوال جماعت جا فقير "آزي" پڙهندي

پراڻي زماني ۾ "آزي" مختلف هنڌن تي مختلف ماڻهو پڙهندا هئا. پڙهڻ لاءِ سڀ کان پهرين اوليت اُن وقت "ليکي خاندان" کي هوندي هئي. ڪٿي ڪٿي لاشاري ۽ مگسي قبيلن جي فردن کي پڻ "آزي" پڙهڻ جي اجازت هوندي هئي. (ليکي خاندان هينئر به ليه، تونسه، غازي ديرو، راجنپور ۽ ٻين هنڌن تي "آزي" پڙهندا آهن. خاندان جو سربرآورده بزرگ فقير الاهي بخش ليکي هينئر به "آزي" پڙهندو آهي.) اهڙيءَ طرح ميان نصيرمحمد ڪلهوڙي تي وري مشوري ذات جا ماڻهو "آزي" پڙهندا آهن.

اهڙيءَ طرح ميان آدم شاهه جي شروع ڪيل "ميانوال تحريڪ" جا فقير پاڻ کي انهيءَ نسبت سان "ميان آدم شاهه جو اولاد" يا "ٻچڙا آدم شاهه جا" ڪري سڏرائيندا آهن. جڏهن ته ميان نصير محمد جا عقيدتمند پاڻ کي "فقير" سڏرائيندا آهن، ڇاڪاڻ ته "ميانوال تحريڪ" کي منظم ڪرڻ ۾ سندس وڏو ڪردار آهي.

آزي

بسم الله
الله توهار!
چنو سائيو!
آزي ڪيو ٿا، الله جي در تي،
ان جي پاڪ رسول ﷺ،
۽ پنجتن پاڪ جي صدقي،
صدقي سيني بزرگن، ولين ۽ شهيدن جي،
صدقي شهيد ميان آدم شاهه جي،
صدقي ميان شاهل محمد جي،
صدقي ميان دين محمد جي،
صدقي ميان نصيرمحمد جي،
صدقي ميان يارمحمد جي،
ميان نورمحمد،
ميان غلام شاهه،
ميان سرفراز،
ميان غلام نبي،
ميان عبدالنبي شاهه جي،
صدقي شاهه گودڙئي،
شاهه پنجي،
سيني سڳورن، ولين ۽ شهيدن جي،
اچو ته آزي ڪيون،
چنو! الله توهار!
اچو ته جهولي ڀلايون، ڌڻيءَ جي در،
مولا! شل خير هجي،
هن ڌرتيءَ جو،
آباد رهن،
هر جنجل کان آزاد رهن،
منهنجا مارو،*
منهنجا ماڻهو،
خوشحال رهن،
پاڳين جا پاڻ سلامت،
عظمت جا اهڃاڻ سلامت،
مارو مُرڪن،
چهرا چمڪن،
شال! اسان جي پڳ سلامت،
دنيا ساري، جڳ سلامت،
راڄ سلامت، پاڳ سلامت،
پورهئو، پنڌ ۽ ماڳ سلامت،
ڌرتي ماءُ! او ڌرتي ماءُ!
شل! نه لڳني ڪرسو واءُ
اسين ٻچڙا آدم شاهه جا،
اسين فقير ميان نصير جا،
تنهنجي جهولي ۾ جهُلون،
پلجون، نپجون،
وڌون ويجهون!
چنو الله توهار!
اچو ته شهيدن جي رت جي،
ساک کڻون،
اسين اولاد آدم شاهه جو،
وچن ڪريون!
چنو الله توهار!
(مرتب: عبدالله خان مگسي)

"آزي" جو مستعمل متن

• آزي آکينديءَ هون- الله رسول دئي اڳئون
پنجتن پاڪ دئي اڳئون
شاهه ويران، حضرت ميران جونپوري دئي اڳئون
اسان آزي اکينديءَ هون وليين شهيدين دئي اڳئون
مرشد ميان حضرت آدم شاهه عباسي ڪلهوڙا- فقر دئي دائري
دا لوڙها،
جيوئي مرشد- تون آزي تي راضي ٿي!
صدقي ميان محمد دائود دئي
صدقي ميان محمد الياس دئي
صدقي سڄڻي شهيد ميان شاهل محمد دئي
صدقي نر نصير محمد- وڏي دا ولي، لکين دا ڏاتار،
شيءِ والين دي شيءِ ٿيوئي
آکو فقير: "الله توهار"!
• اسان آزي اکينديءَ هون شهيد ميان دين محمد طريل
جيکو سڄڻي ساجهر سويل،
آزي اکينديءَ هون بزرگين، وليين، شهيدين دئي اڳئون
مرشدا!... تون آزي تي راضي ٿي!
اسان آزي اکينديءَ هون حضرت ميان يارمحمد سائين دئي
آزي اکينديءَ هون ميان ميرمحمد دئي اڳئون
آزي اکينديءَ هون ميان شاهه حسن ڪوچي دا والي
وجي نه ڪوئي سوالي خالي
آزي اکينديءَ هون صدقي ميان نورمحمد دئي
آزي اکينديءَ هون ميان مراد ياب دئي
آزي اکينديءَ هون ميان غلام شاهه گل دئي اڳئون
جنهن دا سنڌ سري وچ سرها هل
آزي اکينديءَ هون شهيد ميان سرفراز دئي
آزي اکينديءَ هون شهيد ميان غلام نبي دئي
آزي اکينديءَ هون ميان عبدالنبي دئي اڳئون
مرشد چڙهي ڪمان
رُڪ دا گهوڙا، لوها لغام!
شيءِ والين دي شيءِ ٿيوئي
سڀ مل فقير آکو: "الله توهار"!
• جيوئي مرشد ڪالي ڪتي- اڄي ٻچي دي پارت هو وني جيوئي
مرشدا!
مٽي، ديگ، ٻني- تيڏي ساوي سير هووني
فقيرين دا ٻول سراڻ هووني
مرشدا!... اڳ سونهان، پٺ پاڪر ڪرين!
ڏاڪي سڳي ڪون مُهت مانُ ملي
عزت عظمت تي شان ملي!
آکو فقير: "الله توهار!"

• آئو ته جهولي جهلون ڏٿي دئي در،
مولا، شل سنڌ سري ڪون آباد ڪرين،
هر جنجل پريشاني ڪون معاف ڪرين
ميڏي مارو ميڏي سانگي ڪون آباد ڪرين
مارو مرڪن، ڇمري ڇمڪن
شال اسان ڏي پڳ سلامت
پورهيا پنڌ ماگ سلامت
دنيا ساري جڳ سلامت
اي ذرتي امڙ!.... لڳي نه تيڪون ڪوسا واءُ
اسين اولاد شهيد ميان آدم شاهه دئي
اسين فقير مرشد ميان نصيرمحمد ڳاڙهي والي،
سڄڻي ساڙهي والي، بڳي ٿٻي والي دا،
انهين دي جهولي مين جهلون
اهندي اڳڻ تي پلجون
وڌون، نپجون
سڀ فقير آکو: "الله توهار!"
• آزي اکينديءَ هون
مرشدا!... تون آزي تي راضي ٿي!
شيءِ والين دي شيءِ ٿيوئي
صدقي شاهه ڳاجي- ڏونڪ دا ڏئي
صدقي شاهه ڪودڙيا
صدقي شاهه عنايت ڏندو
صدقي شاهه پنجي سلطان دئي، ڪرڪ ڪرير نه ڪرين
ڪکي دي ڪاري، دي پارت هووئي
ڇايا بار توڙ نپاوين
ادلي گدلي تيڏي فقير، سنئين!
اسان تيڏي در عرض ڪرينديءَ هين
تون الله ءِ پاڪ رسول دئي در تي سوال اگهاء
مرشدا!.... تون حئي ڪامل آهين!
صدقي سوا لک فقرا دئي .... راضي ٿي.
• چڙي چانڊني، ڪک پن دا خير.....!
هندو مسلم سک دا خير....!
مرشدا!.... سڏ نال گڏ ٿي!
چڙهي ڪمان:
"مرشد آيا.... راضي ٿيا!"
"آزي منظور... مدد يا رسول!"
"مرشد آيا... ڪل مليا!"
فقير مبارڪان-
"الله توهار"!.... "الله توهار"!
[مرتب: ميان اميربخش خان ڪلهوڙو]

ماخذ

(۱) "تاريخ سنڌ" (ڪلهوڙا دور)، غلام رسول مهر، سنڌي ادبي بورڊ.
(۲) "خدا يارخاني ميان سرفراز خان عباسي"، مرزا عباس علي بيگ، سنڌالاجي.
(۳) "جنت السنڌ"، مولائي شيدائي.
(۴) "تمدن سنڌ"، مولائي شيدائي.
(۵) "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"، پروفيسر عبدالله مگسي.
(٦) "جان جان هئي جيئري"، پروفيسر عبدالله مگسي.
(۷) "مهدوي تحريڪ ڪان ميانوال تحريڪ تائين"، ڊاڪٽر لياقت مگسي (روزانه "جاڳو")
(۸) "ڳاڙهي: تاريخ جو وسريل ورق"، ڊاڪٽر لياقت مگسي (روزانه "جاڳو").
(۹) "سنڌ جي آزاديءَ جو امام- ميان نصيرمحمد ڪلهوڙو"، محمد ملوڪ لنڊ (ماهور "پورب" ڪراچي)
(۱۰) "سنڌ جي آزاديءَ جو علمبردار- ميان يارمحمد ڪلهوڙو"، ڊاڪٽر لياقت مگسي.
(۱۱) "واليءِ سنڌ- ميان نورمحمد ڪلهوڙو"، مرتب: ڊاڪٽر محمد لائق زرداري.
(۱۲) "تاريخ سنڌ"، (انگريزي ۾) مرزا قليچ بيگ.
(۱۳) "تحفة الڪرام"، قانع.
(۱۴) "لب تاريخ سنڌ"، خداداد خان.

"ڳاڙهي" جي قبرستان ۾ ميان نصيرمحمد جي گهروارين جي مزارن تي لڳل ڪتبا

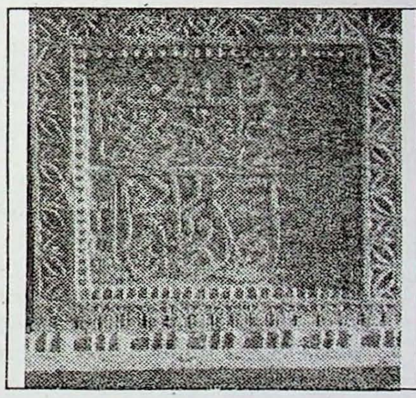

تاريخ رحلت مرحومه بيبي بهائتي
يڪ هزار و يڪ صد و يارده سال
(۱۱۱۱هه)

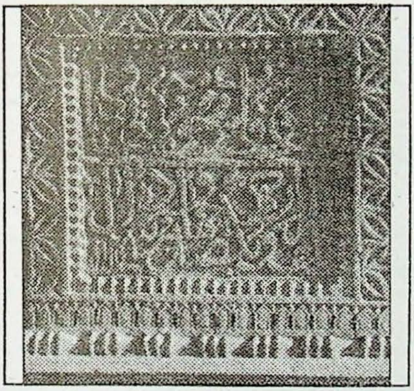

تاريخ وفات مرحومه بيبي جادو
يڪ هزار و يڪ صد و چهارده سال
(۱۱۱۴هه)

(تحقيق ۽ تصويرون: ميان اميربخش خان ڪلهوڙو، خانپور)

سائل پيرزادو

گيت گلن جا هارَ هٿن ۾

(ميرمحمد پيرزادي جي گيتن جو فني ۽ فڪري جائزو)

انسان جي پيدائشي طور اها فطرت رهي آهي تہ هو يڪسانيت مان بيزار ٿي پوندو آهي ۽ وقت بہ وقت ڪا نئين ڳالهہ. نئون لب لهجو. نئون رشتو ناتو يا نوان نظارا وغيره ڏسڻ جو عادي آهي. شايد انهيءَ جي ان پيدائشي فطرت جي ڪري ئي خدا تعاليٰ هن ڪائنات ۾ نت نت نيون ڳالهيون پيدا ڪيون آهن. جيئن هڪ سال ۾ ڇهن موسمن جو نمونو. انهن موسمن ۾ جهڙن. بادلن. مينهن. مختلف وڻن ۽ ٻوٽن جو ڦوٽهڙو ٿيندو آهي، جنهن سان فضا ۾ نواڻ پيدا ٿيندي آهي. ان ڪان مختلف موسمن جي گلن ۽ ٻوٽن جي نئين سر چاهنا ۽ تازي خواهش پيدا ٿيندي آهي. جيڪو پابند هوندو آهي، سو آزاد تي رشڪ ڪندو آهي، تہ آزاد وري پابند کي خوش سمجهندو آهي. ان ئي طبيعت جي ڪري ڪي ڪي جينيس (عبقري) انسان تخليقڪار بڻجي پوندا آهن، ڇو تہ هو موجوده ماحول مان بيزار ۽ ان ڪان بهتر جي تلاش ۾ هوندي پنهنجي فن رستي ماڻهن جا مزاج پڻ نواڻ پسند بڻائيندا آهن.

ان سڀ جي باوجود جيڪا ڳالهہ يڪسان ۽ هڪجهڙي پسند ڪئي ٿي وڃي ۽ جنهن سان ڪنهن جو بہ اختلاف نٿو ٿي سگهي ۽ جنهن ڪان اڄ ڏينهن تائين بني نوع انسان ڪڏهن بہ بيزار نہ ٿيو آهي، سا آهي "جمالياتي حس يا ڪيفيت" (Aesthatic Sense)، جنهن جي ادراڪ جو ڪنهن ڪنهن کي شعور بہ هوندو آهي، پر ڪي لاشعوري طور بہ ان ۾ محو رهندا آهن ۽ حظ حاصل ڪندا رهندا آهن. اها جمالياتي ڪيفيت يا حس جنهن تي جيتري شدت سان اثرانداز ٿيندي، اوترو اهو ماڻهو حساس ليکيو ويندو. هڪ طرف انسان جو ٿوري ئي "جمالياتي ڪيفيت ڪان شديد متاثر ٿيڻ وارو لاڙو هوندو آهي تہ ٻئي طرف ان جمالياتي ڪيفيت جي ڏاڪي بہ ڏاڪي ترقي ٿيندي آهي ۽ ان جي مٿانهين سطح خودشناسائيءَ ۽ آخرڪار خداشناسائيءَ جي سطح بہ ماڻي ويندي آهي. اهوئي سبب آهي جو تصوف جي پوئلڳن وٽ بہ پهرين منزل "جمالياتي ڪيفيت" ماڻڻ واري هوندي آهي. ۽ آخر ۾ ان سموري جماليات جي ذريعي طور ذات الاهيءَ کي ڄاڻايو ويندو آهي. جنهن جو بنياد قرآن پاڪ جي ان آيت کي بڻايو ويندو آهي تہ: "الله جميل و يحب الجمال" (يعني "الله تعاليٰ حسين آهي ۽ حسن کي پسند ڪري ٿو.") جيئن شاهہ عبداللطيف ڀٽائي عليہ رحمت چيو آهي تہ:

سونهن وڃايم سومرا، ميرو منهن ٿيوم،
وڃڻ تت پيوم، جت هلڻ ناهہ حسن ريءَ.

ان سونهن جو احساس وجداني بہ آهي تہ مادياتي بہ آهي. خاص طور تي مادياتي احساس. انساني محسوساتي حس رستي پوندو آهي. ۽ وجداني اثر طبيعت جي حساب سان اندر مان جذبن کي ڇيڙي ۽ انسان جي وجداني ڪيفيت جي ترتيب ڪندو آهي. بر ان جي بہ حصول جا رستا سڀ جا سڀ مادياتي ٿيندا آهن. مثلاً: انساني باهمي رشتا ۽ ناتا. ماڻهن جي من جون موسمن آهر پاوناڻون. گلن ڦلن ٻوٽن جي ڦوٽهڙي کي ڏسندي سڪون واري ڪيفيت طاري ٿيڻ وغيره. اهي سڀ ان جمالياتي ڪيفيت کي وجداني طور تي اڀارڻ جا ذريعا آهن. هن سماج ۾ رهندڙ انيڪ انسان پنهنجي پيٽ گذر ۽ ٻين سماجي ضرورتن جي پورائي جي گهاٽي ۾ رات ڏينهن پيڙجي رهيا آهن ۽ هڪ لمحي لاءِ بہ انهن کي ايتري فرصت

ناهي تـ بهار جي بوندن مان مزو ماڻي سگهن، يا چيٽ جي چانڊوڪيءَ جي تذڪار محسوس ڪري سگهن. هنن ڪڏهن بـ سرءَ جي سانجهيءَ جي تماشائي ڇيت لاءِ تـ ڏٺي آهي. ڪنهن وڇوڙي ۾ ڪنيل تذا ساهه ۽ شوڪارا يا ڪنهن جي ورهـ ۾ ڪيل ورلاپن ڪان وٺي جهيڻين جهونگارن تائين هنن ڪجهه بـ محسوس نـ ڪيو آهي، تـ ان هنڌ تي انهن جو پورو پورو اثر قبول ڪندڙن انهن سين ڪي هوبهو ۽ جيئن جو تيئن پنهنجي فني تخليقن ۾ آندو تـ جيئن انهن ڪي بيهر رائج ڪري. عام ماڻهن کي هڪ دفعو بيهر موقعو فراهم ڪن تـ آهي انهن مان بلڪل ائين ٿي ۽ اوترو مزو ماڻين. جيترو ان فنڪار، تخليقڪار، شاعر يا مصور محسوس ڪيو هو. اگر اهو ساڳيو اثر پڙهندڙ، ڏسندڙ، پڙهندڙ يا محسوس ڪندڙ تي پيو تـ گويا ان فنڪار کي سندس پورهئي جو صحيح معنيٰ ۾ اجورو ملي ويو، نـ تـ ٻيءَ صورت ۾ ان جي سچي محنت ٿي اجائي وئي.

١٩٢٠ع وارو عرصو سنڌ ۾ غزل جي اوج وارو عرصو هو، پر بدقسمتيءَ سان غزل کي ان وقت اهي شاعر مليا، جيڪي بلڪل لڪير جا فقير هئا. جن غزل جي ٽيڪنڪ کي تـ نهيو، پر ان ۾ ڪم ايندڙ ماحول ۽ پيش ٿيندڙ بوليءَ کي بـ ايراني رنگ ڍنگ ۾ پيش ڪرڻ جي غلطي ڪئي. ان وقت جا سنڌي شاعر پرائيءَ نقاليءَ ۾هڪ ٻئي کان گوءِ کڻندا رهيا. علم عروض جي اچڻ سان گل ۽ بلبل، شمع ۽ پرواني، جام ۽ صراحيءَ، شراب ۽ شباب، چشم آهو، غنچهٔ دهن جهڙيون تشبيهون ۽ روايتون بـ شاعريءَ ۾داخل ٿي ويون ۽ سنڌي شاعريءَ مان ايراني شراب جي بوءِ اچڻ لڳي.

انگريزن جي دور جي پوئين اڌ يعني ويهينءَ صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي بعد سنڌ جي هڪ سچاڻ شاعر ڪشنچند "بيوس" محسوس ڪيو تـ اسان جي شاعري ۽ اسان جي تهذيب، اسان جي روايتن ۽ عام ماڻهن کان پري ٿيندي پئي وڃي، جنهنڪري پنهنجي تهذيب، ثقافت ۽ بوليءَ کي وڏو ڇيهو رسي رهيو آهي. ان ڪري هن عروضي قاعدن کي ڪجهه سادو بڻايو ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جي روايتن کي بيهر زنده ڪيو ۽ پنهنجي شاعريءَ کي "چند رچنا" تي رچڻ شروع ڪيو. جنهنڪري اسان جي شاعريءَ کي ڌارين تشبيهن ۽ ڌارئي ماحول کان آجپو نصيب ٿيو ۽ ديسي تشبيهن ۽ ديسي ماحول جو استعمال شروع ٿيو.

ان عرصي ۾ علم عروض جي پابندين ۽ غزل جي مصنوعيت واري ماحول کان تنگ اچي ماڻهن ۾ معصوميت، فطري ماحول ۽ سادي ادائگيءَ لاءِ چاهه پيدا ٿيو، جنهن هڪ دفعو وري ڪلاسيڪي صنفن دوهي، بيت، وائيءَ ۽ ڪافيءَ کي واپس سنڌي شاعريءَ ۾ آڻڻ جون ڪوششون شروع ڪرايون، تـ ٻئي طرف انهن جي ماحول، ادائگي، ڪردارن جي معصوميت ۽ سادي پيرايي وغيره جي هڪجهڙائيءَ ۽ عورتاڻي روپ ۾ آلاپڻ سبب "گيت" کي سنڌي ادب ۾ جاءِ تـ ڇا ڏني، ڇڻ تـ شاعريءَ جي بند ٿيل واهڙ جو مُنڍ کُلي پيو ۽ آهي بيٺل واهڙ وهي هليا. ڪشنچند "بيوس" کان وٺي "بلبل" کوروائيءَ تائين انڪل پنجاهي کن اهڙا شاعر آهن، جن نـ رڳو گيت لکيا، پر انهن جي گهاڙيٽي، اسلوب، مواد ۽ پيرايي وغيره ۾خاص تجربا پڻ ڪيا، جن ۾ هوندراج دکايل، ڪيئلداس فاني، هري دلگير، لطف الله بدوي، عبدالڪريم گدائي، شيخ اياز، نارائڻ شيام، نياز همايوني، شيخ عبدالرزاق راز، تنوير عباسي، بردو سنڌي، گووردن ڀارتي، شاهنواز شاهه عارف المولي، شمشير الحيدري، ڪمل کيولراماڻي پياسي، سروپچندر شاد، بشير موريائي، قيوم طراز، بلاول پرديسي، منظور نقوي، عبدالجبار جوڻيجو، محسن ڪڪڙائي، احمد خان مصرائي، استاد بخاري، ذوالفقار راشدي، موتي پرڪاش، ڪرشن راهي، رحيم بخش قمر، تاج بلوچ، قمر شهباز، امداد حسيني، آثم ناٿنشاهي، الطاف عباسي، فتاح ملڪ، غلام حسين رنگريز، راشد مورائي، تاجل بيوس، ناشاد، ميرمحمد پيرزادو، انور پيرزادو، مسرور پنائي، اطهر منگي، اياز گل، نصير مرزا، مختيارملڪ، تاج جويو، مانيٽو اونو وغيره اچي وڃن ٿا.

گيت جو منفرد رنگ ۽ گهاڙيٽو، جنهن ۾ آهو بيت، وائي، دوهي ۽ ڪافيءَ کان علحده ۽ الڳ ٿلڳ ٿي بيهي ٿو، ان متعلق ڪيتريون ئي وصفون ۽ تفصيل آيل آهن. پر اسان هتي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي "گيت" متعلق راءِ ڏيڻ ضروري سمجهون ٿا: "جڏهن کان انسانن ۾ پيار جو جذبو پيدا ٿيو ته منجهن محبتن جون پچارون پيون ۽ ورهه وارن وچوڙي ۾ گيت ذريعي پنهنجن جذبن ۽ احساسن جو ذڪر ڪيو. جڏهن مندون موٽيون، واهوندا وريا يا سانوڻ جي ڪنوڻ ٿي ته پرديس ويل سڄڻن جون صحبتون ساري، سڪ مان انهن لاءِ گيت چيائون. جڏهن ڪان شاديون ۽ محفلون شروع ٿيون ته خوشيءَ جا گيت ڳايائون، ته ڪي گيت وري ماحول جي ڪن اهم واقعن ۽ حادثن کان متاثر ٿي جوڙيائون." (لوڪ گيت: مقدمو، ص ١).

"تنڌي ڪند ۾دنيا جي بين سيني ملڪن جي ابتڙ امن ۽ سڪون جي زندگي وڏيڪ بسر پئي ٿي آهي. هتان جي حاڪمن تي ٻين ملڪن جي هاڪارن ضرور حملا پئي ڪيا آهن. پر مقامي ماڻهو پاڻ ۾ عربن جيان رتوڇاڻ ڪري ڪونه وڙهندا هئا ۽ نه ئي يورپ وانگر هتان جي رياستن جي وچ ۾ خوني جنگيون ئي ٿينديون رهيون آهن. نتيجي ۾ هتان جي مفڪرن، جنهن فلسفي جو بنياد وڌو، ان ۾ انساني قتل ته پري رهيو، پر ڪنهن جيت جنٽي ڪي به مارڻ جي سختيءَ سان منع ٿيل هئي. ان اهنسا جي نظريي ايتري ته وسعت اختيار ڪئي، جو مک ۽ مڇر ڪي مارڻ به ڏوهه سڏيو ويو. ظاهر آهي ته جنهن سرزمين تي انساني زندگي اهڙي سڪون ۽ اطمينان جي هندورن ۾ لڏندي رهي هجي، اتي جي رهاڪن جو سمورو ڌيان گهرو ماحول ۽ عورتن جي محبت طرف ضرور راغب رهيو هوندو. راجپوتن ۽ ان قسم جي هڪ ٻن فوجي قبيلن کان سواءِ هندوستان جي وسيع سرزمين جي ٻي انت آبادي سارو ڏينهن نيري اُپ هيٺان عورتن جي مٺڙن گيتن جي گونج ۾ پوک ۽ لابارا ڪندي رهي ۽ سندس راتيون امن ۽ آرام جي فضا ۾ سهاڳڻين جي رسيلين لولين سان مڌر ۽ راحت پريون بڻيون رهيون." (ابوسعيد بزمي "هندي ڪي عشقيه شاعري" نگار لکنو، هندي شاعري نمبر١، صفحو ٦٩).

اهڙي سازگار ماحول ۾ "گيت" کي نپجڻ ۽ پلجڻ جو سؤ سيڪڙو صحيح ماحول مليو. اقتصادي نظامن تحت، مردن جو ديس کان گهڻو دور هليو وڃڻ ۽ پوئتي سندن ونين ۽ سينڌين جا انهن جي سڪ ۽ محبت ۾ ڪيل ورلاپ، جهونگارون، آلاپ، ڪانگن کي ڪرنشون ۽ پکين رستي پيغامن موڪلڻ جا جتن ڪرڻ، هڪ طرف ان مخصوص معاشي جوڙجڪ جو اڻٽٽ حصو هئا ته ٻئي طرف نبل نارين جي سماجي پابندين جي باوجود ناگهاني فطري محبت واري جذبي جي شدت هئي، جيڪا جتي لڙڪن رستي اظهاربي هئي، سڏڪن رستي پاليبي هئي، تڏن ساهن ۽ شوڪارن رستي ظاهر ٿيندي هئي، تِتي ان جو چٽو ۽ کرو اظهار "گيت" جي ئي صورت ۾ ٿي سگهندو هو. ان ڪري گيت جي صنف جي وضاحت ۾ تاج جويي، پنهنجي ايم.اي.سنڌيءَ لاءِ لکيل مونوگراف "سنڌي گيت" جي صفحي ٧ تي لکيو آهي ته: "گيت ۾ نازڪ ۽ نفيس جذبا، منٺي، سپاجهي، سادي ۽ سلوڻيءَ ٻوليءَ ۾ بيان ڪيا ويندا آهن. وچوڙي جا وِدَ، پريٽ لاءِ پڪارون، ساروڻيون ۽ سور، وصل جي اميد، گيت جا اصل عنوان آهن. ٿورن لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته عورت طرفان پنهنجي محبوب جي ياد ۾ اوسيئڙا ڪرڻ، برهه جي باهه ۾ پچڻ، محبوب جي ماٽن ۽ نازن سان گهايل ٿيڻ، محبوب کي ملڻ لاءِ منٿون ۽ آزيون ڪرڻ، سندس ياد کي زندگيءَ جو سرمايو سمجهڻ ۽ اهڙن ٻين جذبن جو منظوم صورت ۾ اظهار ڪرڻ، "گيت" جو پيو نالو آهي."

اهڙيءَ ريت "گيت" بابت جُڙيل راءِ جي پنيرائيءَ ۾محترم رسول بخش پليجي جي راءِ به سند طور پيش ڪري سگهجي ٿي: "جڏهن جڏهن ڪا آس ڪر موڙي اٿي ٿي، ڪو سُور سنگ ڪيي ٿو، ڪا اڪ آلي ٿئي ٿي، تڏهن انسان جي دل ڪجهه چوڻ چاهي ٿي، ڪجهه ڳائڻ چاهي ٿي. انسان جا سڀ کان نرم ۽ سڀ کان نازڪ احساس "گيت" ۾ ئي سمايل آهن." ("اياز جا گيت." ماهنامه "روح رهاڻ"، سيپٽمبر ١٩٦٦ع.)

نکار پاڪستان "جديد اردو شاعري ۾ گيت ڪي روايت" مقالي جي صفحي ٢٦٨-٦٩ تي گيت جي اردو شاعريءَ ۾ داخل ٿيڻ جا سبب ۽ نوس دليل ڏنا آهن. ان مان چند سٽون هتي ڏجن ٿيون. جيڪي گيت جي سرجڻ، اسرڻ ۽ نسرڻ جا فطري جواز پيش ڪن ٿيون ۽ جن منجهان هن صنف لاءِ سنڌ ۾ بہ سازگار حالتن ۽ ماحول جو اندازو ٿي وڃي ٿو: "جديد اردو شاعريءَ جي اڪثر شاعرن وٽ غزل ۽ نظم سان گڏ گيت جا سانچا برابر تيار ٿي رهيا آهن ۽ اُن ۾ عظمت الله خان جي تحريڪ عام ڏسجي ٿي. بحرن جي وسعت، لفظن جو رس، اسلوب جي نواڻ، رديف ۽ قافئي کان بغاوت، مطلب تہ هن ظاهري بي ساختگيءَ ۽ چڙواڳيءَ جي دؤر ۾ شاعر حسن جا بيا پهلو تلاش ڪري رهيا آهن. جن ۾ ٽئگوريت بہ آهي تہ مغربيت بہ موجوده دؤر جي اردو گيتڪار شاعرن مان ڪيترن وٽ جوش جي شاعريءَ وارو پروپيگندائي اثر موجود آهي. مطلب تہ اڄ بہ گيت جا موضوع ڪن ٿورن نون کان سواءِ اهي ئي آهن. جيڪي نظير اڪبرآباديءَ ۽ عظمت الله خان وٽ ملن ٿا. حسن ۽ عشق جا ڪرشما، قلبي احساس، موسم جون رنگينيون، زندگيءَ جون ترجمانيون، بيان جا اسلوب ۽ ادائگيءَ جون طرزون، نظير ۽ عظمت الله خان جي سهاري وري اڀري ويا آهن. جتان غزل انهن کي ڇڏي جدا ٿيو. گيت جو ماحول نج هندوستاني آهي ۽ هندوستاني سماج جي عڪاسي ڪري ٿو. فرق رڳو اهو آهي تہ گيت، گهرو گيتن کان وڌيڪ پختا معلوم ٿين ٿا.

ساڳيءَ طرح سنڌي ادب ۾ موجوده گيت بہ غزل جيان اسان جي پنهنجي صنف نہ آهي. سنڌيءَ جي شاعرن ڪجهہ هنديءَ تہ ڪجهہ اردو شاعريءَ کان اثر وٺي جديد سنڌي شاعريءَ ۾ گيت کي مروج ڪيو. گيت کي اسان جي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ هڪدم جاءِ ان ڪري ڏني، جو اهو هڪ تہ اسان جي لوڪ گيت سان ملندڙ جلندڙ هو، ٻيو تہ اسان جي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جي مزاج سان نهايت نهڪندڙ ۽ پچندڙ هو. اُن جو ماحول ۽ پس منظر مشرقي ۽ خالص هندوستاني هو. سنڌ ۽ هند صدين کان وٺي هڪ ٻئي کي تهذيبي رشتن ۾ ويجها پئي رهيا آهن. اِن ڪري اُتان جي ماحول ۽ تهذيب ۾ ڪا خاص اوپرائپ (سواءِ ڪن قومي روايتن جي) نہ آهي. ان ڪري اسان جي شاعرن، گيت کي هڪدم قبولي، اُن ۾ وڌيڪ تجربا ڪرڻ شروع ڪيا.

شيخ اياز شيخ راز جي شعري مجموعي "اصنام خياليءَ" جي مقدمي ۾ صفحي "د" تي ان راءِ جو اظهار هيئن ڪيو آهي: "گيت، بيت ۽ وائيءَ وانگر هڪ اهڙي هڪ صنف آهي، جنهن ۾ اسان کي پنهنجو ماحول ۽ مقامي رنگ نظر آيو. بيت ۽ وايون تہ اسان جون پنهنجون نج سنڌي صنفون آهن، پر گيت هندوستاني صنف آهي، ۽ اها صنف نندي ڪنڌ جي ٻين ٻولين ۾ سنڌيءَ وانگر پنهنجي شاعريءَ ۾ داخل ڪري ورتي آهي. سنڌيءَ ۾ پهريان گيت ڪشنچند "بيوس" لکيا، جيتوڻيڪ انهن جو ڳاڻاٽو گهٽ آهي."

گيت، جنهن جو روح "جمالياتي ڪيفيت" آهي، اُن جو مواد ڪنهن ٻيءَ صنف جي صورت ۾ سنڌ ۾ اڳي ئي موجود هو، جيڪو تحت اللفظ ۾ بہ پڙهيو ويندو هو تہ لکيل صورت ۾ بہ پڙهيو ويندو هو، تہ لولين، واين، ڪافين ۽ بيتن (دوهن، دوهيڙن يا ڏوهيڙن) جي انداز ۾ ڳائجندي بہ ٻڌو ويندو هو. ان سان سنڌي ماڻهن جو ڪن رس توڙي من رس ملي هڪ ٿي ويو هو، جو تہ هتان جي صدين پراڻي شاعريءَ ۾ ڇيو ويو هو تہ:

ڪنز، قدوري، قافيا، پڙهيو پئي پڙهيوم،
پر سو گس ٻيو ڪو، جنهن سان پرين لڌوم.
(قاضي قاضن)

پيئي جا پريات، سا ماڪ مَ پانيو ماڻهئو،
روئي ڇڙي رات، ڏسي ڏکوين کي.
(مخدوم نوح)

پاٽياريءَ سر ٻھڙو، جز تي پکي جيئن،
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.
(شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو)
ڍول نہ ڪٽي ٻانهڙي، ٻرهہ مَ ڪٽي پانڌ.
آءُ پنهنجو ڪانڌ، لوڪان لڪي رانئيان.
(شاهه عبداللطيف ڀٽائي)
واحد وسائيج، دردونديءَ جو ديس،
پرين جي پرديس، آئي ايندم اوڏڙا.
(سچل سرمست)

آءُ وسندڙي مينهن الا، لا،
لالڻ لاءِ نہ ڏينهڙا!
ڪاند نپوڙيس ڪپڙا، مانگ پچايس مينهن، الا، لا،
لالڻ لاءِ نہ ڏينهڙا!
پي پي پپيهو پيو ڪري، مون تن اندر ۾ تيئن الا، لا،
لالڻ لاءِ نہ ڏينهڙا!
قاسم مند ملهار جي، توريءَ ڪنيان ڪيئن الا، لا،
لالڻ لاءِ نہ ڏينهڙا!
(خليفو نبي بخش لغاري)
پريتم مت پرديس پڌاريو،
رت هئي ساون ڪي سانوريا!
(مصري شاهه)

اناهہ روايتي دؤر ۾ بہ قاضي قاضن چيو تہ پرينءَ جو لهڻ، جيڪو زندگيءَ جو مول مقصد آهي، سو ڪنز، قدوريءَ ۽ قافئي جي علم ۾ ماهر ٿيڻ سان بہ نٿو ملي، پر اُن جي لهڻ جو گس اجا ڪو پيو آهي، تہ سنڌ جي وسيع عوامي پسمنظر جي دردن جي ڪرب ۾ رات بہ روئي پئي آهي، جنهن جا لڙڪ اسان ماڪ جي صورت ۾ ڏسي رهيا آهيون. اهڙن لوڪ دردن جي نمائندگي ايترين مختصر ھن سٽن ۾ ڪرڻ مشڪل نہ، پر ناممڪن آهي تہ دنيا ۾ جي عظيم شاعراڻي ورثي ۾ اهڙي تشبيهہ ڪا ورلي ملندي تہ: "پاٽياريءَ سر ٻھڙو، جر تي پکي جيئن." اها بہ اسان جي ڪلاسيڪي شاعراڻي ورثي جي هڪ نشاني آهي ۽ دنيا ۾ جي عظيم ترين شاعر ۽ ڪائناتي رازن ۽ رمزن جي عظيم پارکو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جون هي سٽون نہ رڳو هڪ منظر چٽين ٿيون، پر ان منظر جي ڪري اپرندڙ احساس ڪي بہ گونگي زبان جي رستي اظهاري وٺن ٿيون:

ڍول نہ ڪٽي ٻانهڙي، ٻرهہ نہ ڪٽي پانڌ،
آءُ پنهنجو ڪانڌ، لوڪان لڪي رانئيان.

تہ اُن دردونديءَ جي دانهن تہ، "پرين جي پرديس سي آئي ايندم اوڏڙا"، انهن جي لاءِ جتن ڪرڻ ۽ بارگاهي الاهيءَ ۾

سربسجود ٿيڻ. تہ "واحد وسائيج دردونديءَ جو ديس." جو تہ اهو شرط آهي تہ جيڪڏهن هن مُند ۾ مينهن وسي پيو تہ منهنجو محبوب جيڪو پيٽ گذر ڪارڻ پرديسي بنيو آهي، اهو هن ديس ۾ واپس وري ايندو، جو وسڪاري مان هتي ئي گهڻو ڪجهہ گذران جو ذريعو بنجي پوندو. ۾ ان ڪان وڏي ڪن مينديءَ رتن هٿن جو ڪن نارنگي چِپن تائين پهچڻ جو سبب ۽ سعيو بڻ ان ڪان پوءِ ئي ٿيندو تہ انهن مينديءَ رتن هٿن ۾مٿان وقت پنهنجا نشان گهنجن جي صورت ۾ ڇڏي ۽ نارنگي چپن کي نيرو ڪري وجهي، ان ڪان اڳ ۾ ڪو اهڙو سانگ ضرور رچي، جو هو "اوڏڙا" (ويجهڙا) ٿين. ان منظر کي اصل پس منظر ۾ ڏسڻ سان خبر پوندي تہ هتي جي پراڻين صنفن، بيت، وائيءَ ۽ ڪافيءَ جي بند بند ۾ ڪيترا نہ گيت پنهان هئا. ۾ انهن کي "گيت" جي شڪل ١٩٢٠ع جي سن ۾ ڪشنچند "بيوس" پلي بعد ۾ ئي جو نہ ڏني هجي، ۾ "ڪانڌ نيوڙيس ڪپڙا.. مانگ پسايس مينهن" ۽ "پريتم مت پرديس پڌاريو، رت هئي ساون ڪي سانوريا" سٽن ۾ لکن گيتن جي پيڙا سمايل آهي. ان حساب سان "گيت" پنهنجي موجوده صورت ۾ نہ ئي سهي، ۾ مواد جي لحاظ کان اسان وٽ صدين کان رائج هو.

مٿئين پس منظر ۾ هندي، اردو ۽ سنڌيءَ جي بهترين گيتن جي پيرايي، اسلوب، گهاڙيٽي ۽ مواد کي سامهون رکي ميرمحمد پيرزادي جي تازي مجموعي "ليار نيڻن ۾ ڦنا" ۾ آيل گيتن جو جائزو وٺنداسون، ۽ ڏسنداسون تہ ميرمحمد پيرزادي گيت سان مواد، مفهوم، ادائگيءَ ۽ بيان توڙي ٻوليءَ جي لحاظ کان ڪيتري قدر نباهہ ڪيو آهي.

هر گيت پنهنجيءَ جاءِ تي ڪنهن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ڪردارن تي مشتمل هوندو آهي ۽ ان ۾ پيش ڪيل مخصوص ماحول جي لحاظ کان هڪ ننڍڙي "ڪهاڻي" آهي. ان ۾ ڏسڻو اهو آهي تہ منظر نگاري، ماحول ۽ موسم آهر آهي يا نہ؟ جيڪڏهن ان مطابق آهي تہ پوءِ ان ۾ بيان جي شدت ڪيتري رهي آهي، ان ۾ ڪردار ڪهڙي طبقي جا آهن ۽ انهن جا محسوسات ۽ محسوسات جو اظهار، انهن ڪردارن جي ذهني سطح جو آهي يا نہ؟ اهو فطري لڳي ٿو يا هٺراڏو پڙهو ان مان ظاهر ٿي پوي ٿو؟ وغيره. ان ۾ ڪم آيل ماحول ڪردارن سان ڪيترو ٺهڪندڙ آهي ۽ صنف جي حوالي سان ٻوليءَ ۽ مواد جي ڪيتري ٺهڪندڙ صورتحال آهي.

هنديءَ جي مشهور شاعر وديا پتيءَ (سنبت ١٤١٧-١٥٠٥) جيڪو ميٿليءَ ۽ هنديءَ جي ڳاڙهن گيتن جي بهترين شاعر جي حيثيت ۾ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو، ان جي هڪ گيت جو ترجمو ميراجيءَ ڪيو آهي، جيڪو مثال طور هتي پيش ڪجي ٿو:

بيت چلي هئي رات
اوڌو
بيت چلي هئي رات!
اب تڪ آئي نهين هئي راڌي، سوچ ڪي هئي يي بات!
اوڌو
بيت چلي هئي رات!
رستي مين سو دڙڪي باتين بيرن زهري نانگ
ڪوئي نہ جاني چپ ڪر بيٺا ڪون لڳائي گهات
اوڌو
بيت چلي هئي رات!

شرميلي سي ناري سهم سهم نہ جائي
اوڏو
بيت چلي هئي رات!
مين پي اڪيلا وہ پي اڪيلي دور هين دونون دور
رات ڪا انڌيرا هئي گهرا ڪالي انڌي رات
اوڏو
بيت چلي هئي رات!
شرميلي نزمل سي ناري وہ آئي وہ آئي،
اچا ڪهندي رستي مين تو در سي نهين گهبرائي،
تيري من ۾ ڪون سي شڪتي تجهڪو يهان تڪ لائي،
وديا پتي يہ بات سڄهائين. پريم ڪي شڪتي پائي!
پريم ڪي شڪتي لائي يهان تڪ، پريم ڪي هئي ڪيا بات!
اوڏو
بيت چلي هئي رات!

اهڙيءَ ريت ميرمحمد پيرزادي جي هن ڪتاب ۾ آيل گيتن ڪي ڏسبو تہ آن ۾ بہ خيال جو پرواز، بيان جي شائستگي ۽ جذبي جي معصوم ادائگي جابجا ۽ خوب ملندي، جيڪا بلڪل فطري ڏسڻ ۾ ايندي. ميرمحمد جي گيت جو هڪڙو بند ڏيان تو:

ياد جي منڊ ۾ وري
ليار نيڻن ۾ ڦٽا!
خيال ٿي پئي ڪوئيان، دس ڪڪڙن پوئيان!
اڄ بہ ويو ناٿو ٽري!
ليار نيڻن ۾ڦٽا!

منڊ اچڻ سان ڪي ٻوٽا ۽ وڻ بہ ڦٽندا آهن تہ ڪن ڦٽل وڻن ۽ ٻوٽن ۾ گل ۽ ميوا بہ ٿيندا آهن. پر يادن جون منڊون ۽ موسمون نيڻن ۾ لال لڙڪ ائين قطار در قطار آڻينديون آهن، جيئن ليارن سان جهنجهيل ڪا ٽاري نيڻن مان ڦٽي نڪتي هجي. آن منظر ۾ انتظار جي هڪ ڪيفيت آهي ۽ وقت اهو آهي تہ ڪڪڙن بہ پويان دس هنيا آهن. اجهو ڏينهن ٿيڻ وارو آهي- يعني تہ جنهن جو انتظار هو، سو اڄ بہ نہ آيو:

چانڊني اوتيل فضا آ چڻ ڍڪيو گيڙو لباس،
رات جي راڻيءَ سندو پي ماڪ ۾ وهنتل آ واس،
چاندني ڪا رات ڍلندي آ جہ ڌهن،
ياد ايندو آن تڏهن!

انتظار جي ڪيفيت کي هن گيت ۾ پنهنجي پوري عروج تي ڏيکاريو ويو آهي، جنهن ۾ چانڊوڪيءَ جي هلڪي هئڊي ۽ ڪير جهڙي اڇي روشنيءَ کي ڳڌائي، هلڪي گيڙوءَ رنگ سان مشابهت ڏيئي، جيڪا منظر جي اصليت بيهاري

ويئي آهي. سا مصوريءَ جو هڪ شاهڪار بنجي پيئي آهي ۽ اُن ۾ رات جي راڻيءَ جي سڳند ملي اُن کي معطر ڪري ڇڏيو آهي. جيڪا خنڪ بہ آهي تہ تڏڙي آڏيءَ ڪان پوءِ واري سمي جي رات خودبخود ڪا ياد تازي ڪري ڇڏي ٿي.

ڇڏي چنڊ چاهت وڏائي ڇـــري،
وڃي دل بہ وڻ سان ڏئي ۾ ٻري،
جڏهن چانڊني رات آهي ڏلي، تڏهن ڪا تہ سڏڪي پئي دل جلي،
انهيءَ جا اوڀارا اچن ٿا پيا!

هتي انتظار واريءَ ڪيفيت جو ڏگهو ڻيڻ يا دير ڪرڻ ۽ ميڻ بتيءَ، لالٽين يا ڏيئي جي وَٽ سان گڏ دل جو بہ ٻري وڃڻ ڏيکاريل آهي ۽ اها چانڊوڪي رات بہ جڏهن پنهنجي مڪمل رعنائين سميت پنهنجي انجام جي طرف وڃي ٿي.تہ پوءِ انتظار ڪندڙ ڏک جي شدت ڪان سـڏڪي پوي ٿو. جنهن ڪيفيت جا اوڀارا محسوس ڪندي شاعر اُن ساريءَ ڪيفيت کي گيت ۾ سمائي بيان ڪيو. ڇڻ تہ خود پڙهندڙ بہ. نہ رڳو اُن کي اکين سان ڏسي رهيو آهي، پر اُن جي پيڙا کي پڻ محسوس ڪري رهيو آهي.

اهڙيءَ طرح هنديءَ جي جڳ مشهور شاعره ميران ٻائي (سنبت ۴ ۱۵۰-۳ ۱۶۰) راجستان جي هئي. هن جا صوفياڻا گيت زبان جي لحاظ ڪان سادا. فن ۽ اثر وارا آهن. اهي عقيدتن سان نہ. پر محبت جي احساسن سان ڀريا پيا آهن. مثال طور:

تـــُـمري ڪـــارڻ ســـپ ســـڪ ڇوڙيـــا،
اب موهـــــي ڪيـــــون ترســـــاوو!
برهـــــہ بٿـــــا لاگـــــي اُر انــــدر،
ســـو تـــم آ ڪـــني بجهــــائو!
ميـــرا داســـي جنـــم جنـــم ڪـــي،
انــــگ ســــي انــــگ لگــــائو!
مائـــي ميـــن تـــو ليئـــو رميئـــو مـــول!

ڪوئي ڪهي ڪارو. ڪوئي ڪهي گـر
ميـــن ليئــــو هئـــي آنکهيـــن ڪـــول!

ڪوئي ڪهي هلڪا. ڪوئي ڪهي ڀاري،
ليئـــو هئـــي تــــارازو تـــول،

تـــن جـــا گهنـــا. ميـــن ســـب دينـــا،
ديئـــو هئـــي دل ڪـــو ڪـــول!

ميـــرا ڪـــا هئـــي ايـــڪ گـــردڙ،
يــهي هئـي مــائـي ميـــرا قــول!

هنن ٻولن ۾ سادي ٻولي، عورتاڻن جذبن سان جهنجهيل ڏسڻ ۾ ايندي. ڪٿي سڪن ڇڏڻ جا ڏوراپا ته ڪٿي اندر ۾ باهه جي ٻنن ٻرڻ جي ڳالهه. ۽ پوءِ هڪ ٿي صدا ته: "انگ سي انگ لڳائو". بلڪل واضح ڏسڻ ۾ ايندو ته ڪٿي به اهو ٻڌائڻ جي ڪوشش نه آهي ته هو نڪو گورو آهي نڪو ڪارو، نڪو هلڪو آهي نه ئي ڳورو. جنهن لاءِ تن ۽ من جا ڳهڻا (سينگار) به گهوري ڇڏجن. منهنجو ته اهو ۽ فقط اهو ئي آهي. جيڪو انهن وصفن سان سَجيل آهي.

مير محمد پيرزادي جي هڪ گيت جو بند آهي ته:

ڪانڌ ڪتيءَ جي جهرٽي ٻڌندي چوليون ڪاڏيون،

پر نه پڳو هو،

اڀ اڱڻ تي،

لڪجي پيو هو،

جهانجهه وڄائي!

عڪس ڪتيءَ سان پاڪر پائي-

من لڀائي!

زمين تي پاٽيءَ جو جهرٽو آهي ۽ اڻ ڪٿ مفاصلي تي ڪتي ٽڙي بيٺي آهي. اُن ڏانهن مسلسل اڀ ۾ نهاري جهرٽو چڻ ته متانئس عاشق ٿي پيو آهي ته ڪتي به چڻ ته ڪيس پاڻ ڏانهن سڏي رهي آهي. هو (جهرٽو) چوليون ماري ان ڏانهن پهچڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جيڪا بي سود وڃي ٿي ۽ نيٺ لڪجي خود ڪتيءَ جي بجاءِ اُن جي عڪس کي پاڪر ۾ ڪري، اُن مان آسيس وٺي دل وندرائي ٿو. اصل ۾ اهو منظر به علامتي طور ڪنهن عورت جي ڏوَر ويل وَرَ/سينڌي لاءِ ڪيل انتظار جي مبهم يا لڪل وضاحت ئي آهي.

هـي چنچـل بـدن ســـان گلابـي گهڙيـــون،

جـي رابيل مالـها ســان چـمپا چـڙهيـون،

۽ مينديءَ ســان ڪـومـل هـٿن ۾ ڪڙيـون،

سي معصوم مک تان ڪڏهن ڪنهن پڙهيون!

انهيءَ تـــي ڪڏهن آهـــ سوچيو بـــ تـــوا

وقت جي ڪنهن خوبصورت لمحي جو ذڪر. جن ۾ ڪنهن جي ياد سونهن پري انهن کي امر ڪري ڇڏيندي آهي. انهن جو ذڪر اهي ـ آهي لمحا چنچل به اهن ته بدن به گلابي اٿن. رابيلن جون چڻ ته مالهائون پايو ۽ چمپا گل تي ٽڪي بيهن ٿا. اهي گهڙيون يا لمحا مينديءَ ۾ رنگ بنجي ڪن ڪومل هٿن جي ورن وڪڙن ۾ پنهان ٿي پاڻ سمائي رهيا آهن. جيڪو ئي انهن هٿن تي مينديءَ جي رنگ ۾ سونهن پيدا ڪرڻ جو راز هوندو آهي. پوءِ اگر ڪو بصيرت وارو ماڻهو آهي ته اُن جون پاوناڻون اُن معصوم مُکڙي تان بلڪل انهن کي پڙهي به سگهي ٿو. اُن لاءِ شاعر سيني کي مخاطب ٿي پڇي ٿو ته "تو انهن تي ڪڏهن سوچيو به آهي." يا رڳو گذران جي ۽ گهٽي گڏ ڪرڻ جي خفتان ۾ زندگيءَ جا هڪ ئي پيري مليل قيمتي لمحا وڃائي رهيو آهين؟ اهو اسان مان هرهڪ جي اڳيان، اسان جي ايڏي خوبصورت زندگي عطا ڪندڙ جو هر وقت اپريل سوال آهي. جنهن ڪان ڪيترو لنوائيندي به اڳي پوءِ اسان کي اُن جو جواب ڏيڻو اهي.

پدماڪر. عشق ۽ سرمستيءَ جا گيت سڏي سنئين پيرايي ۾ ڳايا آهن. هن جي زبان ۽ انداز بيان سادو ۽ سليس

آهي. هن جي زبان تلسيداس جي زبان جي مٽ آهي. هن پنهنجي شعر ۾ بي ساختگي ۽ شعريت قائم رکڻ ۾ ڪمال ڪيو آهي. هن جي شعر ۾ حسن ۽ عشق جون تصويرون آهن ۽ جذبات ۽ محويت جون نهرون آهن. پدماڪر، احساسن ۽ جذبن جو شاعر آهي. هن شاعراڻن جذبن جي اهميت سمجهي ۽ پنهنجي من ۾ گر ٿي گيت لکيا.

اسان اڄ جي بحث هيٺ آيل گيتن مان ڏسنداسون تہ ان سلسلي ۾ ميرمحمد پيرزادي ڪيترو پاڻ موڪيو آهي:

تترَ ڪنهن جي ٻولي ٿـو ٻولـي پـيـو،
ڪيـئي راز آواز ڪـــولـــي پـيـو،
جهين تـي اڄـــي ســج آ رولـي پيو،
سچو ڏينهن ڪنهن کي ٿو ڳولي پيو؟
انهيءَ تي ڪڏهن آهــ سوچيو بــ تو!

پرهہ ويلي گهاٽن جهنگلن ۽ ٻيلن مان تتر جو ٻولڻ بہ عجيب منظر پيدا ڪندو آهي. هڪڙي موسيقي جڙي ويندي آهي. جنهن جي ٻولن سمجهڻ ڪان سواءِ بہ ان مان پوريءَ طرح لطف اندوز ٿيو آهي. هن گيت جي هن بند ۾ بہ گويا پدماڪر جي گيت واري سادي پيرايي ۾ مانوس ماحول رستي جيڪا درد جي اظهار ۾ شدت پيدا ڪئي ويئي آهي، اها ان منظر جي ڪنهن بہ هڪ عنصر ۾ ڏسڻ ۾ نہ ايندي، پر اها فنڪار جي (ميرمحمد پيرزادي جي گيتڪار شاعر جي حيثيت ۾) پنهنجي ڪيفيت آهي. جيڪا منظر ۾ پيهجي، ان منظر ڪي اوچي پد ۽ اظهار جي وسعت ۾ شدت پيدا ڪرڻ جو باعث بني آهي ۽ خاص ڪري ان ۾ سج ڪي ڪنهن جي ڪوڄ ۾ سچو ڏينهن سرگردان ڏيکارڻ واقعي بہ ڪردار جي ڪيفيت واضح ڪرڻ ۾ ڪابہ ڪسر نٿو ڇڏي.

ٻئي گيت جو هي بند ان سلسلي ۾ مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو تہ:

آهي پير ڪومل ڇپر جي ڇنا، ڪنيون سور جيڪي زماني ڏنا،
تـنـهـنـجـــي نيـڻـن ۾ دل تـــي ڇـئـي نـنـد ڪـيـــان!

ڪنهن جي تلاش هلندي جاچيندڙ ڪردار جي ڪومل، نرم ۽ نـازڪ پيرن جا ڇا حال ٿيهن ٿا. جڏهن آهي سخت، چوٽيارن ۽ نوڪدار پٿرن تي لڳي لڳي ڦٽجي پون ٿا تہ ان اذيت ڏيندڙ صورتحال ڪي پهرين هن سٽن ۾ ڏنو ويو آهي. ان مان ڪردار جي پوڳيل پيڙا جو پتو پوي ٿو. ان جا ٽڪ، اوجاڳا ۽ الڪا بـہ محسوس ٿي وڃن ٿا. سموري دنيا جي انهن طعنن تنڪن وارا سور سان ڪٽي، ٽڪجي ٽٽي ۽ پوءِ ان سموريءَ مصيبت جي ازالي طور خواهش اها آهي تہ، "تنهنجي نيڻن ۾ دل تي ڇئي نند ڪيان!" اٿين ٻيو محسوس ٿئي تہ اهي نيڻ ڪنهن رڻ ۾ نريل رات جهڙا پـُرسڪون هوندا. جيئن اياز چيو آهي تہ:

نهنا نيڻ پرينءَ جا ايئن، جيئن رڻ ۾ رات نري، ڪوئي ڪيئن ڪري!
تو ۾ ڪيڏو هٿ اياز، هن جا نيڻ نماڻا ها.

هنديءَ جي ديواني شاعر نرالا (جنم: ١٩٥٣ع) جي گيت جي هڪ سٽ آهي تہ: "نشا پريہ ارشين سک ڏن، سارياڪ اِسارِ، ڪهہ."

مطلب: نشا (رات) پريہ (پرينءَ/محبوب) جي اُر (سيني يا ڇاتين) تي ڇانئجي ويئي آهي.

تہ ميرمحمد پيرزادي جي گيت جو هڪ بند آهي تہ:

تنهـــا آڳنـــد تـــي تـــون ننـــد ۾،
چنـــڊ نشـــيلي، تنهنجـــو چهـــرو،
ڪيئي پيرا چميو جو هو، توکي ڪير ٻڌائيندو؟

جهڙيءَ طرح نرالا رات ڪي محبوب (عورت) جي چاتين تي چانئجڻ ڏيڪاري چيو آهي ته اها محبوب ڪي پاڪر پائي ستي پئي آهي. ته اهڙيءَ طرح ميرمحمد پيرزادي گيت جي هن بند ۾ چيو آهي ته چنڊ چاندوڪيءَ جي نشو ڀي تنهنجي گلاب مکڙي ڪي تنهنجي ننڊ جو فائدو وٺندي اڻ لڪو چمي رهيو آهي، جنهن جي صبح جو جاڳڻ ڪان پوءِ توکي خبر نه هوندي ته رات چنڊ ڇا پئي ڪيو. اهڙيءَ طرح:

اوشا سان آ ماڪ ڀڪي ڏس، پوپٽ گل سان هاءِ سکي ڏس،
جيءَ چوي ٿو هاڻ،
پلا مان جيئان ڪنهن جي ڪاڻ!

ته هن بند ۾ به پاڻ پنهنجي محبوب ڪان جدا هوندي ٻين جدا جدا چاهيندڙن جي ميلاپ جو ذڪر ڪري، ميلاپ جو منظر گهڙي پوءِ من جي زباني چوي ٿو ته ان سمي به جي تون ساڻ نه آهين ته پوءِ مون ڪي پنهنجي جياپي جو ڪوبه جواز سمجهه ۾ نٿو اچي ته "ڪهڙي منجهه حساب، هئڻ منهنجو هوت ريءَ."

رومانوي روايت جي وڏي نمائنده شاعره مهاديوي ورما آهي. هوءَ سنبت ۱۹۶۴ ۾ ڄائي. وٽس آفاقي جذبن سان گڏ داخلي سوز ۽ گداز گهڻو نظر اچي ٿو. هن جي گيتن ۾ ڏک ۽ اداسيءَ سان گڏ اٿاهه پيار جو جذبو به ملي ٿو. هوءَ هڪ عورت جي اهڙي دل ڪٿي آئي آهي، جنهن ۾ سهپ جي حد درجي جي طاقت آهي. هيءَ ڏک وقت به رومانوي جذبي سان دل موهي وٺي ٿي. هن ابهام ۽ پيچيدگيءَ ڪان هٽي ڪري سادگيءَ، ميٺاج ۽ داخليت طرف گهڻو ڌيان ڏنو. ڏک لاءِ سندس هيءَ راءِ آهي ته:

"ملن ڪا مت نام لي، مئين ورهه ۾ هي چور هون."

هن وٽ زندگي ۾ محبوب ازليءَ ڪان جدائي ۽ تڪليف ڏيندڙ وڇوڙي ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي. هن درد فراق جا گيت وڏي چاهه، محويت، ميٺاج ۽ سرمستيءَ سان ڳايا آهن. مهاديوي ورما جي گيتن جي زبان ۾ جذبات جي لطافت ۽ شيريني جهجهي آهي. هن جي گيتن ۾ سادي سلوڻي زبان استعمال ٿيل آهي جنهن ۾ شعريت به پريل آهي. هن جا گيت سادگيءَ، سونهن ۽ رس جو سهڻو سنگم آهن:

ڪيا امرون ڪا لوڪ ملي گا تيري ڪرو ناڪا اپهار،
رهني دوهي ديواري يـي ميري مٽي ڪـا اڌڪـار.

هتي اگر ميرمحمد پيرزادي جي گيت جو هيءُ بند ڏجي ته بيجا نه ليندو:

وڳر ۾ ويڳاڻي، نه سيڌين صحي،
نه پالي پڇي، هـاڻ مـون ڪان وهي.
اسـان ڳالهه توسـان نـه ڪـائي الـي،
نهان يـار تـوريءَ نـه مورڻون ٿلهـي،
انهـيءَ جـا اوبارا اچـن لـا پيـا!

هن بند ۾ شاعر اَن عورت جي جذبن جي عڪاسي ڪري ٿو، جيڪا پنهنجي محبوب جي آسري تي ڪافي انتظار

ڪري ڇڪي آهي ۽ مجبور ٿي چوي ٿي تہ: "آءٌ سرتين جي وڳر ۾ توڪان سواءِ ويڳاڻي لڳي رهي آهيان. سهيلين سان صحيح معنيٰ ۾ چاڳ نہ ڪري رهي آهيان. هاڻ تہ سچ پچ هيءَ وهي. جيڪا امانت آهي. سا بہ وڏيڪ وقت لاءِ آءٌ سنڀالي نٿي سگهان. مون توڪان تہ اڄ ڏينهن تائين ڪابہ ڳالهہ وانجهي نہ رکي آهي تہ اڄ بہ ٻڌايان پيئي تہ آءٌ توڪان سواءِ ڪجهہ بہ نٿي نهان. ۽ آخر ۾ ڪردار جي اندر مان اهي اوہر جيڪي نڪري رهيا آهن، سي محسوس بہ ٿين ٿا.

اردو شاعريءَ ۾ عظمت الله ۽ نظير اڪبرآباديءَ کان پوءِ ميراجي ۽ عبدالحميد عدم بهترين گيت ڪار آهن. ميراجيءَ چيو:

پرلي امرت پيالا پياري،

پرلي امرت پيالا!

اس ۾ چپا هئي درد ڪا دارون. لهر لهر ۾ سک ڪا جادو،

اس پيالي ڪا امرت مينا. سوچ متاني والا، پياري!

پرلي امرت پيالا!

اهڙيءَ طرح ميرمحمد پيرزادي جي هن بند تي نظر ڪبي تہ ساڳيو لب لهجو. سادگي، ادائگيءَ مواد ڏسڻ ۾ ايندو:

جا پيالن ۾ پئي مستدُ نسري،

۽ سومهڻين ۾ سونهن پري،

ڪو تن ۾ توريءَ ڪيئن ڪري،

بي ڇين خوشيون اڄ ڪائن ٿيون!

پيالن ۾ نرندڙ مئي پنهنجي جوڀن ڪي پنچي ڪنهن پيئندڙ جي سومهڻينءَ ۾ سونهن پري رهي آهي تہ اُن سمي اُن جي من جو ڪادو اجا بہ پرينءَ ڏانهن سرس ٿي ويندو ۽ اُن جي غيرموجودگيءَ ۽ ڪوٺ ڪي شدت سان محسوس ڪيو ويندو. پوءِ اُن ماحول طرفان پيدا ٿيندڙ خوشيون، سڪون ۽ چين بخشڻ بجاءِ ڪاٽي رهيون آهن. اِن ۾ بہ درد جي شدت سادن سودن لفظن جي وسيلي بي انتها وڌائي ويئي آهي. يا هن بند ۾ ڏسبو تہ:

چانڊوڪيءَ سان رات نسري اڄ،

آيو تسي مهمان وري اڄ،

چند چنبيليءَ پاڻ،

پلا مان جيئان ڪنهن جي ڪاڻ!

چانڊوڪي رات نرن جي سمي، جڏهن چنبيليءَ سان چنڊ گويا ٻڪجي وڃي ٿو. تڏهن تڙپندڙ ڪردار ڪي پرينءَ کان سواءِ جيئڻ جو هيو ڪوبہ جواز سمجهہ ۾ نٿو اچي.

ڪشنچند "بيوس" گيت ڪي نہ صرف سنڌي شاعريءَ ۾ آندو. پر اُن جي اوج لاءِ رستا بہ ٺاهيا. جنهن لاءِ سيد حسام الدين راشديءَ ڪي چوڻو پيو تہ: "شيخ اياز گيتن ڪي سنڌي شاعريءَ ۾ رائج ڪيو." (سنڌي ادب، صفحو ٧). جون ١٩٦٣ع واري "نئين زندگيءَ" جي صفحي ١٠ تي اياز جي گيت جي شاعريءَ ۾ محنت جو اعتراف هيئن آندل آهي: "اياز جا گيت سنڌي رومانوي شاعريءَ جو مظهر آهن، جن ۾ اياز اسان ڪي سونهن ۽ سک جي جستجوءَ ۾ جوڳي بنجي جهان جهاڳيندي نظر اچي ٿو. اها شاعري سندس جمالياتي احساسن، جذباتي هيجان ۽ تخيلاتي عروج جي حامل لڳي ٿي. اِن شاعريءَ ۾ اياز

فطري نظارن جي دلڪش تصوير ڪڍي چنڊ ستارن، صبح سانجهيءَ، رُڃ رڻ، جهڙ جبل ۽ جهونجهڪڙي کي مخاطب ٿي پنهنجن اُمنگن ۽ احساسن جو اظهار ڪيو آهي.“

اسان مٿي بيان ڪيل شاعرن جا مثال ڏينداسين، ميرمحمد پيرزادي جي شاعريءَ جي حوالي سان اهو ڏيکارڻ چاهيون ٿا ته پيرزادي صاحب گيت جي تسلسل کي قائم رکندي ڪيئن گيت لکيا آهن ۽ هو ڪيئن اُن سٽ جو برابر جو رکن لڳي ٿو. سنڌيءَ ۾ هن سٽ جو سرواڻ شيخ اياز ٿي آهي، ان ڪري اُن جي شاعريءَ جي مثالن سان شروعات ڪريون ٿا:

چنڊ به ساڳيو، رات بہ ساڳي، بوندن سان برسات بہ ساڳي،
هر شيءِ ۾ ڪا ياد رهي ٿي، ڏاهپ جنهن جا ڏنگ سهي ٿي،
ڏک جي ڏولي، سک جي سار،
پيئو ڙي يارا جيئو ڙي يارا!

ته چنڊ پرين راتين توڙي برساتي بوندن وارين راتين ۾ ڪي يادون پنهان هئڻ جو اشارو هرهڪ دل کي ڪُسڪندو ته ڇڻ سندس ئي جذبن جي عڪاسي ٿي رهي آهي. جيتوڻيڪ موجوده ڏک جي ڏولي ڏيکاريل آهي، پر سک جي اميد ڪندي شاعر چئي ٿو ته: ”پيئندا ۽ جيئندا رهو.“ ان سلسلي ۾ ميرمحمد پيرزادي چيو آهي ته:

لبن منجهان لوبانُ وسئي پيو، اگر وسئي پيو اکڙين مان،
عنبر اوتون انگ سنديون، ۽ ٽانگر تـڙيا تهڪن مان.
چوڏس چوٽيءَ جو ٿي ڦهلي،
چـــندن واســيل واءُ!
سونهن وڏي سنسار جــي!
چـيـڙيــو چـمـر جهاءُ،
سونهــن وڏي سنسار جــي!

لبن جي چورڻ سان ائين سڪون اچي ڄڻ ته لوبان جي خوشبوءِ اچي وئي. اکڙيون مٿي کڻي ڏسي ته ڄڻ اگر جي خوشبوءِ ڦهلجيو وڃي ته سندس انگ/جسم مان عنبر جون اوتون پيون اچن ۽ تهڪ ڏئي ته ڄڻ ٽانگر تڙيو پون ۽ اورڇتو اچي ته سندس جوانيءَ جو چندن جهڙو واس چارئي ڏسائون واسي وڃي ۽ ان سڀ ڪجهه ڏيڻ سان هيءُ سمورو سنسار سهڻو ٿي پوي. جيڪڏهن ڪنهن ڪردار جي آمد سان اهو منظر پرايت ٿئي ته پوءِ سمجهڻ گهرجي ته اهو منهنجي محبوب جو اچڻ ٿيو آهي. اُن مان گيت جو اهو بند ڄڻ ته سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي ”سينگار“ جي ڪنهن شعر جو بند آهي، جنهن جي ڪابہ سٽ محبوب جي ساراهه ۾ آيل تشبيهه کان خالي نه آهي.

اياز چيو آهي ته:

ڇا هيءَ ڳاڙهيءَ سان ڳل لائي،
نير وهائــي وينـــــي ڳائي،
ڪنهن جي لَءِ پئي واجهائي، هيءَ ويچاري ڪيرا!
پنهنجي ڏاري ڪيرا!
هيءَ پاڻيـاري ڪيرا!

تہ ان ساڳيءَ منظر نگاريءَ، ماحول، ڪردار ۽ ڪيفيت تي ميرمحمد پيرزادو رقمطراز آهي تہ:

ڳاڙي تي ڪا ڳائي ويئي،
موسيقي آ نار جي،
ياد پرينءَ جي پار جي!
پوک سندي پيهي تان، ڏس هوءَ هڪلي ٿي پئي جهار،
جنهن جي سامهون آن جا موتي، گڏجي ٿيندي پار،
ڪانياٺيءَ سان سينگ وجي ٿي ڇڪجي ڪائي سار جي،
ياد پرينءَ جي پار جي!

مير محمد جو هڪ ٻيو گيت آهي:

جلپريءَ جو ڏيک ڏئي،
ٺهڪڙن جي گونج ۾!
ڏيک ڏوران يار جو،
آ سراپا آن سندو،
چنڊ چوڏهينءَ رات جو ٿو چانڊنيءَ جي مٽي پئي،
ٺهڪڙن جي گونج ۾!

يعني تہ چانڊوڪي رات ۾ چنڊ آڌيءَ رات جو چانڊوڪيءَ جو مڌ پي مست ٿئي ٿو تہ آهو هوبهو پرينءَ جو ڏيک ڏيڻ جهڙو لڳي ٿو.

هري دريائي "دلگير" جي ڪلام ۾ حسنِ فطرت (Natural Beauty) جا جلوا نظر اچن ٿا. سندس گيتن ۾ روحانيت جا مڙوئي انگ موجود آهن.

هريءَ جي گيتن ۾ ٻوليءَ توڙي موضوع جي لحاظ کان ڪشنچند "بيوس" جا پرتوا پوندا نظر ايندا.
(ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". صفحو ٢٣٨).

سک جي ننگري هيءَ سنسار!
هير ڏکڻ جي من موهن جيان منڙي بين وڄائي،
پشپ لتائن ڪي گوپين جيان منوهر ناچ نچائي.
دَ وئي ڳائي،
دل لهرائي،
جهولي تي هر ٽارَ.
سک جي ننگري هيءَ سنسار!
ساوڻ راجا آيو سارنگ ڪوليا ساز سمورا،
ڪارا وار آڪيلي برکا اَپسر پاتا نورا!
بوندون برسن،

چيريـــون چمڪن،
مڏر مڏر جهنڪار!
سک جي ننگري هيءَ سنسار!

ن جي تسلسل ۾ ڏسبو ته ميرمحمد پيرزادي جو هي گيت ٺهڪندڙ لڳندو:

ڏند چنبيليءَ جـا چڻ گـــل،
سونهن سندي واڪاڻ وڏي آ،
هٻڪارن جا هيءَ جي هـــل!
راڳ ٻڌي ۽ رات ٿي چيڙي چڻ ته هـوا جا يڪتارا،
دلين جا ٿي ديپ جلائي، چاندوڪي چمڪائي چارا،
رابيلن جا منهن ڌوئي ۽ مـــاڪ پسائي سرڪنڊ سارا،
آڀ ستارن ســـان چڻ جهل،
سونهن سندي واڪاڻ وڏي آ،
هٻڪارن جا هيءَ جي هـَل!
ڪينجهر ڇر تي رات لـــڙيءَ ۾ وينـــا وينو واءُ وڄائي،
مڪڙيءَ تي ملاح اڪيلو گيت سکيءَ جو پيو ٿو ڳائي،
چڻ ته مهاڻو ٿي پيو ســاٿو، گيتن جـي گونجار لڳائي،
نـــاؤ نچائـــي ڇولين ڇـــــل،
سونهن سندي واڪاڻ وڏي آ،
هٻڪارن جا هيءَ جـــي هـَل!

ري "دلگير" جي هڪ ٻئي گيت جون چند سٽون آهن ته:

سٽ سٽ ۾ گلاب ۽ موتيو حـــيـرت پريـــــو هڳاءُ،
برساتي بوندن جـــي رم جهـم گرجون، گوڙ، نڪاءُ،
ڪنول ٽڙن ٿا، پٿونر پرن ٿا، سيـنـور پــريـو تـلاءُ،
سورج، ڪتيون، سج، چنڊ، تارا، اوڙڪ جو به آهاءُ!

گيت جو نج پٽو ميرمحمد پيرزادي جي هن گيت ۾ ڏسبو ته دنگ ٿي رهجي وڃبو ته:

هيـل بـــ هيڪـل ڪنٿـو پونـدو،
جوين ڪنهن جي مور ته مچندو،
مــڪـٽـــي ڪـئـــي آ مـــــور،
ســڪ بــ پٺـي ٿــي پـرڙا ســاهي!
ڇڏ تـــ ســڪي ڙي ڪيڇـل هـاٺي،
اڄ بـــ نـــ موٺيـو جوانـــي مـــاٺي،

نـاهـيـان چـت ۾ نـُـور،
ڳـالهين جـيءَ وڏو آ ڳـاهي!
پکـي پکيـن کـي ڳـر لڳـائن،
سڪ سـتل کـي جيئـن جاڳـائن،
انبـن جهليـا هـن ٻـُـورا!
جـاني آءِ جـواني کـائـي!

مکڻي ٻوٽي جو مورجڻ يعني انکورجڻ يا ڦوٽهڙو ڪرڻ ۽ ان موسم ۾ نظاري جي نتيجي ۾ سڪ جا پرڙا ساهڻ يعني چرڻ پرڻ. اهڙي سمي اگر سڪ وارن کان دوريءَ سبب بي چتائي هوندي ته سکين جو عام رواجي رويو به برو پيو لڳندو يا پوڳ چرچو (معمول وارو) به تنگ ڪندو: چو ته جيءُ خوش هجي ته جهان ۾ ان جون ڳالهيون به وڻن. ان ۾ اهو چوڻ ته "ڇڏ سکي ڙي کيڄل هاٿي" جو ته "اڄ هن کي اچڻو هو، پر الاڻجي چو اڄ به نه اچي سگهيو آهي." ڪير؟ ۽ محبوب لاءِ جيئن ٻهراڙيءَ جون عورتون نالي وٺڻ بجاءِ چونديون آهن: "جـُڙيو سدائين"، "پلو ٿئيس"، "جواني ماڻي"، وغيره. سنڌ جون ناريون ذري ذري تي ڳالهه جي تصديق طور چونديون آهن ته: "نور پياري جو قسم ته ڳالهه هيئن آهي" ته ان وانگر چيو ويو آهي ته "ناهيان چت ۾نور". ان کان پوءِ انبن جي ٻور جي مند ڏيکاري، ان ۾ پکيـن جو هڪ ٻئي سان ميل جرل ۽ پيار وارو منظر ڏيکاري چوي ٿي ته اهڙيءَ موسم ۾ پرينءَ کان پري هوندي سڄ پيچ ته جواني کائي ٿي. ان ۾ منظرڪشيءَ ۽ ماحول کان وٺي ڪردار جي هر عمل ۾ ان سان نباهه تائين فطري ۽ معصوم ماحول گهڙڻ ۾ شاعر ڪمال ڪيو آهي:

نياز همايونيءَ جو گيت آهي ته:

ڪٽيجيءَ وانگي ڪنهن جي ڪارڻ آڏيءَ آئي،
لاٿيون لنـونـدي، سـپ ڪجھ ٻـاهـي،
ويٺو گيت لکـان،
دل تـي چاهـي،
ويٺو گيت لکان!

ته ان سلسلي ۾ اسان ميرمحمد پيرزادي جي هڪ گيت ("ليار نيڻن ۾ ڦٽا" صفحو ٨٥) جو پهريون بند ڏينداسون ۽ ٻئي گيت:

سڳند هـوا ۾ سانوري سهڻي ڪنهن جي سار آ،
منهنجي ننڊ نهوڙي ويو جو مون کان دلبر ڏار آ.

جو آخري بند پيش ڪنداسون، جنهن مان پتو پوندو ته ان تسلسل جي ڪڙيءَ تي هيءُ اسان جو گيت ڪار شاعر ميرمحمد پيرزادو ڪيتري قدر پورو لهي ٿو.

گهـٽا کـي جڏهن گهاٽ ڪنوٽيون ڏين،
سندس نيڻ مان نير ٽـم ٽـم وهن،
دکي ٿي تڏهن دوست دانهيان پيو،
گيت ناهيان پيو!
گيت ناهيان پيو!

ٻاهر چاڻ چمر جــي چوهـــي، ڪنهن لئہ پنڌ پئين،
اهڙيءَ اونڌھ اوجهڙ ۾ تون ڪنهن جا ڏگ تڪين،
آءُ مسافر! ترس گهڙي ڪن،
ڪــهــڙي خبــر چـــار آ،
منهنجي ننڊ نهوڙي ويو جو مون ڪان دلبر ڏار آ!

بي انتها سهڻن لفظن جو تناسب شايد ئي سنڌ جي ٻئي ڪنهن شـاعر کي نصيب ٿيو هجي. جهڙو بردي سنڌيءَ کي حاصل آهي. شيخ اياز جي گيتن جي خصوصيت آهي سادگي، رواني ۽ ميناج، پر بردو پنهنجن گيتن ۾ ڳوناٽي ماحول جي حسين منظرڪشيءَ سان، لفظن جي نهايت ئي پيچ گهڙ سان ۽ ڦيرگهير سان ٻوليءَ ۾ اهڙو تہ طلسماتي اثر ٿو پيدا ڪري، جو پڙهندڙ هڪ وار مسحور ٿيو وڃي." ("اڪڙيون مينگهہ ملهار" جو تعارف).

"بردي" جهڙي گيت جي استاد شاعر وٽ سنڌي سماج ۽ ان جي ڪردارن جو جيڪو نفسياتي ۽ انسان شناسيءَ وارو جائزو (Psychological and Anthropological Anlysis) ۽ ڳوڙهو اپياس آهي، ان بردي کي ان ماحول ۽ ان جي ڪردارن جو سچو پچو شارح ۽ بيان ڪندڙ ڪري ڇڏيو آهي. سٺ سٺ ۾محاورا، چوڻيون، مخصوص لاڙا ۽ لهجا ۽ رويا پيا ڏسڻ ۾ ايندا:

هر وڻ ٽڻ جي ڳـت جهلي پيو ڏئي ڏانڊولا چوهــو،
نــــازڪ نيڻ ڇپائي زوريءَ ظالم رائــــو روهو،
غيرتمند هنيلي ور جيئن ڳاج ڳڙي ڊيڇاري منڙا!
بيٺو آهہ الاري!

ٻهراڙي، ۾ ائنٽري ۽ اٻهريءَ عورت کي مرد ڳت کان جهلي سمجهائيندا هئا. هتي علامتي انداز ۾ هوا جي لوڏڻ کي وڻ جي ڳت جهلي ڏونڌاڙا ڏيڻ ڪونيو ويو آهي. منظر جو رائي ۾ لڪي وڃڻ، ان کي پردي ڪرڻ سان تعبير ڪيو ويو آهي. ڳاج جي ڳڙڻ کي ٻهراڙيءَ جي غيرتمند هنيلي ور سان ڀيٽي، ان جي گوڙ کي ڊيڇارڻ واري لهجي ۾ "الر" ڪري بيٺل ڏيکاريو ويو آهي. غرض تہ ٻهراڙيءَ جي سموري ماحول کي ڄڻ فلمائيز ڪري ڏيکاريو ويو آهي.

اهڙيءَ طرح اسان جو زيربحث شاعر ميرمحمد پيرزادو پنهنجي گيت ۾ "منظرڪشي" اِجهو هيئن ڪري ٿو:

وڳر ڪيو گهرن ڏي پکي پيا ورن، امنگ ڪين مورئون تا منٹون مجن،
تـــوهـــان لئہ وري اڄ بہ آ دل پري،
پلا ڇڏ تہ تنهنجي وٺي ڪيئن سري!
وهائو ونيو واٽ تنهنجي وڃي، پئي تير ڪرڻن جا اوشا سجي،
پوڪاري چوي ٿـــي پرھ جـــي پري!
پلا ڇڏ تہ تنهنجي وٺي ڪيئن سري!

ڪنهن جي لاءِ "دل جو پرچي اچڻ" معنيٰ تہ روئڻ جي ڪيفيت طاري ٿيڻ ۽ ان هوندي بہ محبوب جي نہ موٽڻ تي ان جو چوڻ تہ: "پلا ڇڏ تہ تنهنجي وٺي ڪيئن سري!" وهائوءَ جو الاجي ڪيڏانهن هليو وڃڻ ۽ محبوب جو بہ ان وانگي الاجي

ڪٿي هجڻ لاءِ چيو ويو آهي ته: اهو وهائو به محبوب واري وات وٺي الاجي ڪيڏانهن هليو ويو آهي. سچ جي خوبصورت ڪرڻ ڪي تير ڪوئڻ ۽ پرهه پريءَ جو خود به پُڪاري ڏيڪارڻ جذبي جي اظهار ۾ شدت جو بي انتها اضافو ڪري "بردو" چوي ٿو ته:

سنهي سنهي ســوز جهوريو وري نئون نينهن موريو،
پتنگن به پنهنجو پاٿهي هٿــي ڪٿي ســاهـ گهوريو،
هڪي ہڪي هنج ٿي ڪا لڳس ڪنهن جا لڳَ پيارا،
جهلي جهلي مونجهه تنهنجي هــري مري هانءُ ويڙو،
منو منو درد دل ڪـــي پيـــارا تنهنجو پـــانءِ پيڙو،
نيايان ندوري راتيون تــڪـــي تنهن جـــا چند تارا.

"نينهن جو مورڃڻ" معنيٰ ڦونهڙو ڪرڻ ۽ هڪي ہڪي ٿيڻ معنيٰ ڏارئي مرد جي اچڻ سان شرمائڻ. ته هتي به ڪنهن جا انگ انگن سان لڳندي هڪو ہڪو ٿيڻ ڏيکاريل آهي. "هري مري وڃڻ" معنيٰ گهائل- مائل ٿي وڃڻ وغيره. "پانءِ پوڻ" معنيٰ ته مانوس ٿي وڃڻ. ته اهي آهي نيٺ سنڌي ٻوليءَ جا لفظ آهن جيڪي سنڌ جي ٻهراڙيءَ جون عورتون ئي استعمال ڪنديون آهن ۽ سمجهنديون آهن.

اِنهن ترڪيبن، استعارن ۽ تشبيهن کي ڪسوٽي سمجهندي ۽ ڏسڻو پوندو ته هن وقت گيت جي شاعري ڪندڙن ۽ انهن جو استعمال ڪيترو باقي رهيو آهي:

لڪندي ساري لوڪ کان چاهت چوريو چنگ،
ڳالهه پڌر ٿيٰ پيئي!
تنهنجي آئي سڪين سنگ ۾ سُن ٿي هڪدم ويئي،
ڪنڌ جهڪائي، ڏرتـــي کوٽي، هيٺ نهاري پيئي،
مـــرڪ چـــپــن تـــي،
چـــڪـــهه ڳـلـــن تـــي،
وَن وَن ٿي ويــس رنگ،
ڳالهه پڌر ٿـــي پيئي!

—

ڏات ڏسين ٿو، ڏنپ ڏئي ٿي،
وقت هٿي تــڪَ بيهي رهه اڄ!
سڌڪا روڪي مرڪڻ جي بيسود ڪري ٿي ڪوشش توڙي،
پوءِ پي لڙڪ نه جهلئي جهلجي پاٿهي ڳل تي لڙندي دوڙي،
رت هلڻ جي تياريءَ ۾ آ ڏور هلي اڄ هوءَ وڃي ٿي،
وقت هٿي تــڪ بيهي رهه اڄ!

اهڙيءَ طرح اسان جي شاعراڻي قافلي جي وڏ کان وڏ سريلي شاعر نارائڻ شيام پنهنجي هڪ گيت ۾ چيو آهي ته:

آڻ مجي پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
هاڻ تہ مچ، اٽ ماڻ، مني! ڇڏ آڻ مجي پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
وري حياتيءِ ۾ هيئن منڙي ڪڏهن الائي گڏجڻ ٿيندو؟
ملي گهڙي جا رسندي نسبري، اهو خيال ئي ڏک ڏيندو،
رُسڻ ڇڏي، سڪ ساڻ وري سڏ آڻ مجي پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

سنڌي ٻوليءَ ۾ ۽ سنڌي سماج ۾ اِها ئي هڪ عام چوڻي آهي تہ "آڻ مجي پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟" اُن کي گيت ۾ اهڙي تہ خوبصورت نموني ۾ ڪم آندو ويو آهي، جو چڻ تہ اِهو پهاڪو هئو ئي اِتي ۽ اُن ئي ڪم ۾ آڻڻ لاءِ. اِن ۾ قسمتي طور ملڻ جو ۽ اِن جي بہ عارضي پڻي جو الڪو ئي بکي ٿو، جيڪو گيت جو لازمي مواد آهي. اهڙيءَ طرح ميرمحمد پيرزادي پنهنجي هڪ گيت جي هينئين بند ۾ اهائي ڪيفيت هيئن بيان ڪئي آهي:

مدتن کان پوءِ ملجي سو بہ جي شرمائجي،
حال ڪيئن پوءِ اوريا!
چنگ ڪيئن پوءِ چوريا!
چڻ ڪليجا ڪوريا!
ماٺ سان مهٺا ڏجن ۽ گهور سان پيو گهائجي!
هيڪلائـــيءَ ۾ وري اچ دل گهڻو گهبرائـــجي!

اِن ۾ خيال سان ڏسبو تہ پهرين ملاقاتن وارُو تڪلف بلڪل ڇنو ڏسڻ ۾ ايندو ۽ هن ۾:

نينهن جا نورا وري چمڪائجن،
گيت ڪوئل کان ڦري کي ڳائجن،
تون بنيو آهين اداسي هيل چو منهنجا هنيان!
چنڊ پلا تان چنڊ پيي لاهي ڏيان!
ڪجھ تہ چئہ!

اِن ۾ ڪوئل کان گيت ڪسي ڳائڻ جي چاهنا بہ عجيب آهي، پر من موهي هينئين کي پٽائيءَ بہ هيئن چيو هو تہ:

ڪڏهن ڪڏهن هينئڙا، نٿو وٽين مون،
جي تو سجڻ ساريا، سي وس ناهن مون،
ڪڏهن ڪڏهن تون، تو اڻ ڏنا آرا ڪرين.

تہ هي بہ اِن هوڏي هينئين کي ريجهائيندي چوي ٿو تہ: "چنڊ پلا تان چنڊ پيي لاهي ڏيان"، يعني تہ ناممڪن کي هوند ممڪن بہ ڪريان، پر جي رڳو پڪ هجي تہ ائين ڪرڻ سان تون راضي ٿيندين.

گوورڌن جا تماهي "مهراڻ" ۽ ماهنامي "روح رهاڻ" ۾ ڇپيل گيت سنڌي شاعريءَ جو املهہ خزانو آهن. هن جا ڪيترا گيت آل انڊيا ريڊيو جي سنڌي پروگرام ۾ ڳائبا رهيا آهن، جن مان "ترڪي قسر بهار جو" گيت تمام مشهور آهي. هي گيت تجرباتي گيتن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. ان جي سٽاءُ، بيهڪ، ترنم ۽ لفظي جوڙجڪ پنهنجو مٽ پاڻ آهي:

فضا ۾ ڦهلي آ سرهاڻ، جيئين شل ماڻ جواني ماڻ،
اڏامن ٽيون مکڙيون چوڌار، لچارن ڪارن پئونرن ڪاڻ،
آ بدليو رنگ،
طريقو ڍنگ،
اچوکي جيون جي گلزار جوا توکي قسم بهار جوا
جهليندي ڪيسين ميندي هور، پوي ٿو پل پل تنهنجو پور،
رسي جي جوين ويو هڪ وار، نه موٽي ايندو منڙي مور،
اڏرندو رُوپ،
بڻي ڇڻ ڏوپ،
گهڙيءَ لڳ سانگ اٿئي سنسار جو،
توکي قسم بهار جوا
سڏي ٿي سونهن پوڪاري پيار،
نه ڪر اڄ الفت کان انڪار،
او سجني آءُا
ڪريون پرچاءُا
نه آهي وقت هينئر تڪرار جو،
توکي قسم بهار جوا

اِن ۾ به نظارن سان جهجهي ماحول ڪنهن جي آمد لاءِ آتو ٿو ڪري ۽ اِن ۾ التجا ٿو ڪري ته اهڙي سُهاني سمي ۾ جي باقي تون اچي وڃين ته زندگيءَ ڪي چار چنڊ لڳي وڃن. اِهو هڪ ڪامياب گيتڪار شاعر جو ئي شيوو آهي، ته هُو پڙهندڙن کي پنهنجي قائم ڪيل راءِ سان متفق ڪري وٺي، جيڪا هن گيت ۾ گوورڌن جي ڪاميابي توهان ۽ اسان سڀني جي اڳيان چٽي ۽ عيان آهي.

اهڙيءَ طرح اسان جي اڄ جي بيان هيٺ آيل شاعر ميرمحمد پيرزادي جي گيتن جي هيٺين بن بندن کي دل جي گهرائين سان پرکي ڏسبو ته اُن ۾ اندرين ۽ ٻاهرين قافين، تشبيهن، فطرتي سونهن، سادگيءَ ۽ معصوميت جو دل گهريو سنگم نظر ايندو:

اپ ڏي چنڊ لڪ ڪين اڏامي اڄ چو ڌرتيءَ ڏي ٿو ڪاهي!
چوڌاري چو ڦيرا پائي، ٻلهاري ٿي ۽ گهيرا ناهي!
پرين ستو پيو پلنگهه مٿان آ، چوڌهينءَ جو هي چنڊ ته ناهي!
چرئي چڪوري جي آ پل!
سونهن سندي واڪاڻ وڏي آ،
هبڪارن جي هيءَ جي هَلُ!

اها ڳالهه عالم آشڪار آهي ته چنڊ لاءِ چڪور بيوسيءَ جي حد تائين لاچار هوندو آهي ۽ مرندي مري ويندو آهي. پر اُن چاهت ۾ تر جيترو به گهٽتائي نه ايندي اٿس. پر پوءِ به اِن سيڪجهه هوندي به هن گيت جي بند ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته

پلنگ تي سُتل پرينءَ کي ڏسي چوڏهينءَ جو چنڊ سمجهي چڪور بار بار اُن جي چهري تي ڦيرا ڏئي پيو. اِن منظر رستي جڏهن ته اِن چوٽيءَ جي ڊرامائي شڪل هن گيت ۾ ڏني وئي آهي ته "منهنجو پرين چوڏهينءَ جي چنڊ جيان آهي." اِن دعوا کي گيت جي هڪ بند ۾ ڊرامائي انداز ۾ ائين ڏنو ويو آهي جو پڙهندڙ جي اڳيان جڏهن ته پرين پلنگ مٿان سُتل آهي ۽ چڪور اُن کي چنڊ سمجهي اُن تي ڦيرا پائي رهيو آهي، ۽ شاعر اُن کي ڏسندو رهيو آهي ته هُئي گيت جي بند ۾ منظرنگاري، قافين جي جڙاوت ۽ فطري جذبن جو اظهار هيئن ڪيل آهي:

جيءَ جي جانيءَ اکين جي ٺار کي،
واءِ شل واري اچي اڄ يار کي!
آ وٺن ويٺا وڄائي، مينهن- ڪٺين جهانجهه آ،
پرهه ٻوليون جڏهن پهاڙي، منهن اونداهي مانجهه آ،
ڊار چڙيــن لار جــي پڪـڪار جي،
رات جي راڻيءَ سنديءَ هبڪار جي،
جيءَ جهومايو چڏي،
يار جڏهن آيــو تڏي!
ڦول- مالها ٿي ڪري سنسار کي،
واءِ شــل واري اچــي اڄ يار کي!

هن بند جي پهرينءَ سٽ جي پهرئين اڌ ۾ "ويٺا" ساز جو ذڪر آهي ته اُن سٽ جي پوئين اڌ ۾ "جهانجهه" ساز جو ذڪر اچي ٿو. ٻيءَ سٽ جي پهرئين اڌ ۾ "پهاڙي" راڳڻيءَ جو ذڪر آهي تـه اُن سٽ جي پوئيـن اڌ ۾ وري "مانجهه" راڳڻيءَ جو ذڪر آهي ۽ اُن سان گڏوگڏ اُن جو قافيو مٿئين سٽ جي قـافئي "جهانجهه" سان بـه ملي ٿـو. ٽيـنءَ سٽ ۾ اندران اندر ٽـي قافيا آهن- ڊار، لار ۽ پڪار تـه چوٿينءَ سٽ ۾ هڪ خوبصورت ٻوٽي جي خوشبوءِ آهي. اِهو سڀئي هن گيت جي ٻيـن ٻن بندن ۾ بـه جيئن جو تيئن، هوبهو هن بند جهڙو ئي آهي. اِن سموريءَ مزيداريءَ جو مجموعي تاثر اهڙو آهي، جڏهن تـه اڱڻ تـي محبوب جي آمد ٿي آهي، جنهن سان سمورو سنسار ڦول- مالها جيئن سگهنڌ ۽ رنگن سان پرجي ٿو وڃي تـه پوءِ چاهيندڙ جو من چوي ٿو تـه اِن سموري وايو منڊل جي بدولت شل واءِ سٺائو وري پوي، جنهن جي ڪري منهنجو پريتم اچي پرگهٽ ٿئي.

امداد حسيني جديد شاعريءَ ۾ اهم مقام والاري ٿو. هن جديد شاعريءَ کي نوان رخ ڏنا آهن ۽ نواڻ بخشي آهي. هن نظم ۽ آزاد نظم ۾ تمام گهڻا ۽ ڪامياب تجربا ڪيا آهن. هن جي شعر جي ٻولي ڏاڍي پياري آهي، اِن ڪري هن گيت بـه تمام سٺا ۽ ڪامياب لکيا آهن. هن لوڪ گيتن جي ڏنن کي جديد گيت ۾ سمائي نوان تجربا ڪيا آهن:

گيـت گلـن جـا هـار ڪئـي، هُـڙا هـار سـينگار ڪئـي؟
چيريـن جـا چمڪـار ڪـئي، پڪـا لال ليـار ڪئـي؟

جيءَ جهڙالو هونـدو هو، پر هُـڙا ميگهـه ملهـار ڪئـي؟
رم جهم ساوڻ ايندو هـو پـر هُـڙي بـونـد بهار ڪئـي؟

ڪجليءَ رت جا ڪڪر ڪيئي ۽ ڪارا ڪارا وار ڪٿي؟
ڪنوڻ اڳي بہ ڪلي هوندي پر هيڙا هـا ڪلڪار ڪٿي؟

منهنجي وس ۾ واڳ ڪٿي هئي، پهچايو آ پيار ڪٿي؟
پرين جـو آ پـار پـلـو پـر پنهنجا اهـڙا پـار ڪٿي؟

نظارن جو ذڪر ڪندي انهن کي پرينءَ جي موجودگيءَ ۾لڳندڙ ڇيئن چندن جو ذڪر آهي ۽ خاص ڪري پوين ٻن بندن ۾ تہ واهہ جي ڳالهہ آهي. هڪ تہ پنهنجي وس ۾ واڳ ڪٿي هئي، "پهچايو آ پيار ڪٿي" ۽ ٻيو تہ "پرين جو آ پار پلو پر پنهنجا اهڙا پار ڪٿي." انهن ۾ "پار" لفظ جون هڪ ئي وقت بہ معنائون ڪر آندل آهن. هڪ پار معنيٰ جنوءِ يا ملڪ ۽ ٻيو پار معنيٰ نمونا يا خصلتون وغيره. اِن ۾ نظارا بہ آهن، ٻوليءَ جي سادگي بہ آهي تہ فقيراڻي طبيعت بہ منجهانئس جهلڪيون پائي رهي آهي.

چالاءِ نيريءَ ڍنـڍ ۾ تـرنـدڙ ڪنول ٻُڌن،
ڪجهہ ٻول، ڪجهہ تہ ٻول، تون موتي ائين نہ رول،
تـون ٻار وانگي روئي پئين ٿـي اي منهنجي دل،
مـون وٽ نہ شئي نہ تول، تون موتي ائين نہ رول!

هن ۾ نيريءَ ڍنڍ ۾ سفيد ڪنول ترندي ڏيکاريل آهن. دل جي ٻار جيان روئي پوڻ ۽ اُن کي پرچائڻ لاءِ ٻار جي پرچائڻ واريون شيون "شئي" ۽ "تول" جو نہ هئڻ ڇئي ان بند کي عظيم بنائي ڇڏيو اٿائين.

ميرمحمد پيرزادي جا چند گيت ان پس منظر ۾ ڏسنداسون:

ستارن وڃائي ڇڏي سارنگي، چمن چانڊنيءَ کي ڏنا چپ نارنگي،
لنون لات ڏنا سانت مان جڏهن نار،
سچي آهـ فطرت ٻٽـي راڳڻي!
ڇتن جا وٽن پـاس جهڪا ٻرن، پلڪ پير ۾ چير پايو پـرن،
هوائن ۾ هبڪار جا ڇڻ تہ هارَ
سچي آهـ فطرت ٻٽي راڳڻي!

ستارن جي سارنگي وڃائڻ، چانڊنيءَ کي نارنگي چپن جي ڇـمڻ جو ذڪر، سانت ۾ نارن جي آوازن جي موسيقي ڇڙڻ تہ پوءِ تہ واقعي ۽ سموري فطرت هڪ راڳڻيءَ جيئن ڪنهن لئہ ۽ ردم جي ڏن تي نچندي نظر اچي ٿي. اُن ڪان وڌ لفظن جي جادو پرڻ جو منظر نٿو ٿي سگهي، جتي ڪوبہ اجايو لفظ نہ هجي. ايتري خـالص ۽ بهتر شاعري واقعي ڪو گيت جو استاد شاعر ئي ڪري سگهي ٿو.

ٽـڪ ٻڌي ۽ آءٌ ڏسان پئي پکين جـوڙيون ڇتين تي،
چوريءَ پويان هوريان ايندي هٿ رکيا ڪنهن اکين تي،
سکي الاجي هوند ملان هان خيالن ۾ ئـي ساجن سان!
پر تو بن من کي چين نہ آ!
پر تو بن من کي چين نہ آ!

پکين کي جوڙين جي صورت ۾ ڏسندي انسان جي من ۾ بہ اهڙو اڌمو اٿپن ٿي ٿو تہ ڇو نہ اهڙي سمي ۾ آءُ پنهنجي جوڙ سان هجان. اِن گيت ۾ ڇوريءَ ڇوريءَ پوئتان اڇي اکين تي هٿ رکڻ وارو عمل ٻهراڙيءَ ۾ نوخيز ۽ چنچل جوان ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن جو عام مشغلو آهي. اِن کي گيت ۾ ائين فطري انداز ۾ سموئڻ سان گيت ڪمال درجي جو ٿي وڃي ٿو ۽ پوءِ ائين چوڻ تہ آءُ خيالن ئي خيالن ۾ پنهنجي ساجن وٽ وڃي نڪران ها. پر تو اکين مٿان هٿ رکي منهنجا خيال ٽوڙي وڌا آهن.

ٻـِـڪ پرئي سڏ تي سرجي، معصوميت جو پيڪر پرجي،
چرڪ پرڻ تي، هاٿ ڪرڻ تي،
جيئن ڪـلي ٿو ٻار!
ڇا تہ نهي سنسار!

۽

تـــون نہ آئين ســـج وري، ٽِـــڪ نـــہ چوليءَ ۾ ٻـــري،
پرت سان جا مون پري،
لـــيـــار نيٺن ۾ڦـــتا!

چون ٿا تہ ٽئگور چيو هو تہ "هر ٻار جو نئون جنم ٻڌائي ٿو تہ خدا انسانيت مان نااميد نہ ٿيو آهي." اِن جيان هن بند ۾ جيڪو چيل آهي تہ هاٿ ڪرڻ ۽ چرڪ پرائڻ تي جيئن ئي ڪو ننڍڙو ٻار کلي ٿو ڏئي تہ سموري سنسار جي سونهن وڌي وڃي ٿي. اِن ۾ ٻار جي علامت سان معصوميت جو اظهار بهترين انداز ۾ ڪيو ويو آهي. جيڪو بلڪل فطري لڳي رهيو آهي تہ ٻئي بند ۾ چوليءَ جي ٽِـڪَ جي چمڪڻ لاءِ سج جو لازمي اُڀرڻ جيئن ضروري آهي. بلڪل تيئن محبوب جي اچڻ سان سندس چاهنا رکندڙ جي سونهن جو نکرڻ بہ واڳيل آهي.

سرويچندر "شاد" تمام پيارا پيارا گيت چيا آهن ۽ گيت جي شاعريءَ ۾ ڪامياب تجربا پڻ ڪيا اٿائين. سندس گيتن تي هندي مٿرتا ۽ هندي لوڪ ڪٿائن جو بہ رنگ غالب آهي. هن "سانوڻ آيو سانگ ڪري"، "ٽم ٽم ٽمڪي ڏيئڙو"، "پيار جو متوالو"، "روپ ننگر جو مان رهواسي"، "پرين تہ آهي ڏور"، "چم چم چمڪي چير"، "آئي رت بسنت"، "اکڙين ۾ نـہ ڳوڙها آڻ" ۽ ٻيا ڪيترائي بهترين گيت، سنڌي شاعريءَ جي جهوليءَ ۾ وجهي، سنڌي گيت کي موڙ ٻڌي، گهوٽ بنائي ڇڏيو آهي. مثال:

تنهنجا گهايل نيڻ ڏسي ڪٿي آءُ نہ روئي ڏيان،
اکڙين ۾ نہ ڳوڙها آڻ!
تنهنجـو جـوبـن مـــــن مـــــنـدر ۾ جيئين جـوت جلي،
تنـهنـجو مـــرکـــڻ رڻ پـٽ ۾ جيئن رات نـــري!
تنهنجون ڳالهيون چڻ سُرهاڻ، ڳالهيون ڪر آءُ جهول پريان!
اکڙين ۾ نہ ڳوڙها آڻ!

۽

چوڙي چوهہ مان وار چون ٿا: "چنڊ تہ آئي آهي رات"،
چهرن کي چمڪائي چـــون: "چنڊ ڦٽي آهي پريات"،
ڪنپ ڪوئي ايا ايئن چـــون: "تـــون هاڻ پلـــي اڏام"،
روپ ننگر جو مان رهواسي!

جوين کي من مندر جي جوتيءَ سان ڀيٽڻ ۽ مُرڪڻ کي رڻ پٽ ۾ رات ٺرڻ جيان سڪون ڏيندڙ ڪري پيش ڪرڻ ۽ سُرهين سُرهين ڳالهين سان پنهنجي جهول ڀرڻ جي آس لڳائي ويهڻ واقعي به ڪنهن اوچي گيتڪار شاعر جو ٻول لڳي ٿو ته وري ڪارن ٻوهه وسيهر وارن جي چنڊ سان رات ٿي وڃڻ ته چهرن جي چمڪ سان پريات جو نکري پوڻ ڪمال درجي جون تشبيهون آهن ته ڪنهن پکيءَ جا پَرَ پٽي چوڻ ته هاڻ توکي موڪل آهي ته پلي اڏام. اهو ائين آهي ته ڪنهن کان دل ڪسي اَن کي روپ ننگر جو رهواسي بنائي پوءِ چئجي ته اسان ته توکي ڪونه ٿا جهليون، هاڻ تون پلي ڪيڏانهن به وَڃُ.

اهي سڀ فلمي منظرن جيان اکين اڳيان پيا ڦرن. اِهو لفظن جي استعمال جو ڪمال ۽ شاعريءَ جو جادو آهي جو بي جان لفظ به جاندار ٿيو وڃن. ان حساب سان ميرمحمد پيرزادي جي گيتن جا ڪجهه بند هتي مثال طور ڏيئي تڪجن تورجن ٿا ته انهن جو ڪيفيتي ۽ ڪميتي معيار ڏسئون ته ڇا آهي:

سانت ۾ وڻ ٽڻ ساهه سُڪائي،
سڳنڌ هوا ۾ چــــنڊن ملائي،
ٽامون چلڪيدار لڳي ٿو. سج لهڻ جيِّ ويل!
ماڻ جـــي موسر آئــــي آ!

شام جو سمو آهي. وڻ ٽڻ سڄي ڏينهن جي تپش کان پوءِ ٿڌڪار تي ٿڪجي ۽ ڪومايل بنجي آرام ڪرڻ جي تيارين ۾ آهن ۽ پنهنجي خوشبوءِ هوا ۾ موجود خنڪ سان ملائي ماحول کي معطر ڪن ٿا. اُن وقت سج جو ٽيڪ مانو ٿئي ٿو ته اِهو ڳاڙهو چلڪيدار ٽامي جي رنگ جهڙو ٿي پوي ٿو ۽ اُن وقت هرهڪ وڻيءَ جو ور ڪم ڪار تان واندو ٿي گهر موٽندو آهي. اُن وقت جي عڪاسي جنهن نموني سان ڪئي ويئي آهي، سا ساراهڻ جوڳي آهي.

آس انهيءَ تي سٺيون مون،
جوين جـــــاڙون سالن ڪان.
چنڊ ستارن ساڻ ڪڏهن تون موٽ وٽ ايندين سائن سان!

اٽر سنڌ ۾ شاديءَ جون لاٿيون پرهه ڦٽڻ کان اڳ ۾ ڏبيون آهن. هاڻ ڪا وني گيت جهونگاري چئي رهي آهي ته مون پنهنجي جوين جون جاڙون يا اَن جو تنگ ڪرڻ ته توسان ملان. بس اِن آس تي سالن کان وني سهندي پئي اچان تـه اهو ڏينهن اَوس به ايندو جو توسان منهنجي لائن لهڻ جا ساٽ ۽ سنوڻ ٿيندا ۽ پئي سموري راڄ سان گڏ اَن ڏينهن تون ضرور چنڊ ۽ ستارن جي ڇانوَ ۾ هميشـه لاءِ، منهنجو ٿيڻ لاءِ، منهنجي ڇانٺ تي ڪوريءَ ڦوريءَ جا ڏانوڻ ٽوڙي مون وٽ ايندين ۽ آءٌ تنهنجيءَ امانت طور پنهنجو اِهو سمورو جوين، جنهن کي هن وقت تائين تنهنجيءَ امانت طور سانڍي رکيو اٿم، سو توکي آڇيندي‌س. هڪ نوخيز وَنيءَ جي جيڪا چاهنا هن گيت جي صورت ۾ ڏني ويئي آهي، سا سؤ سيڪڙو صحيح ۽ فطري لڳي رهي آهي.

اپ جا ڏيئا ڇاڻ اجهاٿا، اوير ڪـان سج ڦوڪ ڏني آ،
ڪومل جذبا هاءِ ڪوماٿا، ساهن سهڪا باک پني آ،
لنؤ لـڇي ٿي، پهتين ڇو نه؟
پريت پڇي ٿي، پهتين ڇونه؟
منهنجي سڏ تي پهتين ڇونه؟
ڇا ٿيو تـوکي پهتين ڇونه؟

ڪڏهن ڪڏهن شاعر ٻين ماڻهن کي ڇڏي، پنهنجي من سان ڳالهيون ڪرڻ لڳندا آهن:

"ڪڏهن ڪڏهن هينئڙا نئو وڃين مون،
جي تو سجڻ ساريا، سي وس ناهن مون،
ڪڏهن ڪڏهن تون، ٿو اڻ ڏٺا آرا ڪرين! (شاهه)

تہ ڪڏهن وري چاهيندڙ ڪان پريت خود پڇائون ڪندي آهي تہ جنهن لاءِ ڪانگ اڏايئي، فالون پائيئي، مهڻا ۽ طعنا سٺئي، اچ بہ ان جو انتظار ڪندي ڪندي پرهہ ڦٽڻ جا سانباها پيئي ڪري، جنهن سان ڇڻ تہ اڀ تي ہرندڙ ڏيئا (تارا) ان جي ڦوڪ سان (سچ جي ڪرڻن جا شعاع برداشت نہ ڪندي) اجهامڻ جي تياريءَ ۾ آهن. اچڻ نہ اچڻ جي ٻنڌتر ۾ جڏهن حقيقتون ٻڌائن تہ هو اچ ڪونہ ايندو (وقت گذري ويو) ۽ دل پوءِ بہ زور پريندي رهي تہ من نہ من اچي. ان ڪيفيت ۾ جذبن جي جنجهوڙ اپڻ ساهن جي صورت ۾ ظاهر ٿيندي آهي، تڏهن چوي ٿو تہ: "ڪومل جذبا هاءِ ڪوماڻا، ساهن سهڪا ٻاڪ پني آ." ان وقت جسم جو ذرو ذرو آنڊ مانڊ لائي ڏئي تہ تون چو نہ آئين تہ معصوم ۽ ساده، ويچاري ٻنيل پريت پڻ پڇي ٿي تہ تون چو ڪونہ آئين. اهو نہ رڳو گيت جي ٻولي، اسلوب ۽ ادائگيءَ جو ڪمال آهي پر گويا خود ڪردار ٻنجي، پيڙا پوڳي ان کي قلمبند ڪيو ويو آهي. ان لاءِ ايترن سادن لفظن، سادن پيراين ۽ سادي اسلوب واري هن گيت کي پڙهندي ائين محسوس ٿئي ٿو تہ اهو گيت ان پوڳيندڙ ڪردار خود لکيو آهي، ڇو تہ ان جو مواد ٻڌائي ٿو تہ گيت لکندڙ کي گويا ان پوڳنا جو ذاتي تجربو بہ آهي.

تاج جويي پنهنجي "مونوگراف" جي صفحي 11 تي لکيو آهي تہ: "ناٿ پنٿين ڪان سواءِ هندي زبان جي خدمت جين ڌرم جي عالمن بہ ڪئي آهي. ڪوشال جي برهمڻ خاندان جي فرد "سوپايمپو" (جيڪو پوءِ جيني ٿي ويو) ڪافي ڪتاب لکيا ۽ بهترين شاعر هو. هن جي لکڻي سادي ۽ حقيقت تي ٻڌل هوندي هئي. سواءِ ڪنهن بہ وڌاءُ ۽ مصنوعيت جي، بدلجندڙ موسمن جو ذڪر ڪيو اٿس. ڪڏهن صبح ۽ شام جون تمام سهڻيون تصويرون ڪڍي ٿو. ڪٿي نديون، جبلن ۽ جهنگلن جي سونهن بيان ڪري ٿو. تہ ڪٿي ڪٿي وڏن شهرن جي سچ ڌڄ جو نقشو چٽي ٿو. ڪٿي وري عورتاڻي حسن جي لطيف ترين تصوير کي ستاجي، سنڌو ڌري ۽ ٻين نازنينن جي بيان ۾ پيش ڪري ٿو. سوپايمپو جيتوڻيڪ گيت جو شاعر ڪونہ هو، پر سندس شعر ۽ شعر جي ٻوليءَ ۾ گيت وارو رومانٽ سندرتا ۽ سرلتا موجود آهي."

اهڙيءَ طرح ميرمحمد پيرزادي جي فن لاءِ سندس ڪتاب "ليار نيڻن ۾ ڦٽا" جي مهاڳ ۾ تنوير عباسيءَ لکيوآهي تہ: "ميرمحمد پيرزادي جي مٽي حوالي طور ڏنل سٽون ڏار ڏار گهاڙيٽن مان ڪنيل آهن. ڪي گيت جا بند آهن تہ ڪي غزل جا شعر، ڪي دوهي جون سٽون آهن تہ ڪي بيت جون. ڪهڙي بہ صنف هجي، شاعر جي شاعراڻي سگهہ هڪ جيتري آهي. ان مان ثابت ٿو ٿئي تہ هڪ سٺي شاعر لاءِ گهاڙيٽو ڪو مسئلو نہ آهي. جي هن وٽ ڏانءُ ۽ ڏات آهي ۽ هو محنت ڪري سگهي ٿو تہ هر صنف ۾ پنهنجي فن کي ڪتب آڻي، بهترين تخليقون آڇي سگهي ٿو."

اهڙي ٻولي جيڪا گيت نہ هوندي بہ گيت جي لڳي، ان جي مثال طور هيٺ مير محمد پيرزادي جي گيت مان ڪجهہ مثال ڏجن ٿا. جن مان عوامي ٻولي، ٻوليءَ جي خوبصورتي، ٻوليءَ جو سهڻو سٽاءُ ۽ استعمال جو ڏانءُ ٻکي ٿو:

پيلا گل ڇڻ ڦليون نڪن ۾، تارين جي ٿا لڏن ڪنن ۾،
جهومر وانگي پلڙا، يارا
ڇا تہ لڳن ٿا پلڙا، يارا

ٻہر جي وڻن ۾ گول گول گهيريدار پيلا گل بلڪل اهڙا هوندا آهن، جهڙيون عورتن جي نڪن جون ڦليون (سونو ڳهہ)

۽ ٻيہر جا پلڙا عورتن جي ڪنن ۾ پائڻ جا زيور ايرنگ يا جهومر جيان هوندا آهن. تہ انهن کي عورت جي پاتل زيور سان پيئي فطرت کي ماڻهوءَ جي سينگار ۾ حصيدار بنايو ويو آهي.

جوپن ڀرئي جيڏا سرتا، پريت ڪيئي جو ڪانگهاري،
توسان دلڙي لائي مون آ، پيار جي پونجي هاري،
آ جواري، پريم ڏوهاري، آهيان ڪيان يا زاري،
جڏهن تہ پلا مان ڪهڙو توسان،
سينو ساهيان!
ڦالون پايان!

مالوند ماڻهو (مال رکندڙ ماڻهو) پوري، ريت ڄاڻندا هوندا تہ مينهن يا ڳئون ڦرجڻ کان پوءِ ڪير آهستي آهستي گهٽائيندي بہ ويندي آهي تہ سندس ڪير جون خاصيتون ـ متاثر ٿينديون آهن. ان حالت ۾ پاڳين جي مخصوص محاوري ۾ ان کي ڇڄبو آهي تہ اها مينهن/ڳئون ڪانگهاري ٿي وئي آهي، يعني ڏوپ ۾ پوئتي بڇجي ويئي آهي. ان لفظ کي پيار جي دنيا ۾ پريت جي ماني ٿي وڃڻ لاءِ استعمال هڪ تہ ان ڪيفيت جي اظهار جو سڀ کان وڌيڪ پورائو ڪري رهيو آهي ۽ ٻيو تہ ڪم ايندي پهريون دفعو ڏٺو ويو آهي. جتي پيار جي پونجي هارڻ جي ڳالهہ آئي تہ حُواري ۽ ڏوهاري وغيره جو بہ ذڪر ٿيو. پر اهو سڀ علامتي انداز ۾ هو. ان ڪري وري بہ آخر ۾ آيو تہ "جڏهن تہ پلا مان، ڪهڙو توسان. سينو ساهيان ڦالون پايان!"

مهت وني جي موٽي اتهان مٽين هار وجهانءِ،
پيرن ۾ موتين جون ڳانيون هيرا، لال جڙيانءِ،
پلڪن ڇانوَ ڪيانءِ! ڪانگ مني ڪا لولي ڏيانءِ!

ڪنهن جي پر تڪلف خدمت طور ڪرڻ جو ڪوبہ انت يا ڇيهہ ناهي هوندو. پر ڪڏهن ڪڏهن خدمت ڪرڻ جو ڪو اهڙو معصوم ۽ سادو طريقو جيئن: واٽن ۾ نيڻ وڇائڻ، رستن تي وار وڇائڻ تہ اهڙيءَ ريت پلڪن جي ڇانوَ ڪرڻ بہ خلوص جي انتها آهي، جنهن لاءِ موتين مالهائن، هيرن، لالن جڙڻ کان بہ اها آڇ تہ: "پلڪن ڇانوَ ڪيانءِ" وڌيڪ وڏي خلوص واري آهي.

اڄ بہ سنڌ ۾ اهو ڏٺو ويندو تہ خوشيءَ جي موقعي تي مناڻ ورهايا ويندا آهن. پر اڳي غريب عورتن وٽ مناڻ وٺڻ جو ٻيو ڪوبہ ذريعو نہ هوندو هو تہ پير جي مڇتا توڙي خوشيءَ جي موقعي تي چوري/ڪُٽي ڪئي ويندي هئي يا مني لولي ڏني ويندي هئي. هتي بہ ان معنيٰ ۾ چيل آهي تہ "ڪانگ مني ڪا لوليءَ ڏيانءِ."

آخر ۾ ميرمحمد پيرزادي جي انهن گيتن مان مثال طور قارئين جي لاءِ هڪڙو مڪمل گيت پيش ڪجي ٿو:

جيءَ جي جانيءَ اڪين جي نار ڪي،
واءِ شل واري اچي اڄ يار ڪي!
دور ڪان پڙلاءِ ايندا ٿا رهن آواز جا،
يا تہ ڪومل ڪي هوا لهرا پڏائي ساز جا-
سار ڪائي يار جي آ پار جي،
موتئي رابيل جي مهڪار جي،
روح ٿو ريلو ڏئي، من مڪا ميلو ٿئي!

ڪو هٿي دستڪ دلين جي دوار تي،
واءُ شل واري اڃي اڄ يار کي!
وٺن آ ويٺا وڃائي، مينهن ڪٿين جهانجهه آ،
پرهه ٻوليون ڇڻ پهاڙي، منهن اونداهي مانجهه آ-
ڏار ڇڙين لار جي پٺڪار جي،
رات جي راٺيءَ سنديءَ هبڪار جي،
جيءَ جهومايو ڇڏي، يار ڇڻ آيو تڏي،
قول مالها تي ڪري سنسار کي!
واءُ شل واري اڃي اڄ يار کي!
ميگهه مان منهڙو ڪڏهن ۽ ڪنوڻ تي پيئي ڪلي،
مينهن ڪٿين مان سنيهو پرينءَ جو مون کي ملي-
تار موتي ليار واري ڏارَ جيّ،
چندن واسيل واءَ جي هبڪارَ جي،
پاڻ ڏي مون کي سڏي، ويهه اڄ گوڏو گڏي!
تات تائي تن اندر جي تارَ کي،
واءُ شل واري اڃي اڄ يار کي!

سليم پنو لطيفي

مرزا صاحب جي "شاهہ جي رسالي" جو مطالعو

سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن ۽ محققن شاهہ سائينءَ جي ڪلام کي پروڙڻ، پرکڻ، سُوڌڻ ۽ سنوارڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، پر اڄ تائين هن ڪم جي پوريءَ ريت ڪٽ ڪنهن جي کانہ سگهي آهي. ڇاپي رسالن جي شروعات ١٨٦٦ع ۾ ارنيسٽ ٽرمپ واري رسالي جي ڇپجڻ سان ٿي. هيءُ رسالو پراڻي صورتخطيءَ ۾ ڇپيل آهي. هن رسالي ۾ صرف ٢٦ سُرَ شامل آهن. هي رسالو نہ مڪمل آهي ۽ نہ ئي مستند آهي، پر پوءِ بہ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام کي سهيڙڻ جي هڪ آڳاٽي مخلصانہ ۽ ڪامياب ڪوشش ضرور آهي. هن رسالي ۾ ڪي چڱيون ڳالهيون بہ آهن.

رسالو، جنهن کي "پهريون مڪمل رسالو" چئجي، سو آهي "بمبئي ڇاپو"، جيڪو ١٨٦٧ع ۾ بمبئيءَ مان ڇپجي پڌرو ٿيو. هي ڇاپو پڻ پراڻي صورتخطيءَ ۾ آهي. هن جي صورتخطي گهڻن عالمن ۽ محققن کي بيتن ۽ واين کي سمجهڻ دوران منجهائي وڌو ۽ پوءِ وارن محققن هن رسالي جي صورتخطيءَ کي جديد صورتخطيءَ ۾ آڻڻ جي ڪوشش ۾ تلفظ، صورتخطي ۽ پڙهڻين جون ڪيتريون ئي غلطيون ڪيون. جڏهن تہ اڄ اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ هن رسالي جون ڪافي پڙهڻيون درست بہ آهن تہ ڪيِ وري بيت بلڪل نجا شاهہ صاحب جا آهن، پر اُنهن کي ڌاريو ڪلام سمجهي ڪڍيو بہ ويو آهي. بمبئي ڇاپي وارو رسالو ورنڊڙ وقت ۾ هر محقق جي تحقيق جو بنياد ضرور رهيو، پر هن جي صورتخطي ڪن عالمن ۽ محققن لاءِ قدري مونجهارا پيدا ڪيا.

هن ڪان پوءِ ١٩٠٠ع ۾ سنڌ تعليم کاتي وارن رسالو ڇپايو. هيَ رسالو نئين صورتخطيءَ ۾ پهريون رسالو آهي. هي رسالو بہ پهرين ٻن ٽرمپ ۽ بمبئي ڇاپي وارن رسالن جيان متضاد راين جو شڪار رهيو.

١٩١٣ع ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ نئين صورتخطيءَ ۾ شاهہ جو رسالو ڇپايو. هي مانوارو مؤلف، رسالي جي محققن مان پهريون محقق آهي، جنهن بيتن ۾ ڪم آيل ڏکين لفظن جي معنيٰ رسالي جي صفحن تي هيٺ تري ۾ لکي آهي، ۽ ساڳئي وقت مرزا صاحب "لغات لطيفي" نالي شاهہ جي بيتن جي ڏکين لفظن جي معنيٰ وارو ڪتاب الڳ تيار ڪيو.

هيءُ رسالو مختلف قلمي ۽ ڇاپي نسخن کي سامهون رکي سهيڙي ڪجهہ قدر جامع نسخو بنائي ڇاپيو ويو ۽ تحقيق جي کوٽ سبب هن رسالي ۾ ڌاريو ڪلام بہ شامل ٿيو ۽ رسالو وري بہ جامعيت ماڻي نہ سگهيو.

هن رسالي ۾ ڪجهہ بيت اهڙا ملن ٿا، جيڪي ٻين رسالن ۾ نہ آهن ۽ ڪن بيتن ۾ اضافي سٽون بہ ملن ٿيون، جيڪي ٻين رسالن ۾ شامل نہ آهن. ان ڳالهہ جو هڪ سبب ڪجهہ بيت سنڌ جي مشهور لطيفي سگهڙ مرحوم محمد هاشم مگڻهار (سنڌس نالي سان ڳوٺ، ڪوٽڙيءَ کان ٢٥ ڪلوميٽر لنئي طرف ويندڙ انڊس هاءِ وي تي) طرفان ڏنا ويا هئا. هيءَ حقيقت مون کي فقير محمد هاشم مگڻهار مرحوم جي پٽ محمد جمن عرف جمعو فقير ٻڌائي ۽ باقي بيت اڳ ڇپيل رسالن ۽ قلمي نسخن تان ڪنيا ويا.

هن رسالي جي پڙهڻين ۽ تلفظ ۾ پڻ فرق آهي. هن رسالي جي مکيہ سرچشمن ۽ ٽرمپ جي رسالي جي مکيہ سرچشمن، پٽ ۽ بلڙي شاهہ ڪريم وارن قلمي نسخن لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي:

"خود پٽ ۽ بلڙي وارن نسخن ۾ ناچن ۽ مسخرن واريون وايون داخل ڪيل آهن." (ص: ٧٨). مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي ڪتاب شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ جي احوال ۾

شاهہ جي رسالي ۾ جيڪي جڙتو ۽ ڌاريا سُرَ ۽ بيت اچي ويا آهن، تن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو تہ: 'صحيح ۽ سچو نسخو شاهہ جي رسالي جو اڃا بہ گمربل آهي. سگهوئي ڪنهن علم واري کي دل ۾ خيال پوندو جو اهڙو ڪتاب ڇاپائي پترو ڪندو تہ پڙهڻ وارا پڙهي خوش ٿي دعاءِ خير ڪندا.' هن رسالي ۾ بمبئيءَ واري ڇاپي کان بہ وڌيڪ بيت شامل ٿيل آهن."

اُنهيءَ وقت تائين سڀني ڇپيل رسالن ۾ عجب تہ اِهو آهي تہ ڪوبہ نسخو منڍ کان وٺي پڇاڙيءَ تائين هڪبئي سان ملي نٿو اچي. هڪڙن نسخن ۾ هڪڙا بيت آهن، تہ ٻين ۾ وري ڪي ٻيا. رسالي جو ڪوبہ نسخو وري خامين کان خالي بہ نہ آهي. رسالي جي ڪلام جي صحيح پڙهڻين مقرر ڪرڻ، لفظن جي تُز معنيٰ طئي ڪرڻ ۽ اصطلاحن کي سمجهڻ جهڙن اهنجن مسئلن کي حل ڪرڻ طرف اجان ڌيان ڏيڻ جي ضرورت هئي.

شاهہ سائينءَ جي مرزا صاحب واري رسالي جي گهڻ رخي تحقيق جو ڪم مڪمل نہ آهي. ماڻهن جي سيني ۾ سانڍيل بيت سهيڙجي ڪونہ سگهيا. رسالي جي ٻولي، گرامر، محاورا، چوڻيون، موضوع، فڪر جون گهرايون، بيتن جي اضافي ۽ ڪُٽل سٽن، سُرن جي ترتيب، داستانن ۽ بيتن جي ترتيب، ساڳئي موضوع وارن بيتن کي ٻيرائتو ڪنوڪرڻ، ڪهاڻي ۽ ڪردارن جي ارتقائي مرحلن تحت بيتن جي ترتيب، تاريخي واقعن، جاگرافيائي ماڳن جي صحيح ڇنڊڇاڻ بہ غور طلب نقطا آهن. هتي هڪ بيت مثال طور ڏجي ٿو، جنهن ۾ جاگرافيائي لحاظ کان لفظ کي نہ رڳو غلط لکيو ويو آهي، بلڪ ساڳئي وقت معنيٰ بہ دُرست نہ ڪئي وئي آهي، ۽ نتيجي ۾ پوري بيت جي تشريح ڦري وئي آهي.

لاڪو لڪيءَ تي چڙهي، لڪي لاکي هيٺ،
سونهريون سَر ڪيو، پيڙيو ٻڌي ٻيٽ،
ڪندو ڏمر ڏيٺ، صباح ساڻ سپ ڪهين.
(مرزا قليچ بيگ، سُر ڏهر، ص: ۷۱۸)

ڪن ٻين محققن بيت جي ٻيءَ سٽ جو پهريون لفظ "سونهريون" کي "سونهاريون" بہ لکيو آهي، پر حقيقت ۾ اِهو لفظ "سڙنيريان" آهي، يعني "سڙنير" کان ۽ "سونير" جاگرافيائي اعتبار کان هڪ ڍنڍ جو نالو آهي. (تحقيق محترم انب گوپانگ). هن درستگيءَ کان پوءِ بيت جي معنيٰ ٿيندي تہ لاڪو لڪيءَ تي چڙهي "سونير ڍنڍ" سَرِ ڪري، يعني پار ڪري، هُن پَر اُڪري سندرو ٻڌيو تيار بيٺو آهي. هو صبحاڻي سپ ڪنهن سان سامهون ٿيندو. هاڻ بيت جي درست پڙهڻي هن طرح بيهندي:

لاڪو لڪيءَ تي چڙهي، لڪي لاکُي هيٺ،
سونيريان سَر ڪيو، پيڙيو ٻڌي ٻيِٽ،
ڪندو ڏمر ڏيٺ، صباح ساڻ سپ ڪنهن.

هڪ ٻيو بيت آهي

مون اُڌاريا مچڙا، الله ڳهاتو آڻ،
ميان مدارن سين، مون کي قادر وجهہ مَ ڪاڻ،
هڪ منهنجي هاڻ، قدر لٿو جن ري.
(مرزا قليچ بيگ، سر گهاتو، ص: ۷۵۲)

هن بيت ۾ هڪ سٽ اضافي ملي آهي ۽ مڪمل بيت هن طرح آهي:

آءُ اُڏاري ٽڪيس، الله ڳهاتو آڻ،
ميان! مُدارنِ سين، قادر وجهه م َ ڪاڻ،
مٿو رکي مُنيءَ تي، پني پڇاڙيان پاڻ،
هٿ نہ منهنجي هاڻ، قدر لڌو جن ري.

مٿيون بيت مرزا قليچ بيگ صاحب جي رسالي ۾ سر ڳهاتو ۾ ٽن سٽن تي مشتمل آهي. هن بيت ۾ مُهاڻي جي وي
حي جذباتي ۽ احساساتي ڪيفيت ۾ معاشي بدحاليءَ جو منظر چٽيل آهي. هن بيت ۾ پڻ هڪ سٽ جو واڌارو هٿ آي
آهي، جنهن سان بيت جي موضوعاتي ڪيفيت گهري ۽ شديد محسوس ٿئي ٿي. ان کان علاوه هن بيت ۾ لفظ مُدارن ج
صورتخطي ۽ معنيٰ بہ غلط لکيل آهي. اڪثر محققن معنيٰ ۾ دوڪاندار، ڪوٺيدار وغيره لکيو آهي ۽ پهرين سٽ جو اڙ
رسالن ۾ مختلف نموني لکيل آهي، جيڪا هن طرح آهي: "مون اُڏاريا مڇڙا." جڏهن تہ بيت جي بهتر پڙهڻي ۾ پهرين
سٽ هن طرح آهي: "آءُ اُڏاري ٽڪيس." هن قسم جي پڙهڻي سان پڻ بيت جو خيال ۽ جذبو گهرو ٿئي ٿو، ۽ لفظ مُدارن ج
صحيح معنيٰ آهي "اوڌر يا مُدي تي شيون ڏيندڙ." (دوڪاندار).

ڪجهہ بيتن جي اهڙي پيٽ هيٺ ڏجي ٿي، جنهن ۾ اضافي سٽن جي معلومات ٿيندي.

تن تسبيح، مَنُ مَٽيو، دل دنبورو جن،
تندون جي طلب جون، وحدت سرُ وَڄن،
"وحدهٗ لاشريڪ لهٗ"، اهو راڳ رڳن،
سي سُتا ئي سونهن، ننڊ عبادت جن جي.
(مرزا قليچ بيگ، سر آسا، ص: ٧٩٠)

هن بيت جون چار سٽون اضافي ملن ٿيون ۽ هڪ سٽ ۾ شاعر جو نالو بہ ڄاڻايل آهي:

تن تسبيح، من مٽيو، دل دنبورو جن،
تندون جي طلب جون، وحدت سرُ وڄن،
"وحدهٗ لاشريڪ لہ"، اهو راڳ رڳن،
"موتو قبل الانت موتو"، اها لَرزَ لِڳن،
"في الاخاق و في انفسُهمِ" اها هاج هٿن،
"لِتُنذِرَ قوماً مّا"، اهو پَهُہ پيرن،
عبداللطيف چئي، پرين لئہ پُرجهن،
سي سُتاني سونهن، ننڊ عبات جن جي.

ان طرح هڪ ٻيو بيت آهي:

سَسُئي جي سِريءَ سين، ڪيچ ڏٺي ڪانڌي،
پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، هلي هيڪاندي،
لکي مُند لطيف چئي، ارادي آندي،
پنهونءَ پيراندي، نماڻي نصيب ٿي.
(مرزا قليچ بيگ، سر حسيني، ص: ٤٢٣)

هي بيت اضافي سٽن سان بهتر پڙهيءَ ۾ هن طرح آهي:

سَسُئي جي سري سين، ڪيچ ڏٺي ڪانڌي،
لڪن تان لطيف چئي، آرياڻي آندي،
پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، منڌ هئي ماندي،
لئس حرف حساب جو، ٿي وهمن کان واندي.
لااله الاالله محمد رسول الله، ٿي هوتن هيڪاندي،
پنهونءَ پيراندي، نماڻيءَ نصيب ٿي.

ان طرح ٽيون بيت آهي:

تون سَپڙُ، آءٌ سيڪڙو، تون ڏاتار، آءٌ ڏڏُ،
سُٺي تنهنجو سڌ، کُلهي پاتم ڪينرو.
(مرزا قليچ بيگ، سر پرياتي ص: ٧٤٤)

هن بيت ۾ پڻ هڪ اضافي سٽ ملي آهي:

تون سَپڙُ، آءٌ سيڪڙو، تون ڏاتارُ آءٌ ڏڏُ،
اگلڙا ويماريں اوڏڙا، گڏلا ڪرين گڏ،
سٺي تنهنجو سَڌُ، کلهي پاتم ڪينرو.

صحيح طور ڪردارن ۽ ڪهاڻي جي معلومات نه هئڻ سبب ڪيترن ئي بيتن ۾ سٽون ڪٽل آهن، جنهن ڪري وري ڪردارن جا مثبت يا منفي پهلو واضح ڪونه ٿا ٿين ۽ ڪن واقعن ۽ روايتن جي صحيح عڪاسي به ڪانه ٿي ٿئي. مطلب ته شاهه سائينءَ جي شاعري ڪنهن وسيع سنسار کان گهٽ نه آهي ۽ اُن جي ذري ذري تي تحقيق ضروري آهي. خيالي دنيا ۾، امر خياليءَ کان بهتر آهي ته عملي ڪم ڪجي، تڏهن ئي وڃي شاهه سائينءَ جي شاعريءَ جي حقيقي سونهن پڌري ٿيندي اُن سپني جي ساپيا به ٿيندي، جو انسان جي لاشعور ۾ سِتل آهي.

انهيءَ کان علاوه مرزا صاحب جي ترتيب ڏنل شاهه جي رسالي ۾ ڪجهه صورتخطي، تلفظ ۽ پڙهڻين جو تضاد پڻ ملوم ٿئي ٿو. وضاحت لاءِ مثال طور ڪجهه بيت هيٺ لکجن ٿا:

سُپريان جي سونهن جي، ڳالهه ڪينَ وجي،
وَجي دَرِ دوستن جي، سوري سَرُ هجي،
عاشق انگهن چڙهيا، پنو سيڪو پجي،
پجيج پوءِ پريتشو، پهرين سِرُ سجي،
عاقل ئي اوچون ٿنا، پورو ڪينَ پجي،
(مرزا قليچ بيگ، سر يمن ڪلياڻ، ص: ٥٩)

هن بيت ۾ هڪڙي غلطي آهي "ڪينَ". هتي "نه" تي زَبَرَ ڏيڻ سان معنيٰ ۾ فرق اچي ٿو. يعني "سپريان جي سونهن جي ڳالهه نه وجي" ۽ ساڳيءَ طرح فقرو به اڻپورو لڳي ٿو، تنهن ڪري وائيءَ جي پهرين سٽ جي بهتر پڙهڻي هن طرح لڳ ڱمرجي:

"سُپريان جي سونهن جي، ڳالهه ڪي (ڪَني) نه وجي."

يعني سپرين جي سونهن ۽ حسن جي ڳالهه ۽ ذڪر ڪري نٿي سگهجي. ڪي نه وجي: ڪني نه وجي. محبوب جي حسن جي ڳالهه ڪرڻ کان گهٽي آهي.

نموني طور هڪ ٻيو بيت به پيش ڪجي ٿو:

سـبـي سـيـبـا ڏي، پـوري نـيـهـن نـه ڪَچـوءِ،
ڪَـٽـيءِ وتـيـون ڪُـٽـيـون، سـبـي سـيـري سـي،
مـچڻ چـوَنـم ڪـي، تـه لـجـايـئي تـر چـائـيـون.
(مرزا قليچ بيگ، سر مارئي، ص: ٨٠٢)

جڏهن ته هن بيت ۾ مارئيءَ جي لباس جي پراڻي ٿي ڳري ۽ ڦاٽي وڃڻ جو ذڪر ٿئي ٿو. ۽ هن بيت ۾ به غلطيون آهن. پهرين سٽ جي پوئين اڌ حصي "پوري نيهن نه ڪچوءِ" کي درست ڪري پڙهبو ته، "پوري نئون نه ڪيوءِ" بهتر پڙهڻي بيهندي. ۽ وري ٻي سٽ ۾ لفظ "سبي" غلط آهي، ۽ درست پڙهڻي آهي "سٽي." اهڙيءَ طرح درست پڙهڻي ڪانپوءِ بيت جي معنيٰ ٿيندي ته مارئي وري وري پراڻن ڳريل ڦاٽل ڪپڙن کي سبي توپا ڏيئي ٿي پائي، پر نئون ڪپڙو ڪانه ٿي اوڍي. ڪٽي يعني لوئي جون وٽيون ڪُسِي ويون اٿس. هي سَٽي مارئي اُنهن کي سٽو سنئون ڪري ڳنڍيون ڏئي ٿي ۽ چوي ٿي ته متان ڪي ٿر جايون هن کي چون ته هن اُنهن کي لڄايو آهي. بيت جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:

سـبـي سـيـبـا ڏي، پـوريءَ نـئـون نـه ڪـيـو،
ڪـٽـيءِ وتـيـون ڪُـٽـيـون، سـتـي سـيـري سـي،
مَـچڻ چـوَنـم ڪـي، تـه لـجـايـئـين تـر جـايـون.

ان طرح هڪ ٻيو بيت به ملاحظه ڪجي:

ٻـاريـو اُجـهـائـيـن پـريـن، اُجـهـايـو ٻـاريـن،
مـون کـي تـا مـاريـن، لـونـتـان لُـهَـارَن جـا.
(مرزا قليچ بيگ، سر يمن ڪلياڻ، ص: ٣٣)

هن بيت جي ٻي سٽ جو پويون اڌ حصو بحث طلب آهي، ۽ مٿي ڏنل لفظ بيت جي مفهوم ۽ معنيٰ سان ٺهڪي ڪونه ٿا اچن. بيت ۾ مخاطب ٿيندڙ جو بيان آهي ته: منهنجو پرين مون کي ٻاري ۽ اُجهائي ٿو ۽ هن کي لوهارن جا لونتا (اُلا) به مارين ٿا. صحيح بيت هن طرح آهي:

ٻـاريـو اُجـهـائـيـن پـريـن، اُجـهـايـو ٻـاريـن،
مـون کـي تـا مـاريـن، پـريـن پَـر لـوهـار جـي.

هاڻي بيت جي معنيٰ هيئن ٿيندي ته منهنجو محبوب مون کي لوهار جي ڪرت واري طريقي وانگر مون کي هر هر ٻارين ۽ اُجهائين ٿا. مطلب ته محبوب جي اِنهيءَ ادا کي، لوهار جي ڪِرت سان تشبيهه ڏني ويئي آهي.

قابلِ صد احترام مرزا قليچ بيگ صاحب جي ترتيب ڏنل شاهه جي رسالي ۾ موجود اِنهن چند نقطن جي نشاندهي ڪرڻ جو مطلب هن ذات ذٽيءَ جي مخلصانه پورهئي کي نظرانداز ڪرڻ يا هن جي خلوص، نيت ۽ اهليت تي شڪ ڪرڻ هرگز ڪونهي. مان وري به واضح ڪري ڇڏيان ته مرزا صاحب جي سنڌي ٻولي ۽ شاهه سائينءَ سان غير مشروط عشق تي ڪوبه غيرگمان نه آهي، نه ئي سندس محنت جي اهميت کي گهٽ ڪرڻ مقصود آهي. پر صرف ان ڳالهه جو احساس ڏيارڻ آهي ته هن باوقار عالم ۽ محقق رسالي جي سهيڙ جي ڏس ۾ ڪيڏا نه ڪشالا ڪيا هوندا. هن محترم کي جَسُ هجي ۽ اسان کي هن ڏس ۾ اڳيان به اڳتي قدم وڌائڻ گهرجي.

•••••••

انعام شيخ

ميان غلام شاهه ڪلهوڙو

سنڌ جو هڪ مدبر حڪمران

١٥٢٠ع ۾ سنڌ جي اقتدارِ اعليٰ تي، جڏهن شاهه بيگ ارغون راتاهو هنيو، ته ڪنهن کي گمان ۾ به نه هو ته سما حاڪمن جي صاحبيءَ جو خاتمو دراصل سنڌ جي ڏکمي غلاميءَ جي ابتدا هئي: اهڙي غلامي، جيڪا مسلسل ٻه سؤ سال تائين ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جيِ روپ ۾ سنڌواسين جو ساهه نپوڙيندي رهي. جيئن ته انهيءَ ڪيجهيپي دوران سنڌ جي صوفين کي گهاڻي ۾ پيڙايو ويو، اُستادن جون زبانون ڪپيون ويون ۽ سُورهين جي سِرن جا لابارا وڌا ويا. تنهنڪري سورهين ۽ سترهين صديءَ وارو عرصو مجموعي طور تي سنڌ لاءِ عذاب، اضطراب ۽ پيڙا ڀريل دور آهي. بهرحال، انهيءَ حقيقت کي تسليم ڪندي به ايترو ضرور چوڻ جڳائي ته پرهه ڦٽي ۽ هڪ ڏکمي رات کان پوءِ جنم وٺندي آهي ۽ ڏاڍ ۽ جبر جي قوتن آڏو سنڌن ني آسپاس ڪا حق پرست قوت نِسري پوندي آهي.

نيڪ اهڙي سمي، جڏهن سنڌ ڌارين قابضن ۽ سنڌن مقامي حوارين جي حملن جو نشانو بڻيل هئي، تڏهن انتهائي تنيڙي سطح تي ني سمي، سنڌ ۾ ڪلهوڙا قبيلو تاريخ جو رخ موڙڻ لاءِ سنڌرا ٻڌي رهيو هو. اهو ني سبب آهي جو تاريخ ۾ ارغونيءَ ترخاني تباهه ڪارين دوران ميان آدم شاهه ڪلهوڙو سنڌواسين جي دردن جو ترياق روحاني تحريڪ ذريعي ڪندي نظر اچي ٿو. سندس انهيءَ تحريڪ کي توانائي بخشيندي ميان محمد دائود، ميان الياس محمد، ميان شاهل محمد، ميان دين محمد ۽ ميان نصير محمد سميت ڪئين ڪلهوڙن بزرگن مقامي ماڻهن سان پريت جي سڳي کي سگهارو بڻائي رکيو. پر ڪلهوڙن منجهان ميان يار محمد پهريون شخص هو، جنهن سنڌ ۾ مقامي حڪومت جي قيام لاءِ اُهي پائيدار بنياد رکيا، جن تي اڳتي هلي ميان نور محمد پڪي اوساري ڪئي ۽ ميان غلام شاهه هڪ خوبصورت ۽ شاندار عمارت کي جوڙي راس ڪيو.

اِهو سچ آهي ته ميان نور محمد ڪلهوڙا خاندان جو اُهو ذهين حڪمران هو، جنهن هڪ طرف نادرشاهي حملن کي منهن ڀڃي ڏنو، ته ٻئي طرف قلات جي بروهين سان جنگيون ڀڃي جوٽيون. ايترو به نه هو ته گهر اندر ميان دائود سان مدمقابل هجڻ سان گڏ بهاولپور جي دائودپوٽن سان مُهاڏو اٽڪايو ڀڃي آيو ۽ افغاني حاڪمن جي جبر کي به تدبير سان گهٽائيندو رهيو. پر عالم نه هجڻ جي باوجود به نه رڳو ڪلهوڙا قبيلي، پر سڄي سنڌ ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي کان وڌيڪ عامل، عادل ۽ بهادر حاڪم سنڌ گذريل اڍائي سؤ سالن ۾ به ڏسي نه سگهي هئي. ڪلهوڙا بزرگن جي ڪُک منجهان جنم ورتل سنڌ جو هيءُ هردلعزيز بادشاهه بجاطور تي "سنڌ جو اڪبر بادشاهه" چورائڻ جي اهليت رکي ٿو. ڇاڪاڻ جو سترهن سالن جي مختصر حڪمرانيءَ دوران هن سنڌ جي سماجي زندگيءَ جي مڙني رُخن ۾ جيڪي اهم پيشقدميون ڪيون، تن جو ذڪر حيرتن جي بيشمار جزيرن کي جنم ڏيڻ لاءِ ڪافي آهي.

١٧٥٦ع ۾ سنڌ جي والي ٿيڻ کان اڳ ميان نور محمد جي وڏي پٽ ميان مراداياب جي پاليسين ۽ ميان عطرخان جي پيدا ڪيل انتشار جي نتيجي ۾ سنڌ جي سماجي ۽ معاشي بدحالي اِنهيءَ پد تي پهچي چڪي هئي، جو ميان نور محمد جي عُمر ڀر جو سڄو پورهيو اڪارت ٿيندي نظر ڀئي آيو. ايئن ٿي محسوس ٿيو ته مختصر مدت اندر سنڌ مٿان بهاولپوري دائودپوٽن، قلاتي بروهين يا افغاني غنيمن جي حڪومت مڙهجي ويندي ۽ سنڌ هڪ دفعو ٻيهر ڌارين جي غلاميءَ جي وَر چڙهي ويندي. پر قدرت جي ٻي انت مهر جو ڪرشمو بڻجي ميان غلام شاهه هن ڏکي ڌرتيءَ جو راڄ ڀاڳ ڇا سنڀاليو، ڄڻ ته هن ديس کي مليل دردن جي مڙني مرضن جي پڄاڻي ٿيڻ لڳي. اهوئي سبب آهي، جو ڪلهوڙا دور جي عظيم محقق غلام

رسول "مهر" سندس دور کي سنڌ لاءِ "رحمت جي نشاني" سان پيٽيو آهي.

ميان غلام شاهه تخت نشين ٿيڻ سان ئي نه رڳو صدين کان آزار ۽ پيڙا جي شڪار ٿيل عام سنڌي ماڻهوءَ جي ڀلائيءَ ۽ بهتريءَ واسطي رستن جا چار وڇائڻ، آبپاشيءَ جي سرشتي جوڙڻ ۽ آسپاس جي علائقن ۽ پرڏيهه سان ڪاروباري واسطن کي وڌائڻ جهڙا ڪم جهاد سمجهي شروع ڪيا، پر عدالتي نظام ۽ محصول جي اوڳڙ سميت صحت، تعميرات، بچاءَ، امن امان ۽ ساموندي سفر جهڙن شعبن ۾ پڻ اُهي منزلون ماڻيون، جيڪي ڪانئس اڳ ۽ پوءِ جي حاڪمن شايد تصور ۾ به نه آنديون هجن. انهن مڙني حاصلاتن کان وڌيڪ شاندار ڪارنامو سندس هٿان "سنڌ جي جاگرافيائي وحدت" جو بحال ٿيڻ آهي. ميان غلام شاهه حالتن کي نظر ۾ رکندي ڪيترن ئي دنياوي معاملن ۾ تدبير ۽ مصلحت کان ڪم ورتو، پر زندگيءَ جي آخرين پساهن تائين فالج جي حملي هيٺ هوندي به هُن پنهنجن پونيرن کي سنڌ جي اقتدار اعليٰ جي تذليل ۽ اُن جي جاگرافيائي اڪائيءَ جي خاتمي وارين سازشن آڏو رُڪ جي ديوار بڻجڻ جو درس ڏنو. چاڪاڻ جو ميان صاحب کي خبر هئي ته تاريخ ۾ قومن جي بقا قوم ۾ موجود سگهه (National Power) جي طفيل ممڪن بڻبي آهي ۽ اها "قومي سگهه" قومي وحدت جي محتاج هوندي آهي. اهو ئي سبب آهي جو اقتدار ملڻ شرط هُن سڀ کان وڌيڪ اهميت سنڌ اندر مختلف علائقن ۾ مختلف قبيلن طرفان ناهيل "ڏيڍ سر جي مسيتن" کي ڊاهڻ طرف ڏني. ميان صاحب جي جاري ڪيل ابتدائي حڪمن ۾ نئي جي نئين سر انتظامي جوڙجڪ سان گڏوگڏ قبائلي سردارن کي موڪليل اُهي حڪم به آهن، جن ۾ ڪين سنڌ کي مختلف جاگيرن ۽ راڄن ۾ ورهائي ملڪ اندر ننڍا ننڍا ملڪ جوڙڻ کان باز اچڻ جي هدايت ڪئي ويئي هئي. سندس اها پاليسي نه رڳو سنڌ ۾ بروچ ۽ سماٽ سردارن تي لاڳو پئي ٿي، پر انهيءَ ڏس ۾ هُن ته پنهنجن ڀائرن ميان عطرخان، احمد يارخان ۽ ميان مراد ياب خان سان به ڪا رعايت نه ڪئي.

ان حوالي سان گهربل اڳيرائي ڪندي ميان غلام شاهه حتي الامڪان رتوڇاڻ کان بچڻ جي ڪوشش ڪئي. جيتوڻيڪ بيڪانير ۾ جلاوطنيءَ کان پوءِ ميان صاحب جي بيهر وطن واپسيءَ دوران ميان عطرخان ۽ احمد يارخان سان روهڙيءَ ۾ ٿيل جنگ (۱۱ - جون ۱۷۵۸ع) ۾ غلام شاهه بنا ڪنهن تڪليف جي پنهي ڀائرن کي ختم ڪري پئي سگهيو، پر هُن نه رڳو ڪين معاف ڪيو، پر گڏوگڏ سنڌ جي اقتدار ۾ به حصو ڏنائين. اها ٻي ڳالهه آهي ته سندس ٻيئي ڀائر آخر تائين سازشن کان باز نه آيا ۽ آخرڪار ڪين جلاوطن ٿيڻو پيو. ظاهر آهي ته جيڪو حاڪم گڏيل قومي مفادن آڏو سڳن ڀائرن کي معاف ڪرڻ لاءِ تيار نه هو، سو عام جاگيردارن ۽ پوتارن کي "سنڌ ورهائڻ" جي اجازت ڪيئن پئي ڏيئي سگهيو. تنهنڪري ميان غلام شاهه ننڍين ننڍين صاحبين ۽ حاڪميت جي خاتمي لاءِ مضبوط رٿابندي جوڙيندي سيوهڻ ۽ لاڙڪاڻي ۾ ڪوسن، ڪڪرالي جي جامن، خداآباد جي آسپاس ويٺل پنهورن، ماتيلي ۽ ڏهرڪيءَ جي ڌاريجن، ڏهرن ۽ سيت پور جي قاضي نور محمد جي صاحبين کي نه ختم نه ڪيو، پر چامر بجار جوکيي، عزت خان نوهڙي جهڙن مضبوط سردارن کي ماري مڃائڻ کان پوءِ ديره غازي خان ۽ ديره اسماعيل خان جي بلوچ سردارن کي به سنڌ جي قانون جي تابع ڪيو.

ميان نور محمد طرفان سنڌ کي مرڪزي وحدت ۾ پوئڻ کان پوءِ، ميان غلام شاهه هڪ طرف ڪيس مليل سنڌ جي ترقي ۽ خوشحاليءَ لاءِ شاندار منصوبا جوڙيا ته ٻئي طرف آسپاس جي راڄائن ۽ بادشاهن طرفان سنڌ جي قبايل علائقن جي واپسيءَ لاءِ به هن پڪي پختي رٿابندي ڪئي. ميان صاحب کي خبر هئي ته ڌرتيءَ تي ٿيل ڌاڙيوالي طاقت جي استعمال کان سواءِ ختم ٿي نٿي سگهي، تنهنڪري هُن سنڌ جي باقاعده ۽ منظم فوج جي قيام ۾ ذاتي دلچسپي وٺي هڪ اهڙي قوت تيار ڪئي، جنهن آسپاس جي غاصب حڪومتن تي دهشت طاري ڪري ڇڏي. بهاولپور جي دائودپوٽن کان اُچ ۽ سبزل ڪوٽ جي واپسي، ڪراچي ۽ لس ٻيلي جي پاڻهن قلات جي بروهي حاڪمن کان وراڻڻ، ڪڇ جي راءِ طرفان قبايل سنڌ جي علائقن جو واپس موٽي ملڻ ۽ پاڳناڙيءَ جو پاڳ سنڌ سان سلهاڙي، سمن جي سلطنت وارين سرحدن کي بحال ڪرائڻ جو سمورو اعزاز سنڌ جي هن سرفروش سپوت کي ئي وڃي ٿو. سبيءَ کان سونمياڻي ۽ ڪيرٿر کان ڪارونجهر تائين وسيع، آزاد ۽ خوشحال سنڌ جو جهنڊو شان ۽ مان سان تيستائين جهولندو رهيو، جيستائين آگسٽ جي هڪ اُداس شام ڌاري

(۱۷۸۳ع) ڪلهوڙا حاڪمن جو هيءَ سچ اُفق جي ڏورانهين ۾ هميشه لاءِ الوپ نه ٿي ويو.

عام طرح ڏٺو ويو آهي ته وڏن وڏن حڪمرانن کي هميشه اقتدار، ڪرسي، دٻدٻي ۽ دهشت سان چاهه هوندو آهي. منجهانئن ڪي ٿورڙا اهڙا هوندا آهن، جيڪي "تاريخ" ۽ "مستقبل" سان پيار ڪندا آهن... ۽ انهن ٻنهي هنڌن تي سرخرو ٿيڻ لاءِ پنهنجي وطن، قوم ۽ اتان جي مخلوق سان پريت لڳائيندا آهن. ميان غلام شاهه سنڌ جو هڪ اهڙو آدرشي حاڪم هو، جنهن کي فقط پنهنجي ذاتي/خانداني وقار جو اونو ئي نه هو، پر ڪيس ته ماضيءَ جي شاندار سنڌو تهذيب جي ڀيهر بحالي ۽ عروج جو به انتظار هو. هتي مان اها ڳالهه واضح ڪرڻ ٿو گهران ته ميان غلام شاهه دنيا جي نامر نهاد معتبر ۽ هاڪارن حڪمرانن جيان پراون علائقن تي قبضاگيريءَ جي هيچ ۾ هرگز به قائل نه هو. ان ڳالهه جي شاهدي ڪڇ تي ڪيل سندس ٻه ڪاهون ڏينديون، جن ۾ پهرين ڪاهه دوران هُو ڪڇ جي راڄڌاني ڀُڄ کان ٻارهن ڪوهن جي فاصلي تي پهتو ۽ ٻي ڪاهه دوران مورڳو ڇهن ڪوهن جي وٿيءَ تي وڃي بيٺو، پر ٻنهي دفعا هو ڪڇ جي راءِ سان صلح ڪري سنڌ جي سرحدن جي سلامتيءَ جو واعدو وٺي واپس موٽي آيو. منجهس اها سمجهه ۽ ساڃاهه انهيءَ ڪري هئي، جو ميان صاحب هڪ مدبر حاڪم هو. ڪيس سُڌ هئي ته جيڪي قومون ڏنڍي جي زور تي ٻين کي مطيع ڪنديون آهن، سي پاڻ به آخرڪار ڏنڍي جو شڪار ٿينديون آهن. ظاهر آهي ته اها سوچ رکندي، ميان صاحب صدين کان سور سَهندڙ سنڌ کي ٻيهر عذابن جي ڏُٻڻ ۾ اُڇلڻ نٿي گهريو. هُن ته سنڌ کي ترقيءَ ۽ مضبوطيءَ جي شاهراهه تي پيشقدمي ڪندي ڏسڻ پئي چاهيو. اهو ئي سبب آهي، جو قبضه گيريءَ جي هوس جي شڪار ٿيڻ بدران هُن حيدرآباد (۱۷٦۹ع) جهڙي روح پرور شهر ۽ پڪي قلعي جهڙي پُرشڪوهه عمارت اڏائڻ کي ترجيح ڏني. ميان صاحب ڪراچي ۽ شاهبندر جهڙا ساموندي بندر قائم ڪندي، سنڌ جي بچاءَ کي ناقابل شڪست بڻائڻ پئي گهريو.

تاريخي حقيقتن جي هن مختصر جهلڪ منجهان آسانيءَ سان ثابت ڪري سگهجي ٿو ته ميان غلام شاهه رڳو هڪ مدبر، بهادر، سمجهدار ۽ سورهيه حڪمران ئي نه پر هڪ حساس انسان به هو. ڪيس سنڌ جي پهاڙن، ندين، نالن، پٽن ۽ پٽن سان ئي پيار نه هو، پر هو ته پٽائيءَ جهڙي پلاري شخصيت جو به اٿموڻ عاشق هو. انهيءَ عشق جو اظهار هُن پٽ جي شاهه مٿان خوبصورت قُبو اڏائڻ سان گڏ سندس خيالن ۽ آدرشن سان ناتو نڀائڻ جي حوالي سان ڪيو. پٽائي، جيڪو سنڌ جي آجپي ۽ آزاديءَ جو سڀ کان وڏو نقيب هو (۽ آهي)، تنهن جي پاڙهيل سبقن کي سيني سان سانڍي هُن سنڌ کي عالمي برادريءَ ۾ هڪ باعزت ۽ باوقار قوم طور ويهارڻ پئي چاهيو. تاريخدانن جو چوڻ آهي ته داخلي صورتحال کي نظر ۾ رکندي، ميان صاحب افغاني لُٽيرن کي ڪُسندي ڪُرڪندي خراج ته ڏيندو هو، پر سندس دل انهيءَ ڳيجهپي تي رت جا ڳوڙها روئندي هئي. سندس اندر ۾ وينل آزاد ،خوددار ۽ خودمختيار حاڪم سنڌي ماٺهن جي پگهر ۽ پورهئي جا پئسا قنڌار دربار ۾ موڪلڻ کان اڳ نهايت بيچين ٿي ويندو هو. عبدالمجيد جوکيي پنهنجي ڪتاب "تاريخ ڪلهوڙا و استقرار حُڪومتِ تالپر" ۾ لکيو آهي ته ميان غلام شاهه پنهنجي خاص مجلسن ۾ بااعتماد ساٿين سان ويهندي، اڪثر ڪري جوش ۾ اچي چوندو هو: "مان هڪ ڏينهن احمد شاهه جي شهر قنڌار کي ضرور فتح ڪندس، تنهنڪري سيني اميرن کي انهيءَ ڳالهه لاءِ ذهني طور تيار رهڻ کپي."

"قنڌار فتح ڪرڻ" جي تمنا رکندڙ ميان صاحب جي اِن خواهش پُٺيان ٻين ملڪن تي قبضه گيريءَ واري خواهش لڪل نظر نٿي اچي، بلڪ افغان حاڪمن طرفان صدين کان سنڌ سان ٿيندڙ ڪلورن جي نتيجي ۾ زخمي ٿيل قومي وقار جي بحاليءَ جي تمنا وڌيڪ عيان لڳي ٿي. هڪ عوام دوست حاڪم جي حيثيت ۾ غلام شاهه کي احساس هو ته جڏهن ڪنهن قوم مٿان غلاميءَ جا پنجوڙ پختا ٿيڻ لڳن ٿا يا سندس دولت مٿان ڦورو ٽولا راتاها هڻن ٿا، تڏهن اُها قوم معاشي تنگدستيءَ ۽ سياسي تذليل جو شڪار ٿيڻ سان گڏ روحاني اذيت ۽ پيڙا کي به پوکي ٿي. ميان صاحب چاتو پئي ته سنڌي عوام کي انهيءَ روحاني ۽ نفسياتي بيماريءَ مان آجو ڪرائڻ جو هڪ طريقو اهو به آهي ته ڏاڍ ۽ ظلم جي ڪنگرن کي ڪيرائي سنڌ واسين جي صدين کان زخمي ٿيل اعتماد بحال ڪرائجي. ڪين غيرمعمولي فتحن جي روپ ۾ ڏيکارجي ته

جيڪڏهن همت ۽ جذبو آهي تہ غلام ۽ مظلوم قومون ۽ سندن راهنما قابض ۽ ڦورو قومن جا منصوبا ناڪام ڪرڻ جي صلاحيت رکي سگهن ٿا ۽ اُهي سوين سالن کان لاڳو سورن منجهان جان آجي ڪرائي سگهن ٿا. اها ئي ڳالهہ آهي تہ قسمت ميان صاحب سان ساٿ نہ ڏنو ۽ هو انهيءَ خواب جي ساپيا ماڻي نہ سگهيو، پر انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ قومن جا هڪڙا نسل پنهنجين آسن ۾ جذبن جو اهڙو اُتساهہ پري ويندا آهن، جو سندن پيا نسل عمل جي اوزار سان مڙني مُدي خارج روايتن کي دفن ڪري دم ڪٽندا آهن. مون کي يقين آهي تہ اڄوڪي سنڌ ۾ موجود سنڌين منجهان ئي ڪي انسان غلام شاهہ جهڙن پنهنجن وڏڙن جي اُميد ۽ آسن کي انهن حقيقت جو روپ ڏياريندا، جيئن عمر مُختار جي پوئيرن لبيا ۾ جبر ۽ استحصال جي ديوَ کي دَسيو، جيئن ويٽنام ۾ هوچي منه جي پوئلڳن قبضہ گير قوتن کي تاريخ آڏو جوابدار ڪيو ۽ جيئن فرانسي بزرگن جي خواهشن جي تڪميل جون آف آرڪ جهڙي نوجوان نينگريءَ هٿان ٿي.

هيءَ هڪ نهايت افسوس جي ڳالهہ آهي تہ دنيا جي تاريخ تي نظر نہ هڻڻ ڪري اسان سنڌي غيرضروري حدتائين احساس ڪمتريءَ جو شڪار آهيون. جيڪڏهن اسين دنيا جي گولي تي اک رکي ارڙهينءَ صديءَ ۾ پير پائينداسين تہ خبر پوندي تہ عين اُن دور ۾ جڏهن سنڌ ميان غلام شاهہ جهڙي مدبر حاڪم جي هٿ هيٺ ترقيءَ جي شاهراهہ تي چوهيون وکون کٽي رهي هئي، تڏهن اڄوڪي آمريڪا انگريزن جي غلامي پوڳي رهي هئي. ڪيس آزاديءَ جي اذوگابري نعمت ميان صاحب جي مرتيي کان چار سال پوءِ (١٧٧٦ع) ۾ وجهي نصيب ٿي. دنيا جي عظيم ترين "انقلاب فرانس" (١٧٨٩ع) جو ڪو ٻول ٻڌڻ ۾ نہ پئي آيو. سڄي يورپ فضيلت سان تڪرارن جو حل ڳولڻ وارو نُسخو ڪانگريس آف ويانا (١٨١٥ع) جي صورت ۾ گهڻو پوءِ ڏٺو.... ۽ اُن کان بہ مدتون بعد ۾ يورپ ميان غلام شاهہ جي مرتبي جا مُدبر منتزنخ، بسمارڪ ۽ وڪٽر امانوئيل وغيره جي روپ ۾ پيدا ڪيا. انهيءَ ساڳي دُنيا جي گولي تي ارڙهينءَ صديءَ ۾ آفريقا نيم وحشي پٽي ۾ غوطا پئي کاڌا ۽ عرب حاڪمن ايامِ جاهليت جي ياد تازي پئي ڪئي. ايشيا جي عظيم مُغل سلطنت پويان پساه پئي کنيا ۽ ڏور اوپر ايشيا ۽ چين ظالم بادشاهن جي چنبي ۾ ڦاٿل پئي نظر آيو.

انهيءَ پس منظر ۾ جيڪڏهن سنڌ واسي غلام شاهہ ڪلهوڙي جهڙي سچي پچي مدبر جي غيرمعمولي ڪردار کي مثال بڻائي اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪن تہ اُهي ڪاميابيءَ جي ڪيترن ئي ستارن تائين رسي سگهن ٿا. مان نهايت اعتماد سان چئي سگهان ٿو تہ جيڪڏهن سنڌ جو نئون نسل پنهنجي تاريخي اساس جو حقيقي قدر ڪرڻ جهڙو هنر پاڻ ۾ پيدا ڪري وٺي تہ اهو پنهنجي ماضيءَ جي باري ۾ فخر پري خوشي محسوس ڪندي دنيا آڏو پنهنجن بيمثال مدبرن جا بيان رکي، آزادي، برابري ۽ سلامتيءَ لاءِ ٿيل جاکوڙ ۾ هن ديس جي ڳنڍيل پٽيءَ کي ڳنڍائي سگهي ٿو... ۽ اڄوڪين انتهائي مايوس ڪندڙ حالتن ۾ سنڌ جي ياڳ ۾ آيل بيمار قيادت آڏو ميان صاحب جي روپ ۾ "راهنما ڪردار" (Role Model) انتهائي فخر سان پيش ڪري سگهجي ٿو. پر انهن مڙني منزلن ماڻڻ لاءِ ضروري آهي تہ اسين پنهنجن دلين تي چڙهيل بيوسيءَ جي تهن کي انتهائي جرئت سان هٽائڻ ۾ سوپارا ٿيون ۽ ذهن تان غير يقينيءَ ۽ مايوسيءَ جي دز کي شعور ۽ علم جي ڇنڊڻيءَ سان ڇنڊي، دل جو آئينو اُجارڻ ۾ ڪامياب ٿيون.

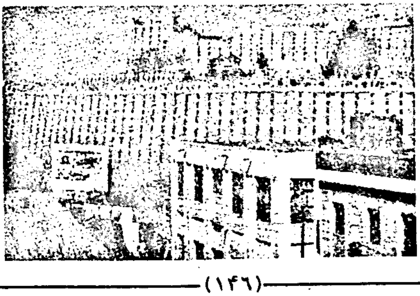

پڌرن خوفن ۽ اُميدن ڀري صورتحال ۾ غير يقينيءَ جو هُجڻ پڌائيندڙ ته ضرور آهي پر جيڪڏهن اسين زندگيءَ کي ڪوڙن قصن بدران حقيقتن جي دُنيا ۾ گهارڻ چاهيون ٿا، ته پوءِ خوفن ۽ اُميدن کي قبول ڪرڻ کانسواءِ ٻيو ڪو به چارو نٿو سُجهي....
هونئن به ڪنهن دؤر يا قوم کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته اسان اُن دؤر يا قوم جي فيلسوفيءَ کي ضرور سمجهون ساڳي طرح ڪنهن قسم جي فيلسوفيءَ کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي، ته ڪنهن حد تائين اسان پاڻ به فيلسوف هُجون.

- برٽرينڊ رسل

ڪهاڻيون

مون کي پتو آهي ته بيشمار شخص منهنجي لهجي جي ڪڙاڻ بابت شڪايتون رکن ٿا، پر ڇا سچ جي آزاديءَ جي باري ۾ ماڻهوءَ کي ڪرو، تکو ۽ تُرش نه هجڻ کپي؟ هن معاملي ۾ مان سچ جيترو ڪُهرو ۽ انصاف جهڙو اٽل رهندس! هن موضوع تي ڳالهائڻ، سوچڻ ۽ لکڻ وقت مان ڪڏهن به وچٿرو رهڻ نه چاهيندس... نه! هرگز به نه!

توهان اُن ماڻهوءَ کي گهگهوءَ جي آواز جهڪي ڪرڻ جي صلاح پلي ڏيو، جنهن جو گهر باهه جي پيڙن ۾ ورتل هجي. توهان جي مرضي ته ڪنهن باغيرت شخص کي پڻ چئو ته هو اُن محل مدد لاءِ آهستگيءَ سان پڪاري، جڏهن ڪو غنڊو سندس گهر ڌياڻيءَ جي عزت زوريءَ لٽڻ جي ڪوشش ڪري. اوهين باهه ۾ سڙندڙ ڪنهن معصوم ٻالڪ جي والده کي به مشورو ڏيئي سگهو ٿا، ته هوءَ پنهنجي ٻچڙي کي اُتان ڪڍڻ محل آرام ۽ سُستيءَ کان ڪم وٺي!

پر مهرباني ڪري مون کي اِهو نه سمجهايو، ته سوچ تي پهرا ويهاريندڙن خلاف ٿڏائپ کان ڪم وٺان. مان هن محل جوش ۾ ورتل آهيان. مون کي ٻچاپڙو ٿيڻ جي صلاح نه ڏيو. هن معاملي ۾ آءٌ ڪنهن کي به معاف نه ڪندس، ۽ پنهنجي ارادي تان تِر جيترو به نه هٽندس ۽ نه وري ڪنهن ٻئي جي ٻولي ٻڌندس. انهيءَ صورتحال لاءِ اسان جي ماڻهن جي بيدردي ئي ڪافي آهي، جن جي افعالن ۽ عمل هر شاندار شخص جي مجسمي کي، پنهنجن بنيادن تان هٽائي نوائي ڇڏيو آهي؛ ۽ سندس اصولن کي نظرانداز ڪندي، ڪيس واپس هڪ مُردار ۽ قبر ۾ پيل لاش ۾ تبديل ڪري ورتو آهي. - **وليم لائڊ گئريزن**

حميد سنڌي

ڪِڙيا ڪنڌهار

ڪي وڪيل وڏا ٿين، تہ ڪي وري ننڍا؛ اڃا بہ ننڍا هجن تہ ڪين 'جونيئر پارٽنر' چون. پرجي ڪو اديب 'جونيئر پارٽنر' ٿئي تہ ٻاڪٽون ئي پڪو!

مان بہ اُن زماني ۾ 'جونيئر پارٽنر' هئس.

منهنجو سينئر حيدرآباد جو وڏو ڪرمنل لاير هو. هميشه اديبن کان ڇرڪيل هوندو هو. مون کي ڏسندو هو تہ چوندو هو، "يار اديب!.... قانون ۽ ادب کي الڳ رکجانءِ.... بيلي، قانون کي ادبي مرچ مسالن کان پري رکجانءِ..." اُن زماني ۾ قتل جا ڪيس پهريائين هيٺين ڪورٽن ۾ هلندا هئا، پوءِ سيشن ڪورٽ ۾ ايندا هئا. جتي پُڄاڻي تي سزا- جزا جو فيصلو ٿيندو هو. هيٺين ڪورٽن ۾ سينئر گهڻو ڪري پنهنجن سُٺن جونيئرس کي موڪليندا هئا تہ هُو شاهدن جا بيان وٺرائي ڪيس کي چٽو ڪري بيهارين.

هيءَ ڳالهہ بہ اُنهي زماني جي آهي. هيءَ هڪڙو قتل جو عجيب مقدمو هو، جنهن لاءِ مون کي منهنجي سينئر خاص طور تي تيار ڪري موڪليو هو. مان مقتول پاران وڪيل هئس. هيءُ هو تہ قتل ڪيس، پر جوابدار ڌُر هي ڪيس غيرت جي بنياد تي وڙهي رهي هئي. عجيب ڪيس هو. هڪ مائيءَ پنهنجي ڀاڻيجي کي قتل ڪيو هو. جوابدار ڌُر جو چوڻ هو تہ مسمات سفوارن، پنهنجي ڀاڻيجي شهمير کي اِن لاءِ قتل ڪيو جو هُن منجهس هٿ وڌا هئا ۽ زوري ڪئي هئي، تنهنڪري سفوارن ڪيس موقعو ملندي ئي غيرت وچان ڪهاڙيءَ سان زبرا ڌڪ هڻي قتل ڪري ڇڏيو هو. منهنجي سينئر مون کي چيو هو تہ "هيءُ ڪيس سڌو سنئون قتل جو ڪيس آهي. مسمات سفوران شهمير کي اِن لاءِ قتل ڪيو هو جو هنن ڪيس پنهنجي نياڻي ڏيڻي ڪئي هئي. اِن آسري تي شهمير کان پئسا ڏوڪڙ ڦريندا هئا. مال ملڪيت بہ لڪائي ورتي هئائون. سفوران جو مڙس لالچي هو. هُن تَر جي چڱي وڏي زميندار کان الڳ پيسا وٺي ڪيس سڳَ ڏيڻ قبوليو هو. شهمير بہ هنن تي ٺيڪ ٺاڪ زوربار وڌو. چار چڱا ميڙ بہ وٺي ويو، پر هنن نہ مڃيو. زميندار کي پنهنجي ورتل سڳَ مٿان چڙهت ۽ شهمير ۽ ڀاڳل جي لڪي ملڻ ۽ معاشقي تي غيرت آئي. هُن شهمير کي تہ مارايو، پر سفوارن کي بليڪ ميل ڪري قبولرايو تہ شهمير کي هُن ئي ماريو آهي."

"هي اِها ٿيوري آهي تہ پوءِ سائين! مائي سفوارن پاڻ تي ڇو الزام ڪنيو؟" مون سينئر صاحب کان پڇيو.

هُن کلي مون ڏي ڏٺو، "آهي نہ ادبي سوال!"

"بابا! بس هڪ ڌمڪي رئيس طرفان ڪافي هئي تہ تنهنجي ڌيءَ شانان کي ڪاري ۽ شهمير کي ڪارو ڪري ماريندا سين. هاڻ غيرت واري سوال تي مائي ڇُٽيو پئي ٿي وڃي يا هلڪي سزا تي مليس. ڦاسي يا عمرقيد کان بچي ئي بچي."

"سَرا مون کي ڇا ڪرڻو آهي؟"

"ثابت اِهو ڪرڻو آهي تہ It is not honour Killing (غيرت جو سوال ناهي.) مائي سفوران پنهنجي مڙس ۽ وڏيري جي چُرچ تي، شهمير جي ملڪيت ڦٻائڻ ۽ پنهنجي ڌيءَ شانان جو سڳَ وڏيري کي ڏيڻ لاءِ هيءُ ڊرامو رچايو آهي. هوءَ قاتل آهي. اُن سان ٣٠٢ لاڳو ٿيڻ کپي."

مان ٻُڌتر ۾ پئجي ويس. منهنجي سينئر مٿان اِهو بہ چيو تہ "ميان! هڪ ڳالهہ ياد رکجانءِ تہ توکي Prosecution هراڻ"

جي ڪيس مطابق هلٿو آهي. متان پنهنجي طبيعت مطابق هيڏانهن هوڏانهن ناسون هڻي ڪا ڪهاڻي يا ڪالم يا مضمون لکي ويهين. هيءُ نازڪ مسئلو آهي. اڳ بہ هڪ ٻن ڪيسن ۾ اخبار ۾ تنهنجي راءِ جو اظهار مڙيوئي مهانگو پيو هو. ان ڪري هن دفعي معاملو اهڙو ڏنو اٿمانءِ جو توکي رڳو سرڪاري وڪيل سان تعاون ڪرڻو آهي ۽ فريادي ڌُر جي داخل ڪرايل ايف. آئي. آر. مطابق هلڻو آهي. سمجهيئہ. آهين تہ هوشيار ۽ سمجهدار."

"سَر! بالڪل سمجهيم. توهان فڪر نہ ڪريو. قانون کان مٿاهون ڪير بہ ڪونهي. ادب بہ نہ."

* * * * *

هن ننڍي شهر ۾ قائم ڪيل هيءَ ڪورٽ مون کي انگريزي وڻندي آهي، جو شهر جي ڪجهہ ٻاهران هڪ روڊ تي آهي. انگريزن جي دؤر جي هڪ ننڍي عمارت اٿس. چوڌاري ڪمپائونڊ وال ۽ اندر ننڍڙو باغ بہ اٿس. باغ ڦٽل آهي. باقي ڪي سُڪل، تہ ڪي ساوا وڻ قائم آهن. هتي اچڻ وڃڻ گهڻو ٿيندو آهي، جو منهنجي سينئر جا گهڻا ڪيس مڙيوئي هت آهن. ننڍي ڪورٽ آهي، انڪري پاڻ گهٽ ايندو آهي. اسان پارا جونيئر انهيءَ ننڍي ڪورٽ جي ورانڊي ۾ بينچ تي يا ڪنهن چڊي چانوَ ڏيندڙ وڻ هيٺان ويهي اسيل سان ٻولاچاري ڪري يا پٽ ٻاهران نهيل ٻاڪڙا هوٽل تان چانهہ گهرائي، اوٻاسيون ڏيندي وقت گذاريندا آهيون. ڪورٽ سڳوري پاران سڏ ٿيو تہ اندر پهتاسون. ڪيس هليو نہ هليو، تاريخ وٺي روانا ٿيندا آهيون.

* * * * *

اُن ڏينهن ڪورٽ ۾ ڏاڍي رونق هئي، جنهن ڏينهن مسمات سفوران جو ڪيس هو. ٻاهر مائٽن جا ميڙاڪا هئا. مائي ڪورٽ جي ايوان ۾ اسان واري وڻ جي ڇانوَ تي قبضو ڪيو ويٺي هئي. پوليس گيٽ بند ڪيو، مائيءَ تي پهرا پئي ڏنا. خرچي وٺي مائٽن سان ملڻ پئي ڏنائون. ڪن اوپرن ماڻهن لوٺا پئي هنيا تہ ڏسون تہ اِها مائي ڪهڙي منهن مهانڊي آهي، جنهن سڳو پاڻيجو ماريو آهي. مائي ڪورٽ کي پُٺ ڏيو پٽ واري پاسي منهن ڪيو، وڏي رئي سان پاڻ کي ڍڪيو سُڪل سڙيل ڇپر تي ويٺي هئي.

مان اِهو لقاءُ ڏسندو اڪ ٽيٽ سان ورانڊي مان بيهي مائيءَ جو جائزو وٺندو رهيس.

اٺين جج صاحب جو نائڪ آيو، "صاحب سڏيو اٿوَ."

جج صاحب سان اِڀي ايندي ويندي منهنجي سُٺي نيازمندي ٿي ويئي هئي. جنهن ڏينهن منهنجو ڪو ڪيس هوندو هو تہ وينو انتظار ڪندو. نوجوان هو ۽ پروگريسو خيالن جو هو. علم ادب سان چاهہ هيس. ڪميشن معرفت سڌو چونڊيو ويو هو. اردو اسپيڪنگ هو، پر سنڌي سمجهندو بہ هو تہ ڪجهہ ڳالهائيندو بہ هو. پهرين پوسٽنگ انهيءَ ڪورٽ ۾ ٿي هُيس. صبح جي پهر ۾ جيسين ڪورٽ جي تياري ٿئي ۽ هلڻ وارن ڪيسن جي ڇاڻ مليس، تيسين وينو مون سان ٻولاچاري ڪندو هو. سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي صورتحال ۽ ريتن رسمن کان گهڻو آگاهہ نہ هو، پر وينو مون کي ڪوريندو هو. سندس چنمبر ۾ داخل ٿيس تہ وڏو ٽهڪ ڏنائين:

"سائين! ديکهو آج هماري ڪورٽ مين ڀي ميلا لگا هوا هئي."

"بس سائين، يهي هماري سنڌ ڪي بدنصيبي هي. آيي ابتدا هي. ديکهنا انتها ڪمان پر هوتي هي. عورت بيچاري هميشه مظلوم رهي هي."

"يہ مظلوم هي؟ پانجي ڪو مارا هي."

"پتہ نهين سَر! پانجا مظلوم ٿا يا يہ، يا ڦر دونون."

جج منهنجي منهن ۾ ڏسڻ لڳو ۽ سوچ ۾ پئجي ويو ۽ سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ جي ڪندي چيائين، "تہ پوءِ اصل ڳالهہ ڇا آهيس."

"سرَ! ڪيس هلي، خبر پئجي ويندي. مون ڪيس پڙهيو آهي. ڳالهہ ۾ ڪو رولو آهي."

نائڪ چانهہ ڪٿي آيو هو. هُن چسڪي پريندي ٿي چيو، "پر مائي قبولدار ٿي آهي. ۱۶۴ جو بيان پڙهو. مگر ميمن صاحب! توهان تہ فريادي ڌُر پاران آهيو، توهان تہ رولو نہ ٻڌايوس."

"سر! هيءَ ڪيس سينئر جو آهي. مان اديب آهيان، هن معاشري جو سڄاڻ فرد آهيان. سينئر صاحب انهيءَ عمل ڪان جهليندو آهي، پر مان پنهنجي مزاج ڪان مجبور آهيان. ڳالهہ جو ڳاٽوجهلبو ضرور، پر پروفيشنل بي ايماني نہ ڪبي."
مون ڪلنڊي ڪيس چيو.

جيتوڻيڪ مائيءَ جو سيشن ڪورٽ مان عورت هئڻ ڪري ضامن تہ ٿي ويو هو، پر پروفيشن ۽ قاعدي قانون مطابق ڪيس هليو ۽ خوب هليو. مائي قابو هئي. سرڪاري وڪيل ۽ مون شاهدن ذريعي ائين وجي ڪيس بيهاريو تہ مائي ملڪيت جي لالچ ۾ ۽ سگَ لاءِ وڏيري ڪان پيسا وٺي هيءُ قتل ڪيو آهي ۽ مڙسس بہ هن ۾ شامل آهي. هيءُ سڌو سنئون مرڊر ڪيس آهي، غيرت جو ڪو مسئلو نہ آهي.

* * * * *

هڪ ڏينهن جڏهن ڪيس آخري مرحلن ۾ هو ۽ مان واندو ٿي نڪتس تہ ڏٺم تہَ مائي باغ ۾ هڪ بئنچ تي هڪ ٻن ماين سان گڏ ويٺي هئي. ڪورٽ ۾ هاڻ ماڻهو نہ رهيا هئا. ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو هو. ڪورٽ بند ٿيڻ واري هئي. وراندي جي ڪنڊ تي اُنهن مان هڪ مائي اچي منهنجو اڳ جهليو، "آبا ترس! سفوران توسان ڪجهہ ڳالهائيندي. تورو هيڏانهن اَچ."

مان بيهي رهيس. پهرين سوچيم تہ ڪيس جواب ڏيڻي ڇڏيان، جو پروفيشنل ذميوارين ڪري جوابدار ڌُر سان ڳالهائڻ مناسب نہ هو. ٻيو اِهو بہ سوچيم تہ منهنجي سينئر کي خبر پوندي تہ بنهہ جونيئري واري نوڪري مان ڪڍي ڇڏيندو. پر طبيعت ڪان مجبور اندر ۾ وٺل اديب ۽ ڪهاڻيڪار کي ڪيئن روڪيان. ڳالهہ جو ڳاٽو تہ جهلبو ۽ مان اُن وٽ ڏانهن هليو ويس، جنهن هيترن مهينن ۾ بہ نوان گونچ ڪونہ ڪڍيا هئا. هاڻ تہ سرءُ بہ ويجهو هو. پن ڇڻي هيٺ ڍير پئي ٿيا. شاخن مان اُس نڪريو نڪريو پئي آئي، پر اُن ۾ تاءُ نہ هو. هيءُ هڪ ڊگهي مضبوط جسم جي عورت هئي. جڏهن اُٿي هُن رَئي جو پُڪل ڪوليو تہ چِٽڻ ڪان رهجي ويل ڪرڻا سندس اڇي اُجري منهن تي وچانجي ويا ۽ سندس منهن رَتو ڪندا پئي ويا هيءُ سُهڻي سيبتي عورت هئي. مون ڪورٽ ۾ ڪڏهن سندس منهن نہ ڏٺو هو، جو هوءَ منهن اڏ ڍڪيو ويٺي هوندي هئي مون رڳو سندس ڏيلُ ڏٺو هو. هاڻي هُن ڳالهايو تہ سندس اڇا ڏند بہ مَرڪي پيا، پر سندس منهن تي مُرڪ نہ هئي.

"وڪيل صاحب! هيءُ توهان مون سان ڪهڙو ظلم پيا ڪريو. ڪيس کي ڪاڏي پيا وٺي وڃو. مان تہ ڦاسي چڙهي ويندس، پر جنهن نياڻيءَ لاءِ هي سڀ پوڳيان پيئي، مون ڪانپوءِ اُن جي سنڀال ڪير ڪندو، بگهڙن جي وَرُ چڙهي ويندي."
مون سندس نياڻيءَ ڏانهن ڏٺو. هوءَ بہ هُن وانگر وڻندڙ ۽ هُن جهڙي ئي هئي.

مان گهڙي کن لاءِ تہ چپ رهيس، پوءِ بي اختيار چئي ڏنم، "تو هن معصوم کي هٿ سان بگهڙن جي وَرُ چاڙهيو آهي. پنهنجي سڳي ڀائيجي کي هٿ سان ماري هن معصوم نياڻيءَ کي هڪ جهوني بدبودار بگهڙ جي حوالي ڪرڻ لاءِ تو ئي تہ سڀ ڪجهہ ڪيو آهي. تون سمجهين ٿي تہ تنهنجي نياڻي هندورن ۾ لڏندي ۽ تون هٽان بچي پوءِ موٽي وڃي سندس چاشني ۽ پلاءُ وارو ڪاج ڪائينديئين. مائي سفوران! تيستائين تہ تنهنجون هڏيون بہ نہ بچنديون. تون ڪهڙي خيال ۾ آهين. الائي ڪيترا بگهڙ گڏجي هن معصوم کي رڙڪي ڪائي ويندا، تنهن جي خبر پوءِ پوندءِ."
مون وڏي سندس نياڻيءَ مٿان هٿ رکيو. پوءِ سفوران جو هٿ وٺي اُن جي مٿي تي رکيو. هوءَ منهنجي منهن ۾ ڏسڻ لڳي.

"ڪاءُ قسم هُن نياڻيءَ جو تہ جيڪي تون چئين ٿي، سو سڀ سچ آهي. ڪاءُ قسم اُن معصوم نوجوان جو، جنهن جو

سون بہ تنھنجي سر تي آھيَ. پينئي خون تنھنجي سر تي آھن. ياد رک، ھيءَ بہ نہ بچندي."

مائي سفوران پنھنجو ھٿ يڪدم نياڻيءَ جي مٿي تان کڻي ورتو. سچي ھيڊي پيلي ٿي وئي. سندس ٽنگون ٿڙڪڻ لڳيون. ھوءَ بيھي نہ پئي سگھي. ٻي مائيءَ ڪيس بنچ تي ويھاريو.

"منھنجي مدد ڪر وڪيل صاحب! ڦِي توکي مان ڏيندس." سفوران ڳوڙھا ڳاڙيندي چيو.

"مان اھڙو ڪم نٿو ڪري سگھان. جيڪي ڪجھ سچ آھي، سو سمورو ڪورٽ سڳوري کي ٻڌاءِ. پوءِ ئي ڪجھ ٿي سگھندو."

"ڪورٽ کي ٻڌاءِ تہ تو پنھنجي سڳي پاٽيجي شھمير کي ڪيئن ماريو. ھا واقعي ھُن پنھنجي سھڻي پياري مڱيندي، جنھن سان ھُن جو ننڍي ھوندي کان پيار ھو، اُن کي ڇڏي توسان زوري ڪئي. ڪا سولي ڳالھ تہ ڪر!"

سفوران رويو پئي رني. اوچتو منھنجي ويجھو اچي سُرٻاٽ ڪندي چيائين، "سائين، شھمير منھنجو پاٽيجو ھو، مان اُن کي ڪيئن ماريندس. ھو تہ مون کي ماءُ وانگر پائيندو ھو. ھو ڪيئن ٻڇڙي نگاھ رکي مون تي حملو ڪري زوري ڪندو. ھو تہ منھنجو ٻچو ھو. مان اُن کي ڪيئن ماريندس؟"

"پوءِ ڪنھن ماريو؟"

"ھُن هيڏانھن ھوڏانھن نھاريو. مڙسس شھر ويو ھو، اڃان نہ موٽيو ھو.

"سائين، اِھو ظلم منھنجي مڙس عدلوءَ ۽ وڏيري شمن خان گڏجي ڪيو. وڏيري جي ڪمدار خميسي ٻن ٽن ھمراھن سان گڏ اچي پھريائين شھمير کي ماريو. پوءِ ٻيئا ھن نياڻيءَ کي مارڻ تہ شھمير سان ڪاري ٿا ڪيونس. وڏيري ۽ منھنجي مڙس مون کي ڪٺي پٽ ۾ رُنبيو، تہ ھينئن قبولدار ٿين ٿي تہ واھ، نہ تہ تنھنجي نياڻيءَ کي ٿا ڪاري ڪري ماريون. مون ڪين اِھو بہ چيو تہ مون کي ڪاري ڪري ماري ڇڏيو، پر ھينئن ذليل نہ ڪريو. لعنت آھي ھن جيئڻ تي، پر مان رڳو ھن نياڻيءَ لاءِ جيئرو رھڻ چاھيان ٿي. مان ھاڻ سندن اڪيون ڏسيو ويٺي آھيان. وڏيرو روز رات جو ماڻھو ٿو موڪلي تہ ڇوڪريءَ کي اوطاق تي موڪل. مان تہ جيئري ئي مري ويٺي آھيان. الله اِنھي منھنجي مڙس عدلوءَ جو منھن ڪارو ڪندو، جنھن جو پيٽ ئي نٿو ڀرجي."

مون سندس حالت ڏسي ويجھو وڃي سائس پٽڪندي ڳالھايو: "اتني ھمت تہ سياڻي پنھنجي بيان تان ڦري وڃ، ۽ ڪورٽ کي ھي سچي حقيقت بيان ڪر. پوءِ ڏس تہ ڇا ٿو ٿئي. ھاڻي ھنن کي طاقت نہ ٿيندي، جو ھو تنھنجو يا تنھنجي نياڻيءَ جو وار بہ ونگو ڪن. تون ھمت ڪندينءَ تہ سڀ ڪجھ ٿيندو، نہ تہ تنھنجي لاءِ سرڪڻ ڦاھي نھي پيئي آھي."

مون پٽڪڻ بند ڪري سندس منھن ڏي ڏٺو. ھيءَ ھڪ معصوم عورت جو چھرو ھو. وھيل ڳوڙھن جون لارون ھاڻ سُڪڻ لڳيون ھيون. مان آھستي آھستي چُرندو انين ڪسڪي آيس، جڻ اُن پاسي ويو ئي نہ ھُئس. گيٽ کان ٻاھر نڪتس تہ سفوران جو مڙس عدلو سيڌي سامان سان ٽانگو پرائي اچي پھتو ۽ مون ڏانھن اجائي سجائي نظر ڦٽي ڪري زوريءَ ڪنگھڪار ڪندو اڳتي وڌي ويو. مون اڄ ڪيس غور سان ڏٺو. ھي ھڪ ڦتل، بندرو، ٿلھو، ڪارو ۽ بيڊولو شخص ھو. سفوران جو نوڪر پئي لڳو. ھوڏانھن مائي سفوارن اڇي، پوري، سھڻي سيبتي، وڏي ھڏ ڪاٺ واري قداور عورت ھئي. جي ھن ڪُڌي مامري ۾ نہ ڦاسي ھا تہ سندس رعب تاب ۽ ڏيل ڏيا ڪي ڪوبہ لوڏو نہ ھو. ھاءِ ڙي قسمت!

پر مائيءَ ۾ اڃا بہ ڪي جولان ھئا. آخري بيان ڏيڻ لاءِ بيٺي تہ ھڪ سٽ سان ئي ڪئين ڏڏڪا ڪيندي وئي! ھوءَ پنھنجي اڳئين بيان تان صفا ڦري ويئي. ھُن واردات ٻڌائيندي مڙس، وڏيري شمن خان ۽ سندس ڪمدار ۽ ڪاراون کي ڏوڙ ڪري ڇڏيو. جج سدورد ھو ۽ اسان واري ادبي چڪر ۽ لڏي جو ھو. مائي سفوران کي اھڙو ڳالھائڻ ڏنائين، جو ڪورٽ ۾ سانت ڇانئجي ويئي. رڳو سندس ئي آواز پئي گونجيو ۽ گونجندو رھيو ۽ آخر ۾ چيائين: "مون اِھو ڏوھ صرف اِن لاءِ

قبوليو هو، تہ مان پل 'ڪاري' ٿيان، پر منھنجي نياڻي ڪاري نہ ٿني. اڳيون بيان عدلوءَ ۽ وڏيري شمن خان مون کي ڌمڪيون ڏيئي ڏياريو هو."

جج دير ني نہ ڪئي. حڪم جاري ڪيائين تہ "ننين سر انويسٽيگيشن ڪئي وڃي ۽ شڪ جي بنياد تي في الحال تہ سفوران جي مڙس، وڏيري ۽ سندس ڪاراون کي ہڌي ريمانڊ لاءِ پيش ڪريو. مسمات سفوران اڳيئي ضمانت تي آهي، تنھنڪري پل ضمانت تي هجي." اهڙي سفارش هُن سيشن ڪورٽ کي بہ ڪئي. پوليس کي هدايت ڪيائين تہ مائي سفوران ۽ سندس نياڻيءَ کي پوليس پروٽيڪشن ڏنو وڃي. پبلڪ پراسيڪيوٽر کي حڪم ٿيو تہ ري ٽرائيل لاءِ ڪيس تيار ڪيو وڃي.

مان ٻاهر ني بيٺو هنس تہ نائڪ آيو، "سائين! صاحب سڏيو آهي."

مان چنمبر ۾ داخل ٿيس تہ جج صاحب ٺمڪ ڏيئي چيو، "يو ناٽي بواءِ!... آخر ادين واري ڪار ڪيند. مون کي ڪجھہ خبر پيئي آهي." مون ڪلي ڪيس چيو، "قانون جي ديويءَ کي پٽي ٻڌل هوندي آهي. اسان ماڻهن جو ڪم ني آهي تہ ڪجھہ وقت لاءِ ديويءَ جي اکين تان پٽي لاهي ڇڏيون."

"پروفيشنل ذميواريءَ جي ڀڃڪڙي جو ڇا ٿيندو؟" جج صاحب مرڪندي چيو.

"جيڪي ٿيندو، اُن کي ڏٺو ويندو. توهان ۽ اسان انصاف جو دامن نہ ڇڏيو آهي. هنن بي گناهہ ۽ مظلوم ماڻهن جو داد فرياد ٿيو آهي، اهو مون لاءِ گنج آهي."

چنمبر مان ٻاهر نڪتس تہ مَن تي بار نہ هو. مون ورانڊي ۾ بيهي ٻاهر نهاريو. مائي سفوران پنھنجي نياڻيءَ سان گڏ وڻ هيٺان بيٺي هئي. هوءَ مون ڏانھن ڏسي رهي هئي. سندس اکين ۾ چمڪ ۽ چپن تي مُرڪ هئي ۽ سندس نياڻيءَ جي منھن تي سَرهائي هئي.

مون وڻ ڏانھن نهاريو. مون کي ائين لڳو ڄڻ نوان گونچ نڪري آيا هئا. هن مُند ۾ بہ وڻ تي بهار جي مُند ڇانيل هئي ۽ منھنجي مَن ۾ ڪئين ڪنٺمار ڪڙي پيا هئا!

ڊاڪٽر تهمينه مفتي

اسين رهياسين اڌورا اڌورا

Milkman. اسٽريٽم جي اسٽريٽ نمبر ٻي تي واقع گهر نمبر پاونجهه تي ڇگي دير کان گهنٽي وڄائي رهيو هو. کير جون ٻه بوتلون گولڊ ٽاپ در جي وڏيل چائنٽ تي رکي هن مٿي نهاريو. مٿين بيڊروم جي درين تي ڇاريءَ جا سهڻا پردا پيل هئا. هن گهر جي مالڪ کي هو گهڻي عرصي کان کير ڏيندو هو، تنهنڪري هنن جي وچ ۾ سڃاڻپ وارو رستو هو يا ڪٿي ڇنڇي ته ٻنهي ۾ ٿوريءَ دير لاءِ ٿي سهي ڪل پوگ ڪرڻ وارو دوستانه رويو به هو. هو به آهي ته مٿان در کلي، پر دز نٿو کلي. گهر جي اندر سانت ۽ جمود ڇانيل آهي. هو ڪجهه پريشان ٿي. باغ واري ننڍڙي در کان اندر وڃي ٿو. پيلا گلاب ٽڙيل هئا. بليڪ بيريز جا رس ڀريا ڇڳا ننڍڙن ٻوٽن ۾ ايرنگن جيان لڙڪيل هئا. هو سرسبز لان مان سرن سان ٺهيل پيچري تان ٽڪڙو هلندو در تي اچي پهتو. در تي لڳل لوهي گول ڪنڊي کي وڄائي ٿو. هڪ وار کيس لڳو، ته اجهو در کليو، پر اهو هن جو وهم هو. هن دل جي تسليءَ لاءِ وري در جي ڪُنڊي کي ڪجهه زور سان وڄايو، پر اندر ته لڳاتار خاموشي هئي. سندس منهن تي ٻُڪتي وڏندي وئي. هو واپس وريو ۽ کير جون بوتلون کڻي ٽڪڙو گاڏي ۾ پيل ٽري ۾ رکيائين. گاڏي اسٽارٽ ڪري مين روڊ تي نڪري آيو. ٽيسڪو شاپنگ سينٽر پرسان پبلڪ بوٽ تي اچي ڏهن پينس جو سڪو وجهي، ايمرجنسي Helpline تي رنگ ڪيائين. پنهنجو نالو ۽ ايڊريس ٻڌايائين. هاٿي اسٽريٽم جي اسٽريٽ نمبر ٻي جي گهر نمبر پاونجاهه تي پوليس در جي تالي کي ڀڃي گهر اندر داخل ٿي رهي هئي. گهر جي هيٺئين حصي ۾ ويهڻ واري ڪمري ۾ هر شيءِ پنهنجيءَ جاءِ تي پيل هئي. صوفن تي ڪشن، رنگين ٽي.وي، سليقي ۽ ترتيب سان ميڊيڪل سائنس وارا ڪتاب پيل هئا. ڪمري جي اندرين شيشي واري در تي پردو پيل هو، جيڪو باغ ۾ پٽي کليو. جائزو وٺندي ڪچن جي اُن در کي به چيڪ ڪيائون، جيڪو بند هو. ڪچن ۾ ڪاٺ واريءَ ننڍڙي ميز تي هڪ ڪوپ ۽ گلاس پيل هو. هر شيءِ پنهنجيءَ جاءِ تي پيل هئي.

"Let us go up stairs". هڪ پوليس آفيسر ٻئي کي چيو. مٿي ويندڙ ڏاڪڻ کي ٽڪڙو طي ڪري ٻئي جڻا سمهڻ واري ڪمري جي در تي پهتا. اُنهن مان هڪ جڻي در کي زور ڏنو ته در کلي پيو. سامهون وڏي دري هئي ۽ پر ۾ رائٽنگ ٽيبل پيل هئي. ڪرسي تي هڪ شخص وينل هو، جنهن جو مٿو ٽيڪ واري انداز ۾ پر ڪنڌ ڪجهه پاسيرو لڙڪيل هو. هڪ ٻانهن لڙڪيل ۽ ٻي هنج ۾ هئس. قلم هيٺ ڪريل هو. پوليس وارن جلدي اچي کيس جانچيو. هن جون اکيون ننڍاڪڙيون هيون. وارن ۾ سليٽي رنگ جا وار به گهڻائي ۾ هئا. کيس اچي رنگ جو هاءِ نيڪ، سوئٽر ۽ ڪاري پتلون پهريل هئي. قداور ۽ مردانگي ۾ وجيهه هو. آفيسر سندس ٻانهن کي جهلي نبض ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس جسم جي نرمائش ظاهر ڪري پئي ته ٻئي جهان ۾ پير رکندي کيس گهڻي دير ڪانه ٿي هئي. هو ننڊ جي اهڙي گهيرٽ ۾ هو جو کيس جاڳ ئي نه پئي ٿي. ابدي سڪون ۽ معصوميت هن جي چهري مان ظاهر هئي. اها حالت ڏسي هڪ جڻي موبائيل تي اطلاع ڏنو. ايمبولينس ۽ ڪجهه ٻي نفري پهچي ويئي. ڪمري جو واءُ سواءُ وٺندي کين ٽيبل تان ڳاڙهي رنگ جي مخملين ڪور واري ڊائري ملي، جنهن جي پهرين ورق تي فون نمبر سان گڏ ايڊريس لکيل هئي. اها ايڊريس ڊاڪٽر ظفر جي هئي. آفيسر موبائيل تي ظفر سان رابطو ڪيو. ظفر اهو ٻڌي تڪڙ ۾ گاڏي ڊرائيو ڪري اسٽريٽم پهتو. هو اُن ساڳي ئي ايريا ۾ رهندو هو، پر ٿورو پريرو. گهر اڳيان ايمبولينس ڏسي سندس دل ٻيرن ۾ اچي پيئي. هو سندس من گهريو دوست هو. سندن دوستي کي ويهه کن ورهيه ٿي چڪا هئا. هو ڏاڪڻ جا ڏاڪا اورانگهيندو ڪمري ۾ داخل ٿيو. هُو هن مٿان ذري گهٽ وڃي ڪريو. ظفر جي دل درد سان پرجي ويئي. سندس اکين ۾ ٻاڦي پرجي آيو:

"Be patient Mr Zafar....! He is nomore... But he was all right last night... We were together on duty at the Hospital."

هو پنهنجي ڪاروائي ڪندا رهيا. ڊيڊ باڊيءَ کي ايمبولينس ۾ رکرايو ويو. هن جون ذاتي شيون ۽ هڪ ڊائري ظفر کي ڏيندي چيو:

"We got your address from this diary.... Some pages are written in some other Language... May you understand it and help to know aboul his last wish."

ظفر کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته هي سڀ ڪجهه ڪيئن ٿيو. هن ڪڏهن به ڪنهن تڪليف يا بيماري جو اظهار نه ڪيو هو. خيال اِهوئي هو ته هارٽ فيل ٿي هن جي زندگيءَ جو ڏيو اُجهايو آهي!

ظفر ڊائري ۽ ذاتي شيون ساري سنڀالي ڪنيون، جن جي لسٽ آفيسر پاڻ وٽ رکندي ظفر کان صحيح ورتي. هن جي گهر کي سيل ڪري سڀ ٻاهر نڪري آيا. ظفر گهر پهتو ته شملا گاڏيءَ جو آواز ٻڌندي ئي در کوليو. هوءَ ظفر کي ڏسندي ئي چپ ٿي وئي. ظفر جون اکيون سڀ ڪجهه ٻڌائي رهيون هيون، تنهن هوندي به هن پڇيو

"ڇا ٿيو ظفر، خير ته آهي؟"

"شملا، هُو اسان کي ڇڏي ويو هميشه لاءِ." هن گهر ۾ داخل ٿيندي چيو.

"هي هٿ ۾ ڇا اٿئي؟"

"هي هُن جي ڊائري آهي".

ظفر سڌو اچي سٽنگ روم ۾ صوفي تي ويٺو. پنهنجي جسم کي ڍلو ڇڏي ڏنائين. هُن جي صورت سندس اکين جي آڏو ڦرڻ لڳي. جڏهن کان هُو هن ملڪ ۾ آيو هو ۽ 'پاڪستان هاسٽل' ۾ ٻين شاگردن وانگر اچي ترسيو هو، تڏهن کان وٺي سندن تعلق جُڙيو هو. هُو سندس روم ميٽ ۽ دوست به هو. ٻنهي جو رشتو اوچتو ائين ٽٽو جيئن لغڙ ڪاٽا ٿي هوا سان ڳالهائي ڪٿي وڃي نڪري، ۽ خالي ڏور هٿ ۾ رهجي وڃي. سندس پريشان حال ڏسي شملا وڌيڪ ڪجهه نه ڪڇي. هوءَ خود ذهني ۽ دلي صدمي جو شڪار هئي. هن اجنبي ملڪ ۾ هو هڪ ٻئي لاءِ آٿت هئا- هڪ ثقافت، هڪ ٻولي ۽ ساڳي ديس جا.

اڪثر هُو سندن گهر سنڊي تي ايندو هو. سوير ۽ گهڻ ڳالهائيندو. سندس اکيون اُداسي جو ديرو هيون. جڏهن هوءَ ظفر سان پرڻجي هن اجنبي ديس ۾ آئي هئي، ۽ پهريون ڀيرو ساڻس ملي هئي ته کيس ڏسي چيو هئائين: "منهنجي ڀاڄائي نه، پر ڀيڻ آهين." هن ٻاجهه مان سندس مٿي تي هٿ رکي چيو هو. "سدائين خوش رهندين." سندس ادا ڪيل لفظن جي حرمت ۽ پاسداري سندس اکين مان ظاهر هئي. شملا جي اکين مان موتين جهڙا لڙڪ لڙي پيا. گهر ۾ خاموشيءَ جو راڄ هو. ظفر مخملين ڳاڙهي ڊائريءَ کي پنهنجن ڏڪندڙ هٿن سان کوليو. اُن تي هيٺين تاريخ درج ٿيل هئي. "١٨-١٠-١٩٧٨ع".

* * * * *

جهاز جي ڪيپٽن جو آواز اُڀريو: "جهاز ڪجهه گهڙين ۾ هيٿرو ايئرپورٽ تي لهڻ وارو آهي." سندس آواز ڪيڏو نه نفيس آهي. هن ٿورا مڃيندي سيفٽي بيلٽ ٻڌڻ جي صلاح ڏني آهي. سڀ مسافر پنهنجا پنهنجا بيلٽ ٻڌڻ لڳا آهن. مون به پنهنجو سيفٽي بيلٽ ٻڌي ورتو آهي. جهاز جي گول دري مان جهاتي پاتم. ٻئي جهرمر ڪري رهيون آهن. اکيون بند ڪري ڇڏيم. اندر ۾ اُداسيءَ جي سَٽ اُڀري آئي آ. "ڪيڏو نه دور هليو آيو آهيان- سيني کان، پنهنجي شهر کان، زخمي روح ۽ ڦٽيل جسم سان". اِن خيال کي رد ڪرڻ لاءِ پنهنجو مٿو ڪرسيءَ ني لاڙي ڇڏيو اٿم. جهاز هيٺ لهڻ لڳو آهي، ڄڻ ديده، پاتال ۾ لهندو پيو وڃي! ذهن کي ٿوريءَ دير لاءِ جهٽڪو لڳو اٿم، ۽ پوءِ جهاز رن وي تي لهي پيو. مسافرن جي چهرن تي

ٿڪل ٽڪل مُرڪ سفر جي ٻُجاڻي کي ظاهر ڪري رهي آهي. جهاز بيهي ويو. مسافرن سيفٽي بيلٽ کولڻ شروع ڪيا آهن. مون به بيلٽ کولي ٿيلهو شولڊر تي لڙڪايو آهي. منهنجي اڳيان هڪ نوجوان جوڙو هڪ ٻئي جي هٿ ۾ هٿ وجهي هلڻ لڳو آهي. ڪين هڪ ننڍڙو ٻار آهي، جنهن جي عمر ڇهه مهينا ڪن ٿيندي. صاف سٿرو، جنهن کي هن پنهنجيءَ ڇيله ۾ ٻڌل جهول ۾ ڪنيو آهي. سڀيئي مسافر هوريان هوريان اڳتي وڌڻ لڳا آهن. هاڻي هي مسافر ناهن، جو سندن مسافري ختم ٿي وئي. مسافر ته مان آهيان، جنهن جو سفر شايد ڪڏهن به پورو نه ٿئي. نيرين اکين واري ايئرهوسٽيس گلابي چپن تي پروفيشنل مسڪراهٽ سان هر مسافر کي خدا حافظ چئي رهي آهي. مان مسافرن جي پڇاڙيءَ ۾ بيهي ويس. پٺيان مُڙي ڏٺم ته ڪرسيون خالي ۽ پُسيون لڳيون، جيئن سنيما هال فلم ختم ٿيڻ کان پوءِ خالي ۽ ٻسو لڳندو آهي ۽ گيٽ ڪيپر دربند ڪري. هيٺ لهڻ مهل ايئرهوسٽيس شڪريو ادا ڪندي خدا حافظ چيو آهي. مان به ڪيس مرڪ ڏئي لهڻ لڳو آهيان. مسافرن کي ڪٺڻ لاءِ بس بيٺي آهي. سڀ اُن ۾ چڙهي ويٺا آهيون. بس اسان کي اميگريشن ۽ ڪسٽم ڪليئرنس وارن وٽ ڇڏيو آهي. چيڪنگ ڪرڻ وارا مختلف ٽيبلن تي ويٺل آهن. مان به پنهنجو پاسپورٽ چيڪ ڪرائڻ لاءِ هڪ آفيسر وٽ وڃان ٿو. پاسپورٽ کي اُٿلائي پُٿلائي ڏسڻ کان پوءِ هن پڇيو:

"Are you student? Have you come for studies?"

"Yes, I am."

هن ضروري ڪاروائي پوري ڪري مون کي پنهنجو پاسپورٽ واپس ڏنو. موونگ اسٽيئرس تان ٿيندو هيٺ لهي ٽرالي ۾ سامان وجهي ٻاهر نڪتس. ڪوبه نه هو پنهنجو، ڪير به وٺڻ نه آيو هو. ڄامشوري کان جڏهن موڪل ۾ ڳوٺ ويندو هوس ته بولان ميل جيئن ئي بيهندي هئي ته تڪڙ ۾ لهي پوندو هوس ته بابا جي ڀاڪرن ۾ هوندو هوس. گهر اچي امڙ کي پيرين پوندو ئي مس هوس ته هوءَ منهنجي نرڙ تي چميون ڏيندي هئي. "الا. ٻُت ۾ ته لهي ويو آهين. منهنجا ٻچڙا شل خوش هجين، جُڙيو رهين. هاسٽل جي ماني، ته ٻچڙي جا اهڙا بُرا حال ڪيا آهن. زينت! جهٽ ڪر، گرم گرم مانيون پچاءِ. پُکو گوشت ته مون تيار ڪري رکيو آهي." ايڏو ڪمزور ته نه ٿيو هوس، پر سندس ڳُشتيءَ کي ڏسي کلي لنوائي ڇڏيندو هوس، ته امان چوندي هئي "ڪل پلي، کلي وٺ. جڏهن پاڻ اولادي ٿيندين ته پوءِ ڏسندين ته ڪيئن ٿو ڪرين" ۽ مان وڏو ٽهڪ ڏيئي، امان جي اکين ۾ ليئو پائيندو هوس ته اُتي محبتن جا سمنڊ نظر ايندا هئا.

سندس ڏنل ماڪيءَ جهڙي اڻ ميي پيار منهنجي وجود کي پورا پورا ٿيڻ کان بچائي ورتو هو، پر سندس دعائون مون کي نه لڳيون، جڻ خلا ۾ ئي رلنديون رهيون. "شل خوش هجين جڙيو رهين" .... ڪنن ۾ ٻُري ٿو. اکين ۾ پاڻي پرجي آيو آهي. لڙڪن کي اندر ۾ پي ڇڏيو اٿم. سامان واري ٽرالي مان سامان لاهي ٻاهر نڪتو آهيان. هيٿرو ٽيوب اسٽيشن تان ارلس ڪورٽ جي لاءِ ٽڪيٽ ورتي اٿم. وري به موونگ اسٽيئر تان لهي پليٽ فارم تي بيٺو آهيان. سرد هوا جو جهونڪو منهنجي وارن ۽ چهري کي چميندو لنگهي ويو، ان سان گڏ ئي ٽيوب به اچي وئي. در کليا ۽ مان چڙهي پيس. لنڊن شهر جي گائيڊ مون وٽ هئي، جا هر اسٽاپ تي ڌيان سان پڙهڻ شروع ڪئي اٿم، ته متان ارلس ڪورٽ اسٽيشن لنگهي نه وڃي ۽ پوءِ ڪٿي جو ڪٿي وڃي پهچان! گهڙي کن ۾ منهنجو اسٽاپ اچي ويو. مان لهي پيس. هڪ هجوم هو جو لهي ۽ چڙهي رهيو هو. ماڻهو پنهنجي منهن مشيني انداز ۾ پنهي هليا چليا، هر رنگ ۽ نسل جا. يورپي، ناسي، نيرين ۽ ساين اکين واريون ناريون، جن جي ٽور ڏيل جيان نه هئي. تنهنجو هلڻ ياد اچي ويو اٿم: سپڪ، پير پير ۾ پائي هلڻ. ايندڙ سڳنڌ، جڻ صندل جو پورو. ماحول ۾ پريل ٿڌاڻ، پاسرائين مان آرپار لنگهي مون کي تڪڙو هلڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو آهي. مفلر کي ڳچيءَ ۾ ويڙهي ڇڏيو اٿم. هٿ ۾ بيگ آهي ۽ ننڍي ٿيلهي کي ڪلهي ۾ لڙڪائي ڇڏيو اٿم. ٽڪيٽ چيڪر کي ٽڪيٽ ڏيئي ٽيوب اسٽيشن کان ٻاهر نڪري آيو آهيان.

ٽيمپريچر زيرو ڊگري سينٽي گريڊ آهي، ريڪارڊ ٿڌ آهي. رستا برف سان ڀريل آهن. پري پري تائين ڪوبه نظر نٿو اچي. اسٽريٽ لائيٽ جي زرد روشنيءَ ۾ هلندو وڃان ٿو ۽ فليٽس جي درين مان ليئا پائيندڙ هلڪي روشني زندگي جو

احساس ڏياري ٿي تہ نيٺ Barksons Gardens اچي ويو. 'پاڪستان هاسٽل' تي پهتو آهيان. بيل وڄائي اٿم. در کُليو، در کوليندڙ بہ ڪو شاگرد آهي. پاسيرو ٿي اندر اچڻ لاءِ مون کي جاءِ ڏني اٿائين. اونداهو ۽ ٿڌو ڪاريڊور ۽ پراڻن ڪارپيٽس مان ايندڙ ڌپ نڪ ۾ گهڙي آئي. واردن جو ڪمرو بہ ويجهو آهي. مون کي در تي ملندڙ اُن شاگرد ٻڌايو. روم نمبر ونئي مٿي چڙهيو آهيان. پهرئين فلور تي پنجين نمبر ڪمري جو در کڙڪايم. "دي دور از اوپن، ڪم ان پليز...!" ان آواز مان خوش مزاجي ظاهر هئي. هو ننڍڙي رائٽنگ ٽيبل تي لکڻ ۾ مصروف هو. اڳيان پٺ جي ليمپ تي ڳاڙهي رنگ جو شيڊ پيل هو. هن ڪنڌ ورائي مون ڏي ڏٺو. مون کيس ٻڌايو "مائي نيم از علي" هن جا نقش منهنجي ديس جي مارن جهڙا هئا. هن بہ شايد مون کي ڄاڻي ورتو هو. سنڌيءَ ۾ جواب ڏنائين: "مان ظفر آهيان. ڊاڪٽر آهيان، هلي آ، در وٽ ڇو بيٺو آهين؟" ائين چئي هو اُٿي مون سان مليو آهي. کيس ٻڌايم تہ مان بہ ڊاڪٽر آهيان ۽ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ آيو آهيان. هن مسڪرائيندڙ چهري سان صوفي تي ويهڻ جو اشارو ڪيو. "تون ڏاڍو ٿڪل ٿو لڳين". منهنجي جواب ڏيڻ کان پوءِ هو ڳالهائڻ لڳو. "هن سال تہ سڄي انگلنڊ ۾ سخت سيءُ پيو آهي، سنوفال جا سڀ پراڻا ريڪارڊ ٽٽي پيا آهن. سني ڊيز تہ خواب ٿي ويا آهن، ۽ چانڊوڪين جو هئي تہ تصور ئي نٿو ڪري سگهجي. سنڌ واسين جو ڪهڙو حال آهي؟" مون کيس ورندي ڏيندي چيو تہ سنڌن حالتون ائين ئي آهن. هيٽر کي وڌائيندي ظفر چيو تہ مان تنهنجي لاءِ ڪافي ٿو ٺاهي اچان. "تنهنجي مهرباني ظفر. چوڻ لڳو: "تون ڪپڙا بدلاءِ، سامهون هي پيو وارڊ روب تنهنجو آهي. سامان کولي، سيٽ ڪري توکي ڏيان. "اهو سڀ سڀاڻي ڪنداسين،" مون کيس جهليو. هڪ دفعو وري بہ تنهنجي مهرباني. "هي مهرباني مهربانيءَ جي ڇا رٽ لڳائي ويٺو آهين؟ هاڻي تہ گڏ رهبو، ۽ پڙهائي بہ گڏ هلندي. يار، مون کي پاڻ اڪيلائپ کائڻ لڳي هئي." هو مون کي ڏاڍو پيار وارو ۽ پولائيٽ لڳو. هن ٻڌايو تہ ڪچن بيسمينٽ ۾ آهي، جلدي ٿو اچان. ائين چئي هو ڪمري کان ٻاهر نڪري ويو. مان اڃان ڪپڙا چينج ڪري ويٺو ئي هئس تہ هو ڪافي، مکڻ لڳل بريڊ ۽ اوباريل بہ آنا کڻي آيو. يار اڄوڪي رات ان تي ئي گذارو ڪرڻو پوندو. منهنجي لاءِ ڪافيءَ جو ڪپ ئي گهڻو هو، تو تہ صبح جو ناشتو ڪرائي ڇڏيو. ظفر کلي چيو، تہ يار معاف ڪجانءِ، پورگ پيو ڪرايان. مون کي ڪافي، بريڊ ۽ اوباريل آنن ڏاڍو مزو ڏنو. سيءُ ۽ ڊگهي سفر مون کي ٿڪائي ڇڏيو هو. ڪافي رات گذري وئي آهي. علي سمهي پيو. هن گهڙيال ڏانهن نهاريندي چيو. مان بہ ڪمري ۾ ٻن پلنگن مان هڪ تي وڃي ليٽي پيس.

ٻئي ڏينهن ڪاليج آف ميڊيسن اينڊ فزيشن جي رجسٽرار سان ملي کيس پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڏنم ۽ داخلا جي ڪنفرميشن جو ليٽر ورتم ۽ پنهنجي پڙهائيءَ ۾ جنبي ويس. وقت ڄڻ تہ Concord هو، جنهن اک ڇنڀ ۾ زندگيءَ جو روپ بدلائي ڇڏيو هو. ظفر سان دوستي ذهني هم آهنگي ۽ بنا ڪنهن مفاد جي ڪري پڪي رنگ ۾ رنگجي وئي. ڊگري حاصل ڪرڻ کان پوءِ اسان ٻئي "ڪراموبل" هاسپيٽل ۾ ڪم ڪرڻ لڳا هئاسين. ظفر نہ هجي ها تہ شايد مان هتي ايڊجسٽ نہ ٿي سگهان ها. اِن وچ ۾ ظفر حيدرآباد ويو هو. شادي ڪري پنهنجي ونيءَ سان موٽي آيو. ايئرپورٽ تي کين Receive ڪرڻ ويو هوس. هن جي اکين ۾ مون کي پنهنجي ڀيڻ جو عڪس نظر آيو هو. شملا ڪيڏي نہ سهڻي سياڻي واري هئي. جيئن ڀيڻ ٿيندي آهي. منهنجي دل مان دعا نڪتي ۽ مون بي اختيار چيو هو، هميشه خوش رهين! مان واپس ورڻ لاءِ گهر وارن کي لکندو هئس تہ هو هميشه اهو ئي لکي موڪليندا هئا تہ هاڻي تہ توکي برٽش قوميت بہ ملي وئي آهي، ۽ سٺي نوڪري پڻ: گهر گهاٽ ۽ سڀ ڪجهہ. اسان لاءِ اهو ئي گهڻو آهي تہ تون حيات آهين، خوش آهين. (خوش آهيان الائي نہ، مان پنهنجو پاڻ کان پڇندو هوس تہ پاڻ کي چڙوائي تي بيٺل ڏسندو هوس) امڙ ٽيليفون تي ڳالهائيندي هئي تہ چوندي هئي تہ شادي ڪري ڇڏ. تون محفوظ آهين. تنهنجي حياتي کي ڪوبہ خطرو ناهي. شملا ڌيءَ کي چؤ تہ تو لاءِ ڪنوار ڳولهي. تنهنجي لاءِ پڇندو هوس تہ صاحب ڪيئن آهي تہ لنوائي ويندي هئي. نيٺ ٻڌايائين تہ هوءَ پرڻجي وئي آهي، پر ذهني طرح سان هو ويڳاڻي ۽ معذ

صدمي جو شڪار ٿيڻ ڪري سنٺين ناهي. پٽ تون وساري ڇڏ هن ڪي سيني ڳالهين ڪي، پر، پر آمان ڪيئن؟ ڪا تدبير ٻ ته ٻڌاءِ. هو لاجواب ٿي ويندي هئي. توسان وري ڳالهائيندس، چئي فون رکي ڇڏيندي هئي. منهنجا مائٽ خوفزده ٿي ويا هئا، ڪين اُلڪو هو ته اها ٻاهر پنهنجي ٿي سڀ ڪجهه ٻاري ساڙي رک ڪري ڇڏيندي، ان ڪري ته هنن مون کي ڊاڪٽر ٿيڻ کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ٻئي ديس موڪلي ڏنو هو، جنهن جي لاءِ مان راضي نه پئي ٿيس.

تنهنجو گول مُک انهين آهي جيئن چوڏهينءَ جو چنڊ املتاس مٿان اُڀري ۽ تنهنجي سونهن چڻ چانڊوڪيءَ جو ڦهلاءُ. تنهنجي ياد ٿوهر جا ڳاڙها گل. ننڍپڻ ۾ ڊوڙون ۽ هڪ ٻئي ڪي شرارت سان چيڙائڻ ۽ پرچاءَ ڪرڻ چڱي نموني ياد اٿم. ماسي گلان جي ڪُتاب ۾ وچي سبق ڪي پيرا ڏيئي اک ٽيٽ سان هڪ ٻئي ڏي نهاري مشڪڻ ۽ ماسي جو اڙي ڪري اهو چوڻ ته هيڏي هوڏي ڇو ٿا نهاريو، ماٺ ڪري پڙهو، وري ڪنهن ڳالهه تي اُٽڪڻ. ماسي جو ڪاوڙجي پوڻ، اڙي توکي چڱي دير تائين سزا ڏيئي ڪري ۽ مون کي موڪل ملڻ تي توکي اشاري سان ٻڌائڻ ته مان وڃان ٿو. اڄ تنهنجو منهن سُڃاڻڻ مون کي ياد آهي. ٻاهر اچي تنهنجي اچڻ لاءِ ترسي پوندو هوس ۽ تون مون کي ڏسي خوش ٿيندي هئينءَ. واپسي تي ڊڪڻ ۽ ريس پڄائڻ ناهي وسريو. اُهو وقت انهين ويو جيئن ريل گاڏي ڪنهن اسٽيشن تي بيهي ئي نه، ۽ هلندي هلي ۽ اسٽيشن گذري وڃي.

توکي قرآن شريف ۽ پنج درجا پڙهائي گهر ويهاريو ويو ۽ پوءِ مان اڪيلو ٿي پيس. پاڙن ۽ پينرن ۾ ننڍو هوس. لاڏ ڪوڏ سيني پئي ڪنيو، پر الاڻي ڇو منهنجي معصوم منهن تي هڪ مونجهه لهي آئي هئي. بابا سائين منهنجي تعليم ڏانهن ڌيان ڏيندي پيٽاري ڪاليج ۾ داخل ڪرايو. ننڍي عمر ۾ ئي گهر پاتين کان ڌار ٿي ويس. ڏيري ڏيري من تان اُها گهنگهور گهٽا ڇڊي ٿيندي ويئي. سوئمنگ، گهوڙيسواري ۽ ميوزم جهڙين مشغولين منهنجي من تي خوشگوار اثر وڌو. هاڻي تنهنجي ياد انهين هئي، جيئن چنڊ ڪڪرين ۾ لڪي وڃي. بابا جو خيال هو ته مان ڊاڪٽر ٿيان. سندس زور ڀرڻ تي مون کي ٻ دلچسپي پيدا ٿي. وقت انهين گذري رهيو هو، جيئن بلبل جو ريشم جهڙو پر، هٿ ۾ جهلي جهٽي نه سگهجي.

انٽرسائنس جو امتحان ڏيئي چڪو هوس، فون تي امڙ ٻڌايو ته سکهو گهر پهچ جو ويڙهي ۾ شادي آهي. ڳوٺ پهتس، امان ۽ پينرون ڀاڪر پائي مليون. ڪين ٻڌايم ته فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿيندس ته بابا ڏاڍو خوش ٿيو. سندس دل جي تمنا هئي ته مان ڊاڪٽر ٿيان ۽ هڪ وڏي اسپتال قائم ڪيان.

زهره جي شادي پنهنجي سوٽ سان آهي، ادي چيو. پٽ تون ٻ هٿ ونڊائجان نه ته چاچهن ڪاوڙ ڪندو. چاچا نجيب بابا جو سوٽ هو، تون فڪر نه ڪر امان، هر شيءِ وقت تي ٿيندي. آخر لائڻن وارو ڏينهن ٻ آيو. توکي هيٺرن ڏينهن ۾ پهريون ڀيرو ڏٺو. چاچا سخت مزاج هو، سندس نياڻين کي پنهنجن مٽن مائٽن ۾ ٻ اچڻ وڃڻ جي جهل هئي، سواءِ شادي مرادي يا موتي فوتيءَ تي.

منهنجي اک توتي وڃي پيئي. تون اُها نه هئينءَ، ڄڻ اُپسرا هئي جا ڌرتي تي لهي آئي هئي. مان حيران ٿي ويس. تنهنجي هٿ ۾ چانديءَ جي گلاس ۾ کير هو، جو تنهنجي هٿن ۾ ٻسو پئي لڳو. مون توکي گهٽي وقت کان پوءِ ڏٺو هو. سنهڙي چيلهه، رنگت سون جهڙي، گلابي وڳي ۾، جنهن جي ڇاپ تنهنجي ڳلن کي وڌيڪ گلابي بنائي رهي هئي. ڳچيءَ ۾ هڪ لڙي ڌهري جا مٽيا پئي چلڪيا. ڪنن ۾ جهومڪ ۽ هٿن ۾ ڪنگڻ، لشو جو رنو تنهنجي مٿي تان ڪسڪندو پئي ويو ۽ تو هر هر ڪسڪندڙ رئي کي مٿي تي رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. منهنجي انهين ڏسڻ تي تو پنهنجون اکيون هيٺ پئي ڪري ڇڏيون. مون تنهنجو نالو ڪنيو ته تو ڪو ٻ جواب نه ڏنو. تنهنجي اکين جا ڇپر ڪڇي وري جهڪي ٿي ويا، ڄڻ مون مسافر لاءِ تو وٽ ڪا ڇانو نه هئي.

سارا ضبط ٽٽڻ لڳا. صاحب پليز منهنجي ڳالهه ٻڌ، مان وچ ميڙ مان ڪيس هٽ کان جهلي پاسي تي وٺي وڃڻ لڳس.

کير چلکي پيو. آئي امان چا پني ڪرين، ڏسي تہ هل، سڄو کير چلکي ڪري پيو. صاحبہ جو ماروٽ ياسين، جنھن جون اکيون اسان جو پيڇو ڪري رهيون هيون، مون گھبرائجي هن جو هٿ ڇڏي ڏنو. (جنھن کي هٿ ۾ ڪرڻ لاءِ سڄي عمر پوڳي اٿم) سيني اسان ڏي پني ڏنو ٿوري دير لاءِ، پر پوءِ هرڪو سيج تي ويٺل ڪنوار ۽ گھوٽ کي لانئون ڏيڻ لڳو. سانٽ سوڻ ٿيندا رهيا، پر مان توکي ڏسندو ئي رهيس. تون بہ رکي رکي مون ڏانھن نھاريندي رهئين.

سندس نھار ۾ ڇا ڇا نہ هو، ارپڻ جو اقرار! پوءِ مان گھر هليو آيس. اڱڻ ۾ پيل کٽ تي ليٽي پيس، نيڪيٽي ۽ ڳيچن جا ٻول ڪنن تي پئي پيا. چڱيءَ دير کان پوءِ ننڊ جي پري مون کي پاڻ سان ڪٺي ويئي.

پکين جي لڳاتار مٺن آوازن تي اک کلي پيئي. گھر جا ڀاتي ٿڪ سبب اگھور ننڊ ۾ هئا. مان اُٿي ٻاهر نڪتس. سڌ پنڌ تي ترندڙ ڪنول جا گل منھنجي معصوم آرزوئن جيان ٽڙيل هئا. فطرت جي رنگينيءَ جو عڪس اکين ۾ ۽ تنھنجي خيال ۾ سوچيندو موٽيس تہ هر ڪوئي ٻچي پيو تہ ڪاڏي ويو هئين. (۽ هاڻ تہ ايڏو پري هليو آيو آهيان جو ڪوبہ ٿو چوي تہ هني آءُ، ڪھڙي ديس هليو ويو آن؟) ٻاهر چڪر تي ويو هئس، کين جواب ڏنو هوم.

ڪنوار کي رخصت ڪرڻ لاءِ سڀ گھر ڀاتي تيار ٿيڻ لڳا. در در ۾ هو، ۽ انهين زهره هڪ گھر مان اُٿي پئي گھر هلي ويئي. واپسيءَ تي هرهڪ ٿورو ڳڻتيءَ ۾ ورتل پئي لڳو، بابا، امان ۽ ٻيا سڀ. ڳالھہ ڇا آهي امان؟ الائجي ڇا ٿيو آهي تنھنجن چاچن کي، منھن ڏيئي نہ پيا ڳالھائين. ڪاڄ ۾ تہ پنھنجي نياڻي جي ڪاڄ وانگر اُٿيا سين ويٺا سين. ڳالھہ آئي ويئي.

ٻئي ڏينھن سومھڻيءَ جي نماز بابا مون کي پاڻ سان مسجد وٺي ويو. بابا جون دُکيون دعائون پوريون ئي نہ ٿين. مان مسجد جو اڱڻ لنگھي ٻاهر نڪري آيس. جيئن ئي ٻاهر نڪتم تہ لڻين ٺونشن ۽ لتن جو وسڪارو ٿي ويو. منھنجي رڙين تي بابا سان گڏ ٻيا بہ مسجد مان نڪري آيا. بابا کين سڃاتو. صاحبہ جو مامو، سوٽ ياسين ۽ ٻيا ٽي ماڻهو هئا، جن مون کي صاحبہ سان ڳالھائيندي ڏٺو هو. اڙي هي ڇا پيا ڪريو، ماما احمد بس ڪر منھنجي ڳالھہ تہ ٻڌو. پر هو مون کي وارن کان جھلي گھليندي گھر وٺي آيا. نواز خان پنھنجي پٽ کي سمجھاءِ، پر نڪري آيا اٿس. ڪھڙي خطا ڪئي اٿئين. ڪجھہ ٻڌايو تہ سھي. چاچا نجيب ۽ ٻيا جواب ڏيڻ بجاءِ مون تي لتن ۽ مُڪن سان وري شروع ٿي ويا. هو بگھڙن وانگر ڪڙڪي پيا پنھنجي شڪار ڳيا ڳيا ڪرڻ لاءِ. منھنجي نڪ ۽ وات مان رت نڪري آيو. پيٽ ۾ لت لڳڻ ڪري هيٺ ڪري پيس. اکين آڏو اونداهي ٿيڻ لڳي. گھر ڏي خبر پيئي تہ امڙ، ڀينرون ۽ وڏو ڀاءُ ڊوڙندا آيا. مون کي بي حال ڏسي امان پاڻ روڪي نہ سگھي ۽ مون کي چنبڙي پيئي. ڀينرون روئڻ لڳيون. وڏو ڀاءُ ور مان پستول ڪيڻ لڳو تہ بابا روڪي وڌس. ڀاءُ نجيب پنھنجو آهين هي ڇا پيو ڪرين؟ نواز خان! پنھنجو آهين، نہ تہ پُٽھين کي ڳيا ڳيا ڪري لوڙهي ڇڏيان ها، خبر بہ نہ پوي ها تہ پٽھين ڪاڏي ويو؟ انهين چوڻ تي ياسين مون کي ٺڏو هڻي ڪڍيو. اسان جا در تولاءِ بند ۽ هڪ ٻئي لاءِ چڻ جيئري ئي مري وياسين. صاحبہ پنھنجي ماروٽ ياسين جي مڱ آهي. چاچي مون ڏي ٽُڪ اڇلائيندي چيو. وڏيءَ منٿ ميڙ کان پوءِ ڇڏيائون. گھر وارا مون کي گھر وٺي آيا. ساري رات پنھنجي معصوم گناھہ تي ڳوڙها ڳاڙهيندو رهيس. امڙ جي هنج ۾ هوءِ منھنجي زخمن تي ڦها رکندي رهي ۽ مون سان گڏ روئيندي رهي. منھنجو تہ روح بہ زخمي ٿي چڪو هو. ذلت، پڇتاءُ ۽ شرمساري جي ڪاتي سان منھنجو اعتماد قتل ٿي چڪو هو. مان سڏڪا ڀريندو رهيس. هو منھنجي هر سڏڪي تي مون کي پيار مان ڀاڪر پائيندي رهي.

اندر جي آباد دنيا اٿين هئي، ڄڻ رڻ ۾ قافلو اڳتي وڌي ويو ۽ مان اڪيلو رهجي ويو هجان. الائي ڪھڙي محل اک لڳي ويئي، پر پاسو ورائيندي دانھن نڪري ويئي. پاسراٽيون ٽٽڻ لڳيون. پر ۾ ڏنم تہ امان ڪانہ هئي. مون کي آرام ۾ ڏسي اُٿي ويئي هئي. خواب ڄر جيان دکڻ لڳا، نيڻ گھاو بڻجي رسڻ لڳا. اونداهي هئي، اُميد جو ڪوبہ تارو نہ پئي ٽمڪيو. سفيد چنبيليءَ جون مکڙيون هوا ۾ جھولي منھنجي مٿان ٺوڪ ڪري رهيون. ڪڙڪيٽن جو ميڙ بي معنيٰ هو. پنھنجن اکين کي ور سان بند ڪيو اٿم. منظر بدلجي ئي نہ پيو. لتون، مڪون، ڌڪا ۽ ٺڏا، گاريون ۽ ميھڻا، امڙ جون دانھون، فرياد! ٽپ ڏيئي اُٿي ويٺو آهيان. ٻت سڄو گرم ٿي ٻرڻ لڳو آ.

اها ويل منهنجي خوشين ماڻڻ واري احساس جي قاتل آهي، جنهن مهل اڳتي سوچي نٿو سگهان. ذهن ڄڻ سُن ٿيڻ لڳو، جيئڻ جو حوصلو ختم ٿيڻ لڳو. بروقت ڊاڪٽر جو علاج ۽ ماءُ پيءُ جي شفقت ۽ پاڻوهه منهنجي اندر جيئڻ جو احساس جاڳائڻ ۾ ڪامياب ويا. ائين ڏينهن گذرندا رهيا. نتيجو آيو ته فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿيس. بابا وعدو ورتو ته ڊاڪٽر ٿيندين ۽ وڏو ڊاڪٽر. امان خوشيءَ ۾ لڏون ورهايا. صاحب ڏي به موڪلڻ جو ارادو ڪيائين، پر بابا جهلي ڇڏيس. ڇري تي آهين. پٽ جي حياتي تان هٿ ڪڻو ائين ته پوءِ پلي موڪل، امان ويچاري چپ ٿي ويئي.

منهنجي داخلا ميڊيڪل ڪاليج ۾ ٿي ويئي. هاسٽل هليو آيس، وهنوار هلي پيو. هتي به ڪيترين ڪلاس فيلوز هيون، پر منهنجي من جي مونجهه نه لٿي. دوست هئا، پر منهنجي من کي ريجهائي نه سگهيا. منهنجي ننڍڙي غلطي توکي گهٽائي الزام ۽ تهمتون ڏنيون. ان غلطيءَ جو احساس ائين وڪوڙي ويو هئم جيئن جوڳيءَ جي ڪنڌ ۾ ڪاريهر نانگ. گهر وارن گهر اچڻ کان جهلي ڇڏيو هو، هو سڀ اچي مون کي ڏسي ۽ ملي ويندا هئا. پيڻ ٻڌايو هو ته حالتن تنهنجي مٿان ان واقعي جو گهرو اثر ڇڏيو آهي. تون هاڻي هڪ ٽڪ چنڊ کي ڏسندي رهندي آهين. مٿي تان رنو لهي ويندو ائين ته توکي سڌ نه رهندي آهي. تنهنجي ذهني ڪيفيت نارمل نه آهي، ناڪرده گناهه جي سزا توکي ملي. تنهنجو احساس مون کي نه جيئڻ ٿو ڏئي نه مرڻ. صاحب! هي ته الائي ڪهڙو ديس آهي. هي دردونديءَ جو ديس ناهي! هتي ميگهه ته وسي ٿو، پر الاجي ڪنهن جي ياد ۾!

مون سان گڏ ڪم ڪندڙ ڊاڪٽر آئرس ٿامپسن پنجاهه سالن جي ٿيندي. مون کان منهنجي ديس جي لاءِ پڇندي آهي. مان ڪيس سنڌ جي روايتن ۽ قدرن جي باري ۾ ٻڌائيندو آهيان ته هوءَ حيران ٿيندي آهي. جڏهن ڪيس اهو به ٻڌائيندو آهيان ته اسان اوهان جا غلام ٿي رهيا آهيون ته هن جو چهرو ورن ورن ٿيندو آهي. جڏهن به ٽريفلگر اسڪوائر تي ويندو آهيان ته چارلس نيپئر جو مجسمو ڏسي مان منهن ڦيرائي ڇڏيندو آهيان. منهنجي دلچسپي رڳو ڪبوترن ۾ هوندي آهي. ڇوڪري ڏيڻ سان ولرن جا ولر لهي ايندا آهن ۽ پيو ٽريفلگر اسڪوائر جي تاريخي حيثيت ۽ The Battle of Trafalgar جو هيرو نيلسن ۽ ان جي محبوبه Emma Hamilton جو رومانس. نيلسن جي مرڻ وقت سندس چپن تي آخري لفظ هي هئا:

"Thank God! I have done my duty."

نيو ييئر جي تهوار تي هن اسڪوائر تي جوان ۽ جوانڙيون نشي ۾ بدمست ٿي پنهنجا هوش گم ڪري ويهندا آهن ۽ منهنجي ملڪ جا رهواسي سندن ڪريل نسڪا، جيڪي برف ۾ جمي ويندا آهن، ڪوٺي ڪيندا آهن، صاحب!

ڊاڪٽر ٿامپسن پنهنجي ڪلچر ۽ آزاديءَ تي تنقيد به ڪندي آهي. رستن تي بي حيائي، ڊرنڪ ٿي پبلڪ پليسز تي آزاديءَ جي نالي ۾ جانورن جهڙو رويو اختيار ڪرڻ هن کي پسند نه هو. پوءِ هوءَ پنهنجي ماٽيلي پيءُ ۽ شادي جو ذڪر ڪندي آهي، جنهن هن کي سڪي ڏيءَ وانگر نپايو، پڙهايو. هوءَ اڃان ننڍڙي هئي جو سندس پيءُ گذاري ويو. سندس ماءُ ٻي شادي ڪئي. خبر اٿئي، صاحب! هوءَ هڪ دفعو مون کي پنهنجي گهر وٺي ويئي. چانهه وغيره پيئڻ کان پوءِ هو هڪ Quilt ڪڻي آئي. جيئن تون رنگين ٽڪريون ڳنڍي رلهي ٺاهيندي آهين، بلڪل ان جهڙي. آئرس ٿامپسن ٻڌايو ته هي مون پنهنجي ماٽيلي پيءُ ۽ ماءُ جي ڪپڙن مان جوڙي آهي. هن کي جڏهن مان پائيندي آهيان ته ڄڻ انهن جي خوشبوءِ ۾ واسجي ويندي آهيان. ڪين محسوس ڪندي آهيان، پر مان پنهنجي ڌيءَ لاءِ پريشان آهيان، جو هوءَ گهر ڇڏي ويئي آهي پنهنجي دوست سان. هن کي روڪي به نه سگهيس. علي مون هن کي ڪيترا دفعا چيو ته تون شادي ڪري ڇڏ، پر هوءَ ته زندگيءَ کي تجرباتي طرز گذارڻ چاهي ٿي. علي تون سمجهين پيو منهنجي ڳالهه کي ۽ مان ڪيس چپ ٻڌندو رهيس. سندس ڳٽيون ۽ ڳارا هڪ ماءُ جا پنهنجي ڌيءَ لاءِ جنهن جو ڪو علاج وس نه هو. اڄ سنڀي آهي. لنڊن شهر جي مصروف علائقن ۾ رلڻ لاءِ نڪتو آهيان. ظفر کي آئرلينڊ وڃڻو هو پنهنجي ڪم سان، سو اڪيلو ئي بس ۾ چڙهيو آهيان. منهنجي پر ۾ هڪ وڏي عمر جي ليڊي اچي

ويني آهي. چپن تي ڳاڙهي سرخي ۽ ڪوٽ تي بروچ لڳل. هٿن ۾ دستانا پيل اٿس، وار سيٽ ٿيل ۽ سليٽي رنگ جا اٿس. ڪنڊيڪٽر اچي ٿو ڪارو شيدي، منهنجي ديس ۾ رهندڙ 'ماما' جهڙو. "ماما، ماما، مار گدڙ کي." وارو ماما. ڳچيءَ ۾ ڍولڪي اٿس. جنهن کي ڦيرائي ٽڪيٽ ڪٽي ٿو. ڍولڪي جڻ غلامي جو ڳٽ پيل اٿس! تهذيب يافته ۽ باربرڪ هجڻ جو ڪامپليڪس هاڻي گلوبل وليج جي فريب IMF ۾ ويڙهيل آهي. هن جي هٿ ۾ ٽين دنيا جون غلام قومون ڪيڏيون نه مجبور آهن تهذيب يافته قومن جي آڏو. دهشتگردي، خودڪش حملا ۽ ٽڪر ٿيل انساني جسم جا ذرا ذرا هاڻي فضا ۾ رت جي بوءِ سان گڏ خوف رهڻ لڳو آهي. هوءَ وڏي پرس مان ننڍڙو پٽون ڪڍي ٿي ۽ پنسا ڳڻي ٿي. ان وچ ۾ سندس ٺونٺ مون کي لڳي آهي. هوءَ نهايت پيار سان 'ساري' چوي ٿي. مون ڪيس جواباً چيو آهي Its all right سندس چپن تي مرڪ آهي. مون دريءَ کان ٻاهر ڏٺو، مينهن وسي رهيو هو. سامهون ايندڙ ٽريفڪ جي لائيٽ ۽ رستي سان لڳل زرد رنگ جي روشنيءَ منهنجي من ۾ عجيب احساس اُڀاريو آهي، جنهن کي ڪوبه نانءُ نٿو ڏيئي سگهان. بنا نالي جي هڪ عجيب احساس آهي. آڪسفورڊ اسٽريٽ تي لهي پيو آهيان. چٽي کي ڪولي ڇڏيو اٿم. ماڻهن کي تڪڙ آهي ۽ هلندا وڃن ٿا. مان لبرٽي جي طرف مڙيو آهيان، وڏي خريداريءَ جو مرڪز. مون تو لاءِ ڪاچ جا بڪل ورتا آهن، شايد توکي ڪڏهن ڏيئي سگهان.

ريجينٽ اسٽريٽ کان ٿيندو پڪڊليءَ جي سوڙهين گهٽين ۾ وڃان ٿو.. سيڪس شاپ ۾ الف اگهاڙيون...! مون کي اُلٽي اچڻ لڳي آهي. ڪي وينا آهن ۽ غور سان ڏسي رهيا آهن. منهنجي دل ڪچي ٿيڻ لڳي آهي. تنهنجو نازڪ وجود اکين آڏو اچڻ لڳو آهي، لباس جي ور وڪڙن ۾ ڍڪل. منهنجي روح لاءِ آٿت ۽ رتوڇاڻ ٿيل من لاءِ دارون آهي. ٻاهر نڪري آيو آهيان. واپس وڃڻ لاءِ آڪسفورڊ ٽيوب اسٽيشن ڏي مڙان ٿو.

ڪمري جي دريءَ مان جهاتي پاتي اٿم. ڪوهيڙو لهي آيو آهي ۽ ماڪ رستن تي روئي رهي آهي. جتي مان رهان ٿو، اُتي ويجهوئي هڪ چرچ آهي ۽ ان سان گڏ قبرستان ان پاسي اڪثر ويندو آهيان. اڄ به دل چڪ ڏني آهي، گهر کان ٻاهر نڪتو آهيان. رستا خالي آهن. آهستي آهستي هلندو قبرستان پهتو آهيان. ڪاراٺيل، سينواريل قبرن جي ڪتبن مٿان سائو گاهه اُڀري آيو آهي. وڻن هيٺان بينچ رکي آهي. هتي اچي ڪي گهڙيون گذاريندو آهيان. ڪيڏو نه سڪون آهي... ۽ ڪيڏو نه وقت لنگهي ويو آهي. من کي آٿت ملندي اٿم ته ها هاڻي وقت ويجهو آهي، پوءِ ڪوئي ناهي جو منهنجو اوسيئڙو ڪري. منهنجو اوسيئڙو ڪرڻ وارا، تترن جي ٽڪي اُڏار وانگر اُڏري هليا ويا آهن.

قبر تي اڌ ڪليل گلاب جون مکڙيون عجيب احساس ڏيارين ٿيون. ڪڪر وري آيا آهن. مان ٽيمس جي ڪناري تي توسان گڏ ڊيفوڊل جي گلن جي بهار ڏسڻ چاهيان ٿو، پر پر اهو ممڪن ناهي. تون ڪيڏي نه دور آهين. درد جي هڪ سٽ اُڀري آهي. تنهنجي سور جي شدت کي گهٽ ڪرڻ لاءِ چپ پيڪوڙي گهر ڏانهن واپس ٿيڻ لڳو آهيان. در جو لاڪ کوليو اٿم. ڪچن ۾ اچي دوا ورتي اٿم، سور ٿورو جهڪو ٿي ويو. هي ٻيو ڀيرو آهي، جو هارٽ اٽيڪ ٿيو آهي. ظفر کي به ڪونه ٻڌايو اٿم. ڏاڪڻيون چڙهي ڪمري ۾ آيو آهيان ۽ اچي ڪرسي تي ويٺو آهيان. قلم ۽ ڊائري کڻني آهي. ڪجهه لکي وٺان، آخري لمحن جي ڪمائي! لڳي ٿو ته هر شيءِ تي دز چڙهي ويئي آهي. ڪجهه به صاف ناهي، ڇڙو تنهنجو چهرو چٽو آهي!

ڪبوترن جي اُڏار جو پڙڪو آهي يا منهنجي روح جي اُڏار آهي. قلم کي جهليان ٿو، پر هيٺ ڪري پيو آهي. ڪرسي تي ٽيڪ ڏني اٿم. ٿوريءَ سامت ۾ آهيان. قلم کڻان ٿو. پيارا ظفر! شايد آخري وقت آهي. مون کي ڪنهن گمنام شخص جيان دفن ڪرائجان. ظفر! منهنجو آخري ڪم ڪجانءِ. توکي گهڻي تڪليف ڏني اٿم نه، پر اُن جي معافي نه وٺندس، چو ته مون کي خبر آهي ته تون مون سان پيار ڪرين ٿو، ان ڪري وڌيڪ لکي نٿو سگهان. ڪوئي آهي جو لکڻ نٿو ڏي، شايد قلم هٿ مان ڪرڻ لڳو آهي. قلم کي جهليان ٿو، پر اڳتي پنو خالي هو.

ظفر ڊائري بند ڪري ٿو. هن جي اکين مان به لڙڪ ڪري ڊائريءَ جي مخمل واري ڳاڙهي ڪَور ۾ جذب ٿي وڃن ٿا.

ايوب عمراڻي

سفر

منهنجي سيڪنڊ هئنڊ بوٽ ڏانهن ڏسندي چيائين: "اِهو بوٽ گهڻي ورتو اٿئي؟"

چيومانس: "مان بوٽ جي قيمت پوءِ ٿو ٻڌايان، مون کي پهرين اِهو ٻڌاءِ تہ عورت پنهنجي عمر ڇو لڪائيندي آهي؟"

چيائين: "جيڪڏهن عورت پنهنجي عمر نہ لڪائي تہ پوءِ تو جهڙا چالاڪ مرد کيئن ڦاسندا؟"

چيومانس: "خوشفهميءَ ۾ مبتلا نہ ٿيءُ، مان تو وٽ ڪڏهن ڪونہ ڦاسندس!"

مُرڪندي چيائين: "سچ؟"

سندس اُن هڪ لفظ تي مشتمل سوال مون کي ڇرڪائي وڌو. مان خاموشيءَ سان کيس ڏسندو رهيس. هوءَ بہ مرڪندي مون ڏانهن ڏسڻ لڳي. مون دل ئي دل ۾ چيو: "سُميرا! تون ئي تہ آهين اُها هستي، جنهن هن دوزخ جهڙي دنيا ۾ مون کي جيئڻ سيکاريو آهي. تون ئي تہ منهنجو ازل ۽ ابد آهين. توکان انڪار تہ معنيٰ زندگيءَ کان انڪار ٿيندو!....."

منهنجي سوچ جي سلسلي کي ٽوڙي چيائين: "هاڻي ڀلا ٻڌاءِ!"

"ڇا؟" مون چيو.

"پنهنجي بوٽ جي قيمت" ، هن ٻيهر سوال ورجايو.

چيومانس: "مان بوٽ جي قيمت ٻڌائڻ بدران دل جي قيمت ٻڌائڻ جي موڊ ۾ آهيان!"

حيرت مان چيائين: "دل جي قيمت بہ ٿيندي آهي ڇا؟"

چيومانس "ها ، دل جي قيمت بہ ٿيندي آهي، جنهن لاءِ ماسٽر چندر چيو آهي: 'دل آهي هٽن ۾ خريدار ٿو ڳوليان، ۽ جلال چانڊيو چوي ٿو....."

منهنجي ڳالهہ ڪٽيندي چيائين: "اهو جلال چانڊيو ڪير آهي؟"

چيومانس: "سنڌي موسيقي جوَ بي تاج باد شاھ! ڳائڻ سان گڏ هڪ ئي وقت بہ ساز وڄائيندو هو، جن کي يڪتارو ۽ ڪڙتال چوندا آهن."

چيائين: "اڇا فنڪار هو!... مون سمجهيو تہ ڪو ڏاڙيل آهي! ڇو تہ ڏاڙيلن جا نالا بہ اهڙائي هوندا آهن."

چيومانس: "تون بہ تہ ڏاڙيل آهين!"

منهنجي انهن چوڻ تي ڇرڪي پيئي، چيائين: "خدا پناھ ڏئي، مان ڪٿي آهيان ڏاڙيل!"

چيومانس: "تو بہ تہ ڪروڙن جو هڪڙو ڏاڙو هنيو آهي!"

چيائين: "ڪهڙو؟"

چيومانس: "منهنجي دلِ جو لُٽي ٿني!"

منهنجي اِن ڳالهہ تي زوردار ٽهڪ ڏيندي چيائين: "تو جڏهن پنهنجي دل جي قيمت مقرر ڪري ڇڏي تہ مون کي بہ ڏاڙو هڻڻو پئجي ويو: ڇوَ تہ ڏاڙو لڳندو ئي اهڙين شين جو آهي جن جي قيمت مقرر ڪئي وڃي."

هوءَ وري بہ ٽهڪ ڏيڻ لڳي. ننڍڙي ڊرائنگ روم ۾ سندس ٽهڪ پڙاڏو بڻجي ٻيهر پئي گونجيا ۽ مان اُنهن ٽهڪن کي ڪنهن اُجايل منڪش جيان پنهنجي اندر ۾ اوتيندو ويس. ايتري ۾ سميرا جي ماءُ چانهن کڻي آئي. چانهن جي ٽري ٽيبل تي

رکي اسان ٻنهي کي اڪيلو ڇڏي هلي وئي. سميرا چانهن ناهي مون کي ڏني. چانهن جا سرڪ ڀريندي مان پنهنجي پاڻ بابت سوچڻ لڳس ته آخر مون ۾ اُها ڪهڙي خوبي آهي، جو سميرا مون کي ايترو ٿي چاهي؟ مان دنيا جي اُنهن بدنصيب انسانن مان هڪ آهيان جيڪي محبت جي معاملي ۾ سدائين خوبصورت خوابن جا اندوهناڪ تعبير ماڻيندا آهن. اسان اُهي ماڻهو آهيون، جيڪي هميشه ڌڪاريا ۽ نظرانداز ٿيندا رهيا آهيون.... پر هڪ ڌڪاريل شخص سميرا جي دل ڪيئن جيتيو؟ ڪٿي ائين ته ناهي ته سميرا به مومل ۽ فوزيه جيان منهنجي جيءَ کي جهوري وجهي؟ هي سڀ ڪجهه ناٽڪ ته ناهي؟ نه، سميرا هڪ مختلف ڇوڪري آهي، هوءَ ائين نٿي ڪري سگهي. سندس چاهت معصوم ٻارن جي مُرڪ جيان پاڪ ۽ سچي آهي.... مون کي ياد آيو ته مومل مون سان ڪهڙو ناٽڪ ڪيڏيو هو. جيئن هر نوجوان جواني ايندي ئي ڪنهن نه ڪنهن ڇوڪريءَ کي دل ڏيڻي وجهندو آهي، تيئن مان به مومل کي دل ڏيئي ويٺو هئس. مومل سڄي ڳوٺ جو نڪ هئي. ڪيس ڏسندي ئي هڪ عجيب نشو طاري ٿي ويندو هو. مومل جو گهر به اسان جي گهر جي ڀرسان ئي هو ۽ اڪثر هڪٻئي جي گهر ايندا ويندا رهندا هئاسين. پر مان گهڻو ڪجهه چاهيندي به پنهنجي گونگي محبت کي اظهار جي زبان نه ڏيئي سگهيس.

هڪ دفعي جڏهن امڙ گهر ۾ موجود نه هئي ته مومل اچي سهڙي. ڪيس اڪيلائيءَ ۾ ڏسندي سوچيم ته اڄ مومل سان پنهنجي اندر جو اظهار ڪري ڇڏيان. هوءَ جيئن ئي امڙ جو پڇي واپس ٿيڻ واري هئي ته مون ڪيس ڏڪندڙ آواز ۾ سڏ ڪيو: "مومل." هوءَ بيهي رهي، پر منهنجي زبان ڄڻ ته تارونءَ سان چنبڙي پيئي. "ڇا ڳالهه آهي؟" مومل چيو. مان وڏي سنڌس پر ۾ وڃي بيٺس ۽ پوءِ رڳو هي چئي سگهيس: "مومل! تون مون کي ڏاڍي وڻين ٿي.....؟ "منهنجي اِن اڌوري ۽ اڻپوري جملي جي سڄي معنيٰ ۽ مطلب نه سمجهندي، مومل نفرت ڀرين اکين سان مون ڏانهن گهوريندي چيو: "پنهنجو منهن ڏٺو اٿئي، ڪڏهن آئيني ۾؟" ائين چئي هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي وئي. منهنجا شيشي جهڙا جذبا مومل جي پٿر جهڙن لفظن سان ٽڪر ٽڪر ٿي ويا. مومل ڄڻ ته منهنجي وجود کي قيمي جيان وڍي نفرت جي باهه ۾ ڀسم ڪري ڇڏيو هو، پر پوءِ به دل کي تسلي ڏيندي سوچيم ته ٿي سگهي ٿو اِها ڇڙ ۽ نفرت رڳو مٿاڇري هجي.... پر مومل جي نفرت سطحي نه هئي. هڪ ڏينهن ٻنيءَ ۾ مون مومل کي ڳوٺ جي وڏيري جي آواره پٽ جمن سان راز ۽ نياز جون ڳالهيون ڪندي ڏسي ورتو. مون کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ آسمان ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو آهي ۽ سڄي ڌرتيءَ کي باهه وڪوڙي وئي آهي. سوچيم ته گيڙوءَ رتا ڪپڙا پائي رڻ جو راهي ٿي وڃان ۽ هن ڳوٺ کي هميشه ڇڏي ڏيان، پر مان ائين نٿي ڪري سگهيس. مان پنهنجي پوڙهي ۽ بيمار ماءُ جو سنڀاليندڙ اڪيلو پٽ هوس، سو رڻ جو راهي نه ٿيس، پر نوڪري لاءِ ڪراچي نڪري پيس. مون امڙ جي محنتن سان بي.اي. تائين تعليم ورتي هئي، سو خوشقسمتيءَ سان ڪراچيءَ ۾ هڪ پرائيويٽ اداري ۾ ڪلارڪ جي نوڪري ملي وئي. مان ڪراچيءَ ۾ زخمي دل سان نوڪري لڳس. جڏهن فوزيه سان ويجهڙائپ ٿي ته منهنجي اڪيلائپ به آهستي آهستي ختم ٿيڻ لڳي. جيڪو زخم مومل ڏنو هو اُهو هاڻي ڀرجڻ لڳو هو. آفيس ۾ فوزيه جو مون سان ڪافي دوستاڻو رويو هو. هوءَ آفيس ۾ لڳل ننڍڙي ٽيليفون ايڪسچينج جي آپريٽر هئي. واندڪائيءَ ۾ سڄي آفيس مان مون سان ئي ٽيليفون تي ڪچهري ڪندي هئي. سندس رستو به اسان جي سيڪشن وٽان هو، سو اچڻ وڃڻ مهل به مون سان سلام دعا ڪندي هئي. آهستي آهستي فون تي ساٿس چرچا ڀوڳ به ٿيڻ لڳا ۽ پوءِ مون کي لڳو ته فوزيه مومل جا ڏنل سمورا گهاءُ ڀري ڇڏيا آهن ۽ پوءِ مان فوزيه کي شدت سان چاهڻ لڳس. هڪ ڏينهن جڏهن اڃا منهنجا ساٿي ڪلارڪ اڃا نه آيا هئا، مون جلد آفيس اچي فوزيه سان ٽيليفون تي ڳالهايو. چيائين: "ايترو جلد آيو آهين! فون تي ڪنهن دوست سان ڳالهائڻو اٿئي ڇا؟"

چيومانس: "فوزيه! منهنجي دل ڇري ٿي پيئي آهي. اُها هڪ خوبصورت ڇوڪريءَ جي دل سان ڳالهائڻ جو ضد ٻڌيو ويٺي آهي. ڇا منهنجي دل کي اُن خوبصورت ڇوڪريءَ جي دل جو نمبر ملي ويندو؟"

چيائين: "ڪير آهي اُها ڇوڪري؟"

چيومانس: ”اُها ڇوڪري اُها ساڳي هستي آهي جنهن جو نالو وٺڻ مان پاڻ لاءِ عبادت ٿو سمجهان. اُن ئي ڇوڪريءَ مون کي هيڪلائيءَ جي رڻ مان ڪڍي ٻاهر انسانن جي بستيءَ ۾ آباد ڪيو آهي.“

چيائين: ”پر اُن ڇوڪريءَ جو نالو ڇا آهي؟“

تڏهن مون حجاب جون سموريون ديوارون ڊاهي ڪيس چيو: ”اُن ڇوڪريءَ جو نالو فوزيه آهي. فوزيه منهنجي لاءِ محض هڪ نالو ناهي پر منهنجي زندگي ۽ دل جي هر ڌڙڪن کي جاري رکندڙ قوت به آهي. هي نالو منهنجي لاءِ ائين آهي جيئن ڌرتيءَ لاءِ سورج. ها، فوزيه! تون ئي آهين اُها ڇوڪري! هاڻي ٻڌاءِ، منهنجي ويڳاڻي دل کي پنهنجي دل جو نمبر ملائي ڏيندينءَ؟ فوزيه، مون کي غلط نه سمجهجانءِ، مان دل جي هٿان مجبور آهيان!.... “ ايتري ۾ اوچتو فون ڪنجي ويئي، فوزيه مون کي ڪوبه جواب نه ڏنو. مان اُن ٻڌتر ۾ هوس ته خبرناهي ته فوزيه مون بابت ڇا سوچيندي هوندي، پر پوءِ به دل کي هر هر اهو ڏڍ ڏنم ٿي ته هوءَ ضرور مون کي موٽ ڏيندي، ڇو ته مون ساڻس پنهنجي سچي محبت جو اظهار ڪيو آهي. ائين سوچيندي مان آفيس جي ڪم کي لڳي ويس. ڪلاڪ ڏيڍ کان پوءِ پٽيوالو آيو، چيائين: ”توکي صاحب ٿو سڏي!“

مان صاحب ڏي ويس ته سندس موڊ خراب ڏٺم. مون تي نظر پوندي ئي رڙ ڪندي چيائين: ”اڙي! توهان هن آفيس کي بازار حُسن سمجهيو آهي ڇا؟“

مان صاحب کي حيرانيءَ سان ڏسندو رهيس. سندس مطلب سمجهي نه سگهيس. هن ٻيهر چيو: ”اگر توکي عشق ڪرڻ جو ايتروئي شوق آهي ته هتان هليو وڃ! هن آفيس جي تقدس کي ته خراب نه ڪر! مون مئنيجر سان ڳالهائي ڇڏيو آهي، پنهنجا رهيل پئسا وٺي وڃ. اسان کي توهان جهڙن اوباش ماڻهن جي ضرورت ناهي!“

مون پنهنجي پيرن جي هيٺان ڌرتي کسڪندي محسوس ڪئي. چيومانس: ”پر سَر! مون کي منهنجو ڏوهه ته ٻڌايو!“ ڪاوڙ مان ذري گهٽ ڏڪندي چيائين: ”چالاڪي بند ڪر، ميسنا بدمعاش! ڇا تو ڏيڍ ڪلاڪ اڳ آفيس جي شريف گهراڻي سان تعلق رکندڙ شريف ڇوڪري فوزيه سان گهٽيا قسم جي گفتگو نه ڪئي آهي؟“

مون پنهنجي صفائيءَ ۾ ڪجهه ڳالهائڻ ٿي چاهيو، پر لفظ نڙيءَ ۾ اٽڪي پيا. چپ ڏڪڻ لڳا ۽ پوءِ مون صاحب جا رڳو هي لفظ ٻڌا: ”Now, you gateout“.

مان ڏڪندڙ قدمن سان صاحب جي آفيس مان نڪتس. پهرين سوچيم ته فوزيه کي سامهون ٿي ڪيس شڪايت ڪريان، ڪيس پنهنجي اندر جو درد ڏيکاريان، پر پوءِ مون کي محسوس ٿيو ته هن آفيس جي اندر گهڻو وقت رهندس ته گهٽجي دم ڏيندس. هن آفيس ۾ ته سڀ پٿر جون مورتيون آهن. انسان ته ڪو نظرئي نٿو اچي. مون مئنيجر سان حساب به نه ڪيو ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو آفيس مان ٻاهر نڪري آيس... ۽ پوءِ مون پنهنجي پاڻ سان وعدو ڪيو ته هاڻي خوابن جي سهاري نه جيئندس. ان جذبي تحت مون نوڪريءَ لاءِ ڊُڪ ڊوڙ شروع ڪري ڏني. خوشقسمتيءَ سان مون کي هڪ سرڪاري اداري ۾ نوڪري ملي ويئي ۽ رهائش لاءِ جهانگير ڪوارٽرس ۾ هڪ پراڻو ڪوارٽر به ملي ويو. مان امڙ کي ڳوٺان وٺي آيس ۽ نوڪري کي لڳي ويس. ڪڏهن ڪڏهن مومل ۽ فوزيه جا نالا ذهن تي ايندا هئا ته منهنجي اندر ۾ نفرت پرجي ويندي هئي. فوزيه بابت هڪ سوال اڪثر منهنجي ذهن کي جنجهوڙيندو رهندو هو ته، آخر فوزيه اِهو سڀ ڪجهه صاحب کي ڇو ٻڌايو؟ هوءَ مومل جيان مون کي منهن تي جواب به ڏيئي پئي سگهي. هڪ ڏينهن اُن سوال جو جواب ملي ويو. مان هڪ شام جو ڪلفٽن تي گهمي رهيو هوس ته مون هڪ ريسٽورنٽ مان پنهنجي سابق صاحب ۽ فوزيه کي نڪرندي ڏٺو. ٻنهي جي منهن تي مرڪ هئي. مان اڳتي وڌي ٻنهي جي سامهون وڃي بيٺس. سوچيم ته ٻنهي کي شرمسار ڪري پنهنجو پراڻو بدلو چڪائيندس. مان نفرت ۽ ڪاوڙ مان سڄو ڏڪي رهيو هوس. فوزيه جي نظر جڏهن مون تي پيئي تڏهن مون کي ڏسندي ئي منهن ٻئي طرف ڪري ڇڏيائين. شرمساريءَ بدران منهن تي هڪ زهريلي مرڪ ڇانئجي ويس. منهنجي سابق صاحب ته جڻ مون کي سڃاتوئي

ڪونہ. دل چاهيو تہ سندس گلي کان وٺي چوانس تہ: "هاڻي ڪٿي آهي تنهنجي آفيس جو تقدس، جو پنهنجي هڪ مجبور ملازم ڇوڪريءَ کي ڪال گرل جيان ڪنيو ٿو وتين؟ ٻڌاءِ، آفيس کي بازار حسن تو بنايو آهي يا مون!" پر مان ڪيس ائين چئي نہ سگهيس. غريب ماڻهو هوس ۽ منهنجي غربت مون کي جڻ تہ زنجير وجهي ڇڏيا . اُن ڏينهن مون کي اُن سوال جو جواب ملي ويو تہ اصل ۾ غربت ئي نياڳ آهي. ڳوٺ ۾ وڏيري جو پٽ هجان ها تہ مومل مون کي پنهنجو راڻو بنائيندي دير نہ ڪري ها ۽ شهر ۾ ڪنهن پرائيويٽ اداري جو مالڪ هجان ها تہ فوزيہ جهڙيون ڪئين ڇوڪريون منهنجي اڳيان پنيان هجن ها. پر منهنجي غربت منهنجي بدنصيبي بنجي ويئي هئي. مان ڪلفٽن تان ڪنهن هارايل جواريءَ جيان موٽيس ۽ آئنده ڪڏهن بہ محبت نہ ڪرڻ جو قسم کڻي ڇڏيم.

هڪ ڏينهن امڙ جي ڳالهہ مون کي ڇرڪائي وڌو. چيائين: "مون تنهنجي شاديءَ لاءِ هڪ ڇوڪري پسند ڪري ورتي آهي!"

چيومانس: "ڪير آهي اُها ڇوڪري!"

چيائين: "اُهائي ادي صديق واري ڇوڪري مومل! هن عيد تي ڳوٺ هلنداسين تہ ڳالهہ پڪي ڪري اينداسين."

"مومل!" مون ڪاوڙ ۽ حيرت ۾ چيو.

چيائين: "ها ها، مومل. ادو صديق مون کي جواب نہ ڏيندو. آخر ڪراچيءَ ۾ آفيسر آهين!"

چيومانس: "پر امان! مان مومل سان شادي نہ ڪندس!"

امڙ ڪاوڙ مان چيو: "ڇو، ڪهڙو عيب آهي مومل ۾؟ سڄي ڳوٺ جو نڪ آهي. سگهڙ ۽ محنتي بہ آهي. ٻيو ڇا کپني؟"

مان چپ رهيس، امڙ کي ڪوبہ جواب نہ ڏنم. اوچتو امڙ مون کي حيرت مان تڪيندي چيو: "ڪٿي ائين تہ ناهي جو ڪنهن شهري ڇوڪريءَ کي پسند ڪري ويٺو آهين!" مون امڙ کي ڪوبہ جواب نہ ڏنو. مان مومل ۽ فوزيہ جي نفرت ۾ ٻيهر پڇرڻ لڳس. امڙ چيو: "ٻڌو اٿم تہ شهري ڇوڪريون مرد سان وفا نہ ڪنديون آهن، ان ڪري سوچي سمجهي ڪو قدم کڻجان. مان تہ وري بہ چوان ٿي تہ پنهنجي آخر پنهنجي آهي، مومل جي مَٽ ڪا ٻي ڇوڪري نہ ٿيندي!"

مون ڪاوڙ مان امڙ کي چيو: "امان! شهري ۽ ٻهراڙيءَ جون سموريون ڇوڪريون رڳو پئسي سان وفادار هونديون آهن. اِن ڪري مان شادي نہ ڪندس!"

ائين چئي مان گهر مان ٻاهر نڪري ويس. ويچاريءَ امڙ کي ڪهڙي خبر تہ ڳوٺ ۽ شهر ۾ مون سان ڪهڙي ويڌن ٿي هئي.....

......۽ پوءِ منهنجي نئين آفيس ۾ ڪم ڪندي، منهنجي دل وري بہ ڪنهن جو نالو وٺي ڌڙڪڻ لڳي!... منهنجي ڪهڙي ڪجهہ ڪوشش جي منهنجو قسم ٽٽي پيو.... ها، سميرا منهنجي زندگيءَ ۾ هلي آئي هئي.

هوءَ اڪائونٽنگ سيڪشن ۾ اڪائونٽنٽ هئي. اسان جي وچ ۾ شيشي جي ديوار يعني پارٽيشن ٺهيل هئي. اسان جو ڳالهائڻ تمام گهٽ ٿيندو هو. منهنجي وهم گمان ۾ بہ اِهو نہ هو تہ ڪنهن ڏينهن اسان جي وچ ۾ اُها شيشي جي ديوار بہ نہ رهندي ۽ اسان هڪٻئي جي گهڻو ويجهو اچي وينداسين. اسان جو هڪٻئي کي ويجهو اچڻ هڪ ننڍڙي پر زهريلي واقعي سبب ٿيو. ٿيو ائين جو مان پنهنجي سيڪشن جي هڪ ڪلارڪ وحيد جو قرضي هوس. وحيد پنهنجو قرض اُن وقت اوڳاڙڻ چاهيو جڏهن منهنجا کيسا خالي هئا. مون کيس ڀڳهار تائين ترسڻ لاءِ چيو، پر هو هڪ بداخلاق شخص نڪتو. وٺي گوڙ ڪيائين. مان سندس آڏو مجبور ۽ بيوس هوس. کيس ڪجهہ چئي بہ نہ سگهيس. شايد هوءَ منهنجي حالت پري کان ڏسي رهي هئي، سو مون وٽ ايندي مون کي پنج سؤ رپيا ڏيندي، چيائين: "هي پئسا وٺو، ڀڳهار تي مون کي ڏئي ڇڏجو!" ايترن

مرڻ ھوندي رڳو سميرا جي اُن مدد مون تي اخلاقي طور ڏاڍو اثر ڪيو. مون سندس مھربانيون مڃيون ۽ پوءِ جڏھن پگھار مليو تڏھن مان پنج سؤ رپيا کڻي سميرا کي موٽائڻ ويس. ڪيس پئسا ڏيندي چيم: "سميرا صاحبہ! پنھنجو قرض وٺو. پر توھان مون تي جيڪو ٿورو ڪيو آھي، اُن جو قرض مان زندگي ڀر نہ لاھي سگھندس!" چيائين: "مون توھان تي ڪوبہ ٿورو نہ ڪيو آھي. ھڪ ڪليگ کي ٻئي ڪليگ جي مدد تہ ڪرڻ گھرجي نہ، اُن ۾ ٿورو ڪھڙو ٿيو؟ جيڪڏھن ھينئر بہ توھان جي مالي حالت بھتر نہ ھجي تہ ڪٿي ڪنھن ٻئي پگھار تي پئسا ڏجو، ھروڀرو تڪڙ ناھي."

چيومانس: "مس سميرا! مان دنيا جي اُنھن ھزارن ۽ لکن انسانن مان ھڪ آھيان جيڪي اقتصادي طور بدحال ھوندا آھن ۽ ھميشہ پريشاني واري زندگي گذاري قرضي ٿي مرندا آھن. اِن ڪري توھان پنھنجو قرض وٺي ڇڏيو جو ڪٿي ائين نہ ٿئي جو مان توھان جو قرضي. بنجي ھن جھان مان ڪوچ ڪري وڃان!"

منھنجي ڳالھ تي ھوءَ گنڀير ٿي ويئي ۽ وڏي ھمدرديءَ سان چيائين: "ڪو پارٽ ڪريو نہ!"

چيومانس: "پارٽ ٽائيم جي ڳولا ۾ آھيان، ڪٿي ملي ويو تہ ضرور ڪندس."

چيائين: "ھڪ ڳالھ چوان!"

چيومانس: "چئو."

چيائين: "اِھي پئسا توھان پاڻ وٽ رکي ڇڏيو!"

چيومانس: "ھي پئسا توھان جا آھن ۽ توھان کي ئي ملڻ گھرجن."

چيائين: "پر ھاڻي اِھي پئسا توھان جا ٿي ويا آھن!"

مون سميرا جي اکين ۾ ڏٺو. سندس اکين ۾ ايترو تہ پيار ۽ پنھنجائپ ھئي جو مان وڌيڪ ساڻس بحث ئي نہ ڪري سگھيس ۽ پئسا واپس کيسي ۾ رکي پنھنجي سيڪشن ڏانھن ھليو آيس.

اسان جي ٻي ملاقات شام جي وقت صدر ۾ ٿي. مان پارٽ ٽائيم جاب جي ڳولا ۾ در در ڌڪا کائي رھيو ھئس تہ عبدالله ھارون روڊ تي ساڻس اوچتو ملاقات ٿي ويئي. مون کي ڏسندي منھن تي مرڪ اچي ويس. چيائين: "ڪيڏانھن نڪري پيا آھيو؟" پھرين سوچيم تہ ساڻس ڪوڙ ھڻي ڪيس ٻڌايان تہ خريداري ڪرڻ نڪتو آھيان، پر ھوءَ اھڙي ھستي ھئي جنھن سان ڪوڙ ھڻي نٿي سگھيس. مون ساڻس سچ ڳالھايو، چيومانس: "مان پارٽ ٽائيم جاب جي تلاش ۾ آھيان!" چيائين: "ڪھڙي جاب لاءِ پيا ڪوشش ڪريو؟"

چيومانس: "جيڪا بہ ملي وڃي، ڪنھن دڪان تي سيلزمين لڳي سگھجي ٿو يا ڪنھن ھوٽل تي بيراگيري بہ ملي سگھي ٿي."

ھوءَ مون کي ڏسندي رھي. پوءِ ڪجھ سوچيندي چيائين: "ھينئر تہ ڪافي دير ٿي ويئي آھي، جاب جي ڪوشش سڀاڻي کان ڪجو. ھينئر اچو تہ چانھن پيئون!"

مان ساڻس انڪار نہ ڪري سگھيس. اسين "چلٽن ريسٽورينٽ" ۾ وڃي ويٺاسين. بدقسمتيءَ سان اُن ڏينھن بہ منھنجا کيسا خالي ھئا. جيڪڏھن مون وٽ پئسا ھجن ھا تہ مان سميرا کي پنھنجي طرفان چانھن پياريان ھا. اوچتو مون کي پنھنجي حالت ياد آئي. مون کي ميري ۽ ڪٽل پينٽ شرٽ پاتل ھئي ۽ پيرن ۾ بنا پالش جي سيڪنڊ ھئنڊ بوٽ ھو. جڏھن تہ سميرا کي نيري رنگ جا مھانگا ڪپڙا پاتل ھئا، جن تي نفيس ڀرت بہ ڀريل ھو. اسان جي اُن عجيب و غريب جوڙي کي ھوٽل ۾ ويٺل ماڻھو حيرت سان ڏسي رھيا ھئا ۽ مان شرم ۾ ٻڏي ويس.

چانھن مان سُرڪ ڀريندي سميرا چيو: "توھان جي جيئري رھڻ جي جدوجھد مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آھي. ڪي ماڻھو مصيبتن سان جنگ جوٽي ھڪ ڀرپور زندگي گذاريندا آھن ۽ ڪي ماڻھو زندگيءَ جي ھر سھولت ھوندي بہ موت کان

اڳ مري ويندا آهن."

چيومانس: "مس سميرا، ڪهڙي جهان ۾ ٿيون رهو. اسان جي سماج ۾ بي صلاحيت، جت ۽ اڻ پڙهيل ماڻهو ني پرپور زندگي گذاريندا آهن. جنهن سماج ۾ عزت ۽ وقار کي پئسي جي ماپي سان ماپيو وڃي، اُن سماج ۾ ڪاٻه جدوجهد ڪارگر نه ٿيندي آهي."

مون پنهنجو جملو ادا ڪري پڇتايو. سوچيم ته هڪ پاسي دنيا منهنجي غربت تان چٿرون ڪري ۽ ٻئي پاسي هڪ پرين جهڙي ڇوڪريءَ کي منهنجي غربت پسند اچي ته مون کي اهڙا جملا نه ڳالهائڻ گهرجن. مون سميرا جي خوبصورت اکين ۾ جهاتي پاتي ته ڇرڪي پيس. مون سندس اکين ۾ پنهنجي لاءِ پيار ڇلڪندي ڏٺو. منهنجي دل زور سان ڌڙڪڻ لڳي. پر مون پاڻ تي ضابطو ڪندي چيو: "توهان جي مهرباني جو توهان منهنجي لاءِ اهڙن جذبن جو اظهار ڪيو آهي. پر مون کي خبر آهي ته سچي عمر جي هڻ هٺان ۽ جدوجهد ڪان پوءِ به اسان بدنصيبن کي سک ملڻو ناهي."

هن مون کي پوءِ به ڪو جواب نه ڏنو، ڪنهن اونهيءَ سوچ ۾ ٻڏي ويئي. جڏهن بيرو بل کڻي آيو، تڏهن هُن بل ڏنو ۽ پرس سنڀاليندي چيائين: "هاڻي هلڻ گهرجي."

ٻاهر روڊ تي ڪائنس موڪلائيندي ائين لڳو ڄڻ ڪيس صدين ۽ جنمن کان سڃاڻندو هجان. خبر ناهي ته ڪيترين خوشفهميون ۽ خوبصورت خواب منهنجي دماغ کي پوانٽيون ڏيندا رهيا، پر پاڻ کي سمجهائيندو رهيس ته ٻلا هڪ ڪليگ سان گڏ چانهن پيئڻ جو اهو مطلب ته ٿي نٿو سگهي ته هوءَ پيار به ڪري.

.......۽ پوءِ منهنجا خواب ساپيا ٿي پيا! ... سميرا سان ملاقاتن جو سلسلو وڌندو رهيو... اسين هڪٻئي کي ايترو ويجها اچي وياسين جو حجاب جون سموريون ديوارون ڊهي پيون. سميرا ڪالهه مون کي پنهنجي گهر اچڻ جي دعوت ڏيندي چيو هو: "خبر اٿئي، مون تنهنجي باري ۾ امان کي سڀ ڪجهه ٻڌائي ڇڏيو آهي. سڀاڻي توکي منهنجي گهر اچڻو پوندو."

سميرا جي دعوت ٻڌي مون ائين محسوس ڪيو، ڄڻ منهنجي مرده جسم ۾ روح موٽي رهيو هجي. سوچيم: سميرا به عجيب ڇوڪري آهي! جيون ساٿيءَ لاءِ هن هڪ اهڙي شخص جي چونڊ ڪئي آهي، جيڪو ڪيس ڪوبه سک نه ڏيئي سگهندو ۽ نه ئي ڪا شاپنگ به نٿو ڪرائي سگهي. سميرا ڇري آهي، بيوقوف آهي، ڪائنس وڌيڪ ته هڪ اڻ پڙهيل ڳوٺاڻي ڇوڪري مومل ذهين هئي.

مان وعدي مطابق سميرا جي گهر پهتس. سندس ننڍڙو گهر بيحد سهڻو ۽ سليقي سان سجايل هو. سميرا جي ماءُ به هڪ شفيق ۽ پيار ڪندڙ عورت هئي، جنهن منهنجو آڌرڀاءُ ڪري وڃي چانهن ٺاهي ۽ اسان ٻنهي کي اڪيلو ڇڏي ويئي. اڄ سميرا جي خوشي انتها تي پهتل هئي. هوءَ اڄ ڏاڍي چرچاڻ بڻجي ويئي هئي ۽ هر ڳالهه تي ٻَڌا ٽهڪ پئي ڏنائين.

چانهن جو ڪوپ ختم ڪري مان سميرا ڏانهن ڏسڻ لڳس. هن به چانهن ختم ڪئي ۽ ٻئي ڪمري ڏانهن هلي ويئي ۽ اُنهن ئي پيرن تي هڪ ڇهن سالن جي معصوم ڇوڪريءَ کي کڻي آئي. چيائين: "خان، هيءَ شمائله آهي."

چيومانس: "ڪنهن جي ڌيءَ آهي؟"

چيائين: "منهنجي ڌيءَ آهي!"

"تنهنجي ڌيءَ!... پر...." لفظ نڙيءَ ۾ اٽڪي پيا. مون کي محسوس ٿيو ته ڌرتيءَ تي سوين هزارين ائٽم بم ڪري پيا آهن. مون پاڻ کي پورا پورا ٿيندي محسوس ڪيو. منهنجي اکيان ڌرتي لاٽونءَ جيان ڦرڻ لڳي. زهر ته مومل ۽ فوزيه به ڏنو هو، پر سميرا جي تازي زهر لاءِ مان بلڪل تيار نه هئس.

"خان!... مون کي افسوس آهي جو مون توکي پنهنجي پاڻ بابت ڪجهه به نه ٻڌايو... اڄ مون توکي سڀ ڪجهه ٻڌائڻ جو فيصلو ڪيو آهي."

مون ٽٽل لفظن کي جوڙيندي چيو: "هاڻي ڪجهه پڻ جي ضرورت ئي ڪهڙي آهي... مون کي هتي وڌيڪ ترسڻ جي ضرورت ناهي." ائين چئي مان وڃڻ لڳس.

سميرا چيو: "پليز، خان! ويهي رهه، تو ڪجهه به نه ٻڌو آهي." مان رڪجي ويس.

سميرا چيو: "خان! منهنجي شادي پنج سال اڳ هڪ اهڙي شخص سان ٿي، جيڪو شاديءَ کان پوءِ جلد منهنجي سهڻي بونجي ڪٽي ٻاهر هليو ويو ۽ اُتان ئي هن هڪ خط ذريعي مون سان سمورا ٻنڌڻ ٽوڙڻ جو اطلاع ڪيو. شاديءَ جي هڪ سال کان پوءِ شمائله جائي ته چڻ يتيم بنجي چائي. مون انسانن جي هن رڻ ۾ وڌيڪ دوکو کائڻ نٿي چاهيو، پر شمائله هاڻي پنهنجي پيءُ بابت پڇڻ لڳي آهي. آءٌ سمجهان ٿي ته اُهو صرف تون ئي آهين جيڪو شمائله جو پيءُ بنجي سگهين ٿو."

ٿورو ترسندي وري چيائين: "اج پنجن سالن کان پوءِ مون تنهنجي سامهون زندگيءَ سان ڀرپور ٽهڪ ڏنا آهن، خدا جي واسطي هاڻي تون منهنجن ٽهڪن کي سڏڪن ۾ تبديل نه ڪجان!" سندس پنل اکيون ڏسي منهنجي اکين ۾ به بوندون ڀرجي آيون.

شمائله پنهنجي ٻاتيءَ ٻرليءَ ۾ ماءُ کي مون ڏانهن اشارو ڪري چيو: "امي! هي ڊيڊي آهي؟"

مون سميرا کان شمائله وٺي ڪيس پنهنجي سيني سان لڳايو ۽ چيومانس: "ها شمائله!... مان ئي تنهنجو ڊيڊي آهيان!... تمام گهڻو پري کان سالن جو سفر ڪري اج مس مس تو وٽ پهتو آهيان!"

منصور برڙو

هر فن مولا

اٽڪل پنجن سالن کان پوءِ ساڳي آفيس ۾ بدلي ٿيڻ ڪري اچان ٿو ته ڪا خاص تبديلي ڪانه ٿي نظر اچي. ٻن ٽن ملازمن جي رٽائرڊ ٿيڻ کان سواءِ ساڳيا چهرا ساڳين ئي جاين تي ويٺل نظر اچن ٿا. جڏهن ته مان پنهنجي پاڻ ۾ اها تبديلي ضرور محسوس ڪريان ٿو ته مان هينئر جونيئر ڪلارڪ مان هيڊڪلارڪ آهيان. مون کي ائڊمنسٽريشن برانچ جي چارج ڏني وڃي ٿي، تنهنڪري حاضري رجسٽر سنڀالڻ پڻ منهنجي ذميواري ۾ شامل ٿي وڃي ٿو. مان ڪجهه ڏينهن کان نوٽ پيو ڪريان ته آفيس جو سينيئر ڪلارڪ نواز اڪثر آفيس ٽائيم کان ٻه ٽي ڪلاڪ دير سان پهچي ٿو ۽ مون کي ٻڌايو وڃي ٿو ته ڪجهه سالن کان اِها سندس پڪي عادت بڻجي چڪي آهي. ڪيترائي ڀيرا سندس پگهار بند به ڪئي وئي، پر ڪوبه فرق نه پيو. مون کي پڻ حيرت پيئي ٿئي ته مون کي هتي آئي هفتو ڏيڍ ٿي ويو آهي، پر هو مون سان ڪونه مليو آهي ۽ مان جڏهن ڪنهن ڪم سان پنهنجي سيٽ ڇڏيان ٿو ته هو حاضري رجسٽر تي صحيح ڪري ٿو ڇڏي. اڄ مون پڪو ارادو ڪيو ته نواز کي گهرائي حال احوال وٺبو ته آخر هن کي ڇا ٿي ويو آهي. اِهو ويچاريندي هڪ سوچ ذهن ۾ گردش ڪرڻ لڳي ٿي ته متان هو مون کان اِن ڳالهه تي ناراض هجي ته منهنجو پروموشن هن کان اڳ ۾ ٿيو آهي. اِن پريشان ڪندڙ سوچ کي دور ڪرڻ لاءِ مان نواز جو پرسنل فائيل گهرائي پڙهان ٿو، جنهن ۾ سندس ٻن سالن جي ساليانې ڳجهي رپورٽ ۾ آفيسر ڇاٽايو هيو ته: ”هو پروموشن لاءِ فٽ نه آهي.“

*　　　*　　　*　　　*

مان جڏهن هن آفيس ۾ نئون ڪلارڪ ڀرتي ٿيو هوس ته مون کي آفيس جو ڪم سيکارڻ لاءِ نواز وٽ ويهاريو ويو هو. جيڪو مون کان ڪجهه سال سينيئر هو. ساڻس گڏ آفيس جو ڪم ڪندي منهنجا ٽي سال ڏاڍا بور گذريا هئا. هو آفيس جو ڪوبه ڪم سَرَ سان ڪرڻ ئي ڪونه ڏيندو هو. بس چاهيندو هو ته سندس ڳالهيون پيا ٻڌون ۽ ها ۾ ها ملائيندا رهون. اسان ڪهڙي به موضوع تي ڳالهائڻ شروع ڪندا هئاسين ته ڳالهه وچ ۾ ڪٽي چوندو هو: ”اِن جي ته مون کي خبر آهي، مان ٿو اوهان کي ٻڌايان“. ۽ جيڪڏهن ڪير سندس ڳالهه نه مڃيندو هو ته صفا ڪروڌ ۾ پرجي ٻانهن مروڙڻ، قميص جي ڳچيءَ ۾ هٿ وجهي ڇڪڻ ۽ ٻيون ڪيتريون ئي عجيب حرڪتون شروع ڪندو هو. تنهنڪري مجبورن سندس جهڙي تهڙي راءِ کي مڃڻو پوندو هو.

هڪ ڀيري منهنجي هٿ ۾ ڪهاڻين جو ڪو ڪتاب ڏٺائين ته مون کان ڦري ڇيائين: ”اهڙيون ڪهاڻيون ته مان به لکي سگهان ٿو“. ۽ ڪهاڻي لکڻ شروع ٿي ويو. ڪهاڻي جو خلاصو ڪجهه هن طرح هو ته هڪ نوجوان کي روڊ تان پيادل گذرندي ڏسي ڪار ۾ ويٺل هڪ خوبصورت اڪيلي ڇوڪري متاثر ٿي پوي ٿي ۽ کيس ڪار ۾ ويهاري شهر جو سير ڪرائي ٿي. نئون وڳو وٺي ڏئي ٿي ۽ امتحان جي فارم ڀرڻ لاءِ پئسا پڻ ڏئي ٿي. اصل ۾ نواز ڪجهه ڏينهن کان بي.اي. پارٽ ٽو جي امتحان جي فارم ڀرڻ لاءِ پريشان هو. گذريل سال به هو فارم ڀرائي نه سگهيو هو ۽ هن سال به آخري تاريخ گذري چڪي هئي ۽ هاڻي ليٽ فيءِ سان فارم پئي ڀريا.

موسيقيءَ جو ذڪر نڪرندو هو ته پوءِ نواز مان جند ڪير ڇڏائي! هر فنڪار جي باري ۾ سندس مخصوص راءِ ٻڌڻي پوندي هئي ۽ سندس آواز ۾ هڪ اڌ ڪلام به ٻڌڻا پوندا هئا. پوءِ ته نواز کان سواءِ اسان سڀني جا ڪنن تي هٿ هوندا هئا. جڏهن ته نواز کي ڪنن تي هٿ رکي ڳائڻ جي عادت ڪانه هئي. سندس هڪڙو موسيقيءَ جو استاد به هو. جنهن کان

هو روز شام جو راڳ جي سکيا وٺندو هو. سندس استاد پنهنجي خرچ تي هڪ ڪيسيٽ بہ رڪارڊ ڪرائي مارڪيٽ ۾ آندي هئي. جيڪا نواز مون کي زوري ٻڌائي هئي. ڪيسيٽ ۾ رڳو ساز پئي وڄيا ۽ آيا استاد جو آواز ٻڌڻ لاءِ وڏا جتن پئي ڪرڻا پيا. هڪڙي دوست جي شاديءَ ۾ مون سان گڏ نواز کي بہ دعوت هئي. اتي هڪ ميوزيڪل گروپ کي گهرايو ويو هو. جيڪو مشهور انڊين گانا ڳائي رهيو هو. اتي مون سان گڏ ٻين دوستن پڻ نواز تي زور پريو تہ هو بہ پنهنجي سندر آواز سان محفل کي رونق بخشي. پهرين تہ هو ڏاڍا نخرا ڪرڻ لڳو. پر جڏهن دوستن جا چيلهہ ۾ هٿ پيس تہ مجبورن هن کي اسٽيج تي وڃڻو پيو ۽ ڪشورڪمار جو ڳايل مشڪل ترين گانو: "پگ گهنگهرو باندهہ کي ميران ناچي تهي...." ڳائڻ شروع ڪيائين. شروع ۾ ئي آواز جي سازن سان هر آهنگ نہ هئڻ ڪري ساز بند ڪيا ويا. پر ايڪو سائونڊ سسٽم تي سندس "گهٽڪي" آواز خلق کلائي ڇڏي. ماڻهن جا کِلَ ۾ ڪليل وات ڏسي هن سمجهيو تہ محفل کي لٽي ڇڏيم. پر جڏهن اسٽيج تي آڻيندڙ ساڳين دوستن جا هٿ چيلهہ ۾ پيس تہ صفا وائڙو ٿي ويو. مائيڪ ڇڏي واپس اچي چيائين: "هتي موسيقي جو قدر ڪونهي. انڊيا ۾ ماڻهو فنڪارن کي پوڄيندا آهن."

وري هڪ اسٽيج ڊرامي ۾ اداڪاري ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ شروع ڪيائين. ڊرامي جي ريهرسل ۾ ڪيترائي ڏينهن مصروف رهيو. تنهنڪري آفيس جي ڪم لاءِ پنهنجي مصروف ترين وقت مان ڪجهہ گهڙيون ڏيڻ کان بہ انڪار ڪري ڇڏيائين. آفيس ۾ بہ ڊرامي جو اسڪرپٽ ساڻ هوندو هئس ۽ اُن کي پيو ياد ڪندو هو. نيٺ ڊرامي واري اُها يادگار رات بہ اچي پهتي. مون کي بہ جو مفت ۾ ڪارڊ ڏنائين سو وڏي جوش ۽ جذبي سان وڃي پهتس. ڊرامو ڇا هيو. بس ٽي ڇوڪريون ۽ ٽي نوجوان هيا. جيڪي واري واري سان ٽورو ڳالهائي جوڙي جي صورت ۾ انڊين گانن تي ڊانس ڪري رهيا هئا. انهن ٽن ۾ هڪ جوڙي نواز جي بہ هئي. هڪ ڪورس ۾ انڊين گانو شروع ٿيو تہ اسٽيج جي هڪڙي طرف کان هڪ خوبصورت ڇوڪري ڊانس ڪندي ظاهر ٿي تہ ٻئي پاسي کان نواز ٽپا ڏيندو ظاهر ٿيو. ڇوڪري ڊانس دوران ڦيرو کائيندي نواز جي ويجهو پئي ويئي تہ هن کيس ٻانهن ۾ وڪوڙڻ کان پوءِ ڇڏڻ جي ٿي نہ پئي ڪئي. تنهنڪري ڇوڪريءَ کي زوري هن کان پاڻ ڇڏائڻو پئي پيو. پر آخر ڪيسنتائين. بس نواز ڦيرو ڏيئي پئي ڇوڪريءَ جي مٿان ڪريو. نيٺ هوءَ بيزار ٿي ٻيٺي ۽ اڌ گاني ۾ ئي واپس پردي پويان هلي ويئي. ماڻهن جا هوڪرا ٿي ويا. وڃي جو اندر جهاتي پائي ڏسون تہ ڇوڪري سئنڊل هٿ ۾ ڪنيو بيٺي آهي ۽ وچ ۾ هدايتڪار ٻانهون ٻڌيو بيٺو آهي: "هاڻي ڪٿي معاف ڪرينس. ڊرامو نہ ڦِٽاءِ. نئون آ. نيٺ ٿي ويندو." ڇوڪري ڪاوڙ ۾ ٻاهر هجي: "اهڙي ڇٽ کي اوهان ڊرامي ۾ ڪنيو ڇو آهي؟ چوانس پئي تہ ڇڏ ڇڏ. پر هٿ ئي نہ پيو ڪڍي." ڊرامي هلڻ ۾ دير ٿي تہ ماڻهن اچي ڪرسيون ٽوڙيون ۽ اڇلايون ۽ ائين ڊرامو ٽوڙ ڦوڙ جو شڪار ٿي ويو ۽ نواز جي مستقبل جي بهترين اسٽيج اداڪار ٿيڻ جو خواب بہ اڌورو رهجي ويو.

هڪڙي ڏينهن هڪ سنڌي پروڊيوسر جي پيءُ جي چٺي کڻي ڪراچي ٽي وي اسٽيشن ڏانهن روانو ٿيو ۽ پندرهن ڏينهن کن آفيس مان موڪل ڪيائين. جنهن ڏينهن سندس ڊرامو ناٽڪ رنگ ۾ هلڻو هو. اُن ڏينهن بابت مون پنهنجن دوستن توڙي مائٽن کي ٻڌائي ڇڏيو هو تہ مون سان گڏ ڪم ڪندڙ ڪلارڪ جو ڊرامو ضرور ڏسجو. اُهو ڏينهن بہ آيو. سنڌي خبرون ختم ٿيون تہ ڊرامو بہ شروع ٿيو. ڊرامو ختم بہ ٿي ويو پر نواز ڪٿي بہ نظر ڪونہ آيو. ڏاڍي ڪاوڙ ورتم ۽ مائٽن توڙي دوستن آڏو شرمندو بہ ٿيس. مليو تہ پهرينءَ سٽ ۾ چيومانس: "ڏاڍو خوار ڪرايئي."

چيائين: "تو ڊرامو ڏٺوئي ڪونهي."

"اڄ مان تنهنجي ڪنهن بہ ڳالهہ ۾اچڻ وارو نہ آهيان."

"ٺيڪ آ. تو ڊرامو ڏٺو هو تہ پوءِ ٻڌاءِ تہ ڊرامي ۾ هڪڙي گهر مان چوري ٿئي ٿي؟"

چيم: "ها. بلڪل. ٻن ٻَنَ ٻڌل چورن مان هڪ اندر گهڙي ٿو ۽ ٻيو گهر جي ٻاهران بيهي ٿو."

چيائين: "اڙي ڇريا، گهر جي ٻاهران بيٺل چور مان ئي تہ هئس." اهو چوندي هن جي چهري تي مايوسي پکڙجي ويئي. تنهنڪري پڇيومانس: "پوءِ پلا، مايوس ڇو ٿي ويو آهين."

چيائين: "بس يار، مان وري ٽي وي اسٽيشن ڪونہ ويندس، جو اتي اداڪار جو قدر ڪونهي."

پر اصل معاملي جي خبر ڦرندي ڦرندي مون تائين بہ پهتي تہ پروڊيوسر سندس آڊيشن وٺڻ کان پوءِ چيس تہ "جيڪڏهن بابا جي چني نہ ڪٽي اچين ها تہ هتي بيهڻ بہ نہ ڏيانءِ ها. صرف هڪڙو پيرو توکي ڊرامي ۾ موقعو ڏيان ٿو. پر اڻ ۾ توکي ڳالهائڻو صفا ناهي ۽ اڻ کان پوءِ وري توکي هتي نہ ڏسان."

هو شهرن ۾ ڪيڏجنڊڙ اندرين توڙي ٻاهرين سيني راندين کيڏڻ جي دعوي بہ ڪندو هو. ڪرڪيٽ جي معاملي ۾ تہ ڏاڍي تڪليف ۾ هو. هن کي ڪيپنگ، بيٽنگ ۽ بالنگ سميت سيني رخن تي مهارت حاصل ڪرڻي پيئي. اڻ کان سواءِ ٽيسٽ ڪرڪيٽ کيڏندڙ رانديگرن جا انفرادي توڙي مجموعي عالمي رڪارڊ بہ کيس ياد ڪرڻا پئي پيا ۽ سڀ ٽي رانديون بہ ڏسڻيون پئي پيون. رات جو منجهہ هوندي هئي تہ اوجاڳا بہ ڪاٽڻا پوندا هئس. آخر "هرفن مولا" جو هوا

اندين فلمن ڏسڻ جي شوق تہ نواز کي ڳِتين ۾ وجهي ڇڏيو هو. پاڪستان ۾جڏهن وي سي آر ڏسڻ جو دور شروع ٿيو ۽ جڏهن کان نواز کي فلمن ڏسڻ جو موقعو مليو، اڻ کان پهرين لاتعداد اندين فلمون نهيل هيون. جيڪي وڊيو تي اچي رهيون هيون ۽ بيون تازيون فلمون پڻ ڏڙا ڏڙ لهي رهيون هيون ۽ نواز کي سيئي فلمون ڏسڻيون هيون. پر وقت صفا ٿورو هو. اڻ لاءِ هن هڪ دوست جي وڊيو سينٽر تي مفت ۾شام جو ڊيوٽي ڏيڻ شروع ڪئي، پر سال کن کان پوءِ وڊيو سينٽر جي مالڪ کيس وڌيڪ مهلت نہ ڏني، ڇو تہ نواز دڪان جي مالڪ جي وڃڻ کان پوءِ پيو فلم ڏسندو هيو. جيڪڏهن ڪو گراهڪ ايندو هو تہ هن مان بس جان ڇڏائڻ جي ڪندو هو.

نواز جيئن ئي آفيس پهتو تہ پٽيوالي کي چئي کيس پاڻ وٽ گهرايم. هو مون کي صفا ڪمزور نظر آيو.چيم: "نواز، بہ ٽي پيرا توکي تنهنجي سيڪشن ۾ جهاتي پائي ڏسڻ جي ڪوشش ڪيم. پر تو منهن ٻئي طرف ڦيري پئي ڇڏيو."

"بس سائين، معاف ڪندا غلطي ٿي ويئي."

"تون مون کي سائين چئي نہ لڄاءِ، تون تہ منهنجو اُستاد آهين. پر تو پنهنجي هيءَ ڪهڙي حالت ڪري ڇڏي آهي." مون ڏٺو پئي تہ رکي رکي سندس اکيون ٻوٽيون پئي ويون ۽ سندس آنگرين ۾ دکيل سگريٽ جو سندس ڪپڙن تي ڪرڻ جو هر هر ڪٽڪو پئي رهيو.

چيائين: "بس سرڪار، اچي شوق ٿيو تہ نشو بہ ڪري ڏسجي، سو، پان، مين پڙي، گٽڪا، سگريٽ، چرس، ڀنگ، آفيم ۽..... " وڌيڪ نہ چئي سگهيو ۽ خاموشيءَ سان ڪرسيءَ تان اٿي هليو ويو. ايتري ۾ پٽيوالي اچي ٻڌايو تہ: "سائين، هيروئن سندس اهي حال ڪيا آهن."

اهو ٻڌي مان سموري ماجرا سمجهي ويس تہ هيروئن پيئڻ، هرفن مولا جي فن جو آخري مظاهرو هو.

گبرئيل گارشيا مارڪيز

سنڌيڪار: رفيق سومرو

پکين جي رات

اسان ٽيئي جڻا ٽيبل جي چوڌاري ويٺا هئاسين، جڏهن ڪنهن سِلاٽ (سڪو) پيتيءَ جي سوراخ ۾ وڌو ۽ وُرلٽزر هڪ ڀيرو وري ساڳيو رڪارڊ هلايو، جيڪو سڄي رات کان هلي رهيو هو. اِهو سڀ ڪجهه ايترو جلد ۽ ايڏي سيگهه ۾ ٿيو، جو اسان کي سوچڻ جو موقعو ئي نه مليو. اُن کان اڳ جو اسين ياد ڪيون ته اسان ڪٿي هئاسين ۽ پنهنجا وڃايل حواس جائيتا ڪري سگهون، اِهو سڀ ڪجهه شروع ٿي ويو.

اسان مان ڪنهن هڪ پنهنجو هٿ ڦهلائي ڪائونٽر تائين پهچايو. (اسين هٿ ته ڏسي ڪونه سگهيا سين، پر اُن جو آواز ٻڌي سگهيا سين.) اُن هٿ جي ٽيبل تي رکيل گلاس سان ٽڪرائجڻ سبب هڪ ڪڙڪي جو آواز پيدا ٿيو. پوءِ مڪمل سانت ڇانئجي ويئي. پوءِ ٻيئي هٿ ٽيبل جي مٿاڇري تي آرامي هئا.

پوءِ اسان ٽنهي گگهه اونده ۾ هڪ ٻئي کي ڳولڻ شروع ڪيو ۽ پاڻ کي اُتي ئي ويٺل ڏاٺوسين جتي پهرين هئاسين.

ٽيهن آڱرين جي جوڙن جو ميڙ ڪائونٽر تي هڪ ٻئي مٿان سٽيل هو.

"اچو ته هلون."

۽ اسين چپ چپات ۾ اُٿي بيٺاسين، ڄڻ ته ڪجهه ٿيو ئي نه هجي. اجا اهڙي گهڙي ڪانه هئي، جو اسين ماحول مان ورچي بد دل ۽ بدظن ٿي وڃون.

جڏهن اڳتي وڌي ڪمري جي اڌ پنڌ تائين آياسين، ته پوءِ بنهه ويجهو موسيقيءَ جو سُريلو آواز ٻڌوسين، ۽ ڪنهن جي اوسيئڙي ۾ ويٺل هڪ غمگين عورت جي خوشبو جهٽيسين. ۽ جڏهن در ڏانهن وڌڻ لڳاسين ته پنهنجي اوسي پاسي هڪ اِينگهيل گهرو خاليپڻو محسوس ڪيوسين. اُن کان اڳ هڪ ٻي خوشي اسان جي آجيان ڪئي. هڪ وڻندڙ ۽ ڪٽمنڙي بوءِ جيڪا در جي پرسان ڪنهن جي اوسيئڙي ۾ ويٺل عورت جي هئي.

اسان چيو، "اسين وڃي رهيا آهيون."

عورت ڪنهن به قسم جو جواب ڪونه ڏنو.

اسان اڳتي پوئتي جهولندڙ راڪنگ چيئر (آرام ڪرسي) جو آواز ٻڌو، جيئن ڪنهن جي ڪرسيءَ تان اُٿڻ مهل ٿيندو آهي. عورت اُٿي بيٺي. اسان کي ڍلن قدمن جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، ۽ وري عورت جو ساڳي جاءِ تي موٽڻ جو آواز پڻ. در جي انجيسن هڪ ڀيرو ٻيهر چيڪاٽ ڪيو ۽ اسان جي پويان ڪڙڪي سان دروازو بند ٿي ويو. اسان پوئتي مُڙياسين، ٺيڪ اُن جاءِ تي، جا اسان جي پوئتان هئي. پنيرڪي جي نظر نه ايندڙ تکي ۽ ويڌندڙ هوا، ۽ هڪ آواز، جنهن چيو: "رستي کان هٽي پري ٿيو. آءٌ دروازي وٽان لنگهي رهيو آهيان."

اسين پوئتي هٽي وياسين، ۽ آواز وري ڳالهايو: "توهان اجا تائين دروازي اڳيان بيٺا آهيو!"

۽ جڏهن اسان چئني پاسن کان سِري وياسين ۽ اُن آواز کي هرطرف موجود پاتوسين، تڏهن نيٺ اسان چيو: "اسان هتان هٽي نٿا سگهون." ڪرليوز پکين (ڊگهين ٽنگن، ناسي رنگ ۽ ڏاٽي وانگر مڙيل ۽ سگهن جهڙين سخت چاڙيءَ وارا پکي) اسان جون اکيون ڪڍي ڇڏيون آهن. اسين انڌا آهيون."

پوءِ اسان ڪيترن ئي دروازن جي کُلڻ جو آواز ٻڌو. اسان مان ڪنهن هڪ ماٺهو ٻين هٿن کي ڇڏي ڏنو ۽ اسان کيس

اوندهه جي سمنڊ ۾ ٽڙندي، ٽاڦوڙا هڻندي، ڪنهن ڦرندڙ ڦرڪڻيءَ وانگر ڦرندي ۽ سندس اوسي پاسي وارين شين سان ٽڪرائجڻ جا آواز ٻڌا.

هن ڳڳهه اونداهيءَ مان ڪنهن ڳالهايو:

"ضرور اسان بند ڪيا ويا آهيون." هن چيو.

"مون کي چوڌاري تابوتن جي بوءِ ٿي اچي، اسان وري هن جي هٿن جو ڇهاءُ محسوس ڪيو."

اسان پٽ کي ٽيڪ ڏني ۽ پوءِ هڪ ٻيو آواز آيو، پر اُهو سامهون واري پاسي کان آيو هو.

"ٿي سگهي ٿو ته اُهي تابوت ڪاٺيءَ جون جوڙيل قبرون هجن." اسان مان ڪنهن هڪ چيو.

هڪ همراهه، جيڪو پاڻ کي هال جي ڪنڊ ڏانهن گهلي ويو هو ۽ هاڻي اسان جي پرسان ساهه کڻي رهيو هو، تنهن چيو: "اهي پيپيون آهن. ننڍي لاڪون آءِ اسٽور ڪيل ڪپڙن جي ڏپ سجاڻندو آهيان."

تڏهن اسان اُن پاسي ڏانهن وڌي وياسين. گرائونڊ نرم ۽ لسو هو ۽ زمين نهايت عمدي هئي. جنهن تان لڳو ٿي ته اڄ وچ تي رهي هئي.

اوچتو ڪنهن اڳتي هٿ وڌايو. اسان هڪ دڳهي ۽ زندگيءَ سان ڀرپور چمڙيءَ واري ٻانهن جو ڇُهاءُ محسوس ڪيو. هاڻ سامهون ڪاٺ دبرار محسوس نه پئي ڪئيسين.

"اها عورت آهي." اسان چيو.

ٻئي شخص، جنهن پيپين بابت ڳالهه ڪئي هئي، تنهن چيو: "مان سمجهان ٿو ته هوءَ ستل آهي."

اسان جي هٿن هيٺان هن جو بدن لڏيو. اسان اُن کي ترڪندو محسوس ڪيو. ائين نه ته چڻ اُهو اسان جي پهچ کان پري هليو ويو هجي، پر جڻ ته اُن جو وجود ئي ختم ٿي ويو هجي. ڪجهه گهڙين لاءِ گهري سانت ،جنهن ۾ اسان ٻنا ڪنهن چرپر جي بينا رهياسين، بلڪل سيٽيل، هڪ ٻئي جي ڪلهن کي ٽيڪ ڏيو. اسان هن عورت جو آواز ٻڌو.

"ڪير آ هتي؟" ان عورت چيو.

"اسان آهيون؟" اسان ٻنا ڪنهن چُرپُر جي جواب ڏنو.

پلنگ جي چُرپُر صاف ٻڌڻ ۾ ٿي آئي ۽ اونداهي ٻيٽ ۾ سليپ گولڻ جو سعيو ڪندڙ پيرن جي اٿل پٿل ۽ چيڪاٽ جو آواز پڙ.

پوءِ اسان تصور ۾ ڪرسيءَ تي ويٺل عورت جي تصوير ڻاهي. اسان ڏانهن ڏسندڙ، چڻ ته هوءَ اجا مڪمل طور تي ننڊ مان سجاڳ ڪانه ٿي هجي.

"توهان هتي ڇا پيا ڪريو؟" هن پڇيو.

۽ اسان جواب ڏنو: "اسان ڪجهه نٿا ڄاڻون. ڪرليوز پکين اسان جون اکيون ڪڍي ورتيون آهن."

ان آواز چيو ته هُن ان پکيءَ بابت ٿورو گهڻو ٻڌو آهي.

اخبارن لکيو هو ته ٿي ماڻهو هڪ اڱڻ ۾ شراب پي رهيا هئا، جتي پنج يا ڇهه ڪرليوز پکي موجود هئا، يا شايد ست ڪرليوز. اُنهن مان هڪ ماڻهو اُنهن پکين جي نقل ۽ اهل ڪندي اُنهن وانگر ڳائي رهيو هو. اُن ۾ خرابي اها هئي ته هو پورو هڪ ڪلاڪ پوئتي هو. هن چيو، "اهو ئي وقت هو جڏهن پکي ٽپا ڏيئي اچي ٽيبل تي ويٺا ۽ هنن جون اکيون ڦيهي ڇڏيائون." هن چيو، اهائي ماجرا اخبارن ۾ لکيل هئي، پر ڪنهن کي به اُن تي اعتبار نه آيو هو.

اسان چيو: "جيڪڏهن ماڻهو اوڏانهن ويا هجن ها" ۽ عورت چيو: "اُهي ويا هئا. ٻئي ڏينهن سڄو اڱڻ ماڻهن سان ڀريل هو، پر عورت اُنهن پکين کي ڪنهن ٻئي هنڌ کڻي ويئي هئي."

هُو جڏهن پونتي مڙيو تہ عورت ڳالهائڻ بند ڪيو. هڪ اوچي ديوار ڪين هڪ پيرو ٻيهر ڏسڻ ۾ آئي.

بس رڳو پنتي مُڙڻ سان اسان هڪ ديوار ڏسندا سين. اسان جي چوڌاري اسان جي آسپاس سدائين هڪ ديوار ڪڙي هئي. اسان مان هڪ ڇٽي پنهنجا هٿ هڪ وار ٻيهر ڍرا ڇڏي ڏنا.

اسان هن کي وري بانبڙا پائيندي ڏٺو: "هاڻي مون کي ڪا خبر ناهي تہ جنازي جون پيتيون ڪٿي آهن. مان پانيان ٿو، تہ هاڻي اسين ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي آهيون."

۽ اسان چيو: "هيڏانهن اچ. هتي ڪو ماڻهو آهي، جيڪو اسان کي تمام ويجهو آهي."

اسان هن جي ويجهو اچڻ جو آواز ٻڌو. اسان هن کي پنهنجي پرسان ويهندي محسوس ڪيو ۽ هڪ پيرو ٻيهر هن جو ٻرم ساهہ اسان جي منهن سان اچي ٽڪرايو.

"هن پاسي ڏانهن وڃ." اسان ڪيس چيو: "اسان ڄاڻون ٿا تہ هتي ڪو ماڻهو آهي."

هو ضرور اُن جاءِ تي وڃي رسيو هوندو. هو ضرور اُن هنڌ ڏانهن ويو هوندو، جيڪو اسان ڪيس ڏسيو هو، ڇو تہ جهٽ ڪان پوءِ هو واپس اچي اسان کي ٻڌائڻ آيو: "منهنجي خيال ۾ هو ڇوڪرو آهي."

۽ اسان ڪيس چيو: "ڏاڍو سٺو. هن ڪان پڇ تہ ڇا ڪيس اسان جي خبر آهي."

هن ڪانئس سوال پڇيو. اسان ان ڇوڪري جو احساس ڪان خالي ۽ سادگيءَ سان پريل آواز ٻڌو، جنهن چيو: "هائو، آءٌ توهان کي ڄاڻان ٿو. توهان اُهي ئي ماڻهو آهيو، جن جون اکيون ڪرليوز پکين ڪڍيون هيون."

اُن ڪان پوءِ هڪ ساماٽيل نينگر ڳالهايو.

هڪ عورت جو آواز، جيڪا دروازي پنيان بيٺل ٿي لڳي، چوڻ لڳي: "توهان وري بہ پنهنجو پاڻ سان ڳالهائي رهيا آهيو."

۽ هڪ ٻار جو آواز، جنهن اهڙي انداز ۾ ڳالهايو، ڄڻ تہ سندس ڪنهن سان واسطو ئي ڪونہ هجي، چيائين:

"نہ. اُهي ماڻهو جن پنهنجيون اکيون ڪرليوز پکين هٿان وڃايون هيون، هتي موجود آهن."

وري دروازي جي انجيسن جو چيڪاٽ ٿيو ۽ اُن ڪان پوءِ ان ڇوڪريءَ جو آواز ٻهرين ڪان وڌيڪ ويجهي ڪان آيو. "هنن کي گهر وٺي وڃو." ڇوڪريءَ چيو.

۽ ڇوڪري چيو: "مون کي سندن گهر جي سُڌ ڪانهي."

۽ جوان ڇوڪريءَ جو آواز آيو: "ايترو بہ بي خبر نہ ٿيءُ. جنهن ڏينهن کان پکين سندن اکيون ڪڍيون آهن، تنهن رات ڪان وٺي هر ماڻهوءَ کي خبر آهي تہ هو ڪٿي رهندا آهن."

پوءِ هوءَ هڪ مختلف انداز ۾ ڳالهائيندي رهي، ڄڻ تہ اسان سان مخاطب هجي.

"جيڪي ڪجهہ ٿيو آهي، اُن جو ويساهہ ڪنهن کي بہ نٿو اچي ۽ ماڻهن جو چوڻ آهي تہ اِها هڪ ڪوڙي ڳالهہ هئي، جيڪا اخبار وارن پنهنجين اخبارن جي سرڪيوليشن وڌائڻ لاءِ گهڙي هئي. ڪنهن بہ ماڻهوءَ اهڙا پکي اڄ ڏينهن تائين ڪونہ ڏٺا آهن."

۽ هن چيو: "پر ان تي بہ تہ ڪنهن کي اعتبار ڪونہ ايندو. آءٌ هنن کي گهٽيءَ جي هڪ ڇيڙي ڪان ٻئي ڇيڙي تائين پهچائي آيس."

اسان مان ڪنهن بہ حرڪت ڪانہ ڪئي ۽ ٻئي پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي ويٺا رهيا سين. بلڪل خاموش، پٽ کي ٽيڪ ڏيئي، ۽ ان عورت کي چپ چاپ ٻڌندي' ان عورت چيو:

"جيڪڏهن هي توهان کي وٺي وڃڻ چاهي ٿو، تہ پوءِ اِها صفا مختلف ڳالهہ چئبي. آخرڪار، ڪير هڪ ڇوڪري جي

ڳالهه کي اهميت ڏيندو ته هو ڇا چئي رهيو آهي."

ايتري ۾ ٻاهر جي هڪ آواز ڳالهه کي ڪٽيو.

"جيڪڏهن مان هنن سان گڏجي ٻاهر گهٽين ۾ نڪري وڃان ۽ ڇوان ته هي اُهي ماڻهو آهن، جن پنهنجيون اکيون ڪرليوز پکين جي هٿان وڃايون آهن ته ٻار مون تي پٿرن جو وسڪارو ڪندا: گهٽيءَ جو هر ماڻهو چئي پيو ته اِها اڻ ٿيڻي ڳالهه آهي. اُنهن هرگز ٿي نٿو سگهي.'"

گهڙي ڪن مڪمل ماٺار رهي ۽ پوءِ وري در هڪ ڀيرو ٻيهر بند ٿي ويو، ۽ ڇوڪري ڳالهايو: "پيو ته هينئر آءٌ هڪ ڪتاب 'بحري قزاق' پڙهي رهيو آهيان."

ڪنهن اسان جي ڪن ۾ چيو: "مان هن کي قائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس."

هو ٻانبڙا ڏيندو اوڏانهن هليو ويو، جتان آواز آيو هو.

"مون کي اهو قصو وڻندو آهي." هن چيو، "پلا گهمڻ ۾ گهمڻ ايترو ته ٻڌاءِ ته هن هفتي ويچاري ٽيريءَ سان ڇا واپريو؟"

"هو پنهنجو اعتماد ۽ همت بحال ڪرڻ جي ڪوشش ۾ آهي"، اسان سوچيو.

پر ڇوڪريءَ چيو: "مون کي اُن سان ڪا به دلچسپي ناهي. بس مون کي رڳو جيڪا شيءِ وڻي ٿي سي رنگ آهن."

"ٽيري ويچارو ورن وڪڙن ۾ ڦاٿل آهي." اسان چيو.

۽ اُن ساڳيءَ ڇوڪريءَ وراڻيو: "اِها جمعي جي ڳالهه آهي ۽ اڄ آچر آهي. جيڪا شيءِ مون کي پسند آهي، اُهي آهن رنگ ۽ بس." ۽ اها ڳالهه هن نهايت تڏي، جذبن کان خالي ۽ نهايت بيپرواهيءَ واري انداز ۾ ڪئي.

جڏهن ٻيو شخص موٽي آيو ته اسان چيو: "اسان اٽڪل ٽن ڏينهن کان وني وڃانجي ويا آهيون ۽ اسان هڪ گهڙي پل لاءِ به سُک جو ساهه ڪونه کنيو آهي."

۽ هڪ ماڻهوءَ چيو: "چڱو نيڪ آ، اچو ته اسان گهڙي ڪن لاءِ آرام ڪريون. پر شرط اهو آهي ته اسان هڪٻئي جا هٿ هرگز ڪونه ڇڏينداسين، ۽ اسان جا هٿ هڪٻئي جي هٿن ۾ رهندا."

اسين ڇُپڙي ڪري ويهي رهياسين. نظر نه ايندڙ سج جا ڪرڻا اسان جي ڪُلهن کي گرمائڻ لڳا، پر اسان ۾ سج جي موجودگي به ڪا دلچسپي پيدا ڪري ڪانه سگهي. اسان سج کي اُتي، اُن هنڌ ۽ جتي ڪٿي ۽ هر هنڌ محسوس ڪيو، ڇو ته اسان مفاصلن، وقت ۽ طرفن معلوم ڪرڻ جي حِس اڳ ۾ ئي وڃائي چڪا هئاسين.

ڪيترائي آواز اسان کي اورانگهي ويا.

اسان چيو: "ڪرليوز پکي اسان جون اکيون کڻي ويا آهن."

۽ مختلف آوازن مان هڪ آواز چيو: "هتي موجود ماڻهو اخبارن جي ڳالهين تي تمام گهٽي سنجيدگيءَ سان ويساهه ڪندا آهن."

آواز اوچتو ختم ٿي ويا ۽ ماحول تي مڪمل سانت ۽ ماٺار ڇانئجي ويئي. ۽ اسان اُتي ئي چُپ هنيو ويٺا رهياسين- آوازن جي وهڪري ۾، ڪلهوڪلهي سان ملائي، ڪنهن ڏگهي انتظار ۾.

تصور جي ڇار ۽ خيالن جي وهڪري ۾ رکي رکي ڪنهن موهيندڙ خوشبوءِ يا ڪنهن ڇاتل سڄاتل آواز اسان کي اورانگهيو ٿي. سج اسان جي مٿان بيٺو هو، جنهن اڃا تائين اسان جي بدن کي گرمايو ٿي. پوءِ ڪنهن ماڻهوءَ چيو: "اچو ته وري پٽ ڏانهن سُري هلون."

۽ پيا سڀ ٻنا ڪنهن ڇرپر جي ٻيٺا رهيا: رڳو سندن ڳچيون نظر نه ايندڙ روشنيءَ ڏانهن ڪچيل هيون.

"اڃا نه. ٻيهو. تيستائين اِتي ئي ترسو، جيستائين سج اسان جي ڇهرن کي ساڙڻ نه شروع ڪري."

••

چيخوف

سنڌيڪار: ڄام وقار حسين قادري

ڊارلنگ

رٽائرڊ ڪاليج اڪائونٽنٽ جي ڌيءَ "اولنڪا" گهر جي پوئين دروازي جي ڏاڪڻ تي ويٺي هئي. ڏينهن گرم هو ۽ هن کي مکيون ڏاڍو تنگ ڪري رهيون هيون. اِهو سوچيندي خوش ٿي رهي هئي ته جلد ئي شام ٿيندي. اوڀر ۾ ڪارا ڪڪر گڏ ٿي رهيا هئا ۽ هوا ۾ گهم وڌندي ٿي ويئي.

"ڪيڪن"، جنهن جو ڪمرو گهر جي وچ تي هو. ورانڊي ۾ بيهي آسمان کي ڏسي رهيو هو. هي "ٽيولي" جو مئنيجر هو. جيڪو کُليل ڇت وارو ٿيئيٽر هو.

"وري ....!" هن مايوسيءَ سان چيو: "پيهر مينهن! مينهن ... مينهن ... هر ڏينهن مينهن....! اِهو مون کي ساڙي رهيو آهي. جيڪر مان پاڻ کي ڦاهي ڏيئي ڇڏيان. اِهو مون کي تباهه ڪري رهيو آهي. "روزانو نقصان!" هن پنهنجا هٿ مهٽيا ۽ ڳالهه جاري رکندي. اولنڪا کي مخاطب ٿي چيو: " ڪهڙي زندگي آهي، اولنڪا! اِهو ماڻهن کي روئارڻ لاءِ ڪافي آهي. ڪو ماڻهو لاڳيتو ڪم ڪري، تمام گهڻي محنت ڪري، پاڻ کي عذاب ڏيئي راتين جون راتيون ننڊ نه ڪري. سوچي ۽ لوچي، هر شيءِ ٺيڪ ٺاڪ پيش ڪري ۽ نتيجو ڇا آهي ؟... ماڻهن لاءِ بهترين پروگرام، بهترين اداڪاري، بهترين فنڪار؛ پر ڇا ماڻهو هن کي چاهين ٿا؟ ڇا هنن کي هن جو ٿورو به قدر آهي؟ عوام مغرور آهي، عوام تمام بور آهي، عوام کي سرڪس کپي ۽ گهڻي فضول قسم جي تفريح!... ۽ هوا آهي. ڏس، هر شام جو مينهن!.... اِهو مينهن ڏهين مئي کان شروع ٿيو آهي، ۽ سڄو جون هلندو.... هيبت ناڪ! مان ڪوبه تماشائي ڪونه ٿو ڏسان! ۽ ڇا مان ٿيئيٽر جي مسواڙ ڏيئي سگهندس؟... ڇا مان اداڪارن کي پئسا به ڏيئي سگهندس؟".

ٻئي ڏينهن شام کان ئي ڪڪر پيهر گڏ ٿيڻ لڳا ته ڪيڪن چرياڻپ واري کِل کلندي چوڻ لڳو" او.... مون کي پرواهه نه آهي.... ڀل سڀ ڪجهه تباهه ڪري، سڄي ٿيئيٽر کي ٻوڙي، ۽ ان سان گڏ مون کي به. ڪا ڳالهه نه آهي، خوش قسمتي مون لاءِ نه هن دنيا ۾ آهي ۽ نه ٻيءَ دنيا ۾ ... ڀل اڪٽر مون تي ڪيس ڪن ۽ مون کي ڪورٽ ۾ گهلي وڃن. ڪورٽ ته ننڍي ڳالهه آهي. مون کي سائيبيريا ۾ سخت پورهئي واري سزا ڏين... ها،ها،ها!"

ٽئين ڏينهن به ساڳي حالت هئي.

اولنڪا ڪيڪن جي ڳالهه ڌيان ۽ خاموشيءَ سان ٻڌي. هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. آخرڪار ڪيڪن جي بدنصيبي هن جي دل تي اثر ڪيو. اولنڪا جي هن سان محبت ٿي ويئي. هو ننڍڙو، سنهڙو، پيلي مُنهن وارو شخص هو. جيڪو ڪنڌيدار وارن کي ڦڻي ڏيئي پنهنجي نرڙ تان پٺتي هٽائي ڇڏيندو هو. هن جو آواز اٿر وارو هو. هو جڏهن ڳالهائيندو هو ته هن جي ڳلن ۾ ڇڪهه پئجي ويندا هئا. مايوسي ازل کان هن جي منهن تي لکيل هئي، ان هوندي به هن اولنڪا جي دل ۾ سچن ۽ گهرن جذبن کي جاڳايو هو. اولنڪا پهرين به ڪنهن سان نه ڪنهن سان پيار ڪيو هو. هوءَ پيار ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهندي هئي. هن پنهنجي بيمار پيءُ سان به پيار ڪيو هو، جيڪو سڄو ڏينهن آرام ڪرسيءَ تي اونداهي ڪمري ۾ ويٺو هوندو هو. ۽ وڏا وڏا ساهه کڻندو هو. هوءَ پنهنجي چاچيءَ سان به پيار ڪندي هئي، جيڪا سال ۾

۾ يا ٽي پيرا پرنسڪا ڪان هن ڏي ايندي هئي. اُن ڪان اڳ ۾. جڏهن هوءَ شاگردياڻي هئي تہ پنهنجي استاد سان پيار ڪندي هئي. هوءَ خاموش، نرم دل ۽ بين سان همدردي ڪرڻ واري ڇوڪري هئي. هن جا وڻندڙ نقش ڳاڙها ڳل، سفيد ڳچيءَ تي ڪارو تر ۽ موهيندڙ مرڪ ڏسي هر ڪو ماڻهو چئي ڏيندو هو: "ڊارلنگ" ۽ هوءَ مُرڪي پوندي هئي، ۽ مهمان عورتون، ڳالهين وچ ۾. هن جي هٽن کي جهلي پيار مان "ڊارلنگ" ڪري سڏينديون هيون. گهر هن کي ورثي ۾ مليل هو. جنهن ۾ هوءَ پيدائش کان وٺي رهندي هئي، جيڪو شهر جي ٻاهران روڊ تي هو ۽ ٽيوليءَ ٿيئيٽر کان گهڻو پري نہ هو. جتان هوءَ شام کان وٺي رات تائين ٿيئيٽر جي موسيقي ۽ نڪائن جو آواز ٻڌندي رهندي هئي. هن کي ائين لڳندو هو ڇڻ ڪيڪن رڙيون ڪري پنهنجي مقدر سان وڙهڻ ڪري رهيو هجي، ۽ پنهنجي خاص ويري يعني هن جي ٿيئيٽر کان لاپرواهي ڏيکاريندڙ عوام تي حملو ڪري ڇڏيو هجي. هن جي دل ۾ محبت وڌندي ويئي. هن کي ننڊ نہ ايندي هئي ۽ جڏهن ڪيڪن صبح جو گهر موٽندو هو تہ هوءَ پنهنجي دريءَ جو شيشو کڙڪائيندي هئي، ۽ هو پڙدن جي پويان هن جي چهري ۽ هڪ ٻانهن ۽ سندس پياري مرڪ کي ڏسي سگهندو هو.

هن اولنڪا کي شاديءَ جي آڇ ڏني، ۽ انهن جي شادي ٿي ويئي. جڏهن هو هن جي سهڻي ڳچي ۽ مضبوط ڪلهن کي ڏسندو هو تہ تاڙيون وڄائيندو هو ۽ چوندو هو:

"ڊارلنگ!....."

هو خوش هو. پر شاديءَ واري ڏينهن بہ برسات پيئي ۽ مايوسيءَ جا آثار هن جي چهري تان ڪڏهن بہ نہ هٽيا. هو گڏ خوش رهڻ لڳا. اولنڪا ڪيشيئر جو ڪم سنڀاليندي هئي، ٿيئيٽر تي حڪم هلائيندي خرچ لکندي ۽ پگهارون ڏيندي هئي. هن جا ڳاڙها ڳل ۽ سادي مرڪ، جيڪا هن جي چهري تي هميشہ پکڙيل هوندي هئي، خزانچي جي دري، ٿيئيٽر جي ڊرامن ۽ ڪيفي مان صاف ڏسڻ ۾ ايندي هئي. هوءَ پنهنجن دوستن کي ٻڌائيندي هئي تہ ٿيئيٽر تمام اهم، تمام مکيہ ۽ دنيا جو هڪ اهم جز آهي: هيءَ اها جاءِ آهي، جتي سچي تفريح حاصل ٿئي ٿي ۽ ماڻهو علم ۽ نصيحت حاصل ڪري ٿو.

"پر ڇا توهان سمجهو ٿا تہ ماڻهو اُن کي پسند ڪن ٿا؟"هن پڇيو.

"ماڻهن کي بس سرڪس کپي. ڪلهہ مون ۽ ونيچڪا "فائوسٽ" پيش ڪيو ۽ تقريبن سڀ ڪرسيون خالي هيون. جيڪڏهن اسان بيڪار ڊرامو پيش ڪريون ها، تہ مان توکي يقين ڏياريان ٿي تہ ٿيئيٽر ماڻهن سان ڀريو پيو هجي ها. سڀاڻي اسان "لاوارث ماڻهو" پيش ڪنداسين. اچجانءِ"

ڪيڪن ٿيئيٽر ۽ اداڪارن لاءِ جيئن چوندو هو، هوءَ اهو ورجائيندي هئي. هوءَ ائين ئي ڳالهائيندي هئي، جيئن هُو ڳالهائيندو هو. جنهن ۾ پبلڪ لاءِ عام ذڪار ۽ پبلڪ جي آرٽ کان لاپرواهي ۽ بوريت جو ذڪر هوندو هو. هوءَ ائڪٽرن جي ريهرسل ۾ دخل ڏيندي هئي، اداڪارن کي سمجهائيندي هئي، موسيقارن کي هدايتون ڏيندي هئي ۽ جڏهن مقامي اخبار ۾ مخالفت ۽ تنقيد ڇپي، تڏهن هن روئي ڏنو ۽ ايڊيٽر سان اُن بابت ڳالهائڻ بہ ويئي.

ائڪٽر هن کي چاهيندا هئا ۽ هن کي "ڊارلنگ" چئي مخاطب ٿيندا هئا. هن کي انهن سان همدردي هوندي هئي ۽ ڪين ٿوري رقم قرض طور بہ ڏيندي هئي. جڏهن اهي ڪيس نہ ڏيندا هئا تہ هوءَ اُن جي شڪايت ڪڏهن بہ پنهنجي مڙس سان نہ ڪندي هئي، وڌ ۾ وڌ ڪجهہ ڳوڙها ڳاڙيندي هئي.

سياري ۾ بہ سندن وقت مزي سان گذري ويندو هو. هو شهر ۾ سڄي موسم لاءِ ٿيئيٽر مسواڙ تي وٺندا هئا. جيڪو ٿورن ٿورن ڏينهن لاءِ لٽل رشين ٿيئيٽريڪل ڪمپني ۽ مقامي شوقيہ ڊرامو ڪندڙن کي ڪرائي تي ڏيندا هئا. اولنڪا

تي ڦوهہ جواني چانيل هئي ۽ هميشہ اطمينان سان مرڪندي رهندي هئي. ان جي پيٽ ۾ ڪيڪن سنهو ۽ پيلو ٿيندو ويو ۽ هميشہ پنهنجن وڏن نقصانن جي شڪايت ڪندو رهندو هو ۽ جيتوڻيڪ ساري سياري ۾ هن جي آمدني چڱي چوکي هوندي هئي، تڏهن بہ رات جي وقت هو ڪنگهڻ لڳندو هو ۽ هوءِ اٽي ڪيس ڪنگهہ جو شربت پياريندي هئي. هن جي وارن ۾ آگريون ڦيرائيندي چوندي هئي:" تون منهنجو پيار آهين" ۽ نهايت دل جي سادگي سان چوندي هئي " ڏاڍو پيارو آهين".

ڪجهہ ڏينهن لاءِ هُو پنهنجي ڪمپنيءَ جي ڪم ڪار سان ماسڪو ويو ۽ اولنڪا هن کان سواءِ سمهي نہ سگهي. سڄو ڏينهن دريءَ ۾ ويٺي هوندي هئي ۽ رات جو ستارن ڪي تڪيندي رهندي هئي. ڪيڪن ڪيس ماسڪو مان لکيو تہ هُو ايسٽر جي پهرئين هفتي ۾ موٽي ايندو ۾ ايسٽر کان هڪ رات اڳ دروازو کڙڪيو.

ننڍاڪڙو بورچي دروازي کان ڏڪيو. جيئن ان دروازو کوليو. تہ ڪنهن ٻاهران وڏي واڪي چيو " مون تار آندي آهي". اولنڪا تار وصول ڪئي. هوءِ خوف ۾ ويڙهجي ويئي ۽ ڏڪندڙ هٿن سان تار کولي پڙهيائين:"ايوان پيٽروچ اوچتو اڄ گذاري ويو. اگاري تي دفنائڻ جو انتظام آهي." ان نموني سان تار لکيل هئي. تار اوپيرا ڪمپنيءَ جي مئنيجر جي صحيح سان هئي.

" ونيچڪا. منهنجا پيارا. منهنجا محبوب! مان توسان ڇو نہ ملي سگهيس؟ ڇو مان توکي سمجهي نہ سگهيس ۽ پيار نہ ڪري سگهيس؟ غريب اولنڪا کي ڪنهن جي حوالي ڇڏي وئين؟"

ڪيڪن کي اگاري تي ماسڪو ۾ ويگانچو قبرستان ۾ دفنايو ويو. اولنڪا اربعا تي گهر آئي. جيئن ئي هوءِ پنهنجي گهر ۾ داخل ٿي، هن پاڻ کي بستري تي اڇلايو ۽ وڏي آواز ۾ سڏڪا پرڻ لڳي جو اهي ٻاهر گهٽيءَ ۾ پاڙي وارن کي صاف ٻڌڻ ۾ پئي آيا.

"ڊارلنگ!" پاڙيسرين لنگهندي چيو.

"اولنڪا: غريب پياري اداس آهي!"

ٽن مهينن کان پوءِ اولنڪا جڏهن عبادت کان غمگين ۽ اداس واپس آئي. هڪ ماڻهو چرچ مان هن سان گڏ آيو. ويسلي پيسٽو ڪاٺ جي واپاري جو مئنيجر هو. هن کي ڪجيءَ جي پٽن جي ٽوپي ۽ سفيد صدري پاتل هئي، جنهن ۾ سوني زنجير لڙڪيل هئي. هي واپاري کان وڌيڪ زميندا نظر اچي رهيو هو.

"هر شيءِ فنا آهي، اولنڪا" هن سنجيدگيءَ سان چيو. هن جي آواز ۾ همدردي هئي."جڏهن اسان جو ڪو ويجهو ۽ پيارو مري ٿو، تہ ان کي خدا جي رضا سمجهي. صبر سان برداشت ڪرڻ گهرجي."

هو هن سان ٻاهرئين دروازي تائين آيو. خدا حافظ چيائين ۽ پوءِ هليو ويو. ان کان پوءِ اهو سنجيده آواز سڄو ڏينهن پئي سندس ڪنن ۾ ٻُريو ۽ اکين بند ڪرڻ سان هن جو ڏاڙهيءَ وارو چهرو سندس تصوير ۾ پئي آيو اولنڪا هن کي گهڻو پسند ڪيو. بلاشڪ هو پڻ اولنڪا کان تمام گهڻو متاثر ٿيو هو. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ. هڪ پري جي واقفڪار ڪراڙي عورت هن وٽ چانهہ پيئڻ آئي. جيئن اها عورت ويٺي تہ هن پيسٽو جي باري ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو تہ ڪيڏو نہ سٺو ۽ مضبوط ماڻهو آهي. ۽ هر ڪا عورت هن سان شادي ڪندي خوشي محسوس ڪندي. ٽن ڏينهن کان پوءِ پيسٽو هن وٽ آيو. هو هن وٽ ڏهہ منٽ ويٺو. ۽ ٿورو ڳالهايائين اولنڪا هن کي دل ڏيئي ويٺي هئي ۽ سُهڻن تصورن ۾ هوءِ سڄي رات سُمهي نہ سگهي ۽ بخار ٿي پيس. صبح جو هن ڪراڙيءَ عورت ڏانهن ماڻهو موڪليو: جلد پوءِ اولنڪا ۽ پيسٽو جو مڱڻو ۽ شادي ٿي ويئي.

پيسٽو ۽ اولنڪا خوش رهڻ لڳا. هو اڪثر رات جو دير دير تائين ڪاٺ جي گدام تي رهندو هو. هن جي غير حاضريءَ ۾ اولنڪا شام تائين هن جي آفيس ۾ ڪم ڪندي رهندي هئي، حساب ڪتاب رکندي هئي ۽ سموري ڪم تي نظرداري ڪندي رهندي هئي.

"ڪاٺ هر سال مهانگو ٿيندو ٿو وڃي،" هوءَ واقفڪار گراهڪن کي چوندي رهندي هئي."پهرياڻين اسان ڪاٺ پنهنجي جهنگل مان وٺندا هئاسين. هاڻي پيسٽو هر سال ڪاٺ وٺڻ لاءِ منگول گورنمينٽ وٽ وڃي ٿو، ۽ ڪيڏو نه ٽيڪس آهي!" هن اهو بيان ڪندي عجب کان پنهنجي هٿن تي پنهنجو چهرو رکيو "ڪيڏو نه ٽيڪس آهي!"

هن ائين محسوس ڪيو ته جيڪڏهن هن ڪجهه وڏيڪ وقت ڪاٺ جو ڪاروبار ڪيو، ته ڪاٺ هن جي زندگيءَ جو خاص ۽ اهم جز بنجي ويندو. هن جي ذهن ۾ تختا، شهتير، لڪڙا، بيم ۽ ڇت جي ڪاٺين جا نالا گهمندا رهندا هئا. رات جو هوءَ خوابن ۾ تختن جا جبل، لڪڙن ۽ شهتيرن سان ڀريل گاڏيون ڏسندي هئي، جيڪي پري پري شهرن کان اينديون هيون. هن خواب ۾ ڏٺو ته بيمن جي سڄي پلٽڻ، اڀو ٿي گدام تي حملو ڪيو هو. ڪامون، بيم ۽ لَڪڙا پاڻ ۾ وڙهي پيا هيا. آهي سڀ ڪِري پيا ۽ وري اُٿي بيٺا ۽ هڪٻئي مٿان حملو ڪرڻ لڳا. اولنڪ ننڊ ۾ رڙ ڪئي. پيسٽو هن کي نرميءَ سان چيو ...."اولنڪا! ڊارلنگ!... ڇا ڳالهه آهي؟... دعا گهر"

هن جي مڙس جا خيال به هن جهڙا ئي هئا. جيڪڏهن هو چوندو هو ته ڪمرو گرم آهي، ته هوءَ به چوندي هئي ته ڪمرو گرم آهي. جيڪڏهن هو چوندو هو ته ڌنڌو مَندو آهي ته هيءَ به چوندي هئي ته ڌنڌو مَندو آهي. پيسٽو ٻاهر وڃڻ ۾ گهٽي دلچسپي نه وٺندو هو ۽ موڪلن ۾ به گهر ۾ رهندو هو. هوءَ به ائين ئي ڪندي هئي.

هن جا دوست هن کي چوندا هئا ته " توهان سڄو ڏينهن گهر ۾ آهيو يا آفيس ۾. توهان ٿيئٽر يا سرڪس گهمڻ ڇو نه وڃو ٿا؟"

"پيسٽو ۽ مان ٿيئٽر نه ويندا آهيون،" هوءَ سنجيده ٿي چوندي هئي." اسان کي ڪم هوندو آهي. اسان کي انهن فضول ڳالهين لاءِ وقت نه آهي. ٿيئٽر وڃڻ مان ڇا حاصل ٿيندو؟"

ڇنڇر تي هوءَ ۽ پيسٽو شام واري عبادت تي ويندا هئا ۽ موڪلن ۾ صبح واري عبادت لاءِ ويندا هئا. گهر موٽڻ مهل قدم قدم سان ملائي هلندا هئا. هن جا ريشمي ڪپڙا هوا ۾ ڦڙڪندا رهندا هئا. صبح جو گهر ۾ هو چانهه سان کير واري ڊبل روٽي، ڪيترن ئي قسمن جا جام ۽ سنبوسا کائيندا هئا. هر ڏينهن منجهند جو هنن جي ورانڊي مان لذيذ کاڌن جي خوشبوءِ ايندي هئي. دروازي کان ٻاهران گوبيءَ جي سُوپ، روسٽ گوشت يا بدڪ ۽ روزن جي ڏينهن ۾ مڇيءَ جي خوشبوءِ ايندي هئي، ڪو هنن جي دروازي وٽان لنگهندي کاڌي کائڻ جي خواهش کي روڪي نه سگهندو هو. آفيس ۾ هميشه ڪيٽلي چڙهي پيئي هوندي هئي ۽ گراهڪن کي چانهه ۽ بسڪيٽ پيش ڪيا ويندا هئا. هفتي ۾ هڪ دفعو ٻيئي حمام ۾ وهنجڻ ويندا هئا، ۽ واپسيءَ تي سندن چهرا ڳاڙها هوندا هئا.

"خدا جو شڪر آهي، اسان خوش آهيون."

اولنڪا پنهنجن دوستن کي چوندي هئي ته "خدا ڪري سڀ پيسٽو ۽ مون وانگر خوش رهن."

جڏهن پيسٽو منگوليا گورنمينٽ کان ڪاٺ وٺڻ ويندو هو، هوءَ هن کان سواءِ ماندي ٿي پوندي هئي. رات جو سمهي نه سگهندي هئي ۽ روئيندي رهندي هئي. جانورن جو نوجوان فوجي ڊاڪٽر سپيريو، جيڪو هن جي گهر پرسان رهندو هو، شام جو هن سان ملڻ ايندو هو. هو هن کي واقعن جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو يا وري ٻيئي تاش راند کيڏندا هئا. ان

طرح هو هن جي دل وندرائيندو هو. هن جون گهڻيون وڻندڙ ڳالهيون ۽ قصا هن جي پنهنجي زندگيءَ جا هوندا هئا. هو شادي ڪيل هو ۽ هڪ پٽ بہ هوس. پر زال کان علحدگي ٿي هئس. هاڻي هو هُن کان نفرت ڪندو هو ۽ پنهنجي پٽ جي پرورش لاءِ هُن ڏانهن ڇاليهہ روپيا موڪليندو هو. اولنڪا ٿڌو ساهہ کڻندي هن سان افسوس ڪندي هئي.

"خدا تنهنجو ڀلو ڪندو." هن چيو، جيئن هوءَ هن کي ميڻ بتي کڻي دروازي تي ڇڏڻ آئي." تنهنجي مهرباني جو مون وٽ آئين. الله توکي صحت ڏيندو". هن سنجيدگيءَ سان پنهنجي مڙس جو نقل ڪندي چيو. هڪ ڀيري جڏهن فوجي ڊاڪٽر دروازي وٽان هلڻ لڳو تہ هن پويان رڙ ڪري چيو. " توکي کپي تہ پنهنجي زال سان صلح ڪر. هُن کي معاف ڪر. پنهنجي پٽ خاطر. ٻار سڀ ڪجهہ ڄاڻن ٿا. يقين ڪر."

جڏهن پيسٽو واپس آيو، هن کيس فوجي ڊاڪٽر جي ناخوشگوار زندگيءَ جي ڳالهہ ٻڌائي ۽ هنن ٿڌو ساهہ ڀريو ۽ ٻار جي باري ۾ ڳالهائڻ لڳا، جيڪو پيءُ کان سواءِ ويچارو ٿي پيو هوندو. تڏهن، هڪ عجيب خيال کان، اهي ٻيئي خاموش ٿي ويا، ۽ خدا کان ٻار لاءِ دعا گهرڻ لڳا.

پيسٽو ۽ هن پورا ڇهہ سال سڪون ۽ پيار سان گذاريا، پر هڪ سياري ۾ پيسٽو مٿي تي ٽوپي رکڻ کان سواءِ ڪاٺ گودام ڏانهن ويو، ۽ هن کي ٿڌ لڳي وئي ۽ بيمار ٿي پيو. هن جي علاج لاءِ وڏا وڏا ڊاڪٽر آيا، پر بيماري وڌندي وئي. هو چئن مهينن کان پوءِ مري ويو. اولنڪا وري رن زال ٿي وئي.

"مون کي ڪنهن لاءِ ڇڏي وئين، منهنجا پيارا؟"

هوءَ دفنائڻ کان پوءِ پار ڪڍڻ لڳي." مان توکان سواءِ ڪيئن رهي سگهندس؟ مان بدنصيب آهيان. ياخدا مون تي رحم ڪر، مان لاوارث ۽ دنيا ۾ اڪيلي آهيان."

هاڻي هوءَ هميشہ ڪارن ڪپڙن ۾ رهڻ لڳي ۽ هن ٽوپي ۽ دستانا پائڻ ڇڏي ڏنا. سواءِ چرچ ۽ پنهنجي مڙس جي قبر تي وڃڻ جي، هوءَ گهر کان ٻاهر نہ نڪرندي هئي. هوءَ "نن" جهڙي زندگي گذارڻ لڳي. ڇهہ مهينا بہ نہ گذريا تہ هن ماتمي ڪپڙا لاٿا روشڻ بند ڪيو ۽ در ريون کولي ڇڏيائين. هن ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي بورچي سان گڏ مارڪيٽ وڃڻ شروع ڪيو. هاڻي هوءَ گهر ۾ ڪيئن گذاريندي هئي ۽ سندس گهر ۾ ڇا وهندو واپرندو هو،اُن جو اندازو هن مان ڪري سگهجي ٿو تہ هوءَ روزانو فوجي ڊاڪٽر سان گڏ پنهنجي باغ ۾ چانهہ پيئندي هئي ۽ هو هن لاءِ وڏي آواز ۾ اخبار پڙهندي نظر ايندو هو. هڪ دفعي ڊاڪٽر پنهنجي واقف ڪار کي پوسٽ آفيس ۾ چيو:"اسان جي شهر ۾ جانورن جي پوري سنڀال نٿي ٿئي، ان ڪري هتي گهڻيون بيماريون آهن. توهان اڪثر ٻڌو هوندو تہ ماڻهو کير مان بيمار ٿين ٿا ۽ وڌيڪ بيمار گهوڙن ۽ ڍڳن جي ڪري ٿين ٿا. گهريلو جانورن جي سنڀال بہ انسانن وانگر ڪرڻ گهرجي"

هوءَ فوجي ڊاڪٽر جا لفظ ورجائيندي هئي ۽ ساڳي سوچ رکندي هئي، جيڪا هو رکندو هو.اُن مان ظاهر هو تہ هوءَ هڪ سال بہ پيار کان سواءِ نٿي رهي سگهي ۽ هن کي پيار بہ پنهنجي گهر جي ۾ مان ئي مليو هو. ٻيو ڪو هجي ها تہ ماڻهو هن کي ڌڪارن ها، پر ڪو بہ اولنڪا کي خراب چئي نٿي سگهيو. هن جي زندگيءَ جي هر شيءِ بلڪل شفاف هئي. هن ۽ فوجي ڊاڪٽر ڪڏهن بہ پنهنجي ناتي ۾ تبديلي تي اکر بہ نہ ڳالهايو هو. هنن، حقيقت ۾ اُن کي لڪائڻ گهريو ٿي، پر ناڪام رهيا، اولنڪا ڪجهہ ساندي نہ سگهي هئي. هڪ ڀيري جڏهن فوجي ڊاڪٽر جا دوست هن سان ملڻ آيا، هن هنن لاءِ چانهہ ۽ رات جي ماني تيار ڪئي، ۽ هنن سان پالتو جانورن جي مرضن، ڍورن ۽ وات جي جيوڙن ۽ ميونسپالٽي جي جانورن جي ڪوس گهرن بابت ڳالهائيندي رهي. فوجي ڊاڪٽر ڏاڍو پريشان ٿيو. مهمانن جي وڃڻ کان پوءِ هن اولنڪا جا هٿ

جهليندي ڪاوڙ ۾ چيو: "ڇا مون توکي چيو نہ هو تہ جنهن ڳالهہ جي توکي خبر نہ هجي تہ اُن تي نہ ڳالهاجانءِ؟ جڏهن اسان ڊاڪٽر بحث ڪيون تہ مهرباني ڪري وچ ۾ نہ ڳالهائيندي ڪر. اهو خراب ٿو لڳي."

هوءَ هن کي حيرت ۽ پريشانيءَ مان ڏسڻ لڳي ۽ چيائين: "پر سپيريو! مان ڇا ڳالهايان ها؟"۽ هن پنهنجون ٻانهون هن جي ڳچيءَ ۾ وڌيون. هن جي اکين ۾ ڳوڙها هئا. ۽ هن کي منٿ ڪيائين تہ "ڪاوڙ نہ ڪر." پيٽي خوش ٿي ويا.

پر انهن جي اها خوشي ٿوري وقت جي هئي. جو فوجي ڊاڪٽر هميشہ لاءِ پنهنجي ريجمنٽ سان گهڻو پري هليو ويو. ۽ اولنڪا اڪيلي ٿي ويئي. هاڻي هوءَ بلڪل اڪيلي هئي. هن جو پيءُ گهڻو وقت اڳ مري چڪو هو. ۽ سندس آرام ڪرسي هڪ ڪنڊ ۾ مٽيءَ ۾ پري پيئي هئي ۽ ان جي هڪ ٽنگ گم هئي. هوءَ گهر جي حوالي ٿي ويئي هئي. ۽ ماڻهو گهٽيءَ مان لنگهندي هن ڏانهن اڳ وانگر نہ ڏسندا هئا ۽ نہ ئي هن ڏانهن ڏسي مرڪندا هئا. ظاهري طرح هن جا بهترين سال گذري چڪا هئا. ۽ هاڻي بي مزي زندگي شروع ٿي چڪي هئي.

شام جو هوءَ ڏاڪڻ تي ويهي ٿيئيٽر جي ڦٽاڪن ۽ موسيقيءَ جو آواز ٻڌندي هئي. پر هن ۾ ڪو بہ جذبو نہ جاڳندو هو. هوءَ خاموشيءَ سان ورانڊي ۾ ويٺي هوندي هئي. سواءِ ڪنهن سوچ ۽ سواءِ ڪنهن خواهش جي. جڏهن رات ٿيندي هئي تہ هوءَ هنڌ ۾ سمهي پوندي هئي. ۽ ڪو بہ خواب ڪو نہ ڏسندي هئي. سڀ کان خراب ڳالهہ اِها هئي تہ هاڻي هوءَ ڪنهن بابت ڪو رايو نہ رکندي هئي. جيڪو ڪجهہ هن جي چوگرد ٿيندو رهندو هو. اهو سڀ ڏسندي رهندي هئي. هوءَ ان بابت ڪجهہ بہ نہ چوندي هئي. ڇڻ تہ هن کي ڪنهن بہ ڳالهہ جي خبر ئي نہ هجي. اها ڪيتري نہ پوائتي ڳالهہ آهي جو ماڻهو ڪوبہ رايو نہ رکندو هجي. ڪيڪن. پيسٽو ۽ سپيريو جي ڏينهن ۾ اولنڪا هر شيءِ تي ڳالهائيندي. هر شيءِ کي سڃاڻندي ۽ هر شيءِ تي بحث ڪندي هئي. ڇاهي اُن جو ڪو بہ نتيجو نہ نڪري. پر هاڻي ورانڊي وانگر هن جي دل ۽ دماغ خالي هو.

آهستي آهستي ڳوٺ ڇٽني پاسن وڌندو ويو. روڊ گهٽي ٿي ويو هو. جتي ٿيئيٽر ۽ ڪاٺين جو گودام هئا. اتي هاڻي گهٽيون ۽ گهر هئا. وقت ڪيترو تڪڙو گذري ويو! اولنڪا جو گهر اداس ٿي ويو هو. ڇت پراڻي ۽ ڇڇهري زبون ٿي ويئي هئي. اونهاري ۾ هوءَ ڏاڪڻ تي ويهندي هئي. ورانڊي ۾ گاهہ ۽ ڪنڊا ڦٽي پيا هئا. هوءَ ڪراڙي ٿي ويئي هئي ۽ گهر ۾ ئي رهندي هئي. ۽ هن جو روح خالي، اداس ۽ خاموش هو. جڏهن هن کي بهار جي هوا لڳندي هئي. يا جڏهن چرچ مان ايندڙ گهنڊن جو آواز ٻڌندي هئي تہ اوچتو پراڻيون يادون تازه ٿيڻ لڳنديون هيون. ۽ هن جي دل جوش ۾ ڌڙڪڻ لڳندي هئي ۽ ڳوڙها مينهن وانگر هن جي ڳلن تان وهڻ لڳندا هئا. پر اها ڪيفيت ٿورو وقت رهندي هئي. ۽ وري هن جو ذهن خالي ٿي ويندو هو ۽ هوءَ سوچڻ لڳندي هئي تہ زنده رهڻ جو ڪهڙو مقصد آهي؟ ٻليءَ جو ڪارو پونگڙو هن سان اچي پنهنجو بت مهٽيندو هو. پر هن ننڍڙي جانور جو پيار هن تي ڪو اثر نہ ڪندو هو. هن کي ان جي ضرورت بہ نہ هئي. هن کي تہ پيار جي ضرورت هئي. جيڪو هن جي سڄي وجود تي ڇانئجي وڃي ۽ هن جي سوچ ۽ هن جي روح کي آمنگ ڏئي. زندگيءَ ۾ ڪو مقصد ڏئي. ۽ جيڪو هن جي خون کي گرم ڪري. هوءَ ڪاوڙ مان ٻليءَ جي ٻچي کي پاڻ کان پري ڪندي. چوندي هئي: "هليو وڃ! تون هتي ڇا ٿو ڪرين؟"

۽ پوءِ ڏينهن پٺيان ڏينهن ۽ سالن پٺيان سال گذري ويا. هن کي ڪا بہ خوشي نہ ملي.

جولاءِ جي هڪ گرم ڏينهن. شام ڌاري جنهن وقت ڳوٺ جو چوپايو مال موٽيو ۽ سڄو ورانڊو مٽيءَ جي ڪڪرن سان ڀرجي ويو. تڏهن اوچتو دروازو کڙڪيو. اولنڪا پاڻ اهو کولڻ ويئي ۽ فوجي ڊاڪٽر کي پنهنجي اڳيان ڏسي حيران ٿي ويئي. هو ڪمزور ٿي لڳو ۽ هن کي شهري ڪپڙا پاتل هئا. سڀ پراڻيون يادون اچانڪ ٻوڏ وانگر هن جي ذهن کي ولوڙڻ لڳيون. هوءَ پاڻ کي روڪي نہ سگهي ۽ رڙيون ڪري روئڻ لڳي. هن پنهنجو مٿو سپيريو جي سيني تي رکيو. ايترو رُني ۽

بي سُڌ ٿي ويئي. جو هن کي اها خبر نہ پيئي تہ هو ڪيئن هلي گهر ۾ اندر آيو. " منهنجا پيار ..." هن هوريان، خوشيءَ مان ڏڪندي چيو" ... تون ڪٿان آيو آهين؟"

"مان هتي هميشہ رهڻ لاءِ آيو آهيان. مون پنهنجي نوڪريءَ تان اُستيعفا ڏني آهي ۽ مان هتي هڪ آزاد انسان وانگر نصيب آزمائڻ آيو آهيان ۽ هاڻي نئين زندگي شروع ڪندس. تنهن ڪان سواءِ هاڻي وقت آيو آهي تہ پنهنجي ڇوڪري کي اسڪول بہ موڪليان. هو وڏو ٿي ويو آهي. ڇا توکي پتو آهي تہ منهنجو پنهنجي زال سان صلح ٿي ويو آهي؟" هن ڪيس ٻڌايو.

"هوءَ ڪاٿي آهي؟" اولنڪا پڇيو.

"ڇوڪري سان گڏ هوٽل ۾ ... مان گهر جي ڳولا ۾ آيو آهيان."

"خدا تنهنجو ڀلو ڪري ... هي منهنجو گهر حاضر آهي ... ڇا اهو مناسب نہ آهي؟ او ڊيئر!... مان توکان ڪرايو نہ گهرندس." اولنڪا گهڻي جوش ۾ اچي رڙيون ڪري روئڻ لڳي. "تون هتي ئي رهہ ... ۽ مون لاءِ هڪ ڪنڊ ڪافي آهي. او خدا. ڪهڙي نہ خوشي جي ڳالهہ آهي!"

ٻئي ڏينهن تي ڇت تي گارو ۽ ڀتين کي رنگ ٿيڻ لڳو ۽ اولنڪا ڇيلهہ تي هٿ رکيون، پنهنجي نگراني ۾ ورانڊي ۾ ڪم ڪرائڻ لڳي. هن جي چهري تي پراڻي مرڪ هئي. هن جو سڄو وجود جيئرو ۽ تازو ٿي پيو هو، ڄڻ هوءَ ڪنهن گهري ننڊ مان جاڳي هئي. فوجي ڊاڪٽر جي زال ۽ ٻار بہ پهچي ويا. هوءَ ٿَلهي، سنهي ۽ تيسر لڳي رهي هئي. ڇوڪرو ساشا، پنهنجي ڏهن سالن جي عمر کان ننڍو، گول مٽول، نيرين اکين وارو هو ۽ هن جي ڳلن ۾ ڇڳهہ هئا. ورانڊي ۾ داخل ٿيندي ئي هو ٻليءَ جي ٻچي ڏانهن وڌيو. ۽ سڄو گهر هن جي ٽهڪن سان گونجڻ لڳو.

"آنٽي، ڇا هي توهان جي ٻلي آهي؟" هن اولنڪا کان پڇيو." جڏهن هن کي ننڍڙا ٻچا ٿين، مهرباني ڪري هڪ مون کي ڏجانءِ. مما کي ڪوئن کان ڊپ ٿيندو آهي."

اولنڪا هن سان ڳالهيون ڪرڻ لڳي. هن کي چانهہ ڏنائين ۽ اوچتو هن کي سيني سان لڳايائين. هن جي دل کي ڇڪ آئي، ڄڻ اهو هن جو پنهنجو ٻار هجي.

شام جو جڏهن هو ڊرائنگ روم ۾ ويٺي پنهنجو سبق ياد ڪري رهيو هو تہ هوءَ هن کي پيار مان ڏسڻ لڳي ۽ ڀاڻ کي هوريان چيائين: "منهنجا سهڻا ... تون ڪهڙو نہ سٺو ٻار آهين... ڪهڙو نہ وڻندڙ."

"ٻيٽ، ڌرتيءَ جو اهو ٽڪر آهي، جنهن جي چوگرد پاڻي هوندو آهي." ٻار رٽيندي چيو:

"ٻيٽ ڌرتيءَ جو اهو ٽڪر آهي...."اولنڪا ورجايو. گهڻن سالن کان پوءِ هن جي ذهن ۾ هڪ راءِ اڀري آئي ۽ رات جو ماني تي هن ساشا جي والدين سان بحث ڪيو تہ اڄ ڪلهہ اسڪولن ۾ ٻارن لاءِ پڙهائي ڏاڍي ڏکي ٿي ويئي آهي. جڏهن توهان اسڪولن مان گريجوئيٽ ٿي نڪرندا تڏهن توهان لاءِ هر قسم جي پيشي جا رستا کليل آهن. جيڪڏهن توهان پسند ڪيو تہ ڊاڪٽر ٿيو، يا جيڪڏهن توهان چاهيو تہ انجنيئر ٿي سگهو ٿا. ساشا اسڪول وڃڻ شروع ڪيو. هن جي ماءُ پنهنجي ڀيڻ ڏانهن ويئي هئي ۽ اڃا ڪانہ موٽي هئي. پيءُ صبح جو سوير جانورن جي معائني ڪرڻ لاءِ پري هليو ويندو هو ۽ ڪڏهن تہ ٽي ٽي ڏينهن گهر هوندو هو. اهڙيءَ طرح ساشا اولنڪا جي حوالي هو.

هر صبح جو اولنڪا هن جي ڪمري ايندي هئي ۽ هن کي گهري ننڊ ۾ ڏسندي هئي. هن جا هٿ هن جي ڳلن هيٺيان هوندا هئا ۽ هو اهڙو آرام سان سمهيو پيو هوندو هو جو لڳندو هو تہ ڄڻ ساهہ ئي نٿو کڻي. هوءَ سوچيندي هئي تہ هن کي ان آرام مان اٿارڻ ڪيڏي نہ شرم جي ڳالهہ آهي.

"ساشا..." هوءَ هوريان چوندي هئي. " اٺ اسڪول جو وقت ٿي ويو آهي..." هو اٿي ڪپڙا پائيندو هو. عبادت ڪري چانهه پيئندو هو. هو ٽي ڪوپ چانهه جا پيئندو هو، ۽ ٻه وڏا پراٺا ۽ اڌ ڪريم رول کائيندو هو. ننڊ جو اثر اڃان هن تي هوندو هو. سو هو پاڻ تي ڪراس ناهيندو هو.

"توکي پنهنجو سبق ائين ياد نہ آهي جيئن هجڻ گهرجي! توکي سخت محنت ڪرڻي آهي ۽ پنهنجي استاد جو خيال رکجانءِ". اولنڪا هن کي چيو. هوءَ هن کي ائين ڏسي رهي هئي ڄڻ ڪنهن وڏي مسافريءَ تي وڃي رهيو هو.

"او. مهرباني ڪري، مون کي وڃڻ ڏي." پوءِ هو اسڪول واري گهٽيءَ ڏانهن ويندو هو. هن جي مٿي تي هڪ وڏي ٽوپي ۽ پٺيءَ تي ڪتابن جو ٿيلهو هوندو هو. اولنڪا هوريان هوريان هن جي پٺيان هلندي هئي. جڏهن هو اسڪول جي گهٽيءَ وٽ پهچندو هو تہ پوئتي مڙي، اهو ڏسي لڄ محسوس ڪندو هو تہ هيڏي وڏي ۽ ٿلهي عورت هن جي پويان اچي رهي آهي. هو هن کي چوندو هو.

"آنٽي، توهان گهر وڃو، مان پاڻ ئي هليو ويندس." هوءَ بيهي هن کي ڏسندي رهندي هئي، جيستائين هو نظرن کان گم ٿيندو هو.

هن جو ٻار سان ڪيڏو نہ پيار هوا هن جو هيو ڪو بہ ناتو اهڙو گهرو نہ هو. هن کان اڳ هن ايڏي خوشيءَ سان ڪنهن کي پاڻ نہ ارپيو هو. جيترو هاڻي جڏهن هن جي اندر ۾ ممتا جا جذبا اڀريا هئا. هن ڇوڪري لاءِ، جيڪو هن جو نہ هو، هن جي ڳل جي ڇڳهن لاءِ، هن جي ٽوپي لاءِ هوءَ پنهنجي زندگي بہ ڏيئي ڇڏي ها. جڏهن هوءَ ساشا کي اسڪول مان موٽندي ڏسندي هئي تہ اطمينان ۽ پيار سان ڀريل هوندي هئي. هن جو چهرو اڌ سال اندر جوانن وانگر مرڪڻ چمڪڻ لڳو هو. جيڪي ماڻهو هن سان ملندا هئا تہ هن کي ڏسي مسرت محسوس ڪندا هئا.

"اولنڪا ... تون ڪيئن آهين؟ ڪيئن پيو وقت گذري؟"

هوءَ مارڪيٽ ۾ هنن کي ٻڌائيندي هئي:"اڄ ڪلهہ اسڪول جو ڪورس ڏاڍو ڏکيو آهي. مذاق نہ آهي. ڪلهہ پهرين ڪلاس وارن کي سبق ياد ڪرايو ويو. ليٽن جو ترجمو، ۽ حساب ڪرايا ويا. ننڍو ٻار اهي ڪيئن ڪري سگهندو؟" هن استادن، سبق ۽ ٽيڪسٽ بوڪ تي ڳالهايو، جيئن بلڪل ساشا هن کي ٻڌايو هو.

هو ٽين وڳي ماني کائيندا هئا. شام جو گڏجي سبق ياد ڪندا هئا. ۽ هوءَ ساشا کي مشڪل ڪم ڪرائيندي هئي. جڏهن هوءَ هن کي بستري ۾ سمهاريندي هئي، تہ دعا پڙهي هن تي شوڪاريندي هئي ۽ جڏهن پاڻ هنڌ ۾ سمهي پوندي هئي تہ خواب ڏسندي هئي تہ ساشا وڏو ٿي ويو آهي، پڙهائي ختم ڪري هاڻي ڊاڪٽر يا انجنيئر ٿيو آهي. هن کي پنهنجو وڏو گهر، گهوڙا ۽ گاڏيون آهن ۽ هن شادي ڪئي آهي ۽ ٻار اٿس".... اهي خواب لهندي هوءَ گهري ننڊ ۾ سمهي پوندي هئي ۽ هن جي بند اکين مان ڳوڙها وهڻ لڳندا هئا.

اوچتو زور سان دروازو کڙڪيو. اولنڪا ڇرڪ ڀري اٿي ويٺي. هن جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. اڌ منٽ کانپوءِ وري دروازو کڙڪيو. " کارڪو کان تار". هن سوچيو. هن جو سڄو جسم ڏڪڻ لڳو."هن جي ماءُ هن کي کارڪو ۾ گهرايو آهي. او منهنجا خدا!"

هوءَ پريشان ٿي ويئي. هن جا هٿ پير، مٿو ٿڌو ٿي ويو. هن محسوس ڪيو تہ هن جهڙو ڪو بدنصيب دنيا ۾ ٻيو ڪونہ هوندو. ٻئي منٽ ۾ هن آواز ٻڌو، فوجي ڊاڪٽر ڪلب کان گهر اچي رهيو هو. " الله تنهنجو شڪر آهي". هن سوچيو ۽ هن جي دل تان وڏو بار لهي ويو. هوءَ وري سڪون ۾ اچي ويئي، ۽ وري هنڌ ۾ سمهي پيئي. ساشا بابت سوچڻ لڳي، جيڪو هن جي پرواري ڪمري ۾ ستو پيو هو ۽ رکي رکي ننڊ ۾ رڙ ڪري رهيو هو" مان اهو توکي ڏيندس! هليو وڃ! جهيڙو ختم ڪرا."

الطاف شيخ

چامشوري جي پُل مٿان.....

اوساڪا جي ايئرپورٽ تي لهي ٻئي جهاز ذريعي جپان جي ڏاکڻين شهر فڪوڪا (صحيح لفظ فڪوئوڪا) ۾ پهچان ٿو. اتان بس جي ذريعي موجي شهر ۾ اچان ٿو. جپان جو هيءُ شهر جيڪو بندرگاهه به آهي، مون لاءِ نئون نه آهي. اسي تائين، يعني اڄ کان چوٿو صدي اڳ تائين هتي ڪيترائي دفعا اچڻ ٿيو. هي بندرگاهه ۽ ساموندي درياهه جي هن پر وارو شمونوسيڪي بندرگاهه، جيڪي اڄ ڪلهه ڪيمان پُل جي ذريعي ڳنڍيل آهن. ڏکڻ ڪوريا جي بندرگاهن: انچان ۽ پوسان کي ائين ويجهو آهن، جيئن دادو ۽ موري جا شهر هالا ۽ چامشوري کي. وچ ۾ فقط سمنڊ جو ڪجهه حصو لتاڙڻو پوي ٿو.

اسان جي جهازران ڪمپنيءَ جا جهاز جپان جي مختلف بندرگاهن ۾ سامان لاهي پوءِ ڏکڻ ڪوريا وڃڻ کان اڳ جپان جي موجي يا شمونوسيڪيءَ مان ٿيندا ويندا هئا. شمونوسيڪيءَ ۾ وڏا شپ يارڊ هجڻ ڪري واپسي جي ڊگهي سفر لاءِ جهاز جي ضروري مرمت شمونوسيڪيءَ مان ٿي ڪرائبي هئي نه ته به سامان لاهڻ ۽ چاڙهڻ لاءِ هفتو به ته ضرور بيهبو هو. هنن بندرگاهن ۾ نه فقط مڪاني ماڻهن سان دوستيون وڌيون، پر پنهنجن جهازي دوستن. نندڙن جي ڪلاس ميٽن ۽ ڏارين جهازي آفيسرن سان پڻ ملاقاتون ٿينديون هيون. جو هتان هر جهاز جو لنگهه هوندو هو ۽ هڪ ٻئي وقت ڪيترن ئي چاڻ سڃاڻ وارن جا جهاز بيٺا هوندا هئا. هنن بندرگاهن جي هڪ هڪ رستي توڙي گهٽيءَ مان اسان جو اچڻ وڃڻ ٿيو ٿي.

موجي بندرگاهه ۾ هڪ دفعو مون کي ٻاءِ ايئر به وڃڻو پيو هو. موجيءَ ۾ بيٺل اسان جي ڪمپنيءَ جي هڪ جهاز جو چيف انجنيئر بيمار ٿي پيو هو. اتي جهاز جي مهينو کن مرمت هلڻي هئي. آءٌ هڪ ٻئي جهاز تي جپان جي اوتريئن بندرگاهه وڪايا ما ۾ هئس. مون کي جهاز جي مرمت تي نظر رکڻ لاءِ موجي وڃڻ لاءِ چيو ويو. آءٌ فئمليءَ سان هئس ۽ مون موجي شهر ۾ هوٽل ۾ رهڻ بدران ڪنهن ننڍڙي گهر (مسافرخاني) ۾ رهي پئسو بچائڻ ٿي چاهيو. ان سلسلي ۾ مون وڪاياما مان ئي موجي بندرگاهه جي مقامي آفيس وارن کي فون ڪيو، جن هڪ مسافرخاني جي پوڙهيءَ سان مون کي ڳالهرايو.

پوڙهيءَ جي مسافرخاني طور استعمال ٿيندڙ گهر جي ڳالهه مون کي هر لحاظ سان وڻي. بندرگاهه جي ويجهو، گهٽ ڀسواڙ ۽ پوڙهيءَ نيرن تي جپاني کاڌو گوهان (ڀت) ۽ ميسو شيرو (ٻاجهين ۽ ڳڙ جو سوپ، جيڪو هتي عام طرح نيرن تي ملي ٿو) ڏنو ٿي. گهر جي پرسان بس اسٽاپ پڻ هو. هن ٻڌايو ته سندس گهر جي اڳيان ندي (ڪاوا) به وهي ٿي. جپاني لفظ "ڪاوا" ندي ۽ درياهه لاءِ ئي استعمال ٿئي ٿو. جيئن نيل ندي، سنڌو درياهه. تيئن جپان ۾ سميد اگاوا وغيره آهن. (جپاني لفظ ڪاوا نالي سان لڳڻ تي گاوا ٿئي ٿو.)

"واهه جي لوڪيشن آهي پوڙهيءَ جي گهر جي!" مون دل ئي دل ۾ سوچيو ۽ خيالن جي دنيا ۾ پاڻ کي چامشوري جي پُل وٽ نهيل "المنظر" هوٽل ۾ محسوس ڪرڻ لڳس. (هيءُ ۱۹۷۴ع ڌاري جي ڳالهه آهي، جڏهن "المنظر" هڪ بيحد خوبصورت ۽ رومانٽڪ اسپاٽ سمجهيو ويو ٿي). ماڻهو هن هوٽل ۾ چانهه يا ماني کائڻ کان وڌيڪ هتان سدا شاداب ۽ جوش ۾ ايندڙ ڪائيندڙ سنڌوءَ جي نظاري ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. هي اهو درياهه آهي، جنهن سان دنيا جي قديم ترين تهذيب

وابستہ آهي. ۽ هيءَ اها ندي آهي جيڪا صدين کان وهندي ٿي اچي. اسان جي ڳوٺ جي هڪ شاعر پروفيسر عبدالفتاح ابڙي ("عبد" هالائيءَ) پنهنجيءَ "دل" کي "سنڌونديءَ" سان تشبيهہ ڏني آهي:

دل ناهـــ ڪـــا ڪئمـــپ فلســـطيني،
جـــا جلنـــدي رهـــي ۽ ٻرنـــدي رهـــي.
دل ناهـــ ڪـــا شـــام بيروتـــي،
جـــا دونهـــن ۾ ڪـــاري ٿينـــدي رهـــي.
دل ناهـــ ڪـــا بيـــوهہ جـــي چـــوڙي،
جـــا پـــرزا پـــرزا ٿينـــدي رهـــي.
دل آهـــي اســـان جـــي ســـنڌوندي،
جـــا "عبـد" صديـن کـــان وهنـدي رهـــي.

"خبر ناهي تہ موجي شهر مان ھي ڪهڙو درياهہ وهي ٿو. جنهن جي ڪپر تي هن پوڙهي جپانڻ جو گهر آهي." مون دل ۾ سوچيو. بهرحال هوندو ڪو درياهہ. مون سڄي جپان جي جاگرافي تہ نہ پڙهي آهي، جو مون کي هن ملڪ جي هڪ هڪ درياهہ، ندي، جبل ۽ ماٿريءَ جي خبر هجي. وڏ ۾ وڏ هتي جي بندرگاهن جي ڄاڻ رکڻ منهنجو فرض آهي.

بهرحال، ضروري سامان کڻائي پوڙهيءَ جي گهر پهتس. پهچڻ سان ئي جهاز جي ڪم ۾ اهڙو تہ جنبي ويس جو صبح جو پوڙهي مالڪڻ جي طرفان مليل نيرن (سوپ ۽ پت) کائي نڪرندو هئس تہ چانهہ بہ اچي جهاز تي پيئندو هئس. هڪ ئي وقت جهاز جي ڏهن حصن تي ڪم هلي رهيو هو. مٿي ڪنهڻ جي بہ فرصت نہ هوندي هئي. شام جو ستين بجي شپ يارڊ جي مزورن جي موڪل ٿيڻ تي آءُ جهاز تان يا رستي جي ڪنهن ننڍڙي جپاني هوٽل تان ماني کائي رات جو نائين ڌاري ٿڪجي اچي مسافرخاني ۾ ڪمري ۾ وڇايل "تاتامي" (توٽريءَ) تي ڊهندو هئس. جهاز جون مشينون ڪليل هجڻ ڪري جنريٽر وغيره سڀ بند هئا ۽ بجلي ۽ پاڻي نہ هجڻ ڪري اسين سڀ جهاز جا آفيسر توڙي خلاصي جهاز جي ڪمپنيءَ طرفان جهاز بدران ٻاهر ڪناري تي هوٽلن ۽ جپاني اسٽائيل مسافرخانن ۾ رهياسين ٿي.

ٻن ٽن ڏينهن بعد جيئن ئي جهاز جي ڪمن مان ٿوري واندڪائي ملي ۽ هوش ٺڪاڻي آيا تہ مون کي درياهہ جو خيال آيو. پوڙهيءَ چيو تہ "واتاشينو اِي اي نو (ايئينو) مائيوا ڪاواگا اري ماس" (منهنجي گهر جي اڳيان ندي وهي ٿي) ۽ هتي تہ ڪا اهڙي ڪهاڻي ناهي.

گهر جي مالڪڻ کان اُن جو پڇيم تہ هن سامهون اشارو ڪيو. ڪراچيءَ جي برنس روڊ تي وهندڙ گندي پاڻيءَ جي نالي جيڏو هڪ نالو وهي رهيو هو. هي بہ گندي پاڻيءَ جو نالو هو. پر فرق اهو آهي تہ ملائيشيا، سينگاپور ۽ هانگ ڪانگ وانگر هتي جي نالن ۽ گٽرن مان فقط مينهن ۽ وهنجڻ جو پاڻي لنگهي ٿو (ڪاڪوس وغيره جو سسٽم بلڪل الڳ ٿلڳ ۽ زمين دوز آهي). اُن ڪري اُن نالي جي وهندڙ پاڻيءَ ۾ نہ گند ڪچرو هو ۽ نہ ڪک پن ۽ نہ وري پلاسٽڪ جون ٿيلهيون. نالي جي پاسن کان وڻن ۽ گلن جون قطارون هيون.

"تو لڳي ٿو تہ درياهہ نہ ڏٺو آهي." مون پوڙهيءَ کي چيو. پوءِ آڪڙ ۽ فخر مان مون کيس پنهنجي ملڪ جي سنڌوءَ جو احوال ٻڌايو تہ "اها ندي ڪيڏي ويڪري، ڪيڏي اونهي ۽ ڪيتري تکي وهڪري واري ٿئي ٿي. اسان جي سنڌو هماليہ جبلن تان گجگوڙ ڪندي پنجاب ۽ سنڌ کي سيراب ڪندي عربي سمنڊ جي پيٽ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. سمنڊ وانگر

سندوءِ ۾ لهرون ۽ ڪُن ٿين ٿا. ٻيڙيون ۽ ٻتيلا هلن ٿا...." آءُ ويس پنهنجي سنڌوءَ جي تعريف ڪندو ۽ پوڙهيءَ جو ويو وات ڦاٽندو. ظاهر آهي تہ ڪٿي هي نالو، جنهن ۾ بہ مينهون بہ نہ بيهي سگهن ۽ ڪٿي اسان جي سنڌو درياهہ جو ويڪرو پيٽ ۽ تکو وهڪرو. جيڪو وڏن وڏن ٻيڙن کي بہ لوڙهي ڇڏي. اُن وقت ڳوٺان جهاز لاءِ ڪراچي ايندي ڄامشوري جي پل وٽ ڪار مان لهي ڪا دير درياهہ جي موجن کي ڏسندو رهيس. ۽ شاهہ لطيف هن درياهہ جي هيءَ ارڏائي ڏسي چيو هوندو:

دهشت دم درياهہ ۾ جت لڙ، لهرون، لس، ليٽ،
آٿـــــي اوپارين ۾ پانـــڌي پـــوڙي پيٽ،
جت ڇڪنئي ڇيٽ، اُت ساهڙ سـير لنگهاءِ تون.

پر پوڙهيءَ کي اهڙا شعر ترجمو ڪري تہ نٿي ٻڌائي سگهيس. باقي اسان جي سنڌو درياهہ جي Colossal هجڻ جو تاثر ڏيڻ لاءِ مون کي جپانيءَ ۾ جيڪي صفتون آيون ٿي، اهي ٻڌائي ورتم.

* * * * * * *

اڄ چوٿو صدي بعد هن ساڳئي شهر ۽ ساڳيءَ گهٽيءَ مان لنگهڻ تي هن مسافرخاني جي اڳيان بيهي رهيس. گهر جي مٿان بہ وڏيڪ ماڙيون نهيل هيون. ٻاهران مسافرخاني جو ٿي بورڊ لڳل هو. موجي ڇڏڻ کان اڳ پوڙهيءَ پنهنجي پٽ جي هٿي جي حساب سان ڏام ڏوم سان شادي ڪئي هئي. اها اٽينڊ ڪرڻ لاءِ آءُ درياهہ جي ٻئي پر واري بندرگاهہ شمونوسيڪي کان آيو هوس. ڪجهہ سالن بعد ٻڌو هوم تہ پوڙهيءَ جو اهو اڪيلو پٽ، جنهن سندس ڪاروبار ۾ مدد ڪئي ٿي، هڪ هوائي حادثي ۾ مري ويو. پوڙهيءَ جي وري خبر نہ پيئي جو منهنجو دوستن جي جهازن بہ هنن بندرگاهن ۾ اچڻ ڇڏي ڏنو. آءُ در جو بيل وڄائي اندر رسيپشن ۾ گهڙيس. بسندس ٻنهي پوٽين منهنجو مهمان جي حيثيت سان آذر ڀاءُ ڪيو، پر پوءِ پنهنجو تعارف ڪرائڻ تي هو مون کي سڃاڻڻ لڳيون.

"اهو ڪيئن؟... توهان تہ ڇايون بہ بعد ۾ آهيو. آءُ ٻاويهن ٽيويهن سالن کان پوءِ هتي پيو اچان."

"ڏاڏي ٻڌائيندي هئي تہ هتي هڪ مئرين انجنيئر رهندو هو، جيڪو باشو (جپاني شاعر) ۽ مشيما (جپاني ناول نويس) جو عاشق هوندو هو." هنن مان هڪ ٻڌايو ۽ ٻيءَ منهنجو جپان جو سنڌيءَ ۾ لکيل سفرنامو "جپان جن جي جيءَ سان" کڻي آئي، جيڪو مون تڏهن سندن ڏاڏيءَ کي موڪليو هو، هنن ٻڌايو تہ هوءَ چار سال کن اڳ اسي سالن جي ڄمار ۾ گذاري ويئي.

"توهان جي ڏاڏي عظيم عورت هئي،" مون سندن ڏاڏيءَ کي ياد ڪندي تعريف ڪئي ۽ ڪا دير خيالن ۾ گم ٿي ويس، جو هن پوڙهيءَ جي قرب ۽ خيال رکڻ جي ڪري موجي يا هن ياسي اچڻ تي هميشہ هن جي ئي مسافرخاني ۾ رهندو هوس.

"اسان جو ڏاڏو هيروشيما ۾ ڪريل بم جو شڪار ٿي ويو هو." پوڙهيءَ جي پوٽين مان هڪ ٻڌايو.

"مون کي ڄاڻ آهي،" مون ڏڪويل آواز ۾ وراڻيو. "۽ اُن جي اثر جي ڪري توهان جي ڏاڏي ڪيترين ئي جسماني ۽ نفسياتي بيمارين ۾ مبتلا هئي."

"پر چون ٿا تہ هـن وڏيءَ همت کان ڪم ورتو."

"صحيح ٿيو چئو. اِن ۾ ڪو شڪ ناهي. بيمار هوندي بہ هوءَ گهر کي هلائڻ لاءِ سخت پورهيو ڪندي رهي ٿي،" مون کين ٻڌايو.

"هوءَ قربائتي بہ ڏاڍي هئي. سندس مري وڃڻ تي اوڙي پاڙي وارن بہ ڏاڍو ڏک ڪيو...."

"جي ها." صحيح ٿيو چئو. مون وراڻيو: "ڪيس انسانذات لاءِ همدردي هئي. هن هرهڪ جو ڀلو چاهيو ٿي. ٻئي کي ڏکويل ڏسي پاڻ پريشان ٿي ويندي هئي. آءٌ پهريون دفعو جڏهن هـن وٽ رهڻ آيو هوس تہ منهنجي هڪ سال جي ڌيءَ کي تيز طوفاني هوائن جي ڪري يا شايد وڪايامـا ڪان موجي هوائي جهاز جي سفر جي ڪري ڪن ۾ اچي سور ٿيو. منهنجي زال نہ هن شهر جي واقف هئي ۽ نہ جپاني آيس ٿي. پوءِ توهان جي ڏاڏي پنهنجا ڪم ڪاريون ڇڏي منهنجي ڌيءَ جي علاج لاءِ مختلف ڊاڪٽرن ۽ اسپتالن ۾ ڊوڙندي رهي. مون کي چوندي هئي تہ تون نہ گهر جو خيال ڪر ۽ نہ پئسي جو. جنهن ڊيوٽي لاءِ آيو آهين. يعني جهاز جي مرامت ڏي توجهہ ڏي. جيئن اهو جهاز سمنڊ تي تولاءِ مسئلو نہ بڻجي."

"ڪيڏو عجيب ٿو لڳي هڪ ڌارئين کان پنهنجن وڏن جي ڳالهہ ٻڌي. سندس پورهئي جي ڪمائي اڄ اسين کائي رهيون آهيون. هوءَ پاڻ غربت ۾ گذاري ويئي؛ پر اسان لاءِ روزگار ناهي ويئي...."

"صحيح ٿيون چئو." مون سندن ڳالهہ جي حمايت ڪئي ۽ ڪافيءَ جو آخري ڍُڪ پي اٿي کڙو ٿيس. ٻاهر ساٿڻ هڪ يادگار تصوير ڪڍائي "Sayonara" (خدا حافظ) چيم.

ٻاهر نڪري ٿورو اڳتي هلي سندن گهر جي اڳيان وهندڙ نالي جي ڪپر وٽ ويهي رهيس ۽ ڪا دير پنڌ پهڻ ٿي بيٺو رهيس. مينهن ۽ گهرن مان ايندڙ پاڻي اُن "نالي" مان شپڪا ڪري وهي رهيو هو. مون کي پوڙهيءَ سان اڍائي ڏهاڪا سال اڳ جو بحث ياد اچي ويو.... "هن کي چئبو آهي درياهہ! درياهہ تہ اسان جو سنڌو آهي." مون چيو هومانس (يعني تڏهن چيو هومانس) ڇڱو جو اڄ هوءَ جيئري ناهي نہ تہ هن کي اڄ اُن سنڌوءَ بابت شايد ڪجهہ بہ ٻڌائي نہ سگهان ها! هنتو کن اڳ هن سفر لاءِ ڳوٺان ڪراچي ايندي وقت هن پيري ڄامشوري وٽ اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا هئا. اسان جي سنڌوءَ ۾ پاڻيءَ جي ڇولين جي ٻدران ڌوڙ اڏامي رهي هئي، ٻيڙيون وچ درياهہ ۾ خشڪيءَ تي پاسيريون ٿيون پيون هيون ۽ ٻارن ڪرڪيٽ راند پئي ڪئي! ... سنڌوءَ ۾ ايترو پاڻي بہ نہ هو جيترو موجي شهر جي هن نالي مان وهي رهيو هو. آءٌ ڏکويل دل سان اڳتي وڌان ٿو. هڪ هڪ وک ڇپ جهڙي ڳري محسوس ڪريان ٿو ۽ مون کي پنهنجي هڪ ٻئي ڳوٺائي ۽ پياري انسان حميد شهيد جو تازي "سوجهري" رسالي ۾ ڇپيل هي شعر ڏيان ۾ اچي ٿو:

ڄامشـوري جـي پـُـل مٿـان بيهـي ســوچيم،
"ســـنڌو" نـــاهي، هـــي "هـــاڪڙو" آهـــي!

نصير مرزا

رني ڪوٽ ـ ياترا

اڌياءُ: پهريون

اعتراف نامو

مسافر رني ڪوٽ قلعي جي، صرف مُعڙ واري حصي جي 'ديدار فرحت آثار' کان برابر ته ٣- مارچ ٢٠٠٣ع تي، اُتي پهچي وجي فيضياب ٿيو هو. پر، الائي ڇو... اُن جي تهه دَر تهه تاريخ ۽ پُراسرار ديوارن مان، مسافر لاءِ قلعي بابت ڄاڻ جو ڪوئي دروازو ته کُليو ئي ڪونه!

۽ علاوه ازين، مسافر ڪي دنيا جو اهو وڏي ۾ وڏو تصور ڪيو ويندڙ قلعو، اُجاڙ بيابان ۾، کيرٿر جي پهاڙي سلسلي مٿان، ڇاتي تاڻي، اُتي بيٺل ته بيشڪ نظر آيو پئي، پر بنهه اِئين، جيئن ڪوئي بزرگ، گيان ڌيان سان ڪنڌ جهڪائي، مراقبي ۾ مشغول هجي.

۽ باوجود اِن جي، جو مسافر پريا ٽي ڪلاڪ اُن بيابان ۾ بيهي هُن کي يڪ ٽڪ ملاحظه ڪندو رهيو، پر بزرگ قلعي، مسافر جي آڏو مراقبي مان ڪنڌ مٿي ڪڻڻ پسند ئي ڪونه ڪيو!... سولامحاله، مسافر کي رني ڪوٽ قلعي جي اِن ياترا دوران اُن جي در و ديوار جي سرسري سياحت کان سواءِ، اُتان ٻيو ڪجهه پلئه پيو ئي ڪونه!

افسوس.... افسوس.... صد افسوس!

* * * * *

اڌياءُ: ٻيون

سفر جي سرگذشت

... ۽ ڪيڏي نه عام رواجي هئي ماه مارچ جي اُها شام!

جڏهن ناشاد..... منهنجي پياري دوست، رني ڪوٽ قلعي جي سياحت لاءِ مون کي صلاحيو. هاڻي هتي ڇا عرض ڪريان ته پنهنجيءَ ذات ۾ آءٌ آهيان سخت سست ۽ ڪاهل انسان! گهر کان آفيس.... ۽ آفيس کان گهر... ۽ اِن روٽين مان نڪري ڪيڏانهن وڃڻ ۽ ڪيڏانهن به گهمڻ جي لاءِ دل منهنجي هاڻي چاهيندي ئي ڪانهي. سچي ڳالهه آهي، هونئن به مزاجن آءٌ نه آهيان ٽوئرسٽ، نه آرڪيالاجسٽ ۽ نه ئي وري ڪو جيالاجسٽ، وغيره!

ها!... ائين برابر آهي ته ڪي سال اڳي رني ڪوٽ بابت ڪجهه ڄاڻ جي جستجوءَ ۾ 'مهراڻ' جي 'رني ڪوٽ نمبر' کي هِتان هُتان اُٿلائي پُٿلائي ضرور ڏٺو هئم... ۽ جيڪا ڪسر باقي رهجي ويئي هئي، اُها ڄاڪوڙي قلمڪار عزيزم بدر ابڙي جي 'رني ڪوٽ' بابت لکيل تحقيقي ڪتاب کي پڙهي پوري ڪري ورتي هئم. الله الله.... خير صلا!

خير... مون هتي چوڻ اِهو پئي چاهيو ته سنڌ ۽ مخلص دوست ڏٿيءَ جي پاران مليل نعمتن وانگر هوندا آهن ۽ ناشاد صاحب جي دوستي کي آءٌ پنهنجي لاءِ نعمت ئي سمجهان ٿو ۽ ڏٿيءَ جي پاران عطا ٿيل ڪا خاص مهرباني پڙا!... ڪن ماڻهن کي سندس ذات ۾ ڪي اوگڻ نظر ايندا هوندا، پر مون لاءِ ته هُو آهي سراپا گڻ ئي گڻ!... ساڻس سنگت نه هجي ها منهنجي، ته.... سچ ٿو چوان.... آءٌ نه ڪڏهن کيرٿر نئشنل پارڪ جي سياحت ڪري سگهان ها ۽ نه ئي پنهنجي رني ڪوٽ جي قلعي جي!

سگريٽ جو ڦُل ڪش هڻندي، هوا ۾ دونهون ڦهلائيندي، فخرمنديءَ سان چيائين، "جيئي بچي شل پنهنجو حميد سنڌي صاحب! ۽ سنڌس ياءُ سنڌ وائلڊ لائيف ۽ فاريسٽ جو سيڪريٽري محترم شمس بابا.....! سنڌن مهربانين سان، کيرٿر نئشنل پارڪ ۽ رني ڪوٽ تہ ٿي ويجهو جي ڳالهہ. الله چاهيو تہ سنڌن 'دستِ شفقت' مهابي.... گورک هل... ڏاڙهياري جبل... ۽ ڪُتي واري قبر جو سير بہ هلي ڪنداسين، انشا الله!... في الحال توهان رڳو اچ سڀان ۾ 'رني ڪوٽ' ڏانهن هلڻ جي تياري پڪڙيو، جو اِن ٽوئر ۾ جن صاحبن سان اوهين ساڻ هوندا، اُنهن جي ڪمپنيءَ مان لطفِ اندوز تہ ٿيندا ئي ٿيندا، پر بعد ۾ اِن نرالي سياحت کي پنهنجي زندگيءَ جو هڪ سان مثالي ۽ يادگار سفر بہ ڪري پيا ڇائيندا." ۽ ناشاد صاحب تڪڙو تڪڙو لفظن جو منهنجي حواسن جي چوگرد اهو اهڙو تہ ڪٺي چار اُٿيو، جو جهٽ ۾ اُن ۾ ڦاسي پيس.

حواس باختہ ٿيندي وراڻيم: "اڙي سائين!.. جهٽ ٻڌايو، ڪڏهن ٿا وڃي هلو، ڪيڏي مهل ٿا وڃي هلو... آءُ تيار سائين!... بلڪل تيار..."

۽ اِهو پُربهار سفر، عاليشان گاڏين جي قافلي جي صورت ۾ ٽين مارچ جي خوشگوار صبح مهل، شروع ٿيو هو سرڪٽ هائوس حيدرآباد جي اڳيان، ڪار پورچ وٽان.

اڳيان اڳيان پروٽوڪول طور..... پوليس جي موبائيل دانسن!

۽ اُن کان پوءِ وارين گاڏين ۾ جن جن دلپذير شخصيتن سان مون ناچيز کي سفر ڪرڻ جي سعادت حاصل ٿي رهي هئي، اُنهن جي جامع تعارف ڪرائڻ کان تہ آءُ قاصر ئي آهيان.... مثال طور:

محترم سائين غلام رباني آگرو صاحب... جي ها! رني ڪوٽ جي اِن سفر ۽ سياحت جو خاڪو سنڌن ئي تہ تيار ڪيل هو، جنهن ۾ سونهن جو رنگ ڀريو سائين حميد سنڌي صاحب....! پر اِن سفر اختيار ڪرڻ ۽ سياحت لاءِ اصل محرڪ شخصيتون اڃان ٻي ڪي ٻيون هيون. (اُهي ڀلا ڪير؟)

هِتي بلڪل گوش گذار ڪريان ٿو، پر ٿورو توقف!... سوچيو هئم تہ رني ڪوٽ جي اِن سفر جي روداد ڪڏهن نہ جي لکڻ وينس، تہ سڀ کان پهرين، اُن ۾، هن سياحت لاءِ غلام رباني آگري صاحب جا ٿورا مڃيندس. سنڌي ٻوليءَ ۾، خاص طرح سان حاضر دور ۾، رباني صاحب منهنجي ٻن چئن فيوريٽ ترين نثرنگارن منجهان هڪ آهي. سنڌس نثر ۾ منهنجي لاءِ تہ چڻ 'شيمپئن' جو نشو آهي. (ظاهر آهي، اِهو مهانگو شراب جنهن جنهن بہ پيتو هوندو، اُن جي معياري خمارن جو پتو بہ بس اُن کي ئي هوندو.)

۽ اجهو هاڻي هي تعارف پڙهو اُن مهمان عاليشان جو، جنهن جي سيرسياحت لاءِ هِن سفر جو سانباهو ٿيو هو.

جرمن ائمبيسڊر هزايڪسيلينسي Dr. Christoph Brummer.... ۽ پهرين نظر جا منهنجي مٿس پيئي هئي، ۽ سنڌس قد ڪاٺ ۽ هاڻي ڪانيءَ تي جو پرپور نگاهہ پيئي هئم تہ اندازو لڳايو هئم تہ سنڌس نالو هڪ سان هوندو- جعفر زٽلي! سانيڪو ڪن سال تہ سنڌس عمر اُن وقت واهہ جي هوندي. قد لانبيرو، مٿو چپٽڙو ۽ صاف. مٿي جي وچو وچ ريڙهہ جي هڏي جهڙو هڏو اُپريل. شڪل مان برابر تہ 'مڙهو پائي' ٿي لڳو، پر هلڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ بلا جو ڦڙتيلو. ٽنگن ۾ سنڌس جينز جي ڦاٽل پينٽ پاتل ۽ جسم تي هاف سليو شرٽ. پري کان ڏسندي ائين سمجهو پئي لڳو، جيئن ونڊ جي ڪپرن سان ڍگهين ڍگهين ٽنگن وارا اَچا اَچا پکي ڏيکاني ڏيندا آهن.

جرمن ائمبيسڊر قداور مڙس هو، لهذا سنڌس تعارف بہ هتي مون کي سنڌس قد جي حساب سان ڍگهو ڪرائڻ گهرجي، پر بس في الحال سنڌس ايتري تعارف لکڻ تي اڪتفا ٿو ڪريان.

رني ڪوٽ ڏانهن هلندڙ اُنهن معزز ۽ معتبر مسافرن ۾ ٻہ عدد زائفائون بہ هيون ۽ اُنهن مان هڪڙي تہ هتي عالي وقار ائمبيسڊر جي وائيف. صفا سنهڙي، سيپڪڙي، سوٽليءَ جهڙي نازڪ. اکيون ننڍڙيون ننيڙيون. چپ ۽ چهري جا نقش سنها

سنها، منهن پوپالو پوپالو. ڏسڻ ۾ هونئن ته ڪڙي تڙي، پر چهري مان ٻيڙي ٻيڙي ٿي لڳي. ڪنهن ڳالهه تي کلي ٽهڪ ٿي ڏنائين ته سندس ڳڻنج ڳڻنج چهرو اصل ڳرو مُرو ٿي ٿي ويس.

همسفر بي به جرمن خاتون هئي... ۽ ڇا ته ڪيوٽ خاتون هئي!.... ڪراچيءَ ۾ قانصل جنرل. ان مئڊم Countess Verena Grafin Von Roedern ڏانهن اکيون کڻي سندس پرشکوه چهري ۽ پرسنلٽي کي ڏٺم ٿي ته دل جي ڌڪ ڌڪ مان آواز پُرندو پئي ٻڌم... 'ونڊر فل، ونڊر فل' ! عمر اُن خاتون جي پنجاهي کن سال ته واهه جي هوندي. سنهو ڊگهو مُنهن، چهري جا نقش پُرڪشش، نازڪ نازڪ هٿ پير، وار ڪليل ۽ براؤن. لباس ۾ شرٽ ۽ ميرون رنگ جي جينز پاتل. سندس پُربهار گفتگو جو ٻڌم ته پاسيم، جڻ ڪنهن اڪيلي تاريءَ تي مينا پکي وينو پولي!

۽ رني ڪوٽ ڏانهن ان 'ياترا' لاءِ اصل ۾ محرڪ اِهي ئي ته بس ٽي معزز مهمان شخصيتون هيون، جن جي مهابي ۽ سائين آگري صاحب جي باجهاري رضامنديءَ سان هي ناچيز به ساڻن همسفر و همرڪاب هو. سفر جي ساٿي حميد سنڌي صاحب جي محبت ۽ شفقت جا ڪهڙا ڳڻ ڳائي ڪهڙا ڳايان. هرهڪ جو همدرد ۽ هر ڪنهن جو هڏ ڏوکي. جهڙو ٻاهران سهڻو تهڙو اندران اُجو اُجرو. لطيف اهڙن ئي ته انسانن لاءِ چيو هوندو: "جهڙا مُنهن مُهاڙ، تهڙا پُنيرا سپرين!"

سفر ۾ پروفيسر اعجاز قريشي به همسفر هو. نهايت جفاڪش انسان ۽ اورچ سماج سڌار. سپ جو پلو چاهيندڙ. سنڌ، سنڌي ٻوليءَ ۽ سماج لاءِ پنهنجي حصي جي ڪم سان پوري پورو ڪميٽيڊ انسان! رني ڪوٽ جي قلعي جي چائنٽ ٽپندي ئي پنهنجو تازو ڪتاب: "چوٿين مارچ ۽ اڄ جي سنڌ" گفٽ طور ڏنائين. ("ٿئنڪ يُو ويري مَچ، قريشي صاحب!")

جرمن مهمانن سان حميد سائينءَ منهنجو تعارف ڇاڪاڻ ته براڊڪاسٽر ۽ ٽوئر جي آبزرور طور ڪرايو هو، اِن ڪري اُنهن مهمانن مان، خاص ڪري مسز ائمبيسڊر، جڏهن به مون سان ڪا ڳالهه ڪرڻ يا پڇڻ ٿي چاهي، مون کي 'مسٽر براڊڪاسٽر' چئي مخاطب پئي ڪيو

هز ايڪسيلينسي مسٽر ائمبيسڊر سان ته اِن ڊپ ۾ مون ڪونه ٿي ڳالهايو جو انگريزي ڳالهائڻ پنهنجي وس ۾ هئي ئي ڪٿي! صرف هڪ دفعو ڳڏ فوٽو ڪيرائڻ لاءِ انگريزيءَ ۾ عرض ڪيو مانس ته بيحد خوشيءَ مان رضامندي ڏيکاريندي وات مان آواز ڪڍيائين: .Ah- ha- Ah - ha

عرض ڪريان، ته مسٽر ائمبيسڊر مزاجن چلولو ڏاڍو هو، پر سندس پيٽ ۾ پئي جرمنياڻيون نهايت پولائيٽ ۽ بيحد ڪرٽينس عورتون هيون. هونئن به اها ڳالهه طئه آهي ته دنيا ۾ چئن شين تي بنان پڇ پولي جي اکيون پوري اعتماد ڪري سگهجي ٿو. ۽ اُهي چار شيون ڀلا ڪهڙيون ڪهڙيون؟... اِجهو نوٽ ڪندا وڃو. نمبر ون آمريڪن ڊالر، نمبر ٽو چائنيز فوڊ، نمبر ٿري برٽش آرڪيٽيڪٽ ۽ نمبر فور اِهي پنهنجون وفادار جرمن زالون!

جرمن عورتن جا ٻه مثال ته ذهن تي هتي چڙهي به آيا آهن، پڙهندا هلو.

مثال پهريون علامه آءِ.آءِ.قاضي صاحب جي گهرواري مدر ايلسا قاضي.... ۽ ڇا ته عظيم عورت هئي! علامه صاحب سان اُنس ۾، ڪانئس پهرين، سندس هنج ۾ پساهه پورا ڪيائين ۽ سنڌ جي پاڪ پوتر مٽيءَ ۾ ئي 'آسودهءِ خاڪ' ٿي. هتي ڊاڪٽر انيمري شمل صاحبه جي ته ڳالهه ئي ڪهڙي ڪريان؟ اسان جي پير حسام الدين شاهه راشدي صاحب سان سندس اهڙي ته لونءِ لڳي، جو ڪيس ٻيا سڀ 'دل وارا' وسري ويا. پير صاحب سان والهانه لڳاءُ سبب هُن مڪليءَ جي قبرستان ۾، سندس پرواري لحد ۾ سمهڻ به چاهيو پئي، پر....؟

.... ۽ رني ڪوٽ ياترا دوران، اِهي ٽيئي معزز جرمن مهمان قلعي جي دروازي وٽ هڪ هنڌ ڳڏ ٿي جو اچي بيٺا، ته لڳم.... رني ڪوٽ جي اُجاڙ بيابان ۾، گلِ جنسن جون ٿي ڏانديون، زمين مان نڪري، فضا کي معطر ڪري رهيون آهن.

معاف ڪجو....! معزز مهمانن جي تعارف ۾ مون ڪافي وقت اوهان جو سيڙايو. ظاهر آهي ته اوهان مان گهڻا

صاحب (۽ منهنجا پڙهندڙ بہ) 'رني ڪوٽ' جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ بابت هتي ڪي ڪجهہ مون وٽان پڙهڻ چاهيندا هوندا، سو مٿينءَ تعارفي تحرير بعد، قلعي بابت، پنهنجي اڏوگابري چاڻ ۽ ذاتي Vision جو لب لباب، اجهو راوي هِن طرح ٿو لکي ظاهر ڪري......

اڏياءُ: ٽيون

عجوبو...!

رني ڪوٽ جو قلعو ڇا آهي يارو!.... عجوبو آهي عجوبو!... ڇهن ۳۲ ڪلوميٽرن ۾، گولائيءَ ۾ پکڙيل پهاڙ، ديوار جي پاڪر جي مضبوط گرفت ۾ جڪڙيا بيٺا آهن. مون کي تہ ڏسندي ئي ڏنديِن آڱريون اچي ويون... يا منهنجا مؤلا! هن بريٽ بيابان ۾ هيءُ برڙ باڪاس جيڏو قلعو آخر نهرايو الانجي تہ ڪنهن آهي ۽ الانجي تہ ڪهڙي دؤر ۾؟ عجوبا ڪهڙا ۽ ڪيئن هوندا آهن، ۽ جي ڪنهن بني بشر کي ڪنهن عجوبي جو ڪو تصور ذهن ۾ ڪونهي، تہ اُهو مهرباني ڪري رني ڪوٽ جي قلعي کي وڃي اکين سان ملاحظہ ڪري.

سنڌ جي ٻين هنڌن کان اهو ڪيتري ڪيتري مفاصلي تي واقع آهي، اُهُ ٻڌو ڇاٽان. حيدرآباد شهر کان البتہ اهو ۵۶ ميلن (۹۳ ڪلوميٽرن) جي فاصلي تي واقع آهي. وڃڻ لاءِ رستو اهوئي انڊس هاءِ وي ۽ اُن کان پوءِ جڏهن اُن رستي تي 'سن' جو سنگ ميل نظر ايندو، تہ حيدرآباد کان ويندي کاٻي هٿ تي، اولهہ ۾ لڙي پئبو. لنڪ روڊ ٿي ۽ قلعي ڏانهن ويندي اُن سنهڙي پر سڌي رستي تي ۳۰-۳۵ ڪن ڪلوميٽر هلبو تہ قلعي تائين پهچڻ کان پهرين ڪوٽڙي- لاڙڪاڻي ريلوي لائين جي انيٽيڪ ننڍا ڦاٽڪ کي پهرين ڪراس ڪبو آهي.

ڦاٽڪ لڳ سگنل وارو هڪ ڪنيو آهي ۽ ڪنيي سان سلهاڙيل ڊگهي ڊگهي ڏاڪڻ.... ۽ اُهو ڏيک جڻ ڪنهن ڪلاسڪ انگريزي فلم ۾ ڏٺل ڪنهن پرڪشش منظر وانگر لڳو هئم. رني ڪوٽ ڏانهن ويندڙ اهو لنڪ روڊ توڙي جو صاف سٿرو آهي، پر هو سوڙهو! هي رستو ويڪرو ٿيڻ گهرجي ۽ ڪڏهن اُهو ٿيندو، تہ اُن جي لاءِ پڌايو پئي ويو تہ رٿا اُن لاءِ منظور ٿيل آهي ۽ دير سوير، ويڪرو اُهو هڪ ڏينهن ٿي ئي ويندو. (جو تڪڙ ئي ڪهڙي آهي!) ڪيرٿر جبل جي ويران سلسلي مٿان اَڏيل هن قلعي (رني ڪوٽ) ڏانهن وڃڻ لاءِ اهو بہ بهرحال لازمي آهي تہ موٽر گاڏي اوهان جي 'فور-ويل' ئي هجڻ گهرجي، جو اُن کان سواءِ اُن طرف ڏانهن سفر ڪري ئي نٿو سگهجي. ۽ اسان جو هڪ کان هڪ 'فور-ويل' گاڏين جو اهو قافلو 'ڪول تار' واري رستي ختم ٿي وڃڻ بعد لڳم تہ ڪنهن ڪڙ ٻڙ هنڌان پيو اڳتي وڌي. پتو پيو تہ اِهو 'نئن موهن' جو پيٽ آهي، ۽ قلعي اندران وهي ايندڙ اُن جو برساتي پاڻي سن وٽان وهندڙ سنڌو درياهہ ڏانهن جنهن هنڌان ڪاهيندو ويندو آهي تہ رستي ۾ اُن جو نالو سڏبو آهي: 'نئن سن'. پڌايو پئي ويو تہ قلعي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ چار دروازا آهن: جنهن دروازي جو رُخ 'آمري ڏانهن آهي، اُهو سڏبو آهي آمري وارو دروازو: جنهن دروازي جو منهن سن شهر ڏانهن آهي، اُهو سڏجي سن وارو دروازو: ٽئين دروازي کي چون 'شاهہ پير وارو دروازو' ۽ چوٿون سڏجي 'موهن ڪوٽ' وارو دروازو.

ڏٺم تہ اسان جي ڪار-ڪاروان جو رخ 'نئن موهن' جي پٽرائين پيٽ تان هلندو رني ڪوٽ قلعي جي جنهن دروازي طرف گامزن هو، اُهوئي قلعي جو 'مکيہ دروازو' بہ هو، جتي گائيڊ نالي 'صادق گبول' پانهون ڊگهيري مهمانن جي خوش مرحبا لاءِ ڄڻ بي چينيءَ سان منتظر بيٺو هو.

وڪڙ ۾ قلعي جي اُن مکيہ دروازي وٽ خوش مرحبا جو اِهو سلسلو اڃان جاري ئي هو جو ڇا ڏسان تہ جرمن خواتين، هز ايڪسيلينسي جرمن انمبيسبر ۽ پيو ڊنبلو، قلعي جي ڏيڍيءَ ۾، ڪوٽ جي ديوار ۾ تعميل جاري جي Arch مٿان پٿر تي اُڪريل ڪنهن نقش ۾ اکيون کُپايو بيٺو آهي ۽ اُن کي پيو گهوري گهوري ملاحظہ ڪري!

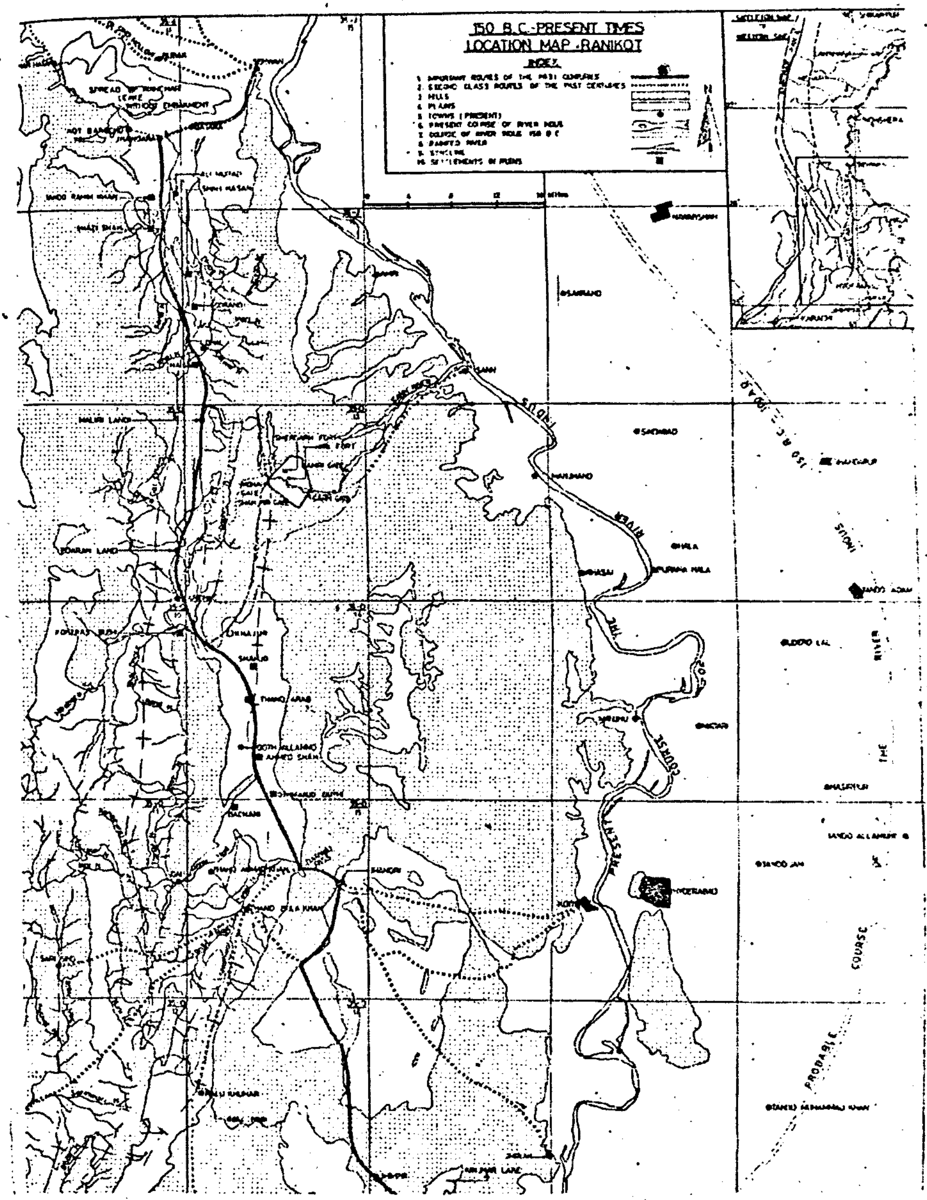
150 B.C.-PRESENT TIMES
LOCATION MAP -RANIKOT
HYDERABAD
PROBABLE
COURSE

يا خدا!... اِها شيء آهي ڪھڙي، جنھن کي ڏسڻ ۾ ھي سڀ مُنھمڪ ٿي ويا آھن! ويجھو پھچي جان ڪٿي جو ڏسان تہ اُھو سورج مکيءَ جي گل جو نقش ھو. سورج مکيءَ جي گل جو ديوار تي نقش ڏسي دل ۾ چوان ٿو تہ اِھو پڪ سان ايراني آرٽ آھي... ۽ ھجي نہ ھجي، اِھو گل زرد شت ايراني سلطنت جو ئي قومي گل ھوندو، بنھ ائين جيئن پاڪستان ۾ چنبيليءَ جي گل کي 'قومي گل' جو درجو مليل آھي.

ظاھر آھي تہ ايران جا زردشت 'باھہ' ۽ 'سج' جا پوڄاري ھئا ۽ اُن حساب سان سورج مکيءَ جي گل جي علامت اُنھن ڏانھن ئي منسوب ڪري سگھجي ٿي ۽ اُن ناتي سان گھڙيءَ لاءِ تصور ڪريان ٿو تہ ھزارين ورھيہ اڳ پڪ سان تہ ھي قلعو ايران جي ساساني بادشاھن ٺھرايو ھوندو، جيڪي پنھنجي 'ھفت اقليم' سلطنت جي فوجي تحفظ لاءِ سرحدن تي قلعا جوڙائيندا رھندا ھئا... ۾ ھي اجگر جيڏو ۽ پڙيانگ قلعو آخر ھن بيابان ۾ ٺھرايو ڪنھن ۽ ڪڏھن ھوندو؟ ۽ مون سوچيو تہ آءٌ جي رڳو اِن خفي ۾ پنجي رھيس تہ قلعي کي اينجواءِ ڪري نہ سگھندس. قلعو ڪنھن بہ ٺھرايو!.... اِھو پنھنجو ساسانين يا سٿين... سارٿين يا پارٿين..... يونانين يا ايرانين... يا پنھنجن مائٽ ٽالپر بادشاھن.... ڳالھہ صاف آھي تہ اُنھن مھامنترين مان جنھن بہ اِھو مضبوط قلعو ٺھرايو ھوندو، ٺھرايو ئي اِن خيال سان ھوندو تہ سندن سربخت جو خير ھجي ۽ بعد ۾ سندن سلطنت جو بہ!

سياحن جو اِھو اسان وارو 'ڊنبلو' گائيڊ جي قيادت ۾ اڳيان وڌيو تہ وري راھہ ۾ ايندڙ ھڪ ٻي ديوار جي آڏو ڳاھٽ تي بيھي رھيو. ھاٿي جو اُتي پھچي ڏسان تہ ھن دفعي سڀ معزز مھمان اُن ديوار تي ھندي يا مصري رسم الخط جھڙي ھڪ نشان (جُتي، گھيتلي يا فوجي بوٽ نما) تي بيٺا بحث مباحثا ڪن.

قلعي جي ويڪري (موڪري) ديوار تي چڙھڻ لاءِ ڏاڪڻ جي ڏاڪن تي پير ڌرياسين تہ صادق گبول ٻڌائيندو ھليو...

"صاحبو! 'رني ڪوٽ' قلعي اندر چوطرفن ۾ چار قلعا ٻيا بہ آھن. 'شيرڳڙھہ'، 'موھن ڪوٽ'، 'آمري ڪوٽ' ۽ 'شاھہ پير جو ڪوٽ'.. ھي پنھنجو رني ڪوٽ اٽڪل ارڙھن چورس ميل ايراضيءَ تي ڦھليل آھي ۽ اُن جي شڪل مستطيل نما آھي. مُھڙ ۾ 'نئن موھن' اٿس، ۽ جيڪا نئن قلعي مان اندران پئي اچي اُھا سڏجي 'نئن رن' ۽ قلعي کان ٻاھر، سنتو درياھہ ڏانھن جتان لنگھي، اُتان سڏجي 'سن واري نئن'."

۽ ھن قلعي کي جھان ۾ نئين سر نروار ڪرڻ ۾ صادق گبول ٻڌائڻ شروع ٿو ڪري... "سن واري سائينءَ، جي.ايم. سيد صاحب جو ئي وڏو ھٿ آھي." رني ڪوٽ قلعي جي ديوار تي بيٺي مون چوطرف نگاھہ ڦيرائي تہ رني ڪوٽ جو قلعو مون کي عظيم محب سنڌ سائين جي.ايم. سيد جي شخصيت وانگر ئي اڏول نظر آيو. رني ڪوٽ قلعي جي اندر، مکيہ دروازي جي ساڄي ھٿ تي 'ميري ڪوٽ' اڳيان، ٻھراڙين ۾ ٺھيل اوطاق نما جڳھہ لاءِ ٻڌايو ويو تہ اِن جو اِتي جوڙائيندڙ بہ سائين جي.ايم. سيد ئي آھي، جنھن ٻاھران ايندڙ معزز سياح مھمانن لاءِ اِھو ريسٽ ھائوس تڏھن جوڙايو ھو، جنھن وقت پاڻ ۱۹۴۰ع ڌاري سنڌ جي تعليم جا وزير ھئا.

توڙي جو سنڌي مرثين جي محترم شاعر، ھزھائينيس جنت مڪاني مير حسن علي خان ٽالپر (مدفن ڪربلا معليٰ) ھن قلعي کي پنھنجن وڏن ٽالپر بادشاھن جو يادگار سڏيو آھي ۽ سندن خانوادي جي درباري شاعر، مير غلام علي مائل پنھنجي ھڪ فارسي قصيدي (مثنوي) ۾ اُن جو نالو "علي آباد" ڪري ڄاڻايو آھي ۽ اُن کان بعد ۾ ۱۸۷۶ع ڌاري جڏھن اي. ڊبليو. ھيوز "سنڌ گزيٽيئر" پنھنجي ترتيب ڏنو، تڏھن اُن صاحب بہ رني ڪوٽ جي ذڪر خير طور لکيو آھي تہ اِن قلعي جي تعمير تي ٻارھن لک جي ڪثير رقم خرچ ٿي آھي. اِن کان علاوہ اِھو بہ چيو پئي ويو تہ باوجود اِن جي جو ھي قلعو بہ اڍائي ھزار ورھيہ قديم آھي، اُن جو تذڪرو ڪٿي بہ، ڪنھن ويد، پراڻ، اُپنشد يا قديم اتھاس ۾ ڪونہ ٿو ملي.

اِھو تہ خدا ڀلو ڪري ناميا ري محقق ليفٽيننٽ ڪرنل خواجہ عبدالرشيد جو، جنھن راشدي صاحب سان علمي دوستي

۽ سنڌ جي تاريخ سان دلچسپيءَ جي پس منظر ۾ ١٩٦٥ع ڌاري پير حسام الدين راشدي، محمد ابراهيم جويي، ايم.ايچ.پنهور ۽ غلام رباني آگري صاحب کي ساڻ ڪري، اچي سَن ۾ سائين جي.ايم. سيد جو مهمان ٿيو ۽ رني ڪوٽ جي ڪنڊ ڪنڊ کي وڃي گهميو، ۽ اُتان موٽي پهريون دفعو قلعي بابت تحقيقي مقالو لکي ڇپرايائين ۽ مقالي جو نالو رکيائين: "رني ڪوٽ- دنيا جو وڏي ۾ وڏو قلعو." ١٩٦٧ع ڌاري ڪرنل رشيد صاحب جو اهو مقالو ڇپا شايع ٿيو، آرڪيالاجيءَ جي دنيا ۾ هن قديم قلعي بابت چڙپچو باقاعده شروع ٿي ويني ۽ اُن مقالي کان متاثر ٿي آگري صاحب، ڊاڪٽر الانا صاحب، تاج صحرائي صاحب، حميد سنڌي صاحب ۽ ٻين علمي حلقن، اُن وقت جي حيدرآباد جي ادب پرور ڪمشنر محترم عبدالله.ج: ميمڻ جي تعاون سان ٢٦-مارچ ١٩٨١ع ڌاري رني ڪوٽ قلعي اندر خود قلعي بابت هڪ عاليشان علمي سيمينار جو سانباهو ڪيو... گويا جهنگل ۾ منگل برپا ٿي ويو. روشنين جي بهار ٿي ويئي. تنبو طولان ڪڙا ڪيا ويا. ڇا مؤرخ، ڇا محقق، هڪ کان هڪ عالم ۽ آرڪيالاجسٽ، اُتي پنهنجن مقالن سميت پهچي ويا. خوب خوب تقريرون ڪيائون. بحث ڇيڙيائون. طعام نوش ڪيائون ۽ بعد اِن جي، سيمينار ۾ پڙهيل اُهي سڀ مقالا يڪجا ڪري، ١٩٨٤ع ڌاري، محترم دوست نفيس احمد شيخ شاندار انداز ۾ ايڊٽ ڪري تماهي "مهراڻ" جو "رني ڪوٽ نمبر" شايع ڪري اُن کي تاريخي دستاويز بنائي ڇڏيو.

۽ قلعي بابت... قلعي جي اِن بئڪ گرائونڊ کي اُتي ديوار مٿان هلڻ جي دوران ذهن ۾ روانيند ۽ فارورڊ ڪرڻ واري خفي ۾ ئي پئي هليس، تہ اچانڪ عزيزم ناشاد صاحب مهرباني ڪري، دوربين ڏيندي چيو: "ٿورو اکين تي رکي... اِن مان قلعي جي آسپاس جو جائزو تہ وٺو... ڏاڍو لطف ايندوَ!...."

...۽ بس دوربين جو اکين تي رکي دور تائين پکڙيل قلعي جي ديوار جو جائزو ورتم تہ دنگ رهجي ويس!

"ايلي ڙي.... يان حُسين....!"

هي پنهنجي رني ڪوٽ قلعي جي ديوار هئي، جا نانگ وانگر ور وڪڙ کائيندي، الائي ڪيڏانهن جو ڪيڏانهن اوچن پهاڙن ۾ گم ٿيندي پئي ويئي... دوربين مان چوطرف نظر ڦيرائيندي، جان ڪٿي ڏسان تہ ڪٿي ڪٿي ماچيس جي ڪوڪي جيترين ڪکاين جهوپڙين ۽ ننڍڙن ننڍڙن ڳوٺن تي نظر ٿي وڃي پويم.

"اُنهن ڳوٺڙن ۾ پلا ڪير پيو رهي....؟" صادق ڳبول کان پڇا ٿو ڪريان.

وراڻيائين: "سرڪار... اِهي ڪوسن، گانئچن ۽ ڳبولن جا ڳوٺڙا آهن... ۽ ڪڏهن تہ جي ڪي اُڙيا تڙيا سياح يا ڪي آرڪيالاجسٽ هيڏانهن ايندا آهن، تہ اُتان جا واسي اُنهن جا گائيڊ بہ بنجي پوندا آهن."

منهنجون اکيون اجان اُن دوربين تي ئي هيون، جو ڏٺم تہ اکين جي سامهون ڪو گهر آهي، جنهن جي اڳڻ ۾ ڪا عورت آهي، جا هٿ ۾ موجود ڪنهن گاهہ جي مُڇي سان ٽانوَ ويئي مَلي.

"پلا صادق....! هي قلعي اندر گهر ڪنهن جو ۽ هِن ادڙيءَ جي هٿ ۾ اِهو گاهہ الائي تہ ڪهڙو آهي، جنهن سان ٽانوَ ويني ٿي مَلي؟"

نہ پهہ چيائين: "سرڪار!... اِهو گهر پنهنجو ئي تہ آهي، ۽ اُها مُني جا هٿ ۾ جهلي اٿس، اِها ڪپ جي گاهہ جي آهي ۽ هِتي عورتون اِن سان ئي تہ ٽانو ٽپا مليندي يون ۽ اُنهن کي اجاريندي يون آهن."

صادق ڳبول کان اِها اوڪ ڊوڪ پئي ڪيم تہ وچ ۾ ٻڌم.... رباني صاحب جرمن ائمبيسڊر کي ٻڌايو پئي تہ "رني ڪوٽ جي هن ديوار جو منظر چين واري عظيم 'ديوارِ چين' جهڙو آهي ۽ پري کان ڏسڻ ۾ ٻنهين ۾ ڪو فرق نظر ئي ڪونہ ٿو اچي."

"ڪيڙو ڪيڙو"....!

"ڪيڙو ڪيڙو"....!

.... ۽ اوچتو ڪٿان دور کان ٻُرندڙ تتر جهڙي اِن آواز تي اوچتو منهنجا ڪن ڪڙا ٿا ٿي وڃن.

"اڙي هان... هي ڇا!"

"سرڪار!... اِهو اَڇڙي تتر جو آواز آهي." صادق گبول آگاهه ٿو ڪريم.

"۽ هتي رني ڪوٽ جي آسپاس اِهو پکي جام ٿيندو آهي." (۽ پرسان بيٺل هڪڙو همسفر دوست ڪلي ڪن ۾ چويم ٿو....! "اِهو گائيڊ اٿئي جل ڦٽاڪو.... سندس ڳالهين تي اعتبار مڙئي گهٽ ڪجنس....")

۽ صادق گبول، جيڪو سخت ڳالهير، سنهڙو سيپڪڙو ۽ اڌڙوٽ عمر جو هو، مون کي ريڊيو جو آفيسر ڄاڻندي، ٻڌائيم ٿو تہ "سرڪار.... اُهو جيڪو ريڊيو جي ڳوناٺن پاٺرن جي ڪچهريءَ وارو جهونو 'فتح خان' آهي نہ.... سيد صالح محمد شاهہ.... اُهو ۽ آءٌ 'ڏيٻرن' ۾ هڪڙي ئي استاد وڏل شاهہ وٽ پڙهيا آهيون.... ۽ هتي اسين جيڪي گبول آهيون نہ، اُهي ارغونن جي وقت کان وٺي هن ئي ٿَر ۽ پَٽ ۾ رهون وسون پيا. اسان جا وڏا نڪي تائين هن ٿر ۾ ڦرون ڪندا وتندا هئا ۽ اُن زماني جي هڪ ناياب 'سُرمي داٿي' اسان وٽ اڄا سوڌو محفوظ بہ پئي آهي.... ۽ اِجهو هن قلعي ۾ سرڪار! هڪڙو اهڙو هنڌ بہ آهي، جتي سهڻو چشمو هوندو هو، ۽ محمد بن قاسم جڏهن هن قلعي ۾ اچي لٿو هو تہ حُجاج بن يوسف کي هتان هڪڙي خط ۾ لکيو هئائين تہ جنهن قلعي ۾ رهيو پيو آهيان، اُن ۾ هڪ اهڙي ڍنڍ آهي، جنهن جو ڏيک بنهہ ڪنهن عاشق جي اک جهڙو آهي."

.... ۽ صادق گبول جي ٻڌايل ۽ محمد بن قاسم جي بيان ڪيل اُها ڍنڍ، رني ڪوٽ ۾ ڪڏهن واقعي هني بہ يا الائي نہ، البت دوربين مان رني ڪوٽ جي مهڙ واري مکيہ دروازي واري برج تان هيٺاهين مٿانهين پهاڙين مٿان نميل ورن وڪڙن ۾ جڙيل ديوارن کي ڏسندي لڳيم ٿو تہ جڻ ڪا 'چنچل نار' لوڏ پري هوڏ سان ڪيرٿر پهاڙن جون هيٺايون مٿانهيون چڙهندي لهندي ازل ابد ڏانهن وڌندي پيئي وڃي.

هيٺ... پري... قلعي جي ڪڙ ڪبڙ ميدان تي ٻڪرين جو هڪڙو ڏڻ سُڪل ڪک ڪانا چري رهيو هو. رباني صاحب، حميد سنڌي صاحب ۽ اعجاز قريشي صاحب پاڻ ۾ ڳالهائيندا ۽ چوندا پئي هليا تہ "هتي قلعي ۾ 'ايوبيہ' وانگر... هڪ پهاڙ کان ٻئي پهاڙ تائين ۽ شير ڳڙهہ کان ميري ڪوٽ تائين چيئرلفٽ لڳائي، هيٺ قلعي جي ميدان ۾ گڊ، مور ۽ سَرهہ آڻي، قلعي جي ديوارن ۾ نٽن ۽ ٻين ڪليل هنڌن کي ڪنڊيدار تارن سان بند ڪري... ۽ هيٺاهين واري هنڌ جي چوطرف پهڻن سان پتر ڏيئي ڪا ڍنڍ ٺاهجي تہ اُها پاڻهي ڏيهي پرڏيهي پکين لاءِ ڪشش جو سبب بڻجي پوندي... اهڙي ماحول ۾ جڏهن سياح هتي ايندا ۽ چيئر لفٽ ۾ چڙهي مٿان کان هيٺ قلعي جو نظارو ڪندا ۽ گهمندا، تہ جهنگلي جيوت پَسڻ جو ڪين مزو اچي ويندو."

رباني صاحب ۽ اسان جا اِهي پيا مانائتا صاحب، انمبيسڊر کي جهرمٽ ۾ وٺيو هلندا ۽ اهڙيون ڳالهيون ٻولهيون ڪندا پئي هليا، جو هزايڪسيلينسي ڪرسٽاف برومر صاحب، خوش دليءَ سان ساڻن سهمت ٿيندي پوري اُتساهہ سان چيو.... "ها واقعي!... جيڪڏهن هِن قلعي جي ترقي ۽ آرائش ڏانهن ڌيان ڏنو وڃي، سياحن لاءِ 'هٽس' ٺاهيا وڃن ۽ اُنهن لاءِ ٻين جوڳين سهوليتن جو انتظام ڪيو وڃي تہ پڪ سان هي قلعو سڄي دنيا جي سياحن جي لاءِ سياحت جو پرڪشش مقام ٿي سگهي ٿو."

۽ هيڏانهن صادق گبول کان وري شيرڳڙهہ جي ذڪر سان گڏ اُتي موجود پاڻيءَ جي مٺي چشمي جو ٻڌي دل اوڏانهن هلڻ لاءِ اُچلون ڏيڻ لڳي. چيم: "ناشاد صاحب....! اوڏانهن ڇا هلي نٿو سگهجي؟"

"هلي جه نٿو سگهجي...؟" ناشاد صاحب هميشه وانگر خوداعتمادي سان دلجوئي ڪندي وراڻيم ٿو... "ادا منهنجا.... هلي ته بيشڪ سگهجي ٿو... پر اڄوڪي سياحت شيڊول ۾ اينٽري ٽيل آهي ته رني ڪوٽ جي معڻ واري حصي جو ديدار ڪجي.... ۽ اُن کان پوءِ ڏينهڪ ۾ هلي سيوهڻ شريف جي زيارت ڪجي. اُتي پاڻ وارو "پيارو" ڪهاڻيڪار دوست محمد انور بلوچ (ڊي.ايف.او) مهمانن جي آڌر ڀاءُ لاءِ منتظر هوندو، جو هز ايڪسيلينسي ۽ مهمانن جي اعزاز ۾ سيوهڻ واري قلعي جي ريسٽ هائوس ۾ لذيذ لنچ جو انتظام محترم شمس الحق ميمڻ صاحب، سيڪريٽري فاريسٽ طرفان ٽيل آهي... ۽ وري پرڏيهي مهمانن کي، سُجهندي ۾، واپس ڪراچي موٽي به وڃڻو آهي."

ناشاد صاحب يڪ ساهي ڳالهائيندو، مون کي گوش گذار ڪندو پئي هليو، ته وچ ۾ اوچتو صادق گبول ٻڌائڻ شروع ڪري ڏنو:

"سرڪار!... رني ڪوٽ اندر هي جيڪي به قلعا آهن نه، 'ميري ڪوٽ' ۽ 'شير ڳڙهه'، اِهي رهائشي قلعا هئا. توهان جو وڏو شمس العلماء مرزا قليچ بيگ به اِتي آيو ۽ سير ڪري اُتي پاڻ پنهنجو نالو به ڪنهن پهڻ تي ڪنده ڪري ويا آهن. سن وارو سائين جيئيم صاحب ته اوڏانهن ڪيئي دفعا ويو هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، پير حسام الدين راشدي، محمد ابراهيم جويو، ايم. ايڇ. پنهور.... ۽ ڪمڙا نالا ٻڌائي ڪمڙا ٻڌايانوَ. جيڪي شير ڳڙهه ۾ باقاعده پير گهمائي ۽ رهي به ويا آهن."

"پلا سياحن جو ڪو وڏو ڊنبلو به...." آءٌ صادق گبول کان پڇڻ ٿو لڳان.... "هن بريٽ بيابان ۾ ڪڏهن آيو، يا اچي ڪڏهن هتي رات رهيو؟"

"ها، سرڪار!"... صادق پوري اُتساهه سان آگاهه ڪرڻ ٿو شروع ڪري.

"١٩٨٤ع ڌاري چيني سياحن جو هڪڙو وڏو جٿو اچي هتي لٿو هو. پاڻ سان تنبو طولان... ڪاڌو پيتو... پاڻي چانٺي... سڀ ساڻ هئن... وٽن زمين ماپڻ ۽ پٿر جانچڻ جا ڪي اوزار به گڏ هئا. ۽ قلعي جي ديوار ۽ بُرجن تي چڙهي لهي... نوٽ ڪندي.... وتيا پئي ڪا تحقيق ڪندا."

"سرڪار... اُهي چيني آرڪيالاجسٽ..." صادق گبول پُراسرار انداز ۾ ٻڌائي ٿو.... "يارنهن ڏينهن قلعي جي هن بيابان ۾ رهيا پيا هئا ۽ يقين ڪريو ته ڪاڏانهن گهٽ ۽ جانچ جونچ وارو تحقيقي ڪم وڏيڪ دلچسپيءَ سان پئي ڪيائون."

"پلا جي ڪو اُڙيو ٽڙيو ذوقين سياح هتي سياحت لاءِ اچڻ چاهي ته اُن لاءِ ڪو سِڪيورٽي وغيره جو انتظام آهي هتي...؟" آئون صادق گبول کان پڇان ٿو.

"نڪو صاحب....!" صادق وراڻي ٿو.

"هيڏانهن جنهن کي به اچڻ جو شوق هجي، اُهو پنهنجي رِسڪ تي پاڻ اچي، جو قلعي اندر پوليس چوڪي وغيره جهڙي ڪنهن به شئي جو انتظام آهي ئي ڪونه!"

"ها... چون ٿا ته ٽالپر حاڪمن جي دور ۾ برابر ته قلعي جي ديوارن تي اِهي جيڪي مستطيل نما برج هنڌ هنڌ تي ڪڙا بيٺا آهن، اُنهن ۾ بندوق بردار سپاهي چوڪيءَ لاءِ چاڙهي ويهاريا ويندا هئا. پر هاڻ....؟ اڄهو ڏسو پيا نه، ته هاڻي پوري رني ڪوٽ ۾ چوطرف رڳو الله ئي الله آهي ۽ ٻيو مڙئي ٽيو خير."

"پلا هوءَ سامهون قلعي جي ميدان ۾ ساوڪ ۽ جيڪا پوک پيئي نظر اچي، اُها ڇا ۽ ڪنهن جي...؟" ۽ آءٌ صادق گبول کان اِها پُڇ پُڇ ڇڏيان ئي ڪونه ٿو.

چيائين، "اِها پوک اسان گبولن جي آهي، جن جا قلعي اندر يارهن ٻارهن گهر آهن. پاڻي اڄهو نئن موهن ۽ نئن سن مان هٿ ٽا ڪريون....." ۽ هٿ جي اشاري سان اُن پوک ڏانهن منهن ڪندي ٻڌائي ٿو. "سرڪار.... اِها جيڪا پوک ڏسو

پيا نہ.... تہ اِها بصر جي اٿوَ... ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ اِن وکر جي پوک ايتري تہ گهٽي ٿيندي آهي، جو تيھہ پنجٽيھہ ترڪن جيترو بصر بہ نڪريو ايندو آهي."

"يلا اندر قلعي تائين سواري ڪهڙي آٿي سگهجي ٿي؟"

"سامان سڙو آڻڻ نيڻ لاءِ...." صادق گبول ٻڌائڻ شروع ٿو ڪري.... "اُٺ بہ استعمال ڪريون.... تہ گڏهہ بہ!... سامان گهڻو آهي، تہ ڊاتسن بہ اندر قلعي ۾ ڪاهي ايندا آهيون"

"يلا رني ڪوٽ جي مکيہ دروازي اڳيان جيڪا 'نئن موهن' لنگهي پيئي، اُن ۾ پاڻي ڪڏهن ڪو ڏٺو اوهان؟"

"اڙي سائين..... پاڻيءَ جي ڪهڙي ڳالهہ ٿا ڪريو." صادق اُتساھہ سان ٻڌائڻ شروع ٿو ڪري.... "مون سرڪار.... اِن نئن ۾ پنھنجي اکين سان ڪيئي ورهيہ اڳ ٻوڙان ٻوڙ پاڻي ڏٺو آهي.... ۽ مون کي زادگيرو آهي تہ... تڏهن جهنگلي جيوت وارن جو لڏو اچي هتي لٿو هو. اُنهن جي ڪوٽ لاءِ چانورن، اٽي، کنڊ ۽ گيهہ وغيره جي ٻورين سان ڀريل ڊاتسن جيئن ئي زون ڪري تارون تار پاڻي مان نڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي جو پريان جبل مان نئن جي پاڻيءَ اهڙي تہ ڪٺي اُڇل ڏنس جو ڊاتسن وچ 'نئن' ۾ ڪلٽي ٿي پيئي... ۽ پاڻيءَ جو ريلو اُهو پنھنجو سڀ ڪجھہ ڪٺيو ويو...."

"يلا ڊرائيورا" ... مان اُتاولائي مان صادق کان پُڇان ٿو.

"سرڪار.... ڊرائيور ڏاڍي ڏکيائي سان تري ساهہ بچايو.... نہ تہ ويو تہ اُهو بہ لڙهي هو...."

چيم.... "صادق! اوهان جو ٻڌايو تہ اِتي قلعي ۾ گبولن جا ٻارهن ٻارهن گهر آهن، تہ اِتي جي ڪا موتي فوتي ٿئي تہ.... تدفين وغيره لاءِ ڪيڏانهن وجو؟"

"سرڪار.... قبرستان اِتي ئي آهي اسان جو.... رني ڪوٽ قلعي ۾.... اِن ۾ ئي اسين پنھنجن مُردن کي دفنائيندا آهيون. ڪڏهن ڪڏهن ڪا قبر کوٽيندي اُن قديم قبرستان مان اڳوڻي زماني جي ڪا قبر کُلي پوندي آهي تہ ڏاڍا حيران ٿيندا آهيون."

"چو؟" مان حيرت مان کانئس پڇڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان.

"سرڪار... قبر جي اُها زائفان جي هوندي آهي تہ، اُن مان هڏن سان گڏ گهڻا بہ نڪري ايندا آهن، ۽ اُهي ڏاڍا عجب عجب جهڙا هوندا آهن."

"چڱو يلا، ڪا ٻي حيرت جهڙي ڳالهہ بہ ٿي وجي...." صادق گبول جي سحرانگيز گفتگوءَ کي اينجواءِ ڪندي آءُ ڪيس وڌيڪ ڪجھہ ٻڌائڻ لاءِ وينتي ٿو ڪريان.

"ها سرڪارا.... ٻُڌو...." صادق پوري اُتساهہ سان منھنجي سادگيءَ مان لطف وٺندي ٻڌائڻ ٿو لڳي....

"رني ڪوٽ قلعي اندر.... پهاڙن ۾.... ڪٿي ڪٿي ڪي غار ايڏا تہ اُونها آهن، جو اُنهن ۾ جي اُٺ يا هاٿي ڪري پون، تہ صاحب.... پتو ئي ڪونہ پوندو تہ اُها هيبت جهڙي مخلوق وڃي الائجي تہ ڪيڏانهن گم ٿي!"

* * * * *

اڌياءُ: چوٿون

لال ميري پت...!

....۽ صادق گبول کان اِنهيءَ ۽ اهڙي معصوميت ڀري منھنجي پُڇ پُڇ ۽ رني ڪوٽ جي محفوظ واري حصي، موهن دروازي ۽ ميري ڪوٽ جي درو ديوار جي آس پاس اسان جي اِن ياترا جو اِهو سلسلو اڃا جاري ئي هو، جو مختصر سفر جي آخري منزل سيوهڻ شريف ڏانهن هلڻ جي تياري شروع ٿي ويئي.

.... ۽ پهاڙن ڏانهن مُنهن ڪري سياحن جو اِهو 'ڪار-ڪاروان' سيوهڻ شريف ڏانهن جيئن ئي وڌڻ لڳو ته ڪهڙا ڪهڙا نه تاريخي ماڳ مڪانِ اکين جي اڳيان ۽ پرسان تيزيءَ سان گذرڻ شروع ٿي ويا... آمري... لکي شاهه صدر... ۽ بس، اِجهو ڪلاڪ کن ۾ سيوهڻ شريف جي حدن سرحدن ۾ داخل ٿي وياسين.

سبحان الله!... لعل سائينءَ جي سونهري گنبذ جي جهلڪ پهرينءَ جي چنڊ وانگر پري کان جيئن ئي نظر اچيم ٿي، پنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ ۽ وجود جي انگ انگ مان آواز پڌڻ ۾ ٿو اچيم:

لعل ميري پَت رکيو ڀلا، جهُولي لعلن...

سنڌڙي دا... سيوهڻ دا.... شهباز قلندر!

ڏنم. اڙل واهه جي ڪڙ ڏيئي اسان جي گاڏين جو قافلو 'چرپٽ راجا' واري اونڌي قلعي مٿان نهيل ريسٽ هائوس ڏانهن وڌندو پئي ويو.

اڙي واهه!... ريسٽ هائوس جي پورچ ۾ معزز مهمانن جون گاڏيون اچي بيٺيون مس ته دلنواز ۽ وضعدار پوليس ڪمانيءَ سردار اڪبر پنگوار صاحب اڳيان وڌي اچي هز ايڪسيلينسي ۽ ٻين مانائتن مهمانن سان ملندو ۽ کين خوش مرحبا ڪرڻ ٿو لڳي. معزز مهمان اُتان اڳيان وڌي، ريسٽ هائوس جي ڊرائنگ هال ۾ هلي ويٺا. ته ڪماني اڪبر پنگوار صاحب، مسٽر ائمبيسڊر، مسز ائمبيسڊر ۽ مئڊم قانصليٽ جنرل کي سنڌي ثقافت جي شانائتي سوکڙي اجرڪون ٿو اوڍائي ۽ هزايڪسيلينسيءَ، کي ته هن مٿي ۾ سنڌي ٽوپي به پارائي ڇڏي.

۽ انهن ڪندي فريش جُوس... سافٽ ڊرنڪس... ۽ ٿڌن پاڻين جا گلاس اچي ويا. مهمانن جي اهڙي شانائتي تواضع ۾ ڏٺم ته اسان جو اديب دوست محمد انور بلوچ پوري طرح سان پيش پيش پئي نظر آيو. جنهن لاءِ حميد صاحب جي نگراني سون تي سهاڳ مثل هئي.

مهمان هٿ مُنهن ڌوئڻ واري مشغولي مان واندا ٿيا، ته 'ڊَبنگ لنچ' ٽيبل تي لڳي چڪي هئي. مڇيءَ جو ٻوڙ... سَنيل بيهه... روسٽ رانون... مڇيءَ جا ڪوفتا... ساڳُ... پَلي... ڪباب... قيمي جو ٻوڙ... چانورن ۽ ٻاجهري جون مانيون... آچار ۽ چٽڻيون... مُربا ۽ سلاد... ڌوڌرا ۽ پُلاءُ!... ۽ مهمان عاليشان 'ڊليشز... ڊليشز' ۽ 'گُڊ.. گُڊ' چوندا، لذيذ لَنوش لنچ مان مستفيض ٿي، هٿ ڌوئي موٽي ڊرائنگ روم ۾ اچي ويٺا ته طرحين طرحين جا سُوِيٽ، ڪسٽرڊ ۽ پُڊنگون، جيليون ۽ کيرڻيون، منايون ۽ ميوا-نوش جان لاءِ منتظر هئا.

... ۽ اِجهو مسز ائمبيسڊر ميوات مان چاڪليٽي چيڪو ڇلي ڪٽي پنهنجي پوپلي مُک ۾ چا رکيو، حيرت مان انگريزيءَ ۾ چيائين: "ڪيڏو نه لذيذ آهي هي ميوو!..... پر نالو الانجي ته ڪهڙو آهي هن فروٽ جو؟" جواب ڏيڻ جي لاءِ پانيان ٿو ته سيني جي وات مان لفظ نڪتو هو "چيڪو!... چيڪو!"

سفير محترم، قانصل جنرل، نصير ۽ بيگم سفير

"چيڪو؟"

"وات چيڪو....؟"

۽ مسز ائمبيسڊر پوپلي وات ۾ هڪ مزيد چيڪو وجهندي دلچسپيءَ سان اُن مان لطف اندوز ٿيندي ۽ پڇندي ٿي رهي، ته اِهو چيڪو آخر آهي ڇا؟ افسوس، چيڪو جو ڪو اطمينان بخش ٻيو نالو اسان مان ڪير ڪوبه ٻڌائي ئي ڪونه ٿو سگهي.

سُويت مان لطف اندوز ٿي ڊرائنگ روم مان اُٿي، مهمان سرڪٽ هائوس جي ايوان ۾ اچي، وچ ميدان ۾ موجود چبوتري تي چڙهي، چؤطرف نگاهون ڦيرائي، سيوهڻ شريف جي منظرن جو نظارو ڪرڻ ۾ مصروف ٿا ٿيو وڃن. عزيزم ناشاد صاحب، اِن ئي موقعي تي معزز مهمانن سان منهنجي هڪ يادگار تصوير، پنهنجي ڪئميرا ۾ محفوظ ڪري ٿو وٺي، جو سفر ۾ دوربين ۽ ڪئميرا کڻڻ سندس مکيہ يادگيري هوندي آهي.

قلعي جي ملبي تي ٺهيل انهيءَ سرڪٽ هائوس جي ايوان مان، اوچائيءَ تان چؤطرف نگاهون ڦيرايان ٿو تہ پري دور سنڌو درياهہ جي ڏاڪي نما ڏار... لال سائينءَ جي مزار مبارڪ جو اُس ۾ تجلا ڏيندڙ سونهري گنبذ... سندن درگاهہ جي دروازي وٽ موجود اُوچي انگاس جو ڪلس.... پانيان ٿو تہ خواب جهڙي ڪائي ڪيفيت طاري هئي مون تي، جو چا ڏسان تہ.... معزز مهمان ۽ اسين ٻيا سڀ درگاهہ جي سوني دروازي واري پاسي ڪان گاڏين مان اچي لٿا آهيون. ڊي.ايس.پي جناب نورعلي مري مهمانن کي خوش مرحبا چئي اندر مزار مبارڪ ڏانهن رهنمائي ڪندو وٺي ٿو هلي. پُٺم.... سيوهڻ جي ساده صفت زائرين، سنڌي ڳوٺاڻن ۽ زائفائن، سرگوشيءَ ۾ هڪ ٻئي کي ٻڌايو پئي.... "آئي.... ڪنهن مغربي ملڪ جو وزيراعظم آيو آهي زيارت لاءِ.... آئي، وزيرياڻيون بہ گڏ اٿس... منڊمون!"

مقبره مبارڪ ۾ اندر پهتاسين تہ اوقاف کاتي جو ڪو عملدار وڏي هز ايڪسيلينسي ۽ معزز خواتين جي خدمت ۾ مزار مبارڪ تان لٿل پَڙ، تبرڪن هڪ هڪ مهمان جي ڳلي ۾ پارائيندو ٿو وڃي. ڏٺم... پَڙن جي اُن تبرڪ کي عقيدت سان ڳلي ۾ پائي، جرمن خواتين پکين وانگر گدگد پئي ٿيون. درگاهہ ۾ موجود پارڙا، مرد ۽ خواتين اُنهن پرڏيهي مهمانن کي نظر پري ڏسڻ لاءِ هر طرف کان جڻ مڙندا پئي آيا!

درگاهہ جي وڏي ايوان ۽ مکيہ دروازي ۽ دروازي جي پڪ ۾ نوبت جي لاءِ رکيل نغارن تائين پهچندي، لڳو تہ نغارن تي ڏمال جي وڄت شروع ٿي ويئي آهي، ۽ فضا جڻ 'مي رقصم' ... 'مي رقصم' ... جي آواز سان پرجندي پئي وڃي. اوچتو اهڙي ڪيفيت ۾ بي اختيار منهنجي چپن مان ڪنهن جهرٽي مثل ڦٽي هي صدا بلند ٿي ٿئي!

جُهنن جهنن، تيري نوبت باجي!

نال وڄي گهڙيال پلا، جهولي لعلڻ...

سنڌڙي سدا، سيوهڻ دا، شهباز قلندر....!

* * *

اُڏياءُ: پنجون

ائمبيسڊر جو خط

...۽ ٣-مارچ ٢٠٠٣ع تي ٿيل اِن "رني ڪوٽ ياترا" جي ٿورن ڏينهن بعد جڏهن رباني صاحب سان سندس آفيس ۾ ملاقات ٿي تہ ڳالهين دوران رني ڪوٽ جي سياحت جو ذڪر بہ نڪري پيو. چيائون: "ائمبيسڊر صاحب اِن ڏس ۾ شڪريي جو خط بہ لکي اُماڻيو آهي." خط ڏسڻ جي خواهش ڪيم تہ ٽنبل دراز مان ڪڍي مون ڏانهن وڌائي ڇڏيائون. ڪولي ڏٺم تہ سرنامي تي خط جي روانگي جي تاريخ ١١-مارچ لکيل هئي. خط انگريزيءَ ۾ لکيل هو ۽ اُن جو مضمون اِجهو هن ريت پئي شروع ٿيو:

DER BOTSCHAFTER
DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND
THE AMBASSADOR
OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

Islamabad, 11th Mach 2003 bo./ll.

Chairman
Sindhi Adabi Board
Jamshoro, Sindh

Dear Mr. Rabbani,

I have to apologize for being late in saying a word of thanks and appreciation to you and your colleagues. Thanks to your attention, circumspection and generous hospitality, Consul General Countess von Roedern, my wife and myself enjoyed a perfect programme and many remarkable and most interesting insights into the life, culture and economy of Hyderabad and its region. The outing to Ranikot and Sehwan was a special treat. I only hope that we can make good. So, whenever you find your way to Islamabad, please ring me up so we can have a follow-up at tea or lunch.

Thanking you

I am sincerely yours

Christoph Brümmer

Dr. Christoph Brümmer

Address: Ramna 5, Diplomatic Enclave Islamabad - 44000 | Post: P.O. Box 1027 Islamabad - 44000 | Telephone: +92-(0)51 2279 430 - 435 | Fax: +92-(0)51-2279 436 | e-mail: boisla@isd.wol.net.pk

*　　*　　*　　*　　*

اذياءُ: ڇهون

معذرت نامو

معزز قارئين ڪرام.... رني ڪوٽ ۽ سيوهڻ شريف ۾ گهاريل ڪجهه ڪلاڪن جي دوران ۾ ڪيل سياحت بابت منهنجي لکيل هن ڪچي ڦِڪي ۽ اڌوگابري 'رپورتاز' کي، نالي ڏٿيءَ جي.... قطعي به "سفرنامو" نه سمجهجو ۽ جيڪڏهن ڪو هن تحرير کي، اِن اُميد سان پڙهي ٿو ته اُن لاءِ هو پاڻ ذميوار هوندو، آءٌ نه!... علاوه ازين، آگاهه رهجي ته رني ڪوٽ جهڙي جناتي 'قلعي' ۾، محض ٻن ٽن ڪلاڪن جي قيام بعد، مون جهڙو ڪو ناچيز ليکڪ ڪجهه لکڻ چاهي ته بس ههڙوئي ڪجهه لکي سگهي ٿو.... ۽ ڀلا آءٌ شيءِ ئي ڪهڙي؟.... محض هڪڙو هالو چالو قلمڪار.... جنهن جي اوقات سُٽ ڪتڻ واري ڪاتار... ڪرسين واٽڻ واري ڪِرت ڪار... ۽ پوٽين پِچڻ واري پچار جيتري به ناهي، ۽ ايترو به آگاهه رهجي ته... هيءَ تحرير عزيزم ناشاد صاحب جي باربار اصرار تي، ۽ پنهنجي بي حد و حساب ريڊيائي مصروفيتن مان وقت ڪڍي "الل ٽپ" لکي ويني آهي.... منهنجي گرامي قدر پڙهندڙن مان جي ڪنهن کي ان ۾ ڪا ڳالهه وڻي ٿي ته... سبحان الله... ۽ جي نٿي وڻي ته يا بسم الله! (فيبروري ۲۰۰۴ع)

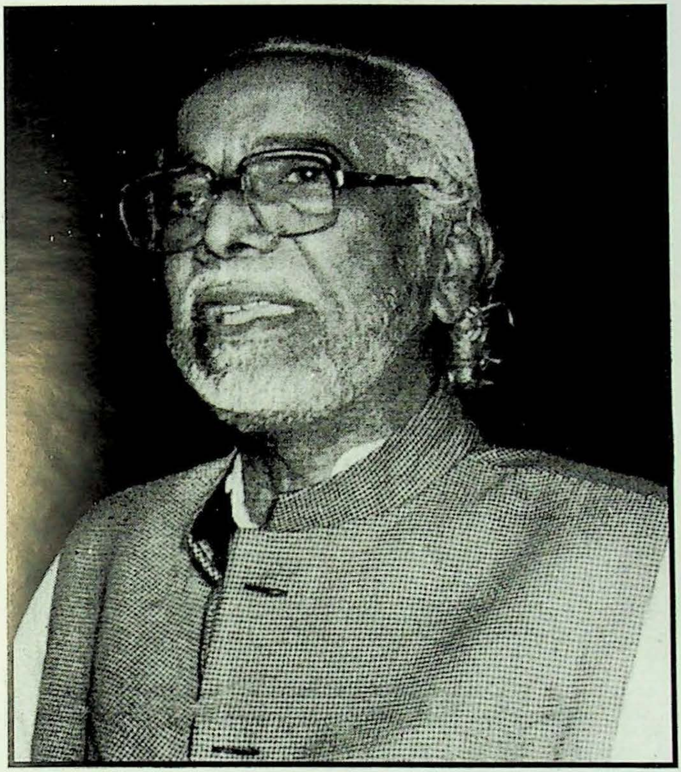

علي احمد بروهي

جنم: ١١-نومبر ١٩٢٠ع   وفات: ٣٠-نومبر ٢٠٠٣ع

ماهتاب محبوب

زندگيءَ جهڙو شخص - علي احمد بروهي

مون کي سال جي شروعات ۾ پڇاڙي کان سدائين ڏپ لڳندو آهي، ڇو جو بدقسمتي سان اسان جا ڪيترائي ويجها ۽ پيارا انهن ئي ڏينهن ۾ساٿ ڇڏي ويندا آهن. بروهي صاحب، علامہ قاسمي ۽ شمس سومري جو وڇوڙو سال جي پڇاڙي جو هڪ انتهائي ڏکيو ڏک آهي، جنهن ڇڻ سچي سنڌ ۽ سنڌي ادب کي درد ۾ ڏوڙي ڇڏيو آهي.

بروهي صاحب جو موڪليل آخري عيد ڪارڊ منهنجي ٽيبل تي اڃان بہ موجود آهي، پر ويساھ نٿو اچي تہ اهي لفظ جن مان ڪي ڏينهن اڳ تائين زندگي جي مهڪ پئي آئي، سي اڄ ڇڻ موت جي ڪوهيڙي ۾ گم ٿي ويا آهن ۽ هو زندگيءَ سان ڀرپور شخص اسان ۾ ناهي رهيو.... بهرحال، اِن حقيقت کان دوست تہ دوست، پر دشمن بہ انڪاري نہ ٿيندا تہ سنڌ ۽ سنڌي ادب جي مستقبل لاءِ هميشہ پُراميد رهندڙ بروهي صاحب جهڙا حوصلي مند ماڻهو پنهنجي بيباڪ ڪردار جي حوالي سان زندگيءَ ۾ توڙي موت پڇاڻان بہ پنهنجي قوم جي لاءِ هڪ وڏو ڏڍ ۽ آسرو هوندا آهن.

هر انسان جي زندگي ۾ ڪامياب تجربا، ترقيون، ناڪاميون ۽ نادانيون گڏ گڏ هلندڙ آهن. ذهين ڪان ذهين انسانن جي زندگي ۾ بہ ڪڏهن ڪڏهن ڪي اهڙا تجربا شامل ٿيو وڃن جو ڪن لاءِ ٿي سهي ڪيس پنهنجو سمورو وجود ڪُن ۾ ڦيرائيون پائي غرق ٿيندي محسوس ٿيندو. شيخ اياز جهڙي انتهائي ذهين ماڻهوءَ تي بہ اهڙيون ڪي مهلون آيون پر ڏک کي پرپائڻ لاءِ اڪثر ڪلي چوندو هو ”وري بہ پاڻ کي خوش قسمت پائيندس جو زندگي ۾ ئي خدا منافقن جو اصلي چهرو ڏيکاري ڇڏيو، جنهن کي پنهنجي ڪوتاهي سبب سڃاڻي نہ سگهيو هئس. هاڻ گهٽ ۾ گهٽ هنن بابت ڪا خوش فهمي تہ نہ رهندي“.

جيئن اياز پڇاڙي وارن ڏينهن ۾” برسات“ جو ايڊيٽر ٿي ”دعائون“ لکڻ شروع ڪيون، تيئن ئي تنگ ذهن ماڻهن جا تير ۽ نشتر هن تي وسڻ لڳا هئا، پر هو مطمئن رهيو. ساڳيءَ ريت بروهي صاحب هڪ عرصي کان زندگيءَ جي طويل شاهراهہ تي هلندي اوچتو هڪ اهڙي موڙ ڏي مُڙي ويو جنهن جي خبر هئڻ جي باوجود بہ تہ ڪيس پٽر بہ لڳي سگهن ٿا، هو بي ڊپائي مان ان تي هلندو رهيو. هن عمر ۾ بہ هو انسان کي سنڌس اندر باهر سوڌو پرکي سگهڻ جي همت رکندڙ هو. حالتن سان مقابلو ڪري هن زندگيءَ ۾ هر چئلينج کي خوشدليءَ سان قبول ڪيو. ”متحده“ ۾ شامل ٿيڻ جي حوالي سان اهو فيصلو ڪيترن کي نہ آڙيو. پر اها بہ حقيقت آهي تہ انسان جي سوچ زندگيءَ جي ڪنهن بہ موڙ تي پاٽمرادو بدلجي سگهي ٿي. بروهي صاحب پاران ”متحده“ ۾ شامل ٿيڻ وارو فيصلو يقينن ان حقيقت جي ترجماني ٿو ڪري تہ هو سنڌ ۾ هلندڙ آئي ڏينهن جي جهيڙي جهٽي واري سياست ۽ ليڊرشپ کان بيزار هو. لاشڪ تہ سياست ۾ پير پائڻ وارو فيصلو ان ڪري بہ ڪيو هوندائين تہ جيئن هو سنڌ ۾ رهندڙ ٻنهي ڌرين(سنڌين ۽ اردو ڳالهائيندڙن) جي وچ ۾ پيدا ٿيل ويڇا دور ڪرائي سگهڻ واري ڪوشش ۾ شامل ٿي سگهي ۽ اهڙو قدم کڻي بروهي صاحب لاشڪ تہ پنهنجو قومي ۽ اخلاقي فرض نڀاهيو. ان تي اگر ڪوئي اعتراض اٿاري ٿو تہ بيشڪ اٿاري پَر منهنجي خيال ۾ ان حقيقت کي هرڪو مڃيندو تہ بروهي صاحب سچي زندگي هڪ ”باضمير فرد“ رهيو آهي، ڪيس پنهنجن مفادن لاءِ استعمال ڪرڻ جي نہ ڪوئي جرئت ڪري سگهيو آهي ۽ نہ ئي ڪير اهڙي دعويٰ ڪري ٿو سگهي.

علي احمد بروهي جي زندگي جا جدا جدا شيڊز آهن...تڪا مٺا، تيز تز، پر سنڌ سندس شخصيت جي هر رنگ ۾ سمايل هئي. ادب، ثقافت، صحافت ۽ تاريخ جي حوالي سان سندس خدمتون ڪنهن کان بہ لڪل نہ رهيون آهن. سندس لکڻي ۾ بہ اهو ساڳيو ڪمال هو جيڪو سندس شخصيت مان پيو جهلڪندو هو. هو پنهنجي قلم سان ڪميٽيڊ هو. هڪ اهڙو سچو، کرو ۽ دلبهار شخص هو جنهن جي لفظن، ٻولي، منطق ۽ مزاح سان پڄڻ هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ ئي نہ هئي. شايد تہ اهوئي سبب هو جو سندس ڪمپني هڪ ئي وقت نوجوانن توڙي بزرگن، هرڪنهن لاءِ وڻندڙ هئي... ياد اٿم، ڪراچي وڃڻ تي جڏهن بہ بروهي صاحب سان ملاقات ٿيندي هئي تہ وقت الائي ڪيئن منٽن ۾ پَسر ڪري اڏري ويندو هو، دل چوندي هئي تہ ڪيس بس ٻڌندا وڃون...... دانائيءَ جا گفتا، دل پڃائيندڙ واقعا، ٿهڪن جو سامان پيدا ڪندڙ يادگار ڳالهيون ۽ اهو ڪهڙو موضوع هو جنهن تي هو نہ ڳالهائي سگهندو هجي؟ خدا کيس جنهن دانائيءَ سان نوازيو هو، هُن اُن جو قدر بہ ڪري ڏيکاريو.

فنِ خطابت بہ هڪ خدائي ڏات آهي. هڪڙا ماڻهو هوندا آهن جن کي ٻانئجي تہ دلچسپي ۽ چاهہ مان پيو ٻڌجي. ٻيا وري اهڙا ٿين جن ٻاران اسٽيج تي پير رکڻ شرط ٻڌندڙن کي اوٻاسيون شروع ٿيو وڃن، تہ هر هر واچ ڏي بہ پئي نهار پوندي. بدقسمتيءَ سان آهي ماڻهو ڏهہ منٽ ڳالهائڻ بہ پنهنجي گهٽتائي سمجهندا آهن، پر ظلم تہ انهن سان ٿيندو آهي، جن لاءِ ڏيڍ ٻن ڪلاڪن جي تقرير نما ليڪچر ڏيڍ صديءَ برابر ٿيو پئي. پر ٻئي پاسي بروهي صاحب جهڙي ماڻهو لاءِ ٻانڌبو تہ ڪيس ٻڌندو ئي رهجي. منجهانئس وڏ ڪان وڏ نہ رڳو پِڙائجي پر سندس شگفتہ مزاجيءَ کي بہ پاڻ ۾ جذب ڪري ڇڏجي.

تنقيد تہ هونئن بہ گهٽ برداشت ٿيندي آهي، پر بروهي صاحب ۾ تمام گهڻي سهپ هئي. پر ڪٿي جي هو متفق نہ هوندو تہ پنهنجي نموني سان ناهوڪو جواب بہ ڏيئي ڇڏيندو. مون کي پوري ڳالهہ تہ ياد ناهي، پر اِهو سو ياد اٿم تہ منهنجي ڪتاب "جيءَ جهروڪا" جي مهورت مهل اسان جي نامياري ليکڪ بادل جمالي، ڪتاب ۾ شامل بروهي صاحب جي مهاڳ بابت ڪا تنقيد ڪئي يا شايد ڪو اعتراض اٿاريو هو. تہ بروهي صاحب صدارتي تقرير مهل مُرڪندي مُرڪندي جيڪو جواب ڏنو، تنهن سڀني کي مزو ڏيئي ڇڏيو. چيائين، "بادل، جيڪو نہ آسمان تي ٽڪي سگهي، نہ زمين تي، سدائين وچ تي لٽڪيل.... اُن جي اعتراض تي ڪهڙي ميار....."

ليکڪ ڏاڍا حساس ٿيندا آهن، پر گهٽ ليکڪ اهڙا هوندا آهن، جيڪي ماحول ۽ معاشري جو باريڪ بيني سان جائزو وٺڻ سان گڏ ڪڏهن ڪڏهن پاڻ کي بہ نہ بخشيندا آهن. بروهي صاحب پڻ پنهنجي رنگ روپ ۽ شڪل شبيهہ جي حوالي سان اڪثر پنهنجي لکڻين يا ڳالهہ ٻولهہ ۾ پاڻ تي ٽوڪ ٽڙي ڪندي پاڻ کي گهٽ پيو ڄاڻائيندو. هڪ دفعي چيومانس، تہ "ادا! توهان نٿا ڄاڻو تہ توهان جي اُن سانوري رنگت ۽ منهن مهانڊن ۾ ئي تہ قدرت اِها مٺيا رکي آهي، جيڪا توهان جي سموري منفرد شخصيت ۽ فطرت جي ترجمان آهي. فرض ڪريو تہ جيئن هينئر توهان آهيو اُن بدران پورن وارن واري ٿلهي ٿنيري ۽ مٺڙي جهڙي رنگت واري ڪا شخصيت هجو ها تہ پوءِ اُن نمڪين مهانڊن عيوض ماڻهن جي دلين ۾ لهڻ واري ڏات بہ شايد توهان جي حصي ۾ نہ اچي سگهي ها." تڏهن ياد اٿم تہ هن نہ رڳو منهنجي ڳالهہ سان سهمت ڪئي، پر بي انتها خوش بہ ٿيو.

کيس مان "زندگيءَ جهڙو شخص" اٽڪري چوندس، جو هن هر حال ۾ جيئڻ زندگي ورهائي آهي. مُٺلن کي بہ ڪي گهڙيون پنهنجي ڳالهين سان هو جيئڻ جياري ڇڏيندو هو. نہ تہ دنيا ۾ اهڙا ماڻهو بہ موجود آهن، جيڪي زندگي تہ پري ٿي،

سپاءِ جي اعتبار کان ماڳهين موت جهڙو ڏيک پيا ڏيندا آهن.

بروهي صاحب سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل بابت ڪڏهن بہ نااميد نہ ٿيو. جتي ڪيس سندس لکڻين ۽ زنده دليءَ جي ڪري سدائين محبتون مليون، اتي هن پنهنجي مزاحيہ لکڻين مان تمام گهڻيون دشمنيون بہ پرايون. پر هن جو مقصد ڪنهن تي ٺوڪ ڪرڻ نہ بلڪ ماڻهن کي کليءَ دل سان ٽهڪ ڏيارڻ هو. اها هن لاءِ وڏي ۾ وڏي سخا هئي. انسان جي زندگيءَ ۾ هڪ وقت اهڙو بہ ايندو آهي، جنهن ۾ سڀ ڪجهہ بي معنيٰ پيو لڳندو آهي. بروهي صاحب پڻ اينڊو سارو لکيو: ڪالم، ڪهاڻيون، ڪتاب، بيشمار مضمون، تاريخي ۽ ثقافتي ڇاڻ سان ڀرپور مقالا.... پوءِ بہ احساس تي ڇانئجي دل ۾ لهي، روح ۾ رچي رل مل ٿي ويڻ واري هن شخصيت جي اندر ۾ بہ اسان جي سماجي، معاشرتي توڙي سياسي حالتن اهڙي ڪا پيچ ڊاهہ ڪئي جو لکڻ تان ارواح ئي ڪڇي ويو هئس. هڪ ڀيرو منهنجي پڇڻ تي چيو هئائين: "لکڻ تي هاڻ دل ئي نٿي ڇئي.... ڇا ڪجي.... ڇا لکجي.... لکڻ لاءِ هاڻ ڪجهہ بہ نئون ناهي رهيو." اهڙين سنجيده ڳالهين دوران مون کي بي اختيار سندس ڪجهہ سال اڳ چيل اها ڳالهہ ياد اچي ويئي. جنهن ۾ مون کان پڇيو هئائين، "بابا، اڄڪلهہ ڇا پيا لکو؟" تہ وراڻيومانس. "هند مان هڪ ناميارو ليکڪ پنهنجا چار پنج ڪتاب موڪليا آهن، جن تي تفصيلي رايو لکي ڏيڻو اٿم. سو اڄڪلهہ ان ڪم ۾ مصروف آهيان." تہ کِلي پيو ۽ چيائين، "مون کي ان ڪم لاءِ ڇئي ها تہ مان چوانس ها تہ راءِ لکڻ کان بهتر آ تہ مان تنهنجن سڀني ڪتابن سوڌو پاڻ کي سَتي ڪري ساڙڻ لاءِ تيار آهيان!" بروهي صاحب جي ان بي ساختگي ڏاڍو مزو ڏنو. بهرحال هن تہ ڪٿي پنهنجي فطري خوش مزاجيءَ سان اها ڳالهہ ڪئي، پر ان پس منظر ۾ اهوئي محسوس پئي ٿيو تہ ڪيس لکڻ سان اڳي جهڙو چاهہ نہ رهيو هو، پر وري بہ ڪيس جس هئي جو قلم سان تروڙ نڀائيندي هو رلکندو رهيو. سندس آخري ليک لاشڪ تہ "مهراڻ" جي "قليچ بيگ نمبر" ۾ شامل هو. جيڪو طبيعت ٺيڪ نہ هئڻ واري حالت ۾ لکڻ جي باوجود بہ هڪ سگهارو، خوبصورت ۽ ڄاڻ ڏيندڙ ليک هو. سندس هر لکڻيءَ جو اِهو ڪمال هو. جو اها پاڻ ۾ گهرائي رکندي هئي. ڪڏهن بہ ائين محسوس نہ ٿيندو هو تہ بروهي صاحب کو بہ لفظ رهڙي جند پيو ڇڏائي. اِهو فن بہ گهٽ ماڻهن جي پلئہ پيو هوندو. جيڪو مون بروهي صاحب جي لکڻين مان محسوس ڪيو. تہ ونس لکڻ جو اهڙو تہ سهٽو ڏانءُ هو جو ڪڏهن ڪڏهن تہ رڳو هڪ سٽ ۾ ئي ماڻهوءَ جي سموري شخصيت جي اُپٽار ڪري وٺندو هو ۽ اِهو فن رڳو لکڻ تائين محدود نہ هو. بلڪ ڳالهائڻ مهل بہ هو اهڙا جهلڪ پيو جهڻائيندو هو جو سندس سٽ سٽ لاءِ دل چوندي هئي تہ ذهن ۾ محفوظ ٿي وڃي. ائين بہ نہ هو تہ ونس رڳو ٽهڪن جون پنارڪون ئي پريل هيون. زنده دل شخصيت هئڻ سان گڏ هو انتهائي شفيق، همدرد ۽ مهربان انسان پڻ هو. ڪڏهن ڪڏهن ڪو ڏک اوريو هئس يا ڪا پريشاني شيئر ڪبي هئس تہ بہ سدائين دلداريون ڏيندو: "بابا الله چڱي ڪندو.... بس الله کي ياد رکو..." ائين نہ تہ انهيءَ مهل سان ئي جتي ياڻي شهر ۾ ڍنڍورا ڏيڻ نکري تہ فلاڻي هيڻن تي چيو يا هونئن ٿي چيو. بس جيڪا ڳالهہ ٿي سا اتي ڇٽي. هن پاران بہ لفظ دلداريءَ جا ڪوڙ هوندا هئا ۽ اهڙا سپاجها ماڻهو اڄ جي دور ۾ ملڻ ڏاڍا ڏکيا آهن. مان سمجهان ٿي تہ خوش قسمت هئس جو بروهي صاحب جهڙي شفيق انسان جون محبتون منهنجي حصي ۾ بہ آيون.

هن نہ ڪڏهن پاڻ پڏائڻ جي ڪوشش ڪئي نہ ئي هن کي شاعرن ۽ اديبن جو پاڻ پڏائڻ وڻندو هو. ڪير جي ائين ڪندو بہ هو تہ بروهي صاحب وٽ ان لاءِ سٺي راءِ نہ هوندي هئي. امالڪ چئي ڏيندو: "هُن جي تہ رڳو 'مئين وومئين' جي پُڪار پيئي پئي." سندس رڳو سُر ۾ "وو" جوڻ ئي ڪلاڻي ڇڏيندو هو.

اها ڳالهہ گهڻن جي مشاهدي ۾ هوندي تہ ڪي ماڻهو پنهنجي بيماري سيماري جو جيستائين پڙهو گهمرائي شهر

ڪان همدرديون نہ ميڙين، تيستائين سُک جو ساهہ نہ کڻندا. رهندو ٻئي کي ميارون ڏيئي مارڻ ڪان وسان ڪين گهٽائيندا تہ: "مون کي پڇڻ نہ آئين، الله نہ بخش ڪندئي." پر آفرين آهي بروهي صاحب کي، جنهن صحت جي حوالي سان ڪيترين ئي تڪليفون ڏٺيون، پر ڪڏهن بہ ڪنهن سان ذڪر نہ ڪندو هو. بس پنهنجي ليکي ماٺ ميٺ ۾ علاج ۽ دوا دارون ڪرائي وري نئون سنئون ٿي پوندو هو. ڪراچي ۾ اسپتال جي بيڊ تي هوندو تہ واپسيءَ تي ڪلي ٻڌائيندو: "دوستن کي چيو هئم تہ اسلام آباد ويل هئس." آن مان خبر پئي ٿي تہ هو همدرديون ميڙڻ ڪان ڪيڏو نہ لهرائيندو هو.

ادب ۾ پير پائڻ ڪان اڳ اسان جي گهر ۾ بروهي صاحب جي ڪهاڻين، ڪردارن ۽ دلچسپ ڊائلاگن جو گهڻو ذڪر هلندو هو. آن جو اثر مون تي اِهو ٿيو تہ جڏهن "نئين زندگي" ۾ لکڻ جي شروعات ڪيم تہ سڀ ڪان پهرين مان علي احمد بروهي ۽ رشيد ڀٽيءَ کي پڙهندي هئس، جيڪي پوءِ سدائين لاءِ منهنجا من پسند ليکڪ رهيا.

شخصي لحاظ ڪان پڻ بروهي صاحب انتهائي سڀاجهو ۽ ٻين جي ڪم اچڻ وارو شخص هو. هن جنهن جو بہ ڀلو ڪيو، نيڪ نيتي سان ڪيو. هن جي ذهن ۾ ڪڏهن ڀلجي بہ اهڙو خيال نہ آيو، تہ فلاڻي جو ڪم ڪري مون کي بہ آن مان مفاد حاصل ڪرڻا آهن. جيڪي بہ ڪيس ويجهي ڪان ڏسي چڪا آهن، سي شاهد هوندا تہ هو انتهائي درويش صفت، سخا جو سائين ۽ الله لوڪ قسم جو شخص هو ۽ اِها هڪ حقيقت آهي تہ اسان وٽ اهڙا انسان تمام گهٽ آهن، جيڪي بنا ڪنهن غرض يا مفاد حاصل ڪرڻ جي، ٻئي جي ڪم اچڻ جي همت سارينداهجن.

٨٣ ورهين جي ڄمار تائين هي باهمت انسان پاڻ سان پيار ڪندڙن کي ائين ساڻ ساڻ ڪٽي هلندو رهيو، ڄڻ اسان پڻ ساڻس گڏگڏ زندگي جي لاهين چاڙهين تان هلندي سندس عمر تي اچي دنگ ڪيو هجي. جنهن مان اندازو ٿو ٿئي تہ هن پنهنجي سموري زندگي کليل ڪتاب جيان اسان جي آڏو رکي، پر بہ دل جا ڪي در اهڙا هئس، جن تي هن ڄڻ لوهي ڪلف ڪڙا چاڙهي انهن کي ڪڏهن بہ نہ کوليو... ڪنهن سان بہ نہ سليو هوندو.... سواءِ پنهنجي شريڪ زندگي جي.... جنهن لاءِ ڪيس اٿاهہ محبت رهي... ٻنهي ۾ جيڪا ذهني هم آهنگي رهي، تنهن جو جواب ناهي.... سچ تہ اهڙي انڊراسٽينڊنگ مون ڪٿي نہ ڏٺي.

۽ اڄ اسان وٽ رڳو ڳالهيون آهن، واقعا آهن، يادون آهن.... جيڪي اسان کي احساس ڏيارينديون تہ اسين هن عظيم دور جا شاهد آهيون، جنهن ۾ اسان بروهي صاحب سان گڏ ساهہ کنيو.... سندس علم ادب جون سوغاتون ۽ شفقتون ميڙيون.

"منهنجو بروهي صاحب سان پنجاهہ سالن ڪان تعلق رهيو. ونس محبت، پرک ۽ سچائي تمام گهڻي هوندي هئي. هن شيخ سلطان ٽرسٽ پاران ڪيترن ئي ادارن ۽ فردن جي مدد ڪئي. پاڻ فقير منش درويش انسان هو. صاف ڪردار ۽ نفيس ماڻهو هو. هو املهہ ماڻڪ شخصيت جو مالڪ هو. بروهي صاحب جهڙا ماڻهو صدين ۾ خدمت ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيندا آهن. هن ادبي دنيا ۾ هر موضوع تي لکيو: مزاح، تاريخ، فن، ڪالم ۽ صحافت جي هر شعبي ۾ پاڻ ملهايائين. هلال پاڪستان اخبار ورڪرن کي وکرو ڪري ڏنائين. اهڙا ماڻهو جڏهن اسان ڪان وڇڙيو وڃن تہ پاڻ تان اعتبار ئي ختم ٿي وڃي ٿو. هو دل جو تمام وسيع هو. هو پنهنجي همعصرن ڪان وڌيڪ نوجوانن جو دوست هو. سندس شخصيت گهڻ رخي هئي، پر خاص طرح مزاح جو ونس خزانو هو. بروهي صاحب جي وفات بعد سنڌ مان مزاح جو باب ختم ٿي ويو. هو ماڻهن کي لفظن، جملن ۽ ڳالهين ذريعي کلائڻ جو فن ڄاڻندو هو. ونس مرد ڪان وڌيڪ عورت جو احترام هوندو هو. بروهي صاحب عورتن جي حقن ۽ کين تعليم ڏيارڻ جو وڏو حامي هو. ڪيس عورتن جي حقن جو علمبردار بہ سڏي سگهجي ٿو. هو پيار ۽ پاپوهہ ڀريل انسان، بي غرض ماڻهو بنا لالچ ۽ ڊپ جي سچ چوڻ واري شخصيت هو. حاڪم وقت کي بہ دليري سان سچ چوندو هو. اهڙا سچا ۽ کرا ماڻهو صدين ڪان پوءِ پيدا ٿيندا آهن."

- نور الدين سرڪي

هڪ يادگار تحرير

جڏهن پاڻ ويس وٽڪار.....!

از: علي احمد بروهي

[نوٽ: سنڌي ٻوليءَ جي صاحب طرز ليکڪ سائين علي احمد بروهيءَ جي نثرنويسي پنهنجو مَٽ پاڻ ئي آهي. ادب ۾ سندس بنيادي سڃاڻپ "ادب لطيف" جي موضوع سان ئي، جنهن کي هن آخر تائين طنز و مزاح جي حوالي سان پوري سگهه سان برقرار رکيو. توڙي جو تاريخ، تحقيق ۽ ٻين سنجيده موضوعن تي سندس لکڻين ۾ سندس معيار جو مقام مثالي آهي. بروهي صاحب جي مضمونن ۽ ڪالمن جي تعداد کي صحيح معنيٰ ۾ "بيشمار" چئي سگهجي ٿو. جي پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان سنڌي ادب جو املهه اثاثو آهن. بروهي صاحب ١٩٨٠ع ڌاري انفرميشن مان رٽائرمينٽ کان پوءِ شيخ سلطان ٽرسٽ جو ڊپٽي ائڊمنسٽريٽر مقرر ٿيو ته ان وقت روزنامه "هلال پاڪستان" ڪراچي سندس اداري جي تحويل ۾ هئي. پاڻ لاڳيتو، تقريبن روزانو، اخبار ۾ ڪالم لکندو هو ۽ اهو سلسلو ورهين جا ورهيه هليو. جيڪو سندس دلچسپ ۽ معلوماتي لکڻين جي "پرپوريٽ" جو دؤر آهي. هونءَ ته بروهي صاحب جو هر هڪ ڪالم "شاهڪار" جي حيثيت رکي ٿو. پر ٣٠- جولاءِ ١٩٨٢ع واري اخبار ۾آيل هيءُ ڪالم پنهنجي موضوع جي لحاظ کان نهايت "منفرد" آهي. ان ڪالم جو محرڪ، اڳئين ڏينهن هڪ آيل خبر هئي، جنهن موجب اصل ۾ وفات ته بروهي صاحب جي ڀاءُ "علي محمد" جي ٿي هئي، پر اخبارن ۾ سندس ("علي احمد") مغفرت لاءِ دعا طلبي ۽ فوٽو ڇپجي ويا. هيءُ دلچسپ ڪالم پاڻ ان موقعي تي لکي ڇپرايائون. جيڪو هاڻي سندس ياد ۾، "مهراڻ" ۾ پيش ڪجي ٿو. ههڙي دلڪش تحرير جي خالق کي شال رب ڪريم جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي. - ن.ا.ش]

چوندا آهن ته مرڻ واري کي پنهنجي موت جي نه هوندي آهي خبر نه چار. اِهو سڏ سماءُ ڪيس ڪير ۽ ڪيئن ٻڌائي ته هو ديس ڇڏي پرديس پهچي رهيو هو. مون کي به پهريائين ته ڪل ڪانه هئي ڪائي. ٻئي ڏينهن تي اخبارن ۾ پڙهيم ته خبر پيئي ته آءٌ ڪوهيارل به ڪالهه کيچ کان ڪوچ ڪري چڪو هئس. خبر پوڻ کان پوءِ هي خاطريءَ سان چئي نٿو سگهان ته بروقت منهنجا تاثرات ڪهڙا هئا، پر هڪ ڳالهه جو يقين اٿم ته مون کي پنهنجي مرڻ جو ڪو خاص ڏک ڪونه ٿيو. البت دل کي اهو ارمان برابر ٿيو ته ٻيلي مرحوم چڱو ماڻهو هو. پنهنجيءَ واٽ وارو هو. زمين تي ٻوجهه ضرور هو، پر ڪنهن جي اٽي تي چٽي يا تاوان ڪونه هو. هٿ وڌائي به هرويرو ايذي ڪانه هئس، پر الائجي ڇو سڄو هوندي به ڪنهن جي ڪاڻ ڪونه ڪيندو هو. خير ايتري آڪڙ ته ان انسان جي سمجهه ۾ اچي ٿي جنهن جي سچي توڪل الله تي هجي. هاڻ ته وڃي پنهنجي رب کي پرتو هو. هتي ته سندس حساب ڪتاب ئي پورو ٿي چڪو هو. هاڻي ڪهڙا ويهي ڦورا ڦولجن. چرين ڪهڙا چت ۽ مُئن ڪهڙا مامرا!

پنهنجي وفات تي پاڻ سان عذرخواهي ڪندي ڪل اچي ويم. ٺهڪ ڏيڻ تي هئم ته وري اچي ڦرڪٽيءَ ورايم. چوندا آهن ته موت تي کڏهن به نه کلجي، ڇاڪاڻ ته آخرين ٺهڪ ته هونئن به اجل ئي ڏيئي ٿو سگهي. ملهه به ته مڙس جي پوئين ليکي آهي ۽ نه پهرين. پر اهڙي موت تي ڪير نه کلي، جنهن ۾ حياتيءَ کي نه اچي لهر نه لوڏو. پهرين ته ويساهه ئي نٿي آيم ته نند هئي يا ساڀيا، پر جڏهن سڀني اخبارن ۾ سرخين سان گڏ پنهنجو فوٽو ڏٺم، ته پوءِ مڙوئي پڪ ٿيم ته يار مون سان خير ڪونه ٿيو! وري به شاباس هجي منهنجي اخبار وارن دوستن کي جن پوري ۽ پڪي ڄمار ۾ مون کي پرلوڪ پهچايو هو. جي مون کي ننڍي هوندي يا جوانيءَ ۾ ئي ماري ڇڏين ها ته آءٌ ڪين ڇا ڪري سگهان ها. هنن نه فقط منهنجي موت جي خبر ڇاپي پر مون جهڙي عام ماڻهوءَ جي رواجي موت کي وڏي عزت بخشي. ڪجهه اخبار وارن ته سنگل ڪالم ۾ ئي

منهنجو ڪم لاهي ڇڏيو. ڪهڙي خبر سندن ڪو حساب ڪتاب رهيل هوندو. پر "مهراڻ" واري دلبر ته منهنجي خبر خوب سجائي ۽ سينگاري ڇاپي. اجا ته تتي تاء ٻئي ڏينهن خبر کي رد ڪد اچڻ ڪري خاص مضمون ۽ ايڊيٽوريل ڇپجڻ ملتوي ٿي ويا. ورنه منهنجي خاصي پٽ واڪي ٿيڻ جو امڪان هو.

پنهنجي موت تي آءٌ ڪو ارهو به ڪونه هئس. سچ پڇو ته موت لاءِ جيئري ئي منهنجي دل پاڻ سرڪندي رهندي هئي. ان ڪري نه. ته ڪو هن جهان مان ڪڪ ٿيو هئس يا وري منهنجو جيئڻ وهه ٿي چڪو هو. بلڪل نه. موت لاءِ اهو ابهر ۽ انتظار فقط هن ڪارڻ هئم ته ڏسان ته موت بعد آهي ڇا. بلڪل ائين جيئن ڪنهن نوجوان کي آمريڪا ڏسڻ جي تنير هجي ۽ هو سدائين ان موقعي جي تلاش ۾ هجي ته ڪنهن بهاني وڃي اهو مڪو پيٽي اچي. ائين برابر آهي ته موت جي جورا ڪوري مون کي ننڍپڻ کان لڳل هئي. پر اها هرڪر ان شيءِ لاءِ ٿيندي آهي جا سمجهه ۾ ايندي هجي. وري هن دنيا ۾ منهنجي ڪا سيڙپ به ايتري ڪانه هئي. جنهن مال املاڪ کي ڇڏيندي مون کي ڪو ٻرو چڙهي يا صدمو رسي. آءٌ ته ننڍڙي لاڪر ٿي رولڙن ۾ رهيو هئس. محنت مزدوري به ڏاڍي ڪئي هيم. هاڻ ته لڳ به ٽڪجي پيا هئا ۽ هڏ هڏ پئي ڇيڄلايو. وري ڪراڙپ به اچي ورايو هو. انگ انگ تي ڏڏ ڏڏ ڪئي. هٽ ۽ ڪنڌ ته ائين ٿي ڏڪيو ڇڻ ته ڌرتي تي ڏڏي!

قرض به سر تي ڪافي هيم. قسطون پرينديو پريندي ڏيوالو ٿي نڪري ويو هو. مهانگائي به چوٽ تي هئي. پانڌي به پوري ڪانه ٿي پيئي. وري ڊگهي مدت هتي ترسڻ ڪري جيءُ به مزي ۾ ڪونه هو. سنگتي ساٿي به اڪثر راهه رباني وٺي چڪا هئا. حان ته پنهنجن ۾ پاڻ کي اوپرو ٿي پانيم. هونئن به آءٌ هميشه ان راءِ جو رهيو آهيان ته راند رس ۾ ڇڏجي ته چڱو. بجاءِ ان جي جو ماڻهو هتان بدبودار ڊوندِ ٿي ڪڇي. ان کان سواءِ منهنجو هن پنيور ۾ هاڻ رهيو به ڇا هو؟ نه مون کي هتي ڪو تاج محل اڏڻو هو ۽ نه ڪو خيبر جو ڪوٽ فتح ڪرڻو هو. اڳيئي ڪائي پي چڙهيو هئس. گهمي ڦري موج به ڪئي هيم. ڪا آس رهي ٿي ڪانه هيم. جنهن اميد جي لالانگهري تي اجا به ڪپ ڪوڙي هٿ ڌرڻو ماري ويهي رهان. اهڙو ڏيٺ آءٌ به ڪونه هئس. ٻار ٻچڙا به خير سان وڏا ٿي چڪا هئا. هڪ اڌ پنهنجن پيرن تي به بيٺل هو. باقي جن کي اجا به منهنجي ضرورت هئي سي هئا الله جي حوالي. پالينڊڙ ته سڀني جو اهوئي مالڪ هو. آءٌ ته هيس خالي هڪ بهانو. ماڻهو الائجي ڇو پنهنجن ٻارن جي يتيم ٿيڻ تي گهبرائيندا آهن. شايد ڪين خبر ئي نه آهي ته يتيم ته الله کي پيارا هوندا آهن. جي ائين نه هجي ها ته هو پنهنجي محبوب کي يتيم ڪري پيدا ئي نه ڪري ها.

هونئن به موت ڪا مون لاءِ نئين ڳالهه ته ڪانه هئي. آءٌ ان گهڻ گهير کان گهڻيئي گهمرا ڏيئي گذري چڪو هئس. آءٌ ڪو هڪ "علي احمد" ٿوروئي هئس. منهنجي نالي ۾ ڪيئي علي احمد ڇمي آسري ۽ مري ڳري چڪا هئا. منهنجي ان ابهم سان ڪهڙي نسبت هئي جو اوٺان ڪري ٻاڪاريندو هو يا بانبڙا ڏيئي رڙهندو هو. يا وري ان وات ڳاڙهي نينگر سان ڪهڙو لڳ لاڳاپو هو. جو پاروتا ڇانور ڪائي. پٽي ڳچيءَ ۾ لڙڪائي، صبح سويل اسڪول پنڌ پوندو هو. جنهن ڇوڪر ڇولي جي پلاند سان نڪ تي اگهيو يا ڪيس ڇولي جي ڪنڌ ڇباڙڻ کان سواءِ ٻي ڪا فضيلت ئي ڪانه هئي. وري اهو الهڙ نوجوان منهنجو ڇا لڳندو هو جو ٽپا نينگ ڏيندي اڦر وهڙي جيان سڄو ڏينهن پڇ ڪندي تي هوندو هئس. توڙي ان ڦوهه جوانيءَ واري اڙٻنگ سان منهنجو ڪهڙو واسطو هو. جو سدائين پرايا پيهر ٽپندو هو. ۽ ٻچڙيوال هوندي به پنهنجي عاقبت ۽ آخرت کان بي خبر رهيو. اهي سڀ ننڍڙا نوجوان ۽ ڪرڙوڊ علي احمد هاڻ مري کپي چڪا هئا. منهنجو جسم انهن سڀني جو قبرستان هو. جنهن ۾ هو واري وٽيءَ سان دفن ٿيندا رهيا. هاڻ وارو هو ان مقام جي ئي مٽجڻ جو. جنهن ۾ جملي علي احمدن جي ياد پوريل هئي.

زندگي ۽ موت ته آهن ٻيئي سوال جون نشانيون. جيترا منهن اوترين ڳالهيون. پورو ڏس پتو ته ڪنهن کي هوئي ڪونه. ڪي چون ته زندگي هئي عمر ۾ قيد جي سزا.. جنهن جو ڇوٽڪارو هو موت. ڪن جو وري خيال هو ته زندگي هئي موت کان

اوڌر ورتل قرض. جنهن جو وري وياج هو نند. جا اسان روزانـ قسط ٿي ادا ڪئي. جڏهن قرض جي مدت پوري ٿي تـ پوءِ پڇاڙيءَ جي ادائگي هئي آخرين اوباسي! گهڻا ماڻهو وري موت کي شڪاري سمجهن. جون ٿا تـ موت وتي ٿو سدائين زندگيءَ جو پيرو کڻندو. ڪٿي پيو ڪوڙڪيون اڏيندو تـ ڪٿي چڙڪ سرڪڻ ڦاهيون. جو جتي ڦاسي اُن کي اتي ئي ازل ٿي ڏنائين. سپن لاءِ وري لنگهه ۽ تڙ جاچي پيو پنجوڙ هڻندو رهي. جي گوٺنات ۽ گوهيون ڪن انهن کي ڏڦا هڻي پيو ڏاري ۽ چيري.

منهنجي خيال ۾ ماڻهن جا موت تي آهي خالي پيلي الزام هڻا. اهڙا دهمان هڻا جن جو ڪو بنياد هيو ئي ڪين. ماڻهو پاڻ نندا ٿي وڏا ٿي ٿيا ۽ جوان ٿي پوڙها ٿي ٿيا. ٻج مان ٻوٽو ٿي اُپريو. ٻوٽــو وڏي وڻ ٿـي ٿيو. وڻ ڏار ٿـي ڪـڍيا ۽ ميوو ٿي ڏنو. پوءِ ڪڏهن ڪنهن واڌي ٿي وڍيس يا وري آنڌيءَ آئي پاڙون پٽجي ٿي پٽ پيو. اُن ۾ موت جو ڪهڙو قصور؟ موت جي معاملي ۾ ڏٺو وڃي تـ هرڪو حيرت ۾ هو. ڪن زندگيءَ کي مانجهاندي جو ماڳ ۽ موت کي وڇوڙو ٿي سڏيو. تـ ڪن وري "وصال". ڪڏهن ڪيس پاراتا ٿي ڏنائون تـ "ماري مرين شال ڊپ وڃني ڊبيون." تـ ڪڏهن وري چيائون ٿي تـ "اي شڪرالحمد جو مٺو گهريوءِ منگڻا."

عمر خيام کان پڇيائون تـ موت ۽ حيات آهي ڇا؟ چيائين تـ: "ننڊ ۽ جاڳ." اک پٽ تـ ميلو مٽل. جي اک ٻوٽ تـ ختم ڪهاڻي. کيل ختم. ڪي وري اُن کان بـ اڳاهان ٿيا. چيءِ آهي ئي ڪجهه ڪين. هندستان جو مشهور ساڌو ڪلاڻو چوندو هو تـ سڀ آهي نڳيءَ جو ناهه. مومل جي ماڙي يا اجان بـ رڄ وارو لقاءُ. حقيقت ۾ نـ آهي زندگي ۽ نـ موت. هڪ ڏينهن ڪن شرارت ڪري مست هاٿي ڪيڏ ڇڏيائونس. ڪلاڻو هاٿيءَ کي ڏسي نڪاءُ ڏيئي وٺي ڀڳو. هيڙ ڏيڙ ۾ڏوتي بـ ڇڙي پيس. وڻ تي چڙهي جان ڇڏايائين. ٻئي ڏينهن تي پڇيائونس تـ ڪر خبر. چي ڇا جي خبر؟ چيائونس تـ ڪالهه وارو قصو. جو هاٿي ڏسي ڪڙين تي زور ڏنو هيئي. چيائين، ڇا جو هاٿي. ڪنهن جي ڀاڄ؟ ويٺا ٿا خواب ڏسو ۽ وري جواب پڇو ٻين کان!

زندگي تـ هرڪو پيو گهاري. پوءِ ڪي مزي ۽ موج ۾ تـ ڪي ڇڪي تاڻي ۽ ڪي ٻـڙي ڳيتون ڏيئي. ڪي ڪلندي ڪائيندي تـ ڪي روئيندي رڙندي پساهه پورا ڪن. پر موت سان هرهڪ جو آهت ۽ پاهت پنهنجو پنهنجو هو. ڪي تـ موت جي نالي کان بـ وتءِ وڃن. جيئن ڪانو وڃي ڪمان کان. اجان ڪو تورو ڪنگهه ڪڙڪو يا بخار جو آرس مس ٿيندن تـ وڃي طبيبن جي تات پوندا. ڪي خير خيراتون پيا ڪندا تـ من نـ من ڪو ڏنو ٻنو ٿئي. ڪي وري ڦـرئي واڻئي جيان گهل گهوڙا پيا ڪندا. ڪي تـ موت آئي ڳوه جيان چاڙئي چنبا ڪوڙي گهيگهه ڪري زندگيءَ کي چچڙ جيان چنبـڙي پوندا. آخر محنتـون ڪري جا موڙي هتي گڏ ڪئي اٿائون، اُن تان آرو ڪيئن ڪٽن. جنهن وٽ محل. ماڙيون ۽ ملڪيت هجي اهو ڪيئن ٿو سنج جي پنڌ لاءِ سنبت ڪري. سڪرات تـ نالو ئي آهي هن دنيا سان پريت جو. اهڙن جو ساهه هتي اٽڪيل ٿو رهي ۽ پاڻ ٻنهي جهانن جي وچ ۾ لڙڪيل. ڪي وري مست ملنگ. جي موت کي وتـن سڏ ڪندا ۽ ٻاڏائيندا. نـ اڄ چنگا مڙس. او پلي مانس. اڄ وڏيرا. وٺ ۽ سنڀال پنهنجي مڏي. ڇڏاءِ اسان جي جان. تـ اسين وڃون پنهنجي اباڻي ماڳ.

ظلم هي آهي تـ اسان کي جتي زندگي گهارڻ جي تعليم ۽ تربيت ڏني ٿي وڃي، اتي مرڻ لاءِ سکيا جو ڪو سبق پڙهايو ئي نٿو وڃي. جي موت لاءِ تياري ۽ آدرياءُ سيکاريو وڃي بـ هوند ايتري هئبت ۽ ڏهڪاءُ تين جو سوال ئي پيدا جيڪر نـ ٿئي. اسان وٽ ڪيترن ئي الله وارن جا مثال موجود آهن. جن ماڻ ميڻ ۾ سفر جي سنبت ڪئي. جڏهن امر الاهي ٿيو تـ صلح سانت ۾ راهه رباني وٺي رمندا رهيا. شاهه پنائي مراقبي ۾ ويٺي ساز سرود جي لئـ ۾ موڪلائي ويو. امام غزالي غسل ڪري ڪفن اوڙهي ڪلمون اشهد پڙهندي روانو ٿي ويو. شڪارپور جي ڪڙي عطا محمد ۾ مون هڪ اهڙو ماڻهو بـ ڏٺو جنهن پٽ کي چيو تـ ڳلڻ خبر اٿيئي تـ مومن جو موت ڪيئن ٿيندو آهي؟ پٽس پڇيـو تـ ابا تـون ٻڌاءِ. اهو مجاهد ڪلمون پڙهندي پير ڊگهيري ليٽي پيو ۽ چيائين تـ "ابا هيئن." يار ويندا ڏيکاريندا.

ڪي وري منهنجي ٻڍي دادا گراناز جيان سدائين پيا موت لاءِ تياريون ڪن، پر عين وقت تي اسهڻ کان نابري واري

ويهن. دادا بيبي هر سال حاجين کان ڪفن گهرائي آب زم زم ۾ ڊوٺاري، مٿس دنيا ۾ جا ڪلمان خاڪ شفا سان لکرائي پيتيءَ ۾ وجهي رکندي هئي ۽ پوءِ اعلان ڪندي هئي ته هن سال روزن ۾ آخري جمعي ڏينهن تي خيرن سان رواني ٿيندس. اُن عرصي ۾ اسان جي گهراڻي جو ڪو نه ڪو بيو پاتي ڌهي پوندو هو ۽ ڀڦيءَ وارو اهو ڪفن ڪيس نصيب ٿيندو هو. اهڙيءَ ريت ڀڦيءَ جو موت هر سال ملتوي ٿيندو رهيو. تان جو اسان جي خاندان جا پاويهه پاتي هنگلاج هليءِ چڪا ۽ اسان جو پاڙو ئي پيننگ تي ويو. پر ڀڦي اهائي اڳي کان اگري رهي. هاڻ پرسال، مس مس وڃي ڀڦيءَ هڪ سو سٺن سالن ۾ پرلوڪ پڌاريو آهي، تڏهن وڃي موت اسان جي پاڙي کان ٽارو ڪيو. نه ته هر سال اسان جي ڪنهن نه ڪنهن عزيز کي ڪن کان گهلي وڃڻ جي نڪ ناهي ڇڏي هئائين. ڀلا جتي ڪفن هڪيا تڪيا حاضر هوندا اتي موت ڪيئن نه واجهائيندو.

دنيا ۾ ڪيترا اهڙا مثال به ٿي گذريا هئا، جو مرڻ کان پوءِ ڪجهه دير بعد ڪي مردا وري زنده ٿيا هئا. چيو ٿي ويو ته اهڙا ماڻهو "نالي بدل" جي پل چوڪ ۾ موت جو شڪار ٿيا هئا، پر جيئن ته سندن حياتيءَ جا ڏينهن پورا نه ٿيا هئا، اُن ڪري ترت ئي غلطي کي سڌاري ڪين واپس وجود ۾ آندو ٿي ويو. اهڙو هڪ ماڻهو مون به ڏٺو جو چار پهر مرڻ بعد اِن وقت اٿي ويٺو، جڏهن سندس جنازه نماز پڙهي ٿي ويئي. پر پوءِ سندس زبان بند ٿي ويل هئي ۽ گونگي هئڻ ڪري ڪجهه ٻڌائي نٿي سگهيو ته موت وارين گهڙين ۾ ساڻس ڇا وهيو ۽ واپريو.

پر تاريخ ۾ هڪ اهڙي ماڻهوءَ جو ذڪر ٿيل آهي جو مرڻ بعد جيئرو ٿيو هو ۽ ڪافي عرصي تائين زنده رهيو. جنهن جي شاهدي انجيل ۾ درج ٿيل آهي. اهو ماڻهو هو "لازرس". جو ٽي ڏينهن ٽي راتيون قبر ۾ دفن ٿيڻ کان پوءِ حضرت عيسيٰ جي ڪرامت سان زنده ٿيو هو. ڪيس پاڪ مريم ۽ بيبي مارٿا پڻ ڏٺو هو. جن ڪيس جيئري ٿيڻ بعد اکين سان پسيو هو تن جو چوڻ هو ته قبر ۾ سندس جسم جي تباهي شروع ٿي چڪي هئي. سندس چهرو اهڙو ڀيانڪ هو جو ڏسڻ واري کي خوف ٿيندو هو. سندس ننهن ڪارائيل ۽ وڌيل هئا. اکين جو نور مرجهايل هو ۽ قبر جي بوءِ سندس بدن ۾ آخري دم تائين رهي. سندس مٽ مائٽ ۽ شهري، جي ڪيس ڏسڻ ۽ آجيان ڪرڻ لاءِ مقام ڏانهن آيل هئا، سي ترت ئي هيبت ۾ اچي ٽڙي پکڙي ويا. جڏهن جيئري ٿيڻ بعد "لازرس" جي حضرت عيسيٰ سان گڏجاڻي ٿي ته روئندي پيغمبر جي پيرن تي ڪري پيو. ايلاز ڪيائين ته ڪيس واپس "الحد" ۾ داخل ڪيو وڃي. سندس شڪايت هئي ته هو دنيا جي جهنجهٽ کان آجو ٿي ڏاڍي آرام ۾ الوٽ ليٽيل هو. جيئري ٿيڻ شرط وري قرض خواهن کي پنهنجي اوڌر ۽ حق حساب ياد پيا هئا. هاڻ هو لهڻيدارن ۽ وياج خورن جي وچ ۾ گهيريل هو. جن سندس زندگي زهر ڪري ڇڏي هئي. لازرس گهڻائي ليلڙاٽ ڪيا ته ڪيس واپس وٺڪار اماڻيو وڃي، پر پيغمبر ماٺ ۾ رهيو. ظاهر آهي ته حضرت عيسيٰ ته فقط مئل کي جيئرو ڪرڻ جو معجزو ڏيکاري ٿي سگهيو. پر جيئرن کي مارڻ جو پورڻ فوليو ته فقط اڪيلي الله جي هٿ وس هو. جو ذات الاهيءَ اڄ سوڌو ڪنهن به هئي بني بشر سان اهڙو پاڻيڇارو ڪڏهن نه ڪيو آهي.

آءٌ ته خير سان وٺڪار وڃي واپس وريو هئس. پوءِ هي ٻي ڳالهه آهي ته تقدير جو لکيو اخبارن جي لکت کان الڳ ۽ اٽر آهي. ڪيترن ئي نيڪ بخت انسانن نيڪ نيتيءَ سان پنهنجا هيٺا هٿڙا کڻي بارگاهه الاهيءَ ۾ مون کي جنت ۾ جاءِ ملڻ لاءِ ٻاڏايو هوندو. جي سندن دعائون ثاب پيون ۽ اگهايون به ويون ته آءٌ اڪيلو انسان هوندس جو جيئري ئي گهڻي ڀاڱي بخشي چڪو هوندس. ڪجهه سنگتين ساٿين منهنجي تڏي تي اچڻ جي تڪليف به ڪئي هئي. هو پنهنجي دوستي ۽ ڀائپيءَ جو حق ادا ڪري چڪا هئا، هاڻ مٿن منهنجي ڪا ميار نه هئي. منهنجي حقي موت جي حالت ۾ ڪين ٻيهر پنڌ پوڻ نه گهرجي. هو پنهنجو فرض پورو ڪري برادري جو پير کڻي چڪا هئا. انسان کي هلڻو برابر آهي، پر فقط هڪ ڏينهن، آخر روز روز ڪو ٿورڻي مرندو آهي!

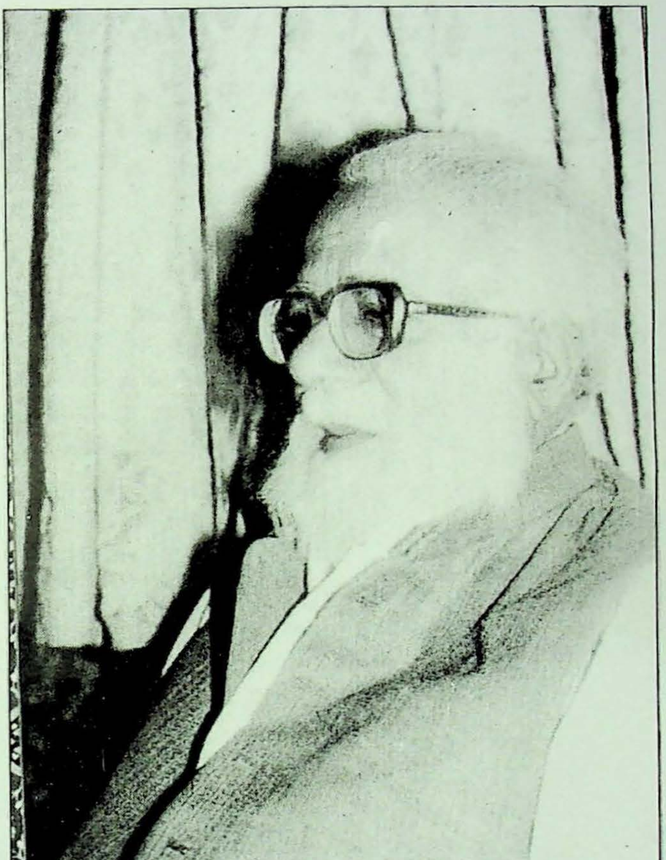

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

جنم: ٢٤-جون ١٩١٦ع   وفات: ٩-ڊسمبر ٢٠٠٣ع

پروفيسر نذير قاسمي

منهنجو شفيق پيءُ

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

سرزمين سنڌ جي مٽي سدائين کان زرخيز رهي آهي. اِن مٽيءَ ڪيترا علمي گوهر ۽ وڏيون ادبي شخصيتون پيدا ڪيون آهن. جن هن سونهاري سرزمين جو نالو سڄي دنيا ۾ روشن ڪيو آهي.

هن ڌرتيءَ جي نيڪنام ديني بزرگن جي آخري نشاني، سنڌ جي علم و ادب جي سڄاڻپ ۽ مختلف علمن جو شهسوار ۽ سڀ کان وڏيڪ منهنجو شفيق پيءُ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، لاڙڪاڻي ضلعي جي هڪ ننڍي ڳوٺڙي "پنيو خان" (المعروف "رئيس جو ڳوٺ") ۾ پيدا ٿيو. سندس پيدائش واري سن جي حتمي ڄاڻ ڪانہ ٿي ملي، ڇو جو اُن دور ۾ رڳو پيدائش واري وقت وارن واقعن کي ذهن ۾ رکيو ويندو هو. ۽ بابا سائينءَ جي هر عمر شخصيتن جي ڳڻپ اُن دؤر جي ۽ ڪن مکيہ مستند واقعن سان ڀيٽ ڪئي وڃي تہ سندن ڄمار تقريبن اٺانوي ورهيہ ٿئي ٿي.

بابا سائين پنهنجي پيدائش سان لاڳاپيل هڪ دلچسپ واقعو ٻڌائيندا هئا. جنهن جي روايت سندن والد بزرگوار حاجي حافظ محمود کان آهي تہ "اڃان منهنجي پيدائش نہ ٿي هئي ۽ ماءُ جي پيٽ ۾ هئس تہ والد بزرگوار ميرو خان ۾ هڪ معتقد ۽ دوست وڏيري غلام قادر ٿنيي وٽ ٽڪيل هئا. سياري جي رات هئي جو اڌ رات جو اٿي ويٺا ۽ وڏيري کي چيائون تہ جلدي بيل گاڏي تيار ڪريو. جو ڳوٺ ويندس. جو مان خواب لڌو آهي تہ مون کي پٽ ڄائو آهي. جيڪو سنڌ جو هڪ وڏو عالم ٿيندو. جڏهن پاڻ گهر پهتا تہ پوءِ منهنجي ولادت ٿي. ننڍپڻ ۾ آءٌ ڏاڍو حرڪتي هوندو هئس. منهنجي والده مون کي ٻڌايو تہ تنهنجو پيءُ ٽوڪي چوندو هو تہ تون منهنجو عالم پٽ ٿيندين. پر خبر نہ آهي تہ منهنجو اِهو خواب سچو ٿئي يا نہ. اهو اِن ڪري جو هڪ پيري مون سندن هٿن مان تسبيح کسي ٻاهر ۾ اڇلائي ڇڏي هئي.

قاسمي صاحب کي چار پائر ۽ ٽي ڀينرون هيون ۽ پاڻ سڀ کان ننڍا هئا. ٽن ورهين جا هئا جو سندن والد گذاري ويو. سندس وفات کان پوءِ سندس تربيت والده ۽ ڏاڏي پياري خان وٽ ٿي، جنهن کي سندس ڳوٺائي دوست رئيس اڌل خان صلاح ڏني تہ پنهنجي هن پوٽي کي هاري بڻاءِ، جيڪو تنهنجو واهر ۽ مددگار ٿيندو. پر ڏاڏي دوست جي صلاح جي ابتڙ کين پڙهايو ۽ مولانا فتح محمد سيرانيءَ وٽ قرآن مجيد پڙهڻ لاءِ ويهاريو. تنهن کان پوءِ ميرو خان ۾ مولانا خوش محمد ميروخانيءَ وٽ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم ٿي. پر اصل تعليم قنبر تعلقي جي ڳوٺ ڪور سليمان ۾ قائم مدرسي "دارالفيض" ۾ علامہ عبدالڪريم ڪورائي وٽ ٿي. مولانا ڪورائي مولاناً صديق ابڙائي جا ۽ مولانا صديق ابڙائي مولانا فضل الحق خيرآباديءَ جا شاگرد هئا. وڏا باڪمال عالم هئا. پر بنهہ سادا ۽ فقرائي طبيعت وارا. پنهنجي استاد لاءِ چوندا هئا تہ سندن پڙهائڻ جو انداز اهڙو هوندو هو جو ائين معلوم ٿيندو هو تہ جهڙوڪ انهن سمورن ڪتابن جا مصنف بہ پاڻ آهن. دستاربندي بہ مولانا ڪورائي وٽ ننڍي ڄمار ۾ ٿي ۽ سندن ذهانت جو اهو عالم هو جو مولانا ڪورائي وٽ پڙهندي پاڻ ٻين شاگردن کي بہ پڙهائيندا هئا. ۽ ڪڏهن بہ ائين نہ ٿيو جو حضرت استاد وچ ۾ يا ڪنهن غلطيءَ تي کين تنبيهہ ڪئي هجي.

پنهنجي مطالعي ۽ حافظي بابت بابا سائين ٻڌائيندا هئا تہ سورنهن سترنهن ورهين واري ڄمار ۾ لاڙڪاڻي ڊويزن جون سموريون لائبريريون پڙهي ڇڏيون هئم ۽ حافظو اهڙو هو جو جيڪا تحرير پڙهبي هئي سا ذهن تان ميساربي نہ هئي ۽ اِن ڳالهہ جي شاهدي سندن دوست ۽ شاگرد بہ ڏيندا هئا. جو حياتيءَ جي پوين ورهين ۾ بہ ڪين نـنـڍپڻ جون ڳالهيون چٽيون ياد هيون. ساڳي ڄمار ۾ پاڻ قنبر تعلقي جي ڪانگريس جا وائيس پريزيڊنٽ چونڊيا ويا. تنهن کان پوءِ ضلعي وائيس پريزيڊنٽ. هيءُ اهو وقت هو. جڏهن "آزاديءَ واري تحريڪ" زور وٺي رهي هئي. هتي تعليم مڪمل ڪرڻ کان پوءِ دارالعلوم ديوبند ويا. جتي مولانا حسين احمد مدني رح. مولانا اعزاز علي ۽ مولانا محمد ابراهيم بلياوي سندن اُستاد هئا. جن جي پوري هندستان ۾ علمي ساک هئي. دارالعلوم ديوبند ۾ داخلا لاءِ عام طرح امتحان جو شرط هوندو هو پر ڪور سليمان (سنڌ) ۽ پنجاب جي هڪ مدرسي مان پڙهي آيل شاگردن تي امتحان ۾ سختي نہ ٿيندي هئي ۽ ڪين آسانيءَ سان داخلا ملي ويندي هئي. دارالعلوم ديوبند ۾ نيت سفر جي رهي، جو جو سواءِ چند اُستادن جي ٻين اُستادن متاثر نہ ڪيو ۽ اهي سڀ علامہ ڪورائيءَ کان علميت ۾ گهٽ هئا. سفر واري نيت مولانا حسين احمد مدني رح جي سبق جي شروعات تي ختم ٿي. پنهنجي اُستاد مولانا مدني رح جي علميت، روحانيت، بزرگي ۽ دينداريءَ کان ايترو تہ متاثر ٿيا جو سندن هٿ تي بيعت ڪيائون. جڏهن تہ اِن کان اڳ مولانا حافظ غلام محمد دين پوريءَ وٽ بہ بيعت ٿيل هئي. پڙهڻ دوران نہ رڳو ٻين ساٿي شاگردن کي پڙهائيندا رهيا. بلڪ تاليف وارو ڪم بہ جاري رکيائون.

"ديوبند" مان فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ دهليءَ ۾ مشرقي علوم جا امتحان امتيازي نمبرن سان پاس ڪيائون ۽ اسڪالرشپ بہ حاصل ڪيائون. حڪيم جميل الدين جي "مدرسہ طبيہ" مان طب جو امتحان پهرئين نمبر سان پاس ڪيائون. تنهن کان پوءِ حڪيم ظفر احمد خان. جيڪو حڪيم اجمل خان جو ڀائيٽيو هو ۽ سندس جاءِ تي مطب ڪندو هو. تنهن جا پيشي طبيب ٿي رهيا.

دهليءَ مان واپسيءَ تي مدرسہ "دارالسعادت" گوري پهوڙ ۾ صدر مدرس مقرر ٿيا. جتي امام الانقلاب مولانا عبيدالله سنڌي رح سان تفصيلي ملاقات رهي. اُن کان پوءِ مولانا محمد صادق ۽ مولانا دين محمد وفائي جي اصرار تي ڪڏي (ڪراچي) جي مدرسي "مظهر العلوم" ۾ شيخ الحديث ٿي رهيا. پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهہ مردم شناس ۽ علم جي پرک رکندڙ ۽ وڏو قدردان هو. سائين کين سنڌ مسلم ڪاليج (ڪراچي) ۾ اُستاد مقرر ڪيو. جتي پاڻ پرنسيپال هئا. اتي عربي، فارسي ۽ شاهہ ولي الله جو فلسفو پڙهايائون.

ڪراچيءَ واري دور بابت ٻڌائيندا هئا تہ اهو دور بہ نهايت سٺو هو. جو اُن دور ۾ لکڻ پڙهڻ جو گهڻو ڪم ٿيو ۽ برک علمي شخصيتن سان ملاقاتون بہ رهيون. جن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولانا دين محمد وفائي، مولانا محمد صادق کڏي وارو. مولانا محمد مدني، علامہ عمر بن محمد دائودپوٽو. پير علي محمد راشدي، پير حسام الدين راشدي ۽ ٻيا شامل هئا. ڪراچيءَ ۾ قيام دوران مختلف ادارن سان تعلق ٿيو. جن ۾ سنڌ مدرسۃ الاسلام، سنڌ اطلاعات کاتو ۽ "نئين سنڌ" اخبار شامل آهن.

سندن زندگيءَ ۾ وڏي تبديلي تڏهن آئي جڏهن کين حيدرآباد اچڻ جو سڏ ٿيو. جتي شاهہ ولي الله اڪيڊميءَ جو قيام ٿي رهيو هو. پاڻ ڪراچي ڇڏي اچي حيدرآباد وسايائون ۽ اِن اڪيڊميءَ جا ڊائريڪٽر مقرر ٿيا ۽ اِن اداري سان سندن

غيرمعمولي ۽ مثالي تعلق، وڏيءَ اوستا جي باوجود بہ. سندن وفات تائين، جيئن جو تيئن قائم رهيو. پاڻ نهايت ضعيفيءَ جي باوجود بہ باقاعدگيءَ سان اِن اداري ۾ ويندا رهيا، جو اُن سان سندن روح جو رشتو هو.

شاهہ ولي الله اڪيڊميءَ ڪين مالي فائدو تہ نہ پر ذهني ۽ قلبي سڪون ضرور ڏنو. ڇو جو اِهو ادارو سندن روحاني مرشد حضرت شاهہ ولي الله محدث دهلويءَ جي فڪر ۽ فلسفي کي عام ڪرڻ لاءِ قائم ٿيو هو. ۽ پاڻ اهو فلسفو پنهنجي بلند مرتبت اُستاد حضرت مولانا عبيدالله سنڌي رح کان پڙهيو هئائون ۽ سندن چوڻ هو تہ اگر منهنجي ملاقات مولانا عبيدالله سنڌيءَ سان نہ ٿئي ها تہ فلسفي، منطق ۽ علم الڪلام بابت جيڪي ڪجهہ پڙهيو هئم سو اڌورو رهجي وڃي ها.

اِها مولانا سنڌيءَ جي صحبت ۽ شفقت ٿي هئي، جنهن سندن زندگيءَ ۾ انقلابي تبديلي آندي. اڪيڊميءَ ۾ رهي شاهہ ولي الله جي فڪر ۽ فلسفي کي سنڌ توڙي پاڪستان ۽ دنيا ۾ ڦهلائڻ لاءِ وڏي جدوجهد ڪيائون ۽ شاهہ ولي الله رحہ جا تقريبن ۳۲ ڪتاب ترجما ڪري سنواري شايع ڪيائون، جهڙوڪ همعات، لمعات، ڪچڪول نامہ، تاويل الاحاديث، فتح الرحمان، سطعات، البدور بازغہ وغيره. اڪيڊميءَ جي گهٽ بجيٽ جي باوجود بہ ماهوار بہ رسالا "الرحيم" (سنڌي) ۽ "الولي" (اردو) ڪيندا رهيا ۽ اِن ننڍي اداري جو چراغ وسامڻ نہ ڏنائون. جڏهن تہ اِن عرصي ۾ ڪيترائي ادارا يا تہ بند ٿي ويا يا وري مختلف مسئلن جو شڪار ٿي ڪافي پوئتي رهجي ويا.

جڏهن سائين غلام مصطفيٰ شاهہ سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر مقرر ٿيا تہ قاسمي صاحب کي سندن علمي مرتبي ۽ خدمتن جي اعتراف ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو اعزازي پروفيسر ۽ "پي.ايڇ.ڊي" نگران مقرر ڪيائون. سندن تقرر سنڌواسين ۽ سنڌي نوجوانن لاءِ اڳتي وڌڻ جا در کولي ڇڏيا ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ريسرچ مٿان طاري جمود کي ختم ڪيو. پاڻ سدائين نوجوانن توڙي وڏن کي همٿائيندا هئا ۽ سندن هر ممڪن رهنمائي ڪندا هئا. اِها سندن محبت ۽ شفقت ٿي هئي جو شاگردن جي هڪ وڏي انگ سندن نگرانيءَ ۾ ايم. فل ۽ پي.ايڇ.ڊي جون ڊگريون ماڻيون آهن. اهڙن شاگردن ۾ ڪي تہ چوٽيءَ جا اديب، شاعر ۽ ديني عالم بہ آهن، جڏهن تہ اهڙن پرڏيهي شاگردن جو تعداد بہ ڪو گهٽ ڪونهي، جيڪي سندن علميت جي هاڪ ٻڌي وٽن آيا ۽ علمي فيض پرايائون. سندن نگرانيءَ ۾ لکيل مقالا جيڪڏهن شايع ڪيا وڃن تہ اهي سنڌي، عربي ۽ فارسي ادب ۾ ڪارائتو اضافو ٿيندا ۽ اڳتي تحقيق ڪندڙن لاءِ وڏي رهنمائي ٿي پوندي.

سندن شخصيت کي "علماءَ گر" بہ چيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ تہ سندن تدريس وارو طويل سلسلو آخر وقت تائين جاري رهيو. جيڪڏهن سندن اوائلي شاگردن کان ڳڻپ ڪئي وڃي جيڪي "عالم" بڻيا ۽ پوءِ انهن شاگرد عالم پيدا ڪيا تہ اهڙي نموني سان سندن حياتيءَ ۾ عالمن جون ست پيڙهيون اڏو اچن ٿيون. دلچسپ ڳالهہ اِها آهي تہ اهڙن شاگردن جو انگ بہ گهٽ ناهي، جيڪي سندن شاگردن جا شاگرد هجڻ کان پوءِ سندن شاگرد بہ رهيا. اهڙا شاگرد بہ ڪيترائي آهن، جيڪي پرڏيهي يونيورسٽين ۽ ٻين علمي ادارن ۾ درس و تدريس ۽ تحقيق وارو ڪم ڪري رهيا آهن.

پاڻ سنڌ جي ممتاز ادبي اداري "سنڌي ادبي بورڊ" جا ٻارنهن سالن تائين اعزازي چيئرمن بہ رهيا. اهو دور سنڌ لاءِ تمام ڏکيو دور هو ۽ بورڊ لاءِ ڪيئي مشڪلاتون پيدا ڪيون ويون. پر پاڻ وڏي همت ۽ دُور انديشي سان اِن اداري کي عتاب کان بچايو ۽ ترقي پڻ وٺرائي. انهيءَ عرصي ۾ بورڊ جي گرانٽ ۾ واڌارو ٿيو، آفسيٽ مشين يونٽ قائم ٿيو، شهر ۾ ڪتابن جي وڪري لاءِ بُڪ اسٽال قائم ڪيو ويو، اشاعتي سلسلي ۾ تيزي ۽ باقاعدگي پيدا ٿي، سنڌي لغت جي

چپائيءَ واري ڪم جي نئين سر شروعات ۽ تڪميل ٿي ۽ مختلف پولين ۾ مڪيه ڪتاب شايع ٿيا. انهيءَ عرصي جي صحيح ڪٿ ڪو ايماندار مبصر ئي ڪري سگهي ٿو.

اهو چيو ويندو آهي تہ قاسمي صاحب علم جو بحر بي ڪنار هو. اِن ڳالهہ جي تصديق ان نقطي مان بہ ڪري سگهجي ٿي تہ پاڻ هڪ ئي وقت اسلامي علمن جي سمورن موضوعن قرآن، حديث، فقــہ، سيرت، صرف و نحو ۽ علم الڪلام سان گڏ تاريخ، جاگرافي، رياضي، علم الانساب، سر ح، ڪتابيات، لـُغت نويسي، فلسفي، منطق، سماجي علمن، سياست، تنقيد، شاعري، طب ۽ راڳ جي ڀرپور ڄاڻ رکندڙ هئا ۽ انهن موضوعن مان گهڻن عنوانن تي سندن ڪتاب ۽ مضمون پڻ اِن ڳالهہ جا شاهد آهن. اِن ڳالهہ جي ڄاڻ انهن دوستن سائين ۽ شاگردن کي بہ آهي، جن ڪين ڏنو، ساڻن ملاقات ڪئي، تقريرون ٻڌيون، مضمون پڙهيا، وٽن پڙهڻ جو شرف حاصل ڪيو يا وري نگرانيءَ ۾ پي.ايچ.ڊي/ايم.فل ڪئي. سندن علميت جي مجتبا ڏيهہ تہ ڇا پرڏيهہ ۾ بہ هئي. پاڻ جتي بہ ويا، اتي پنهنجي قابليت ۽ ڏاهپ کي مڃرائي پنهنجي ڌرتيءَ جو ڳاٽ اوچو ڪيائون.

سنڌ ۽ سنڌيت تہ سندن رڳ رڳ ۾ رچيل هئي. سندن تقريرن ۽ مضمونن مان اها ڳالهہ پليءَ پٽ پڌري آهي. پاڻ پنهنجن تحريرن ۾ سنڌ جي مشاهيرن جي خدمتن ۽ ڪارنامن کي پڌرو ڪري سنڌ جي عظمت بيان ڪيائون. سنڌ سان ايتري تہ محبت هئن جو ڪجهہ ٻاهرين ملڪن جي يونيورسٽين مان ڪين ملازمت جو سڏ ٿيو پر پاڻ انڪار ڪيائون ۽ سنڌن چوڻ هو تہ هتي رهي جيڪا خدمت ڪري سگهان ٿو، سا پرڏيهہ ۾ ٿي نٿي سگهي.

بابا سائين بنهہ سادو ۽ فقيرطبع ماڻهو هو. پنهنجيءَ ذات کان بلڪل غافل! نہ ذاتي زندگيءَ جو ڪو رڪارڊ، نہ ئي پنهنجن ڪتابن ۽ تحريرن جو ڪو تفصيل، نہ ئي ظاهري ڏيک ويک وارو ڪو ڇهڇٽو. هر ڪم خاموشيءَ سان. جيئن ڪو ماڻهو ڪنهن خاص مشن جي تڪميل لاءِ مشغول هجي. فجر جو اٿڻ کان وٺي رات جو سمهڻ مهل تائين رڳو پڙهڻ ۽ پڙهائڻ. هر ڪنهن سان محبت ۽ پيار ۽ علميتَ وارا گفتا. پوءِ آهي پوڳ واري انداز ۾ چو نہ هجن. گهر جو ڀاتي هجي يا ڪو ٻاهريون، ننڍو هجي يا وڏو، علميت وارو هجي يا عام، هرڪو ڪانئن خوش هوندو هو، ۽ سندن ڳالهين مان مستفيض ٿيندو هو.

.سندن مطالعو تہ تمام وسيع هو، مٿان وري غير معمولي حافظي سون تي سهاڳ وارو ڪم ڪيو. سندن ذاتي ڪتبخانو شخصي ڪتبخانن ۾ سڀ کان ناياب آهي، جنهن ۾ قلمي ڪتابن جو چڱو ڳاٽيٽو موجود آهي. سندن ڪتابن تي نظر وڌي وجي تہ ڄاڻ پوندي تہ پڙهيل ڪتابن تي حاشيا يا نوٽ بہ وڏا اٿن ۽ حوالا بہ ڏنا اٿن.

الله سائينءَ جي مٿن وڏي ٻاجهہ رهي. هڪ تہ ڪين استاد بي مثال ۽ شفيق مليا. ٻيو حافظو مثالي ۽ ٽيون فصاحت ۽ قوت ڪلام. اِن سان گڏ مطالعي ۽ مشاهدي جو شوق ۽ مختلف ٻولين تي عبور - انهن سمورين خوبين ڪين منفرد ۽ ممتاز بنائي ڇڏيو ۽ هرڪو سندن علميت ۽ شرافت جو معترف ۽ مداح رهيو.

سندن "سَند" کي وڏي فضيلت حاصل رهي آهي، ڇو جو ڪين اها ٽن واسطن سان حاصل ٿي. هڪ تہ علامہ ڪورائي رح کان، ٻيو مولانا حسين احمد مدني رح کان ۽ ٽيون مولانا عبيدالله سنڌي رح کان. سندن "سَند" اعليٰ سند مڃي وڃي ٿي، ڇو جو اِن ۾ واسطا تمام گهٽ آهن.

سندن انداز مڪمل فقيري رهيو. پنهنجيءَ ذات کان بالاتر ٿي بنا ڪنهن انعام و اڪرام جي ڪشش جي،

پنهنجي علمي ڪم ۾ خاموشيءَ سان جنبيل رهيا ۽ هاڻ ڏسجي ٿو ته سندن علمي پورهيو ڪيترو نه گهڻو آهي!... مختلف ٻولين ۾ چاليهه کان مٿي ڪتاب ۽ ٻيو گهڻو اڻ ڇپيل مواد!

اهَا سندن قوت ارادي ئي هئي، جنهن جي آڌار تي پيرسنيءَ جي باوجود آخر تائين ڪم ڪرڻ تي آماده رهيا. پر ڪين پنهنجي نظر جي جهڪائيءَ جو ڏاڍو افسوس رهندو هو ۽ چوندا هئا ته اکيون نيڪ هجن ها ته اڃا به ڪم ڪريان ها. پر اِن جي باوجود آخر وقت تائين پنهنجي قائم ڪيل اداري شاهه ولي الله اڪيڊمي ويندا رهيا ۽ اڻ سڌي طرح ڪم ڪار ۾ مشغول رهيا.

مان جڏهن سندن حياتي ۽ ڪم تي نظر وجهان ٿو ته مون کي ڊاڪٽر الياس عشقيءَ جون چيل هي سٽون خاص طرح سان ياد اچن ٿيون، جيڪي سندن ذات سان نهڪيل آهن. "انسان جا ڪيترائي قسم آهن، پر عالم انسان جو بهترين قسم آهي، جيئن حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم پاڻ فرمايو آهي ته مان "معلم اخلاق" بنائي اماڻيو ويو آهيان. ته اِن نموني سان عالم به رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جو نائب هوندو آهي ۽ سندس ذميواري تعليم آهي. علامه قاسمي پنهنجي سموري حياتي ان مبارڪ مشغولي ۾ گذاري ۽ سندن شخصيت هڪ تراشيل هيري جي مثل آهي، جنهن جي هر پاسي کان روشني پئي ڦٽي.

١١ آگسٽ ٢٠٠٢ع تي جڏهن "بزم روح رهاڻ" طرفان سائين حميد سنڌي پنهنجي گهر ۾ بابا سائينءَ سان هڪ خاص نشست جو اهتمام ڪيو هو تڏهن بابا سائينءَ جي خوشي ڏسڻ وٽان هئي. ان محفل ۾ وڏي تعداد ۾ پنهنجن پراڻن دوستن، عالمن ۽ اديبن، سائين ۽ سڄڻن کي ڏسي سرها ٿيا هئا. حميد صاحب بابا سائينءَ جي اعزاز ۾ نهايت يادگار ۽ پروقار علمي محفل برپا ڪئي هئي، جنهن ۾ سندن خدمتن تي تقريرون ٿيون ۽ ڪين عقيدت جو خراج پيش ڪيو ويو. حميد صاحب جي محبت آفرينيءَ تي ڪيس گهڻيون دعائون ڏنائون. سندن اعزاز ۾ اها آخري ادبي گڏجاڻي هئي.

هت اهو ذڪر ڪرڻ مناسب آهي ته بابا سائينءَ جي علمي خدمتن تي محترم تاج جويي وڏيءَ محنت سان هڪ ضخيم ڪتاب "عالمن جو آفتاب" ترتيب ڏنو آهي، جو محترم محمد عثمان منگي پنهنجي اداري "سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم" طرفان دلاويز انداز سان (٢٠٠٢ع) شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ بابا سائينءَ جي سڀني پهلوئن تي سير حاصل تذڪرو موجود آهي.

ان کان اڳ ١٨ سيپٽمبر ١٩٩٨ع تي سنڌ ميوزيم آڊيٽوريم ۾ "سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم" بابا سائينءَ جي تاجپوشيءَ جي حوالي سان هڪ سدا ياد رهندڙ ادبي اجلاس منعقد ڪيو هو، جنهن ۾ مقررين، سندن خدمتن تي روشني وڌي ۽ عقيدت جو خراج پيش ڪيو. اها تقريب به محترم محمد عثمان منگي منعقد ڪئي، جنهن ۾ سائين تاج جويو ۽ تنظيم جا ٻيا ساٿي سرگرم هئا.

خدا بابا سائينءَ کي مغفرت سان نوازي ۽ اسان سڀني کي سندن جدائيءَ واري صدمي سهڻ جي سگهه عطا فرمائي. (آمين)

خان محمد جروار

"محبت جو مجسمو" - شيخ محمد اسماعيل

مشهور ڪهاڻيڪار جمال ابڙي پنهنجي آتم ڪهاڻي "ڪٿا"، "اونهي ڳالهہ اسرار جي" ۾ "خ" جي حوالي سان چئن اصولن جي ڪسوٽيءَ تي ڪنهن ماڻهوءَ جي پرک جو معيار ٻڌايو آهي، جيڪي ترتيبوار "خلوص"، "خيرخواهي"، "خدمت" ۽ "خلق" آهن. مانواري عالم ۽ مخلص ادبي خدمتگذار اُستاد شيخ محمد اسماعيل صاحب جي زندگي انهن چئني اصولن جو محور ۽ پيندار هئي. سندس زندگيءَ جي پوين پنجن سالن جي رفاقت ۾ مون کي سندس شخصيت جو ڪوبہ پهلو، انهن چئن نقطن کان خالي محسوس ڪونہ ٿيو ۽ منهنجي خيال ۾ انهن جو بنياد وري "محبت" آهي.

شيخ صاحب جي علمي ڪشالن جي صحيح تڪ تور تہ سندس همعصر ۽ اڪابر ئي ڪري سگهندا، البتہ سندس ادبي شاگرد جي حيثيت ۾ هتي جيڪي ڳالهيون بيان ڪيون وينديون، انهن مان گهڻين جو راوي شيخ صاحب پاڻ آهي.

٢١- جنوري ١٩٢٦ع تي حيدرآباد ۾ جنم وٺندڙ شيخ صاحب پنهنجي ابتدائي تعليم ڀرپور نموني ۾ حاصل ڪئي. ورهاڱي کان اڳ، روايتي تعليم جي پڄاڻيءَ بعد شيخ صاحب چاهيو ٿي تہ پوليس ۾ ڀرتي ٿيان، پر پنهنجي والد جي خواهش جو مان رکندي مارچ ١٩٤٨ع ڌاري تعليم کاتي ۾ "اُستاد" جي حيثيت ۾ شموليت اختيار ڪيائين.

ان زماني ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، آمريڪا مان ڊاڪٽريٽ جي ڊگري وٺڻ بعد جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر مقرر ٿي پنهنجي علمي خدمت جو آغاز ڪيو، تڏهن سنڌي لوڪ ادب ۽ جامع سنڌي لغات جي تاليف جو ڪم پنهنجي ذمي ڪيائون، ان وقت کين هڪ اهڙي "مستقل" علمي مددگار جي ضرورت محسوس ٿي جيڪو لوڪ ادب ۽ ٻوليءَ جي نوعيت کي سمجهي سگهي. شيخ صاحب پاڻ جهڙي ساٿي مددگار ثابت ٿيو. جيئن تہ ان زماني ۾ شيخ صاحب جي نهج جا اُستاد پنهنجي ڄاڻ ۽ اهليت جي لحاظ کان وٺندڙ قابليت رکندا هئا، تنهنڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان سلسلي ۾ ڪنهن "ابتدائي اُستاد" جون ئي خدمتون حاصل ڪرڻ ٿي گهريون. ڊاڪٽر بلوچ پاران رابطي ڪرڻ تي ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد جي پرنسپال، اتي زير تربيت "شيخ محمد اسماعيل" جو نالو تجويز ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح پاڻ ١٩٥١ع ڌاري ڊاڪٽر صاحب جي شروع ڪيل مختلف علمي اسڪيمن ۾ بطور ڪارڪن مقرر ٿيو ۽ اڳتي هلي پنهنجي اَڻٿڪ محنت ۽ غيرمعمولي صلاحيت وسيلي سندس معاون / دست راست ثابت ٿيو.

مٿيون اسڪيمون ڊاڪٽر صاحب بنيادي طرح سنڌي ادبي بورڊ مان ئي منظور ڪرايون هيون ۽ يونيورسٽيءَ جي اولڊ ڪئمپس ۾ انهن لاءِ باقاعده آفيس قائم ڪيائون، جا اڳتي هلي "لغت آفيس" جي نالي مشهور ٿي. شيخ صاحب، اڳتي هلي ان آفيس جو انچارج مقرر ٿيو، جتي ٻيا بہ ڪيترائي ڪارڪن مصروفِ ڪار هئا. پنجاهہ کن سالن جي طويل عرصي ۾ جن عالمن ۽ ٻوليءَ جي ماهرن، مختلف وقتن تي ڊاڪٽر صاحب وٽ ڪم ڪيو، تن جا نالا شيخ صاحب اسان کي ٻڌائيندو هو. انهن مانوارن ۾ محمد بخش واصف، سردار علي شاهہ، رشيد احمد لاشاري، عبدالڪريم سنديلو، اُستاد ابن حيات پنهور، اُستاد ولي محمد طاهرزادو، اُستاد محمد يعقوب ميمڻ، اُستاد محمد طالب لوهار، ممتاز مرزا، عزيز شيخ، غلام محمد ميمڻ ۽ ٻيا شامل آهن. ڊاڪٽر صاحب جي صحبت ۽ رفاقت دوران، مرڪزي آفيس ۾ ڪم ڪندي ڪيترائي پيرا شيخ صاحب ڊاڪٽر صاحب جي علمي ۽ مطالعاتي دورن ۾ بہ ساڻس همسفر رهيو ۽ ان طرح سگهڙن ۽ ڪلاڪارن سان ڪچهريون ڪندي پاڻ بہ گهڻو پرايائين، جنهن جي ثابتي ٻولي ۽ لوڪ ادب بابت لکيل سندس اهي مضمون آهن، جن مان

شيخ محمد اسماعيل

جنم : ٢١-جنوري ١٩٢٦ع

وفات: ٢٢-جنوري ٢٠٠٤ع

ائين محسوس ٿيندو آهي تہ ڇڻ ڪو سگهڙ پنهنجي ڪچهري ٻڌائي رهيو هجي. اهوئي سبب آهي جو ريڊيو ۽ ٽي وي تي لوڪ ادب ۽ لطيفيات بابت ڪچهرين جي سرواڻي بہ ڪيترن ئي ورهين تائين سندس حوالي رهي. نہ فقط ايترو پر هر سال ڀٽ شاهہ تي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس جي انعقاد ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو سرگرم معاون ڪار رهيو.

شيخ صاحب جيئن تہ بنيادي طور استاد هو، تنهنڪري ڪيس پنهنجين ذميوارين ۽ ڀهراڙيـن سان لاڳاپيل هزارين استادن جي حقن جو گهڻو اونو هوندو هو، جن جي حاصلات لاءِ ڪين طرح طرح جي ڪشالن مان گذرڻو پوندو هو. وقت بوقت تبديل ٿيندڙ حالتن ۽ استادن جي مفادن جي خلاف انتظامي پاليسين کي نظـر ۾ رکنـدي مرحـوم جـان محمـد جمـالي "پ.ٽ.الف" (پرائمري ٽيچرس ائسوسيئشن) جو بنياد وڌو، جيڪا ڏسندي ئي ڏسندي استادن جي هڪ مضبوط نمائنده جماعت طور سامهون آئي، جنهن مختلف دؤرن ۾ استادن جي مسئلن ۽ سندن جائز مطالبن جي مڃتا لاءِ انتظاميہ سان ڪامياب ڳالهيون ڪري پنهنجن حقن جو مضبوط دفاع ڪيو. جيئن تہ شيخ صاحب مرحوم جمالي جو دوست ۽ بي باڪ ۽ سڄاڻ استاد هو، تنهنڪري اُن سلسلي ۾ تنظيمي پليٽ فارم تان اعليٰ عملدارن سان جيڪي بہ گڏجاڻيون ٿينديون هيون، شيخ صاحب انهن ۾ هميشہ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. پاڻ رٽائرمينٽ تائين حيدرآباد ضلعي جو صدر ۽ خزانچي بہ ٿي رهيو. سچو ۽ کرو ڳالهائڻ تہ شيخ صاحب جي سُـتيءَ ۾ پيـل هو، تنهنڪري پاڻ بناڪنهن هٻڪ جي اعليٰ آفيسـرن کي سامهون سچ چئي ڏيندو هو. ١٩٧٣- ١٩٧٦ع دوران تڏهوڪي صوبائي وزيرتعليم سان شيخ صاحب جـون ٿيـل جهڙپون تہ اڄ بہ اُن دور جي استادن کي ياد آهن، جنهن تي انن مهينن لاءِ ڪيس پنهنجي ملازمت تان بيدخل بہ ٿيڻو پيو.

شيخ صاحب اُن زماني ۾ جيئن تہ ادبي ميدان ۾ گهڻو پاڻ موکي چڪو هو، تنهنڪري سنڌالاجيءَ جي ڊائريڪٽر ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ڪيس سنڌالاجيءَ جي تحقيق واري شعبي ۾ ملازمت لاءِ آڇ بـہ ڏنـي، جيڪا پاڻ قبول نـہ ڪيائون. شيخ صاحب، مرحوم جماليءَ جي وفات کان گهڻو وقت پوءِ ويندي جنوري ١٩٨٦ع ڌاري رٽـائرمينٽ تـائين، پ.ٽ.الف جي حقن لاءِ هڙان وڙان رت ست ڏيئي جاکوڙيندو رهيو.

اولڊ ڪئمپس واري "لغت آفيس"، جنهن کي "لٽريري بئنڪ" چئجي تہ غلط نہ ٿيندو، مان نہ صرف لوڪ ادب جي سهيڙ سٽاءَ ۽ جامع سنڌي لغات جي تاليف ممڪن بڻي، پر انهيءَ ئي آفيس مان سنڌ جي تاريخ، آثار قديمہ، لطيفيات، ثقافت ۽ ٻوليءَ جي موضوعن تي ڪيترائي علمي خزانا نروار ٿيا. ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽيءَ جو اشاعتي سلسلو هجي يا مهراڻ آرٽس ڪائونسل جو طباعتي سلسلو. اسلام آباد / ڪراچيءَ جي علمي ادارن جو تحقيقي ڪم هجي يا سنڌالاجيءَ جي ڪا تحقيقي رٿا، ويندي علامہ آءِ.آءِ. قاضي تحقيقي اشاعت طرفان ڏهن ضخيم جلدن ۾ شاهہ جي رسالي جي جامع ۽ مستند اشاعت. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي سربراهيءَ ۾ شيخ صاحب گهڻو ڪري مڙني تحقيقي ڪمن ۾ سندس معتمد رفيق ڪار جي حيثيت ۾ پيش پيش رهيو. اِن طرح ايڊيوڪيشن فئڪلٽيءَ ۾ پڙهندڙ شاگرد، استاد، تـوڙي ڊاڪٽريٽ ڪندڙ اميدوار مواد جي حاصلات ۽ رهنمائيءَ جي سلسلي ۾ وٽانئس وقتا فوقتا پيا فيضياب ٿيندا هئا. علمي ادبي حوالي سان سندس شاگردن جو اهڙو هڪ وڏو انگ موجود رهيو آهي، جن پنهنجي پنهنجي شعبي ۾ تمام وڏو نالو ڪڍيو. سنڌي ٻوليءَ جو ناميارو ليکڪ ممتاز مرزا بہ سندس اهڙن شاگردن مان هڪ هو، جنهن جي ذهني آبياري شيخ صاحب جي علمي ۽ ادبي سخا جو نتيجو هئي، جيڪو پنهنجي ڪتاب "سدا سوئيتا ڪاپڙي" ۾ لکي ٿو تہ "منهنجي زندگيءَ ۾ ٽن ماڻهن جي وڏي اهميت رهي آهي، انهن ۾ شيخ محمد اسماعيل ڀهرئين نمبر تي آهي." سنڌي ٻولي، ادب، تعليم، تاريخ، آثار قديمہ ۽ ثقافت جي حوالي سان مثالي خدمتون انجام ڏيڻ تي سنڌ ثقافت کاتي شيخ صاحب کي ١٩٩٨ع ڌاري، ڀٽ شاهہ واري ميلي جي موقعي تي "لطيف ايوارڊ" سان نوازيو.

فيبروري ١٩٩٩ع ۾ "سنڌي لئنگئيج اٿارٽي" پاران شيخ صاحب جون خدمتون "انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا" لاءِ

حاصل ڪيون ويون. جيئن تہ شيخ صاحب، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي صحبت ۽ ڊڪشنري آفيس کي ڇڏڻ نٿي گهريو، پر ثقافت کاتي جي تڏهوڪي سيڪريٽري مسٽر حميد آخوند، اٿارٽيءَ جي تڏهوڪي چيئرمين الانا صاحب ۽ شيخ صاحب جي پاڇ ۽ اٿارٽيءَ جي اسسٽنٽ سيڪريٽري عبدالرحمان ميمڻ پاران گهڻي زور پرڻ تي ڊڪشنري آفيس کي الوداع چئي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ اچي انسائيڪلوپيڊيا جي ناهہ جوڙ ڪي لڳو. جتي اوائي سالن جي قليل عرصي ۾، سندس اڻ ٿڪ ۽ اڻاهہ محنتن سان هڪ هزار صفحن تي مشتمل پهريون جلد تيار ٿيو. (جيڪو هن وقت نظرثانيءَ جي مرحلن ۾ آهي.)

تعليمي ماهر جي حيثيت ۾ بہ شيخ جون خدمتون تحسين لائق آهن. پاڻ آخري دور تائين سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ پاران قائم ڪيل، نئين سر ڪتابن لکڻ واري پئنل ۾ بطور ميمبر جي شامل رهيو. اُن طرح، پهرين ڪان وٺي ٽئين درجي تائين جي درسي ڪتابن لاءِ لکيل سندس سبق اڄ بہ نصاب ۾ موجود آهن. بورڊ پاران اڪثر ڪتابن جي ايڊيٽنگ بہ شيخ صاحب جي ذمي هوندي هئي، جنهن کي پاڻ احسن نموني سان انجام ڏيندو رهيو.

شيخ صاحب ذاتي طرح نهايت ملنسار، خوش خلق، هردلعزيز ۽ باغ بهار طبيعت جو مالڪ هو. ڪاوڙ يا شڪوه شڪايت کان ڪوهين ڏور رهيو. نہ ڪڏهن ڪنهن کان رنج ٿيو ۽ نہ وري ڪنهن کي رنجايائين. مُک تي مستقل مُرڪ سندس بنيادي سڃاڻپ هئي. آءٌ تہ ننڍو آهيان، پر سندس همعصر ۽ وڏيءَ عمر جا سندس احباب يڪراءِ آهن تہ شيخ صاحب ڪڏهن بہ ڪنهن کي ڪونہ ڏکويو ۽ نہ وري پاڻ ڪڏهن ڪنهن لاءِ آرهائي ظاهر ڪيائين. مون سدائين ائين محسوس ڪيو تہ سندس زندگيءَ جو هڪ ئي مقصد آهي - "کِلڻ ۽ کِلائڻ". محبتي هجڻ سان گڏ مجلسي بہ پنهنجو مٽ پاڻ هو. ڪيس سنگت ساٿ، ڪچهري ۽ محفل جو هجوم وڻندو هو ۽ اُن ۾ چرچن، ٽوٽڪن ۽ لطيفن سان بهاري لائي ڇڏيندو هو. ڪيس بي شمار لطيفا ياد هئا ۽ موقعي مهل سان انهن جو اظهار بہ سندس ئي ڏانءُ هو. پنهنجي سموري زندگي انهيءَ ئي نهج تي "زنده دليءَ" سان گذاريائين. سچي حياتي جيڪو غيرمعمولي ۽ مثالي علمي ۽ تحقيقي پورهيو ڪيائين، سندس زنده دلي ڪڏهن بہ ٿڪاوٽ ۽ بيزاري کي وٽس ويجهو اچڻ ڪونہ ڏنو. لاڳيتو شام ۽ رات تائين ڪم ڪرڻ سندس خاص شيوو رهيو ۽ اُن ۾ آخر تائين ناغو پوڻ ڪونہ ڏنائين. رب ڪريم ڪيس جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي. سندس عمل ۾ پيغام هو تہ "اڻٿڪ محنت ۾ ئي عظمت آهي ۽ اڻاهہ محبت کي ئي بقا آهي."

سنڌ جو هيءُ فقير طبيعت اُستاد ۽ عالم، پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ هيپاٽائيٽس "سي" جهڙي موذي مرض ۾ ورتجي ويو. پاڻ هميشہ هڪ بيت جي سٽ جهونگاريندو هو تہ "جيسين هلائين، هادي رکج حفظ ۾". سو پاڻ زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين بہ ڪنهن جو مالي محتاج نہ رهيو. البتہ هٿ جي ڪشادگي وٽس سرس هوندي هئي، تنهنڪري اڪثر ڪري تنگدست رهيو. پر ڪنهن کان ڪجهہ گهرڻ کان هميشہ ڪيپائيندي چوندو هو تہ "جو ڪا ڳيا، سو چا ڳيا، جو ڇوڙ گيا، سو بوڙ ڳيا". سندس زندگيءَ جي ميڙي چونڊي ناياب ڪتاب آهن، جو "ڪتاب" ئي سندس زندگيءَ جو محور ۽ مرڪز رهيا. ٻن شادين جي باوجود بہ اولاد جهڙي نعمت کان مرحوم رهيو، تنهنڪري ننڍڙي عليم الله کي گود ورتائين، جيڪو هينئر شيخ صاحب جي ننڍي ڀاءُ ۽ ناميارِي صحافي شيخ عزيز جي نگرانيءَ ۾ ڪراچيءَ ۾ زيرتعليم آهي. بيماريءَ جي بستري تي بہ شيخ صاحب جي خوش مزاجي ڪانئس رُسامو ڪونہ ڪيو. جڏهن بہ عيادت لاءِ وياسين، ڪيس کلندي ۽ کلائيندي ڏٺوسين، ۽ اهڙيءَ طرح کلندي کلندي ٢٢- جنوري ٢٠٠٤ع تي، پاڻ اسان کان هميشہ لاءِ جُدا ٿي ويو ۽ ڪيس ٽنڊي آغا قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

***

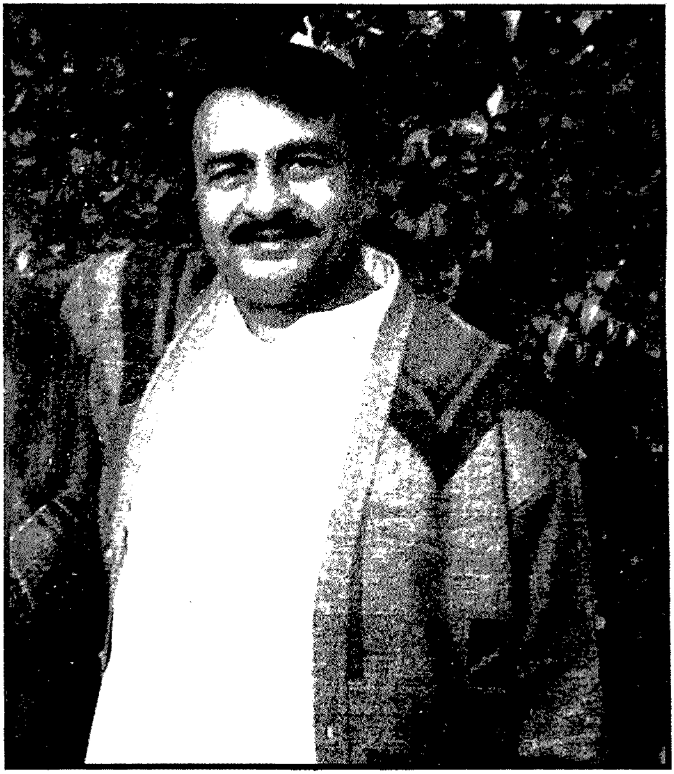

ڊاڪٽر شمس سومرو

جنم: ۱-جون ۱۹۵۴ع وفات: ۱۲-ڊسمبر ۲۰۰۳ع

سچڻ سومرو

شمس توکي ڪٿي ڳوليون؟

(Tragic Death of a Saintly Man)

ڪنهن پر رُونان پرين کي، روني نہ ڇاٿان،
پيڙا ڪيو پوٺا، هنجن هاٿا هٿڙا.
(لطيف)

ياءُ فهيم نوناريءَ جو خط پهتو آهي تہ شمس سومري جو چاليهو جنوريءَ ۾ آهي، اُن تي ڪجهہ لکي موڪل!

هن مَن تہ اڃان اهو قبول بہ نہ ڪيو آهي تہ ڪو شمس گذاري ويو آهي، تہ پوءِ چاليهو ڪنهن جو؟... اڃان رات تاج بلوچ سان فون تي ڳالهہ ٿي تہ هُو اوچنگار ڏيئي ڊنڪي پيو ۽ چيائين تہ تون شمس تي لک!... لطيف نوناري شايد اڃان شاڪ مان نڪتو ئي نہ آهي... شمس سان منهنجي ڏيٺ ويٺ ڪي صرف ست سال ٿيا هئا ۽ اُنهن ستن سالن ۾ شايد ڪل ست ملاقاتون بہ مشڪل سان ٿيون هونديون، ليڪن پوءِ بہ ايترو چئي سگهجي ٿو تہ:

مون سي ڏٺا ماءُ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،
تنين سندي ڪاءِ، ڪري نہ سگهان ڳالهڙي!

حقيقت بهرحال حقيقت آهي تہ شمس جسماني طور تي اسان جي وچ ۾ نہ رهيو آهي. اُن درد جي حقيقت لکڻ ڏکي آهي، جيئن اسرار الحق "مجاز" ڪنهن جي وفات تي لکيو هو تہ: "اکثر همارے دور کے بیمار مرگئے!" باقي رسمي بہ اکر جيڪي وس ۾ آهن، اُهي شمس جي چاهيندڙن لاءِ لکان ٿو.

شمس هڪ شخص جي حيثيت ۾ سچو، بهادر، بيپرواهہ، ڏاهو، سهپ وارو، وفادار، گهڻ ڇاٿو ۽ گهڻ پڙهيو سماجي سائنسدان هو، جيڪو ظاهري ڏيک ويک، مڃتا ۽ لالچ کان مٿانهون ٿي پنهنجي ڪرت سان ڪميٽيڊ رهيو. هُن پنهنجي حياتيءَ جا ٿورڙا ڏهاڙا تمام گهٽتا سجايا گذاريا، ۽ پانيان ٿو تہ ڪنهن کي بہ ڏک ڪونہ ڏنائين. آءٌ پيار مان کيس 'مجذوب' سڏيندو هئس، جيڪو نالو لطيف نوناريءَ (جنهن سان هُن منهنجي پريٺ سنگت ڪرائي ۽ شمس جو پيارو دوست بلڪہ ياءُ بہ هو) کي بہ وڻيو ۽ پوءِ اسين ٻيئي کيس 'مجذوب' سڏيندا هئاسين. هن ماڪيءَ جي مک جيان جيڪا بہ محنت ڪئي، سا سنڌ ۽ سنڌي ادب جي لاءِ ڪئي ۽ بنا ڪنهن لوڀ جي ڪئي. هُن جو Moto پٽائيءَ وارو هو تہ:

ڪانڌ نہ ڪنديس ڪو ٻيو، ڪٿيرو ئي خوب،
ميرو ئي محبوب، اسان مارو مڃيو.

جڏهن تہ هن منتشر دور ۾ ڪيترن ئي ڪي قبلو بدلائيندي ڏٺو ويو آهي، ليڪن شمس جي لاءِ شيون پنهنجي "اصلي جوهر" ۾ ئي باقي هيون ۽ اُنهن جي پويان عام ماڻهوءَ جي پيچان مارڪيٽ اڪانوميءَ ۽ ملٽي نيشنل جي جادوگريءَ جو ڪارنامو آهي. پنهنجي اعليٰ ادراڪ جي ڪري شمس هنڻ ۽ نہ هنڻ واري مونجهاري کان مٿيرو هو ۽ هن هڪ دفعي چيو هو تہ زندگيءَ ۾ هن کي ڪوبہ روايتي نشو پنهنجو مطيع نہ ڪري سگهيو آهي. هڪ اديب جي حيثيت ۾ جيئن مون سمجهيو آهي تہ شمس پلي گهڻ- پاسائون هجي، پر بنيادي طور تي هو تنقيد جي ميدان جي بجاءِ تجزياتي تحقيق (Analytical Research) جو دانشور هو. اگر اسان وٽ ادارا ۽ اُنهن وٽ ماڻهوءَ جو قدر هجي ها تہ شمس ڪڏهوڪو بين الاقوامي مڃتا جو صاحب "Man of International Acclaim" هجي ها. پر جيئن تہ اسان جو سماج ئي 'توهيو' آهي، اِنهيءَ ڪري ئي

شايد هو پاڻ کي ڪڏهن ڪڏهن "نوهيو" چوندو هو.

هو چوندو هو تہ اسين ڪجهہ بہ نہ آهيون، پر اُهو مواد ئي فيصلو ڪندو، جيڪو انسان جي ذهن ۾ سرجي ٿو، تنهنڪري شمس جي ادبي پورهيي جو ڪاٿو هن جي لکيل مواد مان ئي ڪري سگهجي ٿو. الميو اِهو آهي، جو موت هُن کي منزل تائين مهلت نہ ڏني، نہ تہ شمس پنهنجو ثبوت پاڻ ضرور لهي ها.

هڪ دوست جي حيثيت ۾ شمس ڪيئن هو، اِهو لکڻ جي لائق آهي تہ گهڻ ۾ گهڻ ڪونہ آهيان، ڇاڪاڻ تہ منهنجا سيپني لفظ شمس جي قد کان ڇوٽا آهن. شمس جا دوست ئي اهو ٻڌائين تہ هو ڇا هو؟... آءٌ تہ فقط ايترو چوندس تہ:

ڪُـنـدي ڪـلـين وچ ۾، جـڏهـن هـنـيـائـون،
مـوت نـہ مـاريـائـون، ڏور ڏنـي ويـا ڏک جـي.

سو، منهنجي لاءِ شمس جهڙي دوست کان محرومي زندگيءَ جي وڏين محرومين مان هڪ آهي. الله شال ڪنهن سان ائين نہ ڪري!

•

"مون کي چاڙهي چيئن ويو وڻجارو اوهري"

"پڙيا" ڳوٺ (ضلعو دادو) جو هي شمس ازل کان پنهنجن حالتن کي بدلائڻ جا جتن ڪندو رهيو. پورهيت پيءُ جي هيءُ سچ سچ ۽ ڏاهہ جو ساڪي ۽ متوالو هو. هن جي سمجهہ پينگهي کان وٺي قبر تائين سرشاريءَ جا داستان ڦهلائيندي رهي. پنهنجي پرائمري تعليم جي استادن کان وٺي پنهنجي سوچ جي ساٿين تائين هن هميشہ روشن خياليءَ جا ڪرڻا پکيڙيا.

سن ۱۹۸۴ع جي اُها شام هٽ جي لکيرن جيان چِٽي پيئي ڏسجي، جڏهن مون نوابشاهہ جي گورنمينٽ ڪاليج جي ڪوارٽرس ۾ شام جي ڪچهري لاءِ عبدالله مگسيءَ جو انتظار پئي ڪيو. "نوناري ڪٿي آهين؟ اڄ تہ توکي نئين ثميءَ جي بادشاهہ سان ملايان،" تہ عبدالله در مان داخل ٿيندي ئي هوڪرو لائي ڏنو. سندس پرسان هڪ سمارٽ ڪلين شيو نوجوان هو. "هن سان ملُ. اسان جو سياڻو ۽ ٻوليءَ جو بادشاهہ دوست ڊاڪٽر شمس سومرو!" مون هٿ وڌائي ڪيڪار ڪئي ۽ پنهنجي من اندر ملندڙ هٿ جي نرمي ۽ گرميءَ کي اوتجندو محسوس ڪيو. عبدالله مگسي جي ڊڪشنريءَ ۾ "اسان جو دوست" واري فقري جو مطلب هوندو هو: "You better behave". شمس جي تعارف ۾ بہ وڏيڪ صفتون ڳڻڻ جو مطلب هو: "Be more careful" سچ پچ آءٌ هيسجي ويس. رات جي ماني جي وقت تائين هو اسان سڀنيءَ جو دوست ٿي چڪو هو. عبدالله مگسي جي ڪچهري جي مطلب هوندو هو هر چرندڙ پرندڙ شيءِ تي مادي جدليات کان وٺي روحاني رمزن تائين روشن خياليءَ جي ڏي وٺ. بعد ۾ ٻڌايائين تہ هن جو اهو دلربا سلسلو سائين ابوبڪر مگسيءَ جي خيالن کان اتساهيل هو.

شمس جي منطقي ڏاڙائن ۾ ديس جي شين کي تاريخي پس منظر ۾ ڏسڻ جو ڏانءُ ازل کان اوتيل هو. تنهن وقت بہ هن اندر هڪ طبيب کان وڌيڪ هڪ اديب جي موجودگي نظر ايندي هئي. تن ڏينهن ۾ ئي هن خاڪي جوئيي جي "آسڻ جن آريج" جو مهاڳ لکيو ۽ اسان سڀني کي پنهنجي ڏانءُ سان ڇرڪائي ڇڏيو. هن جي اندر ۾ موجود هڪ ڊرامانويس، تاريخدان، شاعر ۽ سياسي ڪارڪن جي همہ گير موجودگي مون کي حيران ڪندي هئي.

ادب ۾، سياست ۾، چاهت ۾ غير ذميوار رويا شمس جي مانار ۾ اپار آٿيندا هئا. هو زماني جي جاڻ کي اوتڻ گهرندو هو ۽ اوتڻ بعد اوڳاڇڻ کي بدهضمي شمار ڪندو هو. ادبي تحريڪون هجن يا سياسي نظريا، هو هرشيءِ کي انساني حال ۽ آئندي جي تناظر ۾ ڏسندو هو. غربت جي آسيس ۽ آسائش لاءِ جنگ جو هو ازلي ويڙهو هو. وسيلن جي ڏکوئيندڙ کوٽ جي باوجود هن پنهنجي ساجاهہ ۽ صبر سان پڙهائي جا مرحلا طئي ڪيا ۽ چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج لاڙڪاڻي مان ڊاڪٽري جي سند ورتي. — لطيف نوناري

◆

سحر امداد

١٠-هين سارڪ رائٽرس ڪانفرنس، لاهور

"...سدائين گڏ!"

١١-مارچ جي خوبصورت، خاموش صبح جو، سمنڊ جي گھميل هوائن جي هلڪي وٺندڙ ٿڌاڻ کي محسوس ڪندي، آءٌ ڪراچيءَ جي خاموش ۽ پرسڪون رستن تان سانول ۽ سَني سان سنگ سنگ گذري رهي هئس. ڪراچيءَ جي ويڪرن، ڪشادن ۽ صاف سٿرن رستن ٻانهون ڦهلائي چڻ اسان جو استقبال ڪيو ۽ مان دور ماضيءَ ۾ ڪٿي ليئا پائڻ لڳس.... جڏهن ڪراچيءَ جا رستا روز صبح جو ڌوپجندا هئا، مون پنهنجي ڏاڏيءَ جي روشن اکين مان ئي اُهو سڀ ڪجهه ڏٺو هو.... پر خود منهنجي ننڍپڻ جي ڪراچي ڪيڏي نه خوبصورت ۽ ڪيڏي نه حسين هئي، ۽ مان پُوريل اکين سان اهو سڀ ڪجهه پسان ٿي. اوچتو گاڏيءَ جي بريڪ سان منهنجي يادگيرين کي به بريڪ لڳي ٿو، ۽ جناح ٽرمينل جي لابيءَ ۾ امداد ۽ سني کان موڪلايان ٿي. ايئرپورٽ تي ڪراچيءَ کان حيدرآباد تائين ويندڙ ائرڪنڊيشنڊ ڪوچ جي سيٽن کان به خراب سيٽن وارو جهاز اسان کي لاهور وٺي وڃڻ لاءِ تيار بيٺو آهي. جهاز ۾ گهڙندي ئي پهرين سيٽ تي ويٺل چهرو مون کي ڪجهه شناسا لڳي ٿو. دل ٿئي ٿي ته اُن سان ڪجهه 'هلو هاءِ' ڪجي، پر في الحال مان صرف پنهنجي سيٽ تائين پهچڻ چاهيان ٿي، سو اڳتي وڌي ٿي وڃان.

هن جهاز ۾ ويٺل سڀ چهرا پنجن پاڻين جي ميلاپ جي خبر ڏين ٿا، اُنهن سمورن چهرن ۾ شايد هڪ منهنجو ئي چهرو مختلف هو، يا وري ڊاڪٽر عشرت حسين جو چهرو، جنهن سان پڻ هڪ مختصر ملاقات ٿي. اصل ۾ مون کي اعتبار نٿي آيو ته اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ۽ اڪانامي ڪلاس ۾! ڊاڪٽر عشرت مون سان صاف سٿري سنڌيءَ ۾ ڳالهايو، مون کي سچ پچ ڏاڍي خوشي ٿي. ڊاڪٽر صاحب کي ڏهين سارڪ ادبي ڪانفرنس ۾ منهنجي شرڪت ۽ سنڌ جي نمائندگي ڪرڻ تي خوشي ٿي. هن منهنجي شعري مجموعي "چوڏهينءَ چنڊ آڪاس" کي ڏسي ساراهيو. سنڌ يونيورسٽيءَ جون خبرون چارون ٿيون ۽ وري ڪڏهن ملڻ جو چئي علامه اقبال ٽرمينل لاهور تي اسين الڳ الڳ ڏسن ڏانهن مُڙي ويا سين.

ٻاهر نڪتيس ته "پروفيسر سحر امداد" جو ڪارڊ ڪٽي بيٺل شخص کي هٿ لوڏيم. هن وڌي اچي منهنجي بيگ ورتي ۽ مون کي سائيڊ تي بيهڻ جو اشارو ڪري، بيگ موو (Move) ڪندو وري وڃي اُتي ئي بيٺو. پهرين ته مون سمجهيو ته شايد پشاور جي فلائيٽ به ترت ئي رسڻي آهي، ۽ هو پشتو شاعره حسينه گل لاءِ بيٺو آهي، پر پوءِ انهن بيٺي بيٺي خيال آيم ته، ڪٿي هو ڊاڪٽر آصف فرخي ۽ زاهده حنا لاءِ ته ڪونه بيٺو آهي، سو وڌي وڃي ڪائنس پڇيم ۽ ڪيس ٻڌايم ته اُهي ٻئي شام جي فلائيٽ ۾ ايندا.

هوٽل جي آرامده گاڏي لاهور جي صاف سٿرن، ويڪرن ڪشادن ۽ بنا رش وارن رستن تي ڊوڙڻ لڳي. لاهور جي

خوبصورت رستن جي ٻنهي پاسي ساوڪ ۽ رنگين گلن جي گلڪاري ائين ٿي لڳي ڄڻ اندلٺ ڌرتيءَ تي لهي آئي هجي. ڪيڏو نه بدليل لاهور منهنجي اکين آڏو هو- هڪ ماڊرن شهر جو ڏيک ڏيندڙ لاهور! ڊرائيور سموري واٽ مون سان لاهور جي رستن، جاين ۽ اهم عمارتن جو تعارف ڪرائيندو هليو. لاهور جا نقش نگار ڪٿي ته مون کي جدي (Jeddah) جهڙا ٿي لڳا ته، ڪٿي اُهو ڪراچيءَ جهڙو ٿي ڏسڻ ۾ آيو، ته ڪٿي مون کي حيدرآباد وانگي ٻنهه شناسا شهر ٿي لڳو.

هوٽل پهچي، ڪائونٽر تي چيڪ-اِن ٿيندي ئي، مون اسٽرابيري فريش جوس جي سِپ پريندي منتظمين جي پڇا ڪئي، ته خبر پيئي ته اجهو هينئر اُهي "الحمرا" وڃي چڪا آهن. بهرحال، آءٌ ته ڪمري ۾ وڃي سمهي پيس، چئين سوا چئين وڳي ڌاري ڪنهن ڪمري جي در کي هلڪو ناڪ ڪيو، در کوليم ته سامهون حسينه گل اڇي چڪن جي چادر ۾ ويڙهيل سيڙهيل بيٺي هئي. هن چهري تان نقاب ٻه اُتي اڇي هٽايو هو. اسين هڪ ٻئي سان ڀاڪر پائي اُڪير مان مليا سين. اسين هڪ ٻئي سان اڳ ۾ ملي ٻه چڪا آهيون ۽ هڪ ٻئي کي ٻُڌي ٻه چڪا آهيون، ان ڪري اسين ٻيئي هڪ ٻئي لاءِ اجنبي مُور نه هئاسين. حسينه گل کي چيم: مان شاور وٺان ته پوءِ گڏجي هلون ٿا ڪافيءَ جو ڪپ پيئڻ. شاور وٺي، فريش ٿي، ڊائننگ هال ۾ آيا سين- ته اُتي اڪادمي ادبيات لاهور جي جميل اسان جو استقبال ڪيو- ۽ هن ئي ٻڌايو ته هتي جا اديب هندوستاني اديبن کي وٺڻ لاءِ واهگا بارڊر ويا آهن- بس اِجهو اينداڻي هوندا. اسان سئنڊوچ ۽ ڪافي وٺي واندا ٿيا سين، ته ڏٺوسين گلن جا هار پاتل ڪجهه ماڻهن جي جهڳٽي ۾ ڪشور ناهيد لفٽ مان ٻاهر آئي- اسين ٻه اڳتي وڌيا سين. ڪشور ناهيد وڏي محبت سان گلي ملي ۽ چيائين: اسان کي هوٽل ڪائونٽر وارن ٻڌايو ئي ڪونه، اوهان کي ٻه واهگا بارڊر تي هِنن کي رسيو ڪرڻ لاءِ وٺي هلڻو هو. بهرحال هڪ ٻئي سان ملڻ جو، ۽ تصويرن نڪرڻ جو هڪ سلسلو شروع ٿيو ۽ ائين اجنبي چهرن سان شناسائيءَ جو هڪ سلسلو هليو. نصرت شيخ سان فون توڙي موبائل تي ٿيل رابطا هڪ رشتي ۾ بدلجڻ شروع ٿيا. هن سنهڙي سيپڪڙي ڇوڪري پنهنجي نازڪ ڪلهن تي ڀاري ڀرڪم ذميواريون کنيون هيون. چانهه جي دَوُر ڪان پوءِ هن

سارڪ ملڪن-انڊيا، بنگلاديش، ڀوٽان، پاڪستان، سري لنڪا، مالديپ ۽ نيپال-- مان پهتل وفدن جي پاڻ ۾ پهرين خوشگوار ملاقات

پهريون حڪم ڏنو تہ: اوهين سڀ تيار ٿي انين وڳي لابيءَ ۾ پهچو، انارڪلي فوڊ بازار هلڻو آهي.

"انارڪلي فوڊ بازار" جو ماحول پنجابين جي محبت، گرمجوشي ۽ زنده دليءَ جو چٽو ثبوت هو. پکين جي صورت ۾ بجليءَ جي ننڍڙن قمقمن سان سينگاريل، لاهور جي اها قديم بازار موسيقيءَ جي سُرن ۽ کاڌي جي خوشبوئن سان مهڪي رهي هئي. پنهي پاسن تي لڳل ڪرسين تي ڪيترين ئي فيمليز، جوان جوانڙيون، پار، ٻُڍا، سڀ موجود هئا- اُنهن ۾ ڪيترائي فارينرز: گورا توڙي ڪارا سيئي موجود هئا- ۽ بازار ۾ پيهہ لڳل هئي. دڪاندارن گراهڪن کي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ لاءِ سازندا ٻهاريا هئا. ڪٿي ڍولڪ تي، ڪٿي شهنائي تي، ڪٿي وائلن تي سازندن گراهڪن جي پسند مطابق ڌنون ٿي وڄايون. اُن رات سارڪ جي اديبن لاءِ پنجاب سرڪار پاران خاص انتظام ڪيل هو، ۽ اُتي جا آفيسر (ڊائريڪٽر ۽ ڊپٽي ڊائريڪٽر رئنڪ جا) مهمانن جي آجيان ۽ آڌر ڀاءُ لاءِ موجود هئا. ٻنا مرچن جي بہ کاڌو ڪيترو سوادي ٿي سگهي ٿو- اهو اُتي وڃي خبر پيئي. چڪن تڪہ ۽ مٽن ڪڙاهي کان وٺي پالڪ پنير، پالڪ گوشت، فش فراءِ، ساڳ ۽ دال تائين موجود هئا، مٿان گرم خستا نان، فرائڊ رائس، سلاد، ڏهي، لسي، ڪوڪ، جيڪو وٺي- ۽ پڇاڙيءَ ۾ نڪر جي وٽين ۾ ٿڌي کيرٽي- پر کاڌي کان پهرين ئي اسان جي "بانگلا بونڌُو" زبيده گلشن آرا جي سُريلي روح اُڇل کاڌي ۽ هوءَ اُنهن سازن سان هم آواز ٿي ڳائڻ لڳي- انين اُن مستيءَ ۾ گهٽن جو روح رسڪيو ۽ آواز سان آواز ملندا ويا- تاڙين سان تاڙيون ملنديون ويون ۽ سڀ هڪڙي ئي لهر ۾ لُڙهڻ لڳا. ڪشور ناهيد، افتخار عارف، احمد فراز، اجيت ڪور، ثروت محي الدين، نيلم، حسينہ گل، انتظار حسين، مُنو ڀائي، اشوڪ واجپائي، اپي سُبيدي، ڊورجي، تِسا، رحيم، عباس ابراهيم، رينوڪا ۽ مان- اسين سڀ اُن سُر لهر ۾ لڙهندا وياسين. انين روح جي غذا ۽ جسم جي غذا گڏوگڏ هلندا رهيا. واپسي تي اُتي ئي خاص طور سان هڪڙي ننڍڙي محفل جو اهتمام ڪيو ويو هو. ڪن روايتي فقراءَ جي لباس ۾ فقيرن ماڌو لعل حسين، خواجہ فريد ۽ بلهي شاهہ جي سُريلين ڪافين کي آلاپي اُن شام کي دوآتشہ بڻايو. فنڪارن کي گهور ڏيڻ اسان جي روايت آهي- اُن روايت کي اجيت ڪور، احمد فراز مون ۽ ڪجهہ ٻين نڀايو. اجيت ڪور تہ گهور وجهڻ ۽ 'جادوءَ جي جهپي' وجهڻ ۾ سيني کان اڳ ڀري هئي. اديبن جي ان وسيع وفد جو هر ميمبر هن سان گهڻي محبت ۽ آڌر جو اظهار ڪري رهيو هو- ۽ هوءَ اهو لهڻي پئي. واپسيءَ تي ڪنهن اولياءَ جي مزار جو ڏيک ڏيندڙ پان جي مانڊڻي سيني جي توجهہ جو مرڪز بڻجي ويئي- ۽ اديبن اُن تان پان انين پنهنجي ورتا جڻ ڪو تبرڪ وٺندا هجن. ان ريت "زنده دلان لاهور" ۾ اسان جي پهرين شام هڪ يادگار شام بڻجي ويئي.

ان ريت "انارڪلي فوڊ بازار" کان موٽندي، سيئي اجنبي چهرا اجنبي مُور نہ رهيا هئا. هر چهري جو هڪ نالو هو ۽ اُهو هر ڪنهن جي ميموري باڪس ۾ محفوظ ٿي چڪو هو. هي ڪمليشور جي آهي، هندي توڙي اردوءَ جو وڏو ڪهاڻيڪار ۽ مون هن جون ڪيترين ئي ڪهاڻيون پڙهيون آهن، ۽ اڄ هن سان ساڳئي ڪوسٽر ۾ موجود آهيان- سڀ تاڙين جي ٺهڪي تي زبيده گلشن آرا ۽ رينوڪا جي سُر سان سُر ملائڻ پيا. زبيده گلشن آرا بنگالي ٻوليءَ جي ليکڪا، شاعره ۽ ادب جي اُستاد آهي- مون وانگي ئي. هن سان گڏ بنگالي وفد ۾ عبدالرحيم بہ شامل آهي، جيڪو اديب ۽ صحافي آهي. هي اڇن وارن وارو نهايت وضعدار ۽ خوش لباس شخص ڊاڪٽر عابد حسين آهي- هن کي ڏسي مون کي ڊاڪٽر الياس عشقي ياد ٿو اچي وڃي. مقناطيسي شخصيت جو مالڪ ڊاڪٽر عابد حسين انگريزي ۽ هنديءَ جو وڏو عالم، اديب ۽ تعليمدان آهي- پروفيسر اميريٽ ۽ وائيس چانسيلر، پر وڏاءُ ٻنهہ نہ- اسي پنجاسي سالن ۾ بہ ماڊرن لُڪ ڏيندڙ ڊاڪٽر عابد حسين جي ابتڙ هڪ سادو سودو ڌوتي ڪڙتي ۽ واسڪوٽ ۾ ملبوس هي قداور ماٺو ڊاڪٽر نامور سنگهہ آهي- پنهنجي نالي وانگيان نامور- ۽ هڪ شاڪاهاري شخص. ١٣-مارچ تي پنجين سيشن ۾ پنهنجي Keynote ۾ هن هڪ صديءَ کان هڪ هزار صديءَ تائين ادب جي تاريخ کي ڇاڇولي رکيو. هن ڏيڍ ڪلاڪ Extempore ڳالهايو- ۽ ڇا تہ ڳالهايو! ادب، اُن جون جزئيات ۽

تفصيل- ۽ پورو حال پنهنجي ان گمشده ورثي کي اُن سان گڏجي ڪوجيندو رهيو- نهايت خاموشيءَ سان- هن جڏهن "سنديس راشا" ملتان جي "ادو رحمان" جي حوالي سان ذڪر ڪيو، يعني هندي/اردوءَ جي پهرين دستياب شاعريءَ جو ملتان مان ملڻ- ملتان جيڪو تاريخ جي اُن دور ۾ "سنڌ" هو- ۽ سنڌ جو دارالحڪومت پڻ رهيو هو- ۽ هو هتان مليل "سنديس راشا" کي هندي ۽ اردوءَ جي ابتدا مڃين ٿا- ۽ مان سوچيان ٿي اهو ته سو سيڪڙو قديم سنڌي ڪلام ئي هوندو- ۽ مون کي ساڳي سن سال جي حوالي سان "سنڌ" جا ٻه راسا ياد اچن ٿا: "همير راسا" ۽ "دودل راسا"- سنڌ جا اهي ٻئي راسا چندر بردئي جي "پرٿوي راج راسا" جا همعصر آهن. سنڌ جي "رزم" ۽ "بزم" سان مرصع اها شاعري- جيئن ڊاڪٽر نامور سنگهه به "سنديس راشا" لاءِ چيو- پارنهن ماسن تي مشتمل آهي. سارڪ اديبن جي انهيءَ وفد ۾ ڪيرل (ڪيرالا) جو ڊاڪٽر اشوڪ ڪوشي به آهي- عالم، اديب ۽ رٽائرڊ آفيسر- نهايت سنجيدو ۽ Reserved شخص- هو مون کي پنهنجين ڏيئرن ديا ۽ ڇاپا جون تصويرون ڏيکاري ٿو- ته اهي مون کي پنهنجي ڏيهه "سنڌيا" جهڙيون ئي لڳن ٿيون، ۽ مان سوچيان ٿي اسان جا نالا، اسان جا مهاندا، اسان جا رنگ، اسان جون عادتون، اسان جي ٻولي ۽ اُن جي جڙ ۽ اُن جو ٿڙ سڀ هڪ آهن- پوءِ به اسان ۾ ڪيڏا نه ويڇا آهن! بشنو جو نالو ٻڌي مون کي لڳي ٿو ته هي ته ڪو اسان جو پنهنجو آهي. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ عام طرح دال ڀاڄي کائيندڙن کي "ويشنو" چيو وڃي ٿو. اسين پڻ دال ڀاڄي کائڻ پسند ڪندا آهيون- ان ڪري اسين خود پنهنجي پاڻ لاءِ به ائين چوندا آهيون ته: اسين ويشنو آهيون- يعني سبزي خور آهيون. هتي انهيءَ "و" ۽ "ب" جي ادل بدل جي چٽي صورت موجود هئي. عام طرح سنڌي، پنجابي توڙي هندي/اردو ٻوليءَ ۾ اها تبديلي نهايت عام آهي، جنهن جو هڪ بنهه سادو مثال آهي لفظ: "بال- وال/وار" بمعنيٰ Hair. بشنو مهاپاتري جڏهن پنهنجي مادري ٻولي "اُڙيا" (اُڙيسه جي ٻولي) ۾ پنهنجي شاعري ٻڌائي ٿو، ته روح رڳن مان ڇڪجي ٿو. هو جڏهن اُن خوبصورت شاعريءَ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٻڌائي ٿو ته ائين لڳي ٿو، ڄڻ اسان جا خواب، خيال، نظم جو آڪار، اُن جي نغمگي ۽ سريلائپ سڀ اسان جا پنهنجا آهن! پروفيسر افضل حسين قاضيءَ جو نالو جڏهن مون قاضي افضل ٻڌو ۽ هن کي ڏٺو، ته مون کي ائين لڳو ته هي ڪو سنڌ جو قاضي آهي. اُن ڪان اڳ جو آءٌ هن ڪان سندس پار پتا پُڇان، ته هو ڪهڙن قاضين مان آهي- تيستين مون کي تعرف ڪرائيندڙ ٻڌايو، ته هي علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ اُردو شعبي جو سربراهه آهي. ۱۴-مارچ تي ستين سيشن ۾ قاضي افضل جو مقالو "گلوبلائزيشين ۽ ادب ۾ اُن جو عڪس" هڪ اهم مقالو هو. ڊاڪٽر شميم حنفي هندي/اردوءَ جو وڏو نقاد آهي. هن جا ڪجهه مقالا ڊاڪٽر آصف فرخيءَ جي "دنيا زاد" ۾ مون پڙهيا آهن. هو پنهنجي مقالي ۾ ڪمال علميت ۽ دليل جو صاحب نظر اچي ٿو، ته هو پنهنجي شاعريءَ جي گداز ۽ نغمگيءَ جي ڪري هڪ درد آشنا آرٽسٽ لڳي ٿو. ۽ اجيت ڪور جيڪا اُن ست رنگي اندلٺ جو سڀ کان سهڻو ۽ نمايان رنگ آهي- نيلو رنگ- سچ جو رنگ، نيڪي جو رنگ، يقين جو رنگ ۽ محبت جو رنگ. هوءَ سيني کي پنهنجي ڳلي سان لڳائي ٿي، ڀاڪر پائي ٿي، پٺي نيري ٿي، سيني جو گهٽو خيال رکي ٿي، ۽ جڏهن هوءَ پيار مان منو ٻولي ٿي، تڏهن هوءَ پنهنجي زبان جي ڪيميا سان روح جا سمورا زنگ لاهي ٿي ۽ روح اُجرائي ٿي. هڪ سچي اديب ۽ شاعر جو "مقصد حيات" اهو ئي آهي- تار تار روح جي رفوگري ڪرڻ ۽ ميري من کي اُجرو ڪرڻ- ۽ روح جي ناپاڪين ۽ ڪثافتن کي پاڪ ڪرڻ ۽ اندر اُجارڻ- ۽ اجيت ڪور اهو ئي ڪجهه ڪري پئي. ۱۹۸۷ع کان وٺي- "خانه بدوش" جي اجيت ڪور پنهنجي روح جي رڃ کي خانه بدوشيءَ ۾ دفن ڪري، هاڻ سيني ۾ ڪل جي ڪستوري ورهائي ٿي- اهائي هن جي جيون ڀر جي حاصلات آهي. اُن وفد ۾ هڪ سانوري سلوڻي مدراسڻ به آهي- رينوڪا نرائنن، جا هر وقت جهرمر جيان جهرمرائيندي رهي ٿي. هوءَ ڳالهائي ٿي، جهونگاري ٿي ته ڄڻ روشنيءَ جا ڦول ڇڻن ٿا. هوءَ واقعي هڪ ڦول جهڙي آهي. هوءَ ڪڏهن ترنگ ۾ اچي ڀڳت ڪبير جا دوها ٿي جهونگاري ۽

ڪوسٽر تي واپسيءَ ۾ هوءَ پنجابين کان وڌيڪ سُريلا پنجابي ڪلام ڳائي سگهي ٿي- هن کان رابيندرناٿ ٺاڪر (ٽئگور) جو بنگالي ڪلام ساڳئي بنگالي accent ۾ ٻڌي زبيده گلشن آرا وسريو وڃي.

١٣-مارچ تي لاهور جيمخاني کان ڊنر تي واپسيءَ تي آءٌ، زاهده حنا ۽ رينوڪا جي روم ۾ وڃي ويهان ٿي ۽ پنهنجي شولڊر بيگ مان ٽيپ ريڪارڊر ڪڍي سامهون ٽيبل تي رکان ٿي- زاهده حنا مذاق جي انداز ۾ رينوڪا کي چئي ٿي ته "تون اسان جي ملڪ پڪراج آهين." ۽ رينوڪا ملڪ پڪراج وانگيان هٿن جي لهرن سان آلاپي ٿي: "اپي تو مين جوان هون...." حفيظ جالنڌريءَ جو خوبصورت ڪلام رينوڪا ڏاڍي رچاءُ سان ڳائي ٿي ۽ اوچتو رينوڪا مون کي حيرتن جي سمنڊ ۾ لوڙهيو ڇڏي، جڏهن هوءَ شُڌ سنڌيءَ ۾ "ڏاچيءَ واليا موڙ مهار وي، هو ڏاچي واليا موڙ مهار وي..." آلاپي ٿي. هوءَ لٽريچر، ڪلچر، تهذيب ۽ تاريخ تي وڏي دسترس رکي ٿي- هن جون تحريرون ڪيترائي پاڪستاني انٽرنيٽ تي پڙهن ٿا ۽ ساراهين ٿا.

بقول اجيت ڪور، "بنگالي بلبل" زبيده گلشن آرا، رابيندرناٿ ٺاڪر (ٽئگور) جو دلگداز ڪلام ۽ نذرالاسلام جو جوشيلو ڪلام ٻڌائي ٿي، ته انسان جي دل ساڳئي وقت گداز ۽ جوش سان پرجيو اچي. هن جا بنگالي ڪلام مون کي ڏور ماضيءَ ڏانهن ڌڪي وڃن ٿا، جڏهن پنهنجي ٽين ايج ۾ دريا جي مٿاڇري تي ترندڙ ٻيڙيءَ ۾ "پوريا" ڳائيندڙ ۽ ونجهه هلائيندڙ مانجهيءَ جا آلاپ منهنجي رڳن مان روح ڇڪي وٺندا هئا، ۽ مون کان ساهه کڻڻ ئي وسري ويندو هو. جڏهن حيدرآباد جي ريشم ڳليءَ ۾ بنگالي "ڪانجي ورم" جون ساڙهيون هٽي جي لوڪل ڪپڙي جي جوڙي کان به وڌ سستيون ملنديون هيون- ۽ مون پنهنجي Teens ۾ ساڙهيون پائڻ شروع ڪيون هيون: ڪانجي ورم جون ساڙهيون- ۽ مان تصور ۾ پاڻ کي ڍاڪا يونيورسٽيءَ جي شاگرديائي سمجهندي هئس. تڏهن جڏهن مان ريڊيو پاڪستان تان بنگالي سيکارڻ وارو پروگرام خاص طور سان ٻڌندي هئس ته جيئن مان ٽئگور کي رڳو W.B.Yeats جي ڪيل ترجمي ۾ نه، پر هن جي پنهنجي "ماتر ڀاشا بنگلا" ۾ پڙهي سگهان، سمجهي سگهان ۽ محسوس ڪري سگهان، ته هن جي سٽ سٽ، لفظ لفظ، اکر اکر ڪيئن ٿو روح جي تارن کي ڇُهي... بنگال جي جادوءَ کي مان خود تي گذرندي، خود محسوس ڪيان... پر هي ظالم وقت!

ساڳيو ظالم وقت اڄ ڪيتري قدر مهربان آهي- مان ٽئگور کي ٻُڌان پئي ۽ اُن جي جادوءَ ۾ جڪڙجان پئي- مان زبيده ۽ رحيم جي بنگالي ڳالهه ٻولهه مان معنيٰ جا موتي جهٽيان ٿي، ۽ بنگاليَ لهجي ۾ ويڙهيل لفظن جا سمورا وڪڙ کولي اُن کي سنڌيءَ ۾ آڻي سامهون ٻيهاريان ٿي- ۽ هوءَ حيران ٿئي ٿي- ۽ اسين هن پوري خطي جي ٻولين جا Roots ڳولڻ لڳون ٿا. پر ڇا اها اسان تي صرف وقت جي مهرباني آهي؟ ان مهربانيءَ ۾ ڇا انسانن جو ڪو هٿ ناهي؟ يقيناً اجيت ڪور ١٩٨٧ع کان هڪ خواب اُڻڻ شروع ڪيو هو. اُن سپني کي ساڀيان ڪرڻ لاءِ هو ڪٿي ڪٿي، ڪيئن ڪيئن وڙهي هئي- اِها ڪمائي هوءَ هر پيري، ورائي ورائي ٻڌائي ٿي. ان خواب کي هٿي آڻي حقيقت جي روپ ڏيڻ ۾ ڪشور ناهيد جي غير مشروط محبت به شامل آهي- ته افتخار عارف جو افتخار به شامل آهي- ته ڊاڪٽر فوزيه سعيد جي ايڊ جو به گهڻو عمل دخل آهي، ته نصرت ۽ محسن جن جي محنت ۽ اوجاڳا به شامل آهن- ۽ ان ۾ اجيت ڪور جو شهزادو احمد فراز به شامِل آهي ۽ احمد نديم قاسميءَ جون دعائون به شامل آهن- ۽ شامل هجڻ وارن ۾، انهن سپني سان وک سان وک ملائيندڙن ۾ انتظار حسين به آهي، منو ڀائي، شعيب هاشمي، سليمه هاشمي، ڊاڪٽر انور سجاد، نيلم احمد بشير، جاويد شاهين، فرخنده لوڌي، عبدالله حسين، شائسته، وحيد احمد، افضل توصيف، نيلم حسين، ثمينه رحمان، منصوره احمد، ڊاڪٽر روبينه ترين، نسرين انجم ڀٽي، امتياز عالم، مستنصرحسين تارڙ، مسعود اشعر، ثروت محي الدين، حسينه گل، حڪيم بلوچ، ڊاڪٽر آصف فرخي، زاهده حنا ۽ مان- ۽ اسين سڀ قدم سان قدم ملائي هلندا رهياسين- ۽ قافلو ٺهندو ويو.

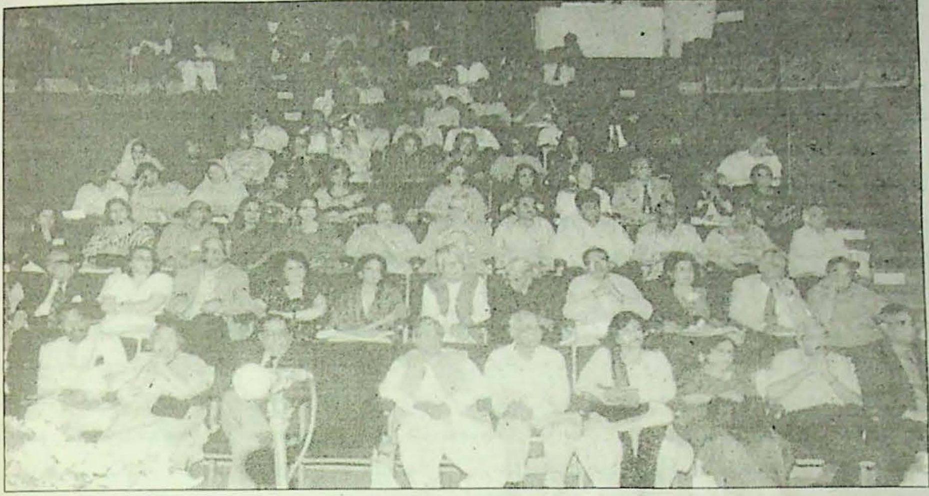

ڪانفرنس جي افتتاحي اجلاس ۾ همه تن گوش سامعين

پاڪستان ۾ "سارڪ اديبن جي ڪانفرنس" ٽيڻ هڪ وڏو واقعو هو. ١٢-مارچ جي صبح "الحمرا" جي ڳاڙهين سرن جي ٺهيل، قلعي نما خوبصورت عمارت جي خوبصورت آڊيٽوريم ۾ ستن ملڪن جي ننڍڙن رنگين جهنڊن جي وچ ۾ رکيل خوبصورت رنگارنگ گلن جو "ٻڪي" اڄ جو استعارو بڻجي ويو هو. سڀ کان پهرين ڪشور ناهيد هال ۾ ويٺل سمورن اديبن کي اسٽيج جي ڀرسان پاسن تي لڳل وڏي فريم ٺيل پني تي "امن" لاءِ صحيح ڪرڻ جي وينتي ڪئي. اسٽيج جي هڪڙي پاسي احمد فراز پنهنجي شعر ۽ آٽوگراف سان "امن لاءِ دستخط" جي ابتدا ڪئي ته ٻئي پاسي افتخار عارف پنهنجي شعر ۽ صحيح سان امن جي سفر جو آغاز ڪيو. زبيده گلشن آرا انگلش ۾ امن جي دعا ڪئي ته مون "عالمي امن ۽ سلامتيءَ" جي حوالي سان دنيا جو خوبصورت ترين شعر اُتي لکيو- شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ چيل اهو شعر دنيا جي امن جو اعليٰ ترين منشور آهي:

"سائين! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سُڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!"

سموري دنيا جي سُک ۽ سلامتيءَ جو اهو خواب شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ اڄ به زنده آهي.

آڳاٽي دور جي ڏندڪٿائن موجب، هي ڪائنات ستن سمنڊن، ڌرتيءَ جي ستن تهن، ستن آسمانن، ستن ڏينهن ۽ ستن سُرن جو تال ميل آهي- ۽ اُن ڏينهن اسٽيج تي ستن ملڪن جي ستن جهنڊين ۽ ستن نمائندن جو هجڻ هڪ حسين استعارو ٿي لڳو. اسٽيج تي بنگلاديش جي نمائندگي عبدالرحيم (Abdur Rahim) ٿي ڪئي، ڀوٽان جي نمائندگي تِشرنگ دورجي (Tashering Dorji) ٿي ڪئي، انڊيا جي نمائندگي سارڪ اديبن جي انجمن جي صدر اجيت ڪور (Ajeet Cour) ٿي ڪئي، مالديپ جي عباس ابراهيم (Abbas Ibrahim)، نيپال جي ابِي سُبيدي (Abhi Subedi)، پاڪستان جي نمائندگي ڪشور ناهيد (Kishwar Naheed) ٿي ڪئي ۽ سري لنڪا جي نمائندگي ابيسڪرا تِسا (Tissa Abeysekara) ٿي ڪئي،

جڏهن ته پريزيڊيم ۾ پاڪستان جي وزير تعليم محترمه زبيده جلال صاحبه به موجود هئي. ڊاڪٽر جاويد اقبال به موجود هو. احمد نديم قاسمي پنهنجي ناچاڪيءَ جي ڪري اچي نه سگهيو- هُن جو ريڪارڊ ٿيل پيغام ٻڌرايو ويو.

"ڏهين سارڪ اديبن جي ڪانفرنس لاهور" جو باقاعده آغاز فيض احمد فيض جي نظم تحت اللفظ پڙهڻ/ڳائڻ سان ٿيو. شعيب هاشمي ۽ شازيه اِها خوبصورت ذميواري نڀائي. احمد فراز پنهنجو نظم "دوستي ڪا هاٿ" ٻڌائي خوب داد پاتو. هنديءَ جي مشهور شاعر اشوڪ واجپائي (Ashok Vajpai) پنهنجو نظم ٻڌائي ٿو ۽ اُن ۾ واعدو ڪري ٿو ته: هاڻ هو ڪڏهن به سمنڊ جي ڪناري گل ڪونه پوکيندو، ڇو ته سمنڊ سدائين هن جي سال کن جي محنت پاڻ سان وهايو وڃي. "ان ڪري آءُ سمنڊ ڪناري گل ڪونه پوکيندس!" اها سندس نظم جي ٽيپ جي لائين هئي.

يونان جي تشرنگ ڊورجي کي "شاعري" ڪرڻ جي سزا جي طور پرنسپل جي آفيس جي سامهون ڪاڌ لٽڪو پيو هو. جڏهن ته هو شاعري، ۾ گاهه ڪونه ٿو لُٽي، پر گل پوکي ٿو. جڏهن ته اسان وٽ اڄڪلهه شاعرن جي گهڻائي رڳو گاهه ئي لُٽي پئي. گل پوکڻ بدران!

مالديپ جي عباس ابراهيم جي نظر ۾ "هڪ اديب جون گهڻيون ئي ذميواريون آهن. انسانذات جي بهتري ۽ ڀلائي، دنيا ۾ امن ۽ سڪون قائم ڪرڻ جي ذميواري هڪ اديب ئي بهتر طور نڀائي سگهي ٿو." نيپال جو اڀي سبيدي هندوستان ۽ پاڪستان جي اديبن جي هڪ ٻئي سان محبت ۽ اُنهن جي جوش ۽ جذبي کي ساراهي ٿو. هو چئي ٿو: "انهن ٻنهي ملڪن جي مشترڪ تاريخ ۽ مشترڪ تهذيبي ۽ ثقافتي ورثي جي ملڻ جو مشترڪ نقطو نيپال آهي." بنگلاديش جي عبدالرحيم کي سڀني چهرا شناسا ٿا لڳن ۽ هو پهريون نڪتو ئي اِهو ڪٿي ٿو ته، ڏکڻ ايشيا جي سمورن ملڪن جي تهذيب هڪڙي آهي- اُنهن جي تاريخ، ثقافت، منهن مهاندا- ٿوري فرق سان ساڳيا ئي آهن، ان ڪري هنن سڀني ملڪن کي هڪ ٽيڻ کپي- ۽ اُن لاءِ اسان کي پنهنجا سمورا اختلاف وساري، هڪ ٽيڻ جي راهه ڪڍڻي پوندي، ڇو ته اسان سڀني کي هن پوري وڏي خطي جي اس ۽ محبت لاءِ گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي. سري لنڪا جو ابيسڪرا ٿسا پنهنجي ملڪ جي ڪشيده حالتن لاءِ ڏک جو اظهار ڪري ٿو ۽ پوءِ ذري گهٽ اِهي ئي سڀ ڳالهيون ڪري ٿو ته، ڏکڻ ايشيا جي سڀني ملڪن جون ڪيتريون ئي ڳالهيون هڪجهڙيون آهن. هن خطي جو ڪلچر هڪ آهي. هو پڻ هندستان ۽ پاڪستان جي اديبن جي محبت ۽ يڪانگت جو ذڪر ڪري ٿو ۽ چئي ٿو ته تاريخ جي وڏي ستم ظريفي ڇنجي، جو اِهي ٻيئي هڪ ٻئي سان کلي ملي نٿا سگهن. فن ۽ ثقافت ته قومن کي ملائيندا آهن، ڏار ته نه ڪندا آهن- مون کي ته ائين ٿو لڳي ڄڻ مان ڪنهن جادوئي ڪهاڻيءَ ۾ پيو جيان.

ڊاڪٽر مبشر حسن پڻ پريزيڊيم ۾ موجود هو. هو پنهنجي مخصوص رنگ ۾ حالتن جو تجزيو ڪري ٿو ۽ ايڊورڊ سعيد جي حوالي سان ادب ۽ سياست کي گڏ ڪٿي هلڻ ٿو چاهي، ۽ اديب کي سياستدان به ڪرڻ ٿو چاهي. هن جي خيال ۾ قوم پرستي نه، بلڪ محبت جو مذهب ئي سمورن مسئلن جو حل آهي.

ڊاڪٽر جاويد اقبال. ڊاڪٽر مبشر جي ايڊورڊ سعيد جي حوالي کي ڪٿي ڳالهه اڳتي وڌائي ٿو. هو چئي ٿو ته سارڪ جي سڀني ملڪن ۾ صرف بُک ۽ غربت ئي هڪ مشترڪ شيءِ آهي. اديب ۽ شاعر محبت جا پيامبر آهن. صرف اديب ۽ شاعر ئي سياستدانن کي هڪ نئون Vision ڏيئي سگهن ٿا. قومون شاعرن جي دلين ۾ پيدا ٿين ٿيون. ان ڪري اديب جنگ جو نه پر محبت جو پيغام ڏي.

اجيت ڪور پڇازيءَ ۾ ڳالهايو ۽ پنهنجي دل چيري ڪٿي رکيائين...! هن جا لفظ شديد محبت ۽ شديد درد ۾ ٻڏجي ئي ويا. هن چيو: "منهنجي دل ٿئي ٿي ته اوهان سان پنجابيءَ ۾ ڳالهايان پر مان اُنهن ڪبوترن جو ڇا ڪيان، جن کي مون وڏين مشڪلن سان هٿ ڪيو آهي- ۽ اُنهن "امن جي ڪبوترن" جي ڪري ئي مان هتي جي ۽ هُتي جي بندوق بردارن سان وڙهي آهيان. مون جڏهن به اديبن/شاعرن جي ملڻ جي ڳالهه ڪئي ته مون کي اِهوئي جواب مليو ته اديب ملي ڇا ڪندا؟ اهي

ڪي سياستدان آهي؟ يا اهي ڪي تاجر ۽ واپاري آهن؟ پيا سڀ پلي ملن، ڏنڌو تہ ڪندا- اديب ملي ڇا ڪندا!" هن امن جي اُنهن ڪبوترن کي گڏ ڪرڻ جي مشڪل ۽ ڏکمي ڪهاڻي ٻڌائي: "پوٽان وارن چيو، اسان جي زبان ڏاڍي قديم آهي، مشڪل آهي- اسان وٽ Monks تہ ملندا، پر اديب نہ ملندا ۽ اُتان وڏي مشڪلن سان مون کي اهو "ڊورجي" مليو. مالديپ وارن تہ حيران ٿي پڇيو تہ: "اديب ڇا؟ اسان وٽ ماڻهو جام پيسا پيا ڪمائين- سياحت مان، واپار مان تہ پوءِ ادب ڇو؟" اجيت ڪور مجڏ ٿيندي چيو: اوهين پنهنجي ائرڪنڊيشنڊ ڪمري جي دري کولي ٻاهر نهاريو- ڇا سامهون ميدان ۾ گاهہ ڦٽي ٿو؟ ڇا سامهون لڳل ٻوٽن ۾ گل ٽڙيل آهن؟ ڇا وڻن تي پکي چرچر ڪن پيا؟ جي ها تہ پوءِ شاعر بہ ضرور ڪٿي ڪجهہ جهونگاريندو هوندو. اديب ڳوليو! ۽ هاڻ منهنجو دامن پريل آهي،' ۽ اُنهن کي مان هتي هُتي گهمايان ٿي پئي. اجيت ڪور وڌيڪ چيو: سورج اُڀري ٿو، ندي وهي ٿي ۽ شاعر گيت جهونگاري ٿو. اُن ڪان سواءِ اسان اديبن کي ڇا ڪرڻو آهي؟ اسان اديبن ۽ شاعرن کي ٻن مان هڪ ڪم جي چونڊ ڪرڻي آهي. چُپ رهو- يا ڳالهايو- جيئن ڳٽيا وجو! اسان جا ٻيئي ملڪ هاڻ غربت ۽ ٻُک سان گڏ هڪ بم بہ شيئر ڪن ٿا! اسين ڪهڙي بم جي پاسي ٿيون؟ هندو بم جي- يا مسلمان بم جي! پر اهو سڀ ڇا لاءِ؟ اسان کي اسان جي پاڙيسرين کان بچائڻ لاءِ! جيڪي مصيبت ۽ تڪليف جي لمحن ۾ سڀ کان پهرين هڪٻئي جي ڪم اچن ٿا- هڪٻئي جي سُڏ کي رسن ٿا. ان ڪري جُنگيون ڇو؟ پر اُنهن جنگين ۾ جيت تہ هميشہ سرڪار جي ٿئي ٿي، عوام تہ هميشہ هارائي ٿو! اسان ٽن عورتن: ڪشور ناهيد،، فوزيہ سعيد ۽ مون گڏجي هڪ خواب کي حقيقت بڻايو آهي. عورت هڪ ماءُ آهي، جنني آهي، هوءَ تخليق ڪندڙ آهي، ان ڪري هوءَ تباهہ نٿي ڪري سگهي. بلڪل اهڙيءَ ريت هڪ شاعر ۽ اديب بہ تخليق ڪري ٿو، هو تهذيبن کي سنواريندڙ آهي. هو ستارن جون، پرندن جون، بادلن جون، هوائن جون، خوشبوئن جون ڳالهيون ڪري ٿو. زندگي اڳتي هلندي زهڻ ۽ وڌندي رهڻ جو نالو آهي- ۽ اسين وک سان وک ملائي هلندا ئي رهنداسين. پاڪستان منهنجي بہ جنم ڀومي آهي، منهنجي ناڙ هن ڌرتيءَ ۾ دفن ٿيل آهي. اسين هڪ قديم تهذيب جا امين آهيون- ۽ اسين اُنهن ماڻهن جي هٿان استعمال ٿي رهيا آهيون، جن کي پنهنجي ڪا Civilization ئي ناهي؟ جن جي ڪُل تاريخ پنج سؤ سالن کان وڌيڪ ناهي. جيتوڻيڪ مان هتي لفظ Uncivilized استعمال ڪرڻ ٿي چاهيو، پر منهنجي دوستن مون کي ايتري سخت ٿيڻ کان روڪيو ۽ مان هتي اُنهن لاءِ Pseudo-Civilized يا Less-Civilized لفظ استعمال ڪريان ٿي. اسين موهن جي دڙي ۽ هڙپہ جي تهذيبن جا امين، اُنهن جي هٿ ۾ رانديڪو بڻيل آهيون، جن وٽ Muscle Power (هٿيارن جي طاقت) آهي، جن وٽ Money power (پئسي جي طاقت) آهي. ماڻهو اسان کي ڌرو ڌرو ڪري ڇڏيندا. هو اسان کي لاڳيتو ڏکي رهيا آهن.... فاشزم ڏانهن، پر پري ڪٿي نقرئي گهنٽيون وڄن پيون- اُهي مُنڊ گهنٽيون ڪنهن جي لاءِ وڄن پيون؟ اُهي اسان لاءِ وڄن پيون! پر اسان کي وقت جي ڏارا جي ابتڙ ترڻو پوندو!"

اجيت ڪور کي پوري هال ڏاڍي خاموشيءَ سان ۽ ڏاڍي ڌيان سان ٻڌو. سندس آخري کان پهرين ڳالهہ ۾ هيمنگوي جي For whom the bell tolls کي استعارو بڻايو ويو هو- ۽ سندس آخري ڳالهہ تي مون کي بي اختيار شاهہ سائينءَ جي هي خوبصورت سٽ ياد آئي:

"لهوارو لوڪ وهي، تون اوچو وَهہ اوڀار"

اجيت ڪور ويندي ويندي وري آئي ۽ چيائين: "اڄ اسان هڪ واعدو ڪريون. اسين سارڪ ملڪن جا سمورا اديب هڪ جسم وانگيان اُٿي بيهون ۽ هڪ آواز ٿي چئون تہ اسين اُنهن سمورن مرڻ وارن سان گڏ آهيون، جن کي بي گناهہ ماريو ويو. اسان اڄ هتي هڪ وچن ڪريون تہ اسان پنهنجي پنهنجي ٻولي ۽ ادب کي مرڻ نہ ڏينداسين. اسين پنهنجي "اڄن" تنبوئن ۾ "امن" جا خواب ڏسنداسين. اسين موت جي هر سامان کي تباهہ ڪنداسين. اُنهن بمن کي تباهہ ڪنداسين، پنهنجي زندگيءَ ۾ نہ سهي، پنهنجن ٻارن جي زندگيءَ ۾ سهي!"

پڇاڙيءَ ۾ محترمه زبيده جلال کي سڏيو ويو، جنهن جو مڪمل سهڪار سارڪ اديبن جي ڪانفرنس کي حاصل هو. مان جڏهن به بلوچڻ گهگهو پاتل، اُن پڙهيل ڳڙهيل ٻروچياڻيءَ کي ڏسندي آهيان، ته منهنجو ڳاٽ فخر کان اوچو ٿي ويندو آهي- چو ته اُن فخر جو ڪجهه حصو مون ڏانهن به اچي ٿو. زبيده جلال بلوچستان جي ذهين ماڻهن جي پاڪستان ليول تي نمائندگي ڪري ٿي- پر هوءَ پنهنجي انفرادي حيثيت ۾ پڻ هڪ عظيم خاتون آهي. هن ڪسرنفسيءَ جو مظاهرو ڪندي چيو:

"ايترن پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن جي وچ ۾ ڳالهائيندي آءٌ ڪجهه نروس پئي ٿيان. مون کي يقين آهي، اِهي هيترا علم ۽ ادب جا صاحب هتي ويهي محض زباني جمع خرچ نه ڪندا، بلڪ ڪجهه عملي ڪم به ضرور ٿيندو. اسين سڀ امن ۽ اخوت چاهيون ٿا. اسان سڀني کي گڏجي امن، محبت ۽ سک سلامتيءَ سان رهڻو آهي. اسان سڀني کي گڏجي سڏجي غربت، بُک، بدحالي، نسلي مت ڀيد، سماجي تنزلي ۽ انساني حقن جي بحالي لاءِ وڙهڻو آهي. اديب هڪ سماجي اڳواڻ به آهي. اسان کي اهو به ڏسڻو آهي ته هُو ڪنهن جي پاسي آهي؟ ڇا هو جنگ ۽ لڙائي جهڳڙي جي پاسي آهي، يا هُو امن جو طرفدار آهي! هڪ اديب جي زندگيءَ جو مقصد يقيناً امن جي طرفداري ئي آهي. آءٌ دعا ڪريان ٿي ته سارڪ جي اديبن جو هي ميڙاڪو هن پوري علائقي لاءِ امن ۽ سُک آڻي."

افتتاحي اجلاس کي ڪشور ناهيد ڏاڍي سهڻي نموني ڪنڊڪٽ ڪيو. منجهند جي ماني برٽش ڪائونسل پاران لاهور جي هڪ خوبصورت هوٽل "وليج" ۾ هئي. ٻهراڙيءَ جي ماحول ۾ ڏيئن ۽ لالٽينن جي روشنيءَ ۾ ڪاڏي جي ايتري ته ورائٽي هئي، جو مون جهڙي ٿور-کائو رڳو شيون ڏسي پيٽ ڀريو. اصل ۾ اُنهن لنچز ۽ ڊنرس پڻ اديبن جي ويجهڙائپ کي وڌايو- ۽ هِتي گهڻو ڪري کائڻ کان وڌيڪ ڳالهائڻ کي ترجيح ٿي ڏني سيني- نه ته هتي اسان جي ڪانفرنسن ۾ مون ماڻهن کي کاڌن تي ائين ڪرندي ڏٺو آهي، جو ڪنڌ شرم کان جهڪيو وڃي! اُتي اُهو سڀ اُنهن جي Socialization جو ئي حصو هو.

- يڪجهتي ۽ باهمي محبت جو هڪ يادگار لمحو -

"وليج" جي ٻاهران ڪشور ناهيد، ڊاڪٽر رميش چندرا، سحر امداد، اجيت ڪور، احمد فراز، اشوڪ ڪوشي ۽ زبيده گلشن آرا.

پوري اڍائين وڳي ڪانفرنس جو پهريون باقاعده سيشن شروع ٿيو، جنهن جو موضوع هو: "سارڪ خطي جي ادب جون جڙون ۽ تصوف". مک ڳالهائيندڙ ڊاڪٽر عابد حسين هو ۽ پاڪستان مان "اداس نسلين" جو عبدالله حسين هو. پريزيڊيم ۾ عباس ابراهيم (مالديپ)، بشنو مهاپاتري (Bishnu Mohapatra) (انڊيا-اڙيسا)، ابيسڪرا تسا (سري لنڪا)، ڊاڪٽر سهيل احمد جن شامل هئا. اُن سيشن کي اردو، جي انوکي لهجي واري خوبصورت شاعره ياسمين حميد ڪنڊڪٽ ڪيو. ڊاڪٽر عابد حسين توزڪي ٻين جي حوالي سان پويان ڪجهه مختصر طور آءُ اڳ ۾ ئي لکي چڪي آهيان.

چانهه ۽ آنسڪريبر جي پندرنهن منٽن جي مختصر وقفي کان پوءِ چئين وڳي ڏاري ٻيو سيشن شروع ٿيو، جو "نسائي ادب" بابت هو. اُن جي مک ڳالهائيندڙ بنگلاديش جي زبيده گلشن آرا (Zubeida Gulshan Ara) هئي. پريزيڊيم ۾ زاهده حنا، تسا، ڪمليشور ۽ اجيت ڪور هئا. ان پروگرام کي سليمه هاشمي، نهايت سهڻي نموني ڪنڊڪٽ ڪيو. زبيده گلشن آرا پنهنجي مقالي جي ابتدا ۾ چيو: "مان بنگلاديش واسين پاران سارڪ جي سڀني ملڪن لاءِ امن جو پيغام کڻي آئي آهيان."

هن پنهنجي مقالي جي اصل موضوع تي ايندي چيو: "هر ملڪ اقتصادي ۽ تعليمي ترقيءَ ۾ وک وڌائي ۽ نوان خيال ۽ تصور متعارف ڪرايا، پر عورت جي تعليمي ۽ معاشي ترقيءَ بابت ڪجهه نه سوچيو ويو- اها عورت جيڪا ٻني ٻارو ڪري ٿي، گهر جا ڪم ڪار ڪري ٿي، ڪپڙو اُتي ٿي، پورهيو ڪري ٿي ۽ ٻار پالي ٿي. پر ويهين صدي عورت لاءِ ترقيءَ جو هڪ نئون پيغام کڻي آئي- هان هوءِ هر ميدان ۾ پنهنجن حقن لاءِ وڙهي پيئي. بيٽي فرائڊن (Betty Fridan)، اينجلا ڊيوس (Angela Davis)، ڪيٽ ملر (Kate Miller)، گلا آئنسٽائن (Gilla Einstein) عورتن جي حقن لاءِ بنيادي ڪم ڪندڙ ۽ نشانبر (Path Finder) عورتون هيون. عورتن پنهنجي عزت ۽ وقار لاءِ سدائين پنهنجي پاڻ پتوڙيو آهي." زبيده گلشن آرا بنگاليءَ ۾ عورتن سان لاڳاپيل موضوعن تي وڏي بهادريءَ سان لکيو آهي. هن پڇاڙيءَ ۾ چيو: "مون کي فخر آهي ته مان هڪ عورت آهيان، مون کي فخر آهي ته مان هڪ اديب به آهيان- ۽ مون کي فخر آهي ته آءٌ توهان سان گڏ آهيان." زاهده حنا هڪ مختصر ڪالم نُما جي ڪنڊ جي شاعرائن ۽ اديبائن بابت لکيل پڙهيو ۽ چيو ته اسين سڀ ان تخليقي وراثت جون امانتدار آهيون. ڪمليشور جي (Kamleshwar) هڪ Instant Story ٻڌائي. رات جو پنجاب جي گورنر خالد مقبول پاران ڊنر هئي. آءٌ ته گورنر هائوس جي ڊائننگ هال جي درن، درين، شهتيرن، ڇڄن، پلرن ۽ آبنوس جي ڪاٺ جي پٿلن تي ٿيل قديم ۽ قيمتي اُڪر جي ڪم کي ڏسي حيران ٿي پئي هئس. هال هڪ نادر ۽ Antique لُک ٿي ڏني- ۽ مون سوچيو اُنهن پنهنجي قديم ورثي کي ڪيڏي نه محبت سان سنڀاليو آهي، پوءِ پل ته اُن ورثي جو تعلق رنجيت سنگهه سان ئي ڇو نه هجي. هن اڄ منو ڪلاڪ Extempore ڳالهايو. سو به اديبن، شاعرن ۽ دانشورن سان! سندس تقرير علمي ۽ معروضي حقيقتن سان ڀريل ۽ Well punctuated هئي. هو ايڏو شارپ هو، جو تقرير ڪندي احمد فراز کي مخاطب ٿيندي چيائين: "فراز صاحب! اوهان کي اسان جي وردي نٿي وڻي، پر اسين ايڏا به بُرا ماڻهو ناهيون. ان سچائيءَ کي ته اوهين به مڃيندئو، ته سول حڪومتن اوهان سان جيڪي جُنيون ڪيون آهن- سي اسان ناهن ڪيون- بلڪ اسان ته اوهان شاعرن ۽ اديبن کي هر طرح جي آزادي ڏني آهي" اجيت ڪور اُتي به ڏاڍي دلچسپ تقرير ڪئي. غالباً نائين ڪورسز ڊنر هئي. ماني ۽ موسيقي ٻئي as usual زبردست هئا. ائين لاهور ۾ علسبت سان تَنار هڪ حسين ڏينهن کان پوءِ هڪ خوبصورت رات، لاهور جي رستن تي تاڙين جي ٿاپ ۽ گيتن جي آلاپ سان ڪنڪنائيندي ڪذري رهي هئي. هوٽل اچي ٻارن سان فون تي ڳالهايم ته سمورا ٿڪ لهي ويا.

۱۳ مارچ جي صبح واري سيشن جو موضوع ڪجهه ڏکيو هو- ۽ اُن لاءِ مُک ڳالهائيندڙ ڊاڪٽر آصف فرخي هو. "۱۱ سيپٽمبر کان پوءِ جنم وٺندڙ جديد حقيقت پسندي" بابت ڳالهائيندي ڊاڪٽر فرخي اڳ ۾ ئي چيو، ته موضوع جي چونڊ سهنجي ناهي بلڪ مون کي ڏني وئي آهي. بلڪل ائين ئي ۹/۱۱ کان پوءِ ايرندڙ تبديل ٿيل- هيءَ نئين دنيا اسان مان ڪنهن

سارڪ اديبن/شاعرن جي تخليقي رچنائن واري نشست ۾ سحر امداد "سنڌي شاعري" پڙهندي

جي ٻه ذاتي چوندا ناهي. نئين دور جون پيڙائون ڪيترين نئين نيون ۽ مختلف چونه هجن، پر هڪ اديب جو رول ريڊيڪل انداز ۾ بدلائي نٿو سگهجي. وقت ۽ حالتون اديب جي موضوعن کي بدلائين ٿا، پر هن جون ذميواريون نٿيون بدلجن- هن کي لکڻو آهي ۽ سنو لکڻو آهي. پهرين مهاڀاري جنگ وقت هينري جيمس جهڙي مهان اديب جو ڪردار هڪ مثالي ڪردار آهي ۽ زندگي، جي اندوهناڪ لمحن ۾ هُو اسان لاءِ مثال هئڻ گهرجي. اسان جهڙين قومن کي پنهنجين اکين سان پين جا خواب ڏسڻ سيڪاريو ويندو آهي- ۽ اهو جبر هتي جي اديب کي ٻه ڀوڳڻو پئي ٿو. اهو اسان تي منحصر آهي ته اسين اُنهن لاءِ هڪ نئين لليتا (Lolita) بڻجون ٿا. يا اسين ان مڙهيل ۽ ٿاڦيل ڪان انڪار ڪيون ٿا ۽ پنهنجي شناخت پايون ٿا. اشوڪ واجپائي جي صدارتي خطبي سان اهو سيشن پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهتو. اُن سيشن کي ڪنڊڪٽ ڊاڪٽر انور سجاد ڪيو. چوٿون سيشن "زميني حقيقتن جي تخليقي ادب ۾ تصويرڪشي" جي موضوع تي هو. اُن ۾ مختلف ملڪن ۽ علائقن جي اديبن ۽ شاعرن کي پنهنجي تخليقات پيش ڪرڻ جي دعوت ڏني وئي. اُن سيشن جي صدارت بهاءُ الدين ذڪريا يونيورسٽي ملتان جي اردو، جي پروفيسر ڊاڪٽر روبينه ترين ۽ اڪادمي ادبيات جي چيئرمن افتخار عارف ڪئي. ان سيشن ۾ بشنو مهاپاتري پنهنجي مادري ٻولي اُڙيا ۾ پنهنجي خوبصورت شاعري ۽ ان جو انگريزي ترجمو ٻڌايو. نيپال جي ابي سُبيدي، ڀوٽان جي تشرنگ دورجي پڻ پنهنجي شاعري ٻڌائي. شميم حنفي، ڪونر نرائن (Kaunr Narayan) هندي ۽ اردو، ۾ پنهنجي شاعري ٻڌائي. منصوره احمد پڻ پنهنجو نظم ٻڌايو. ڊاڪٽر وحيد پنهنجو خوبصورت استعارن سان سينگاريل نظم ٻڌايو- ۽ هن پنهنجي شاعري، جي هڪ مختصر چوند انگريزي ترجمي سوڌي هتي وراهي پڻ. نسرين انجم ڀٽي پنجابي، ۾، حسينه گل پنهنجي پشتو شاعري ۽ اُن جو نثري اردو ترجمو ٻڌايو. مون سنڌي، ۾ پنهنجي چوند شاعري ٻڌائي، هڪ نظم انگريزي ترجمي سان ۽ هڪ اصل اردو، ۾ لکيل نظم "نيرون ڪوٽ" ٻڌايو. ڪمليشور، زاهده حنا ۽ عبدالرحيم پنهنجي ڪهاڻين جا ٽڪرا ٻڌايا. هن سيشن جي صدر افتخار عارف تقرير ڪرڻ بدران پنهنجي خوبصورت شاعري ٻڌائي. ان نشست کي خود ڪشور ناهيد ڪنڊڪٽ ڪيو. باغ جناح جي حسين مرغزار ۾ منجهند جي ماني صغريٰ امام، سوشل ويلفيئر جي وزير جي

پاران هئي. فخر امام ۽ عابده حسين جي سهڻي سيبتي ۽ سمارٽ ڌيءَ صغريٰ امام کي ڏسيو ائين پئي لڳو ڄڻ ڪا ڪاليج اسٽوڊنٽ هجي. اُتيءَ هڪڙي بي بہ ننڍي نيٽي سهڻي جهڙي ڪاليجي ڇوڪري قدسيہ لوڌي سان ملاقات ٿي، جيڪا پاڻ بہ مان منهنجو هٿ جهلي هلي پئي. اُها ننڍي نيٽي سهڻي ڇوڪري قدسيہ لوڌي پڻ پنجاب جي منسٽر هئي. اُنهن نوجوان سهڻين وزيرياڻين کي ڏسي اجيت ڪور ڏاڍي محبت سان چيو هو: "اوهين مون کان سڀ ڪجهہ وٺي ڇڏيو- اهي سهڻيون ننڍيون نيٽيون منسٽر اسان کي ڏيئي ڇڏيو" عابده حسين سان ملاقات ٿي. ڪشور ناهيد تعارف ڪرايو. تڏهن عابده حسين سنڌ وڃڻ جي ڳالهہ ڪئي- غالباً شهيد فاضل راهوءَ جي ورسيءَ ۾ وڃڻو هوس- ۽ ڪجهہ سياسي ميٽنگون پڻ هيون. ان ڏينهن لنچ تي ڪائڻ کان وڌيڪ مختلف ماڻهن سان ملڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، مون لاءِ ڪاڏي کان وڌيڪ اهم هو. واپس الحمرا اچي ڪانفرنس جون پنجون سيشن شروع ٿيو. ان جو موضوع هو "اديب لاءِ تاريخ جي ڄاڻ" - ان نشست جو "ڪي نوٽ اسپيڪر" ڊاڪٽر نامور سنگهہ هو. هن ثابت ڪيو تہ هو واقعي نامور آهي، هن بنا ڪنهن پني جي ڏيڍ ڪلاڪ ڳالهايو ۽ ڇا تہ ڳالهايو!

هن چيو تہ: اڄ اسين جنهن کي ڏکڻ ايشيا چئون ٿا، اُهو سمورو علائقو قديم دؤر جو هندوستان آهي (جيتوڻيڪ اُن کي "هند" بدران "سنڌ" چوڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو). هن ڏکڻ ايشيا جي سموري خطي جي راڄنيتڪ ۽ ساهتڪ مسئلن ۽ اُتي جي مکيہ سپيتائن ۽ اُتي جي رنگارنگ تهذيب ۽ اعليٰ ادب جو وڏي فخر سان اظهار ڪيو. هن هڪ هزار سالن جي تاريخ تي تفصيلي روشني وڌي ۽ چيو، تہ هتي جي صوفي شاعرن، عوامي زبان ۾ شاعري ڪري ثابت ڪيو تہ عوامي زبان ۾ بہ شاعري ٿي سگهي ٿي. هن فطري طور ٻوليءَ جي بدلجڻ جي عمل کي واکاڻيو ۽ چيو تہ اِها هڪ حقيقت آهي تہ ڪالهہ جي زبان ۾ اڄ جو سچ نٿو چئي سگهجي."

نيپال جيءَ شاعر ۽ پروفيسر اڀي سبيدي پنهنجي مقالي ۾ چيو: "اڄ اسين جنهن مقام تي بيٺا آهيون، اُتان کان آسمان صاف ۽ چِٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نيپال پنهنجي تاريخ جي هڪ خوني دور مان گذري پيو. اسان جي ڌرتي رت ۾ ٻڏل آهي، ان ڪري اهڙين حالتن ۾ اسان کان وڌيڪ امن جو گهورو ٻيو ڪير هوندو! نيڪي ۽ بديءَ جي ان جنگ ۾ اديبن ۽ شاعرن لاءِ امڪان جا نوان رستا کليا آهن. اهڙي صورتحال ۾ سوين سوال جنم وٺن ٿا: ڇا تاريخ ڪڏهن بدلي بہ آهي؟ ڇا ادب، شاعري، فلم ۽ مصوريءَ ۾ ڪا تبديلي آئي آهي؟ هي دور خود پنهنجي پاڻ کان سنجيده سوالن ڪرڻ جو دور آهي.

ان سيشن کي نيلم حسين انتهائي مهارت سان ڪنڊڪٽ ڪيو. هوءَ حسين بہ هئي تہ ذهين بہ. هن جي انگريزيءَ ۾ ترجمن جا ٽي ڪتاب ڇپيل آهن. رات جو جيمخاني لاهور ۾ SAFMA طرفان ڊنر هئي- ۽ روايتي طرح بيحد Delicious dinner هئي. اُتي بہ شاعرن کان شاعري ٻڌي وئي. هڪ بيحد خوبصورت ۽ نهايت يادگار ڏينهن پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهتو. هوٽل پهتيس تہ امداد ۽ سنيءَ فون تي ڳالهايو. گهر ۽ ٻارن جو اُلڪو لٿو ۽ ڏاڍي پرسڪون ننڊ ڪيم.

١٤-مارچ تي صبح جو ڇهون سيشن شروع ٿيو. انتظار حسين "زباني ادب جي اهميت" جي حوالي سان اردوءَ جي قصن ۽ داستانن جو ذڪر مُک مقرر جي طور تي ڪيو. اُن سيشن جي پريزيڊيم مان ڊاڪٽر شميم حنفي صدارتي ڪلمات ادا ڪيا. ڪمليشور هڪ زباني ڪهاڻي ٻڌائي. هڪ مختصر وقفي دوران سيني چانهہ پي ۽ آئسڪريم کائي، جهرڪين واري چرچر ڪندا، فريش ٿي اچي هال ۾ ويٺا هئا. ستون سيشن هڪ دلچسپ سيشن هو: "گلوبلائزيشن ۽ اُن جو ادب ۾ اولڙو". پروفيسر قاضي افضل حسين (انڊيا) ان جو مُک مقرر هو. مُنو ڀائي، امتياز عالم، ابيسڪرا تسا، عباس ابراهيم ۽ ڊاڪٽر عابد حسين اُن جي پريزيڊيم ۾ موجود هئا. اصغر نديم سيد اُن سيشن کي ڪنڊڪٽ ڪيو. ڊاڪٽر قاضي افضل حسين پنهنجي مقالي ۾ چيو: "جديد ٽيڪنالاجي اسان جي دنيا ٿي بدلائي ڇڏي آهي- اسين سڀ ڄڻ ڪنهن ڪلوز سرڪٽ ۾ هڪڙي ئي تند ۾ ٻڌل آهيون. هن "گلوبل وليج" جي دور ۾ "فاصلا" پنهنجي معنيٰ وڃائي چڪا آهن. ڊيوڊ هاروي (David Harvey) اُن مڪمل مرحلي کي "وقت ۽ جاءِ جو ڪوڙجڻ" (Compression of Time and Space) چئي ٿو. "Compression of Space" اليڪٽرانڪ ميڊيا جي ميڻيجرن کي ڌرتيءَ جي هر انچ تائين رسڻ جي سهوليت ميسر

ڪري ڏني آهي- هڪ ٻئي ڪان ڏکڻ اُتر ويٺل ماڻهو ساڳي ٽائيم، ساڳي شيءِ ائين ڏسن ٿا، چڻ هڪڙي ئي ڊرائنگ روم ۾ ويٺا هجن. ان رسائيءَ سان نوان ڪلچر ڊزائين ڪندڙن کي "پنهنجي اوليتن" جي بنياد تي سوشو ڪلچرل (سماجي / ثقافتي) روپن کي تبديل ڪرڻ ۽ Re-fashion ڪرڻ، ۽ ائين سماج جي پنهنجي مرضيءَ مطابق صورتگريءَ جا، مفاد پرستاڻه حق حاصل ٿي ويا آهن ۽ ائين هو سڄي دنيا کي پنهنجي مرضيءَ موجب هلائي سگهن ٿا. ان ڪري اڄ جو ادب "Literature of Diaspora" آهي- ڪٿهن هيڏانهن- ڪڏهن هوڏانهن جي ڪيفيتن مان گذرندڙ ادب، پر ڏکڻ ايشيا جي ادب جي پويان تهذيب، تمدن، روايتن، ريتن ۽ پنهنجي قديم ديومالا جي تخليقيت آهي. اسان جي اهائي اجتماعيت ۽ گوناگوني (Plurality & Diversity) اسان جي طاقت آهي، ان ڪري اها اسان جي ذميواري آهي، ته اسان نيون ڏنون ۽ نوان ردم ۽ نوان رنگ ادب ۾ اُڻون- ۽ پنهنجي پنهنجي حصي جي ان خالُ کي پريون- اهائي هن خطي کي ناهيندڙن جي ذميواري آهي. پوءِ اهي فلم ناهيندڙ هجن، ميڊيا لاءِ ڊراما ناهيندڙ هجن، اديب ۽ شاعر هجن، ڪنير هجن، ڪين مصور هجن!"

اشوڪ واجپائي، جيڪو بنيادي طور شاعر ۽ نقاد آهي، پنهنجي مقالي ۾ چيو: "جڏهن واپار وڌي ٿو ته تاريخ سڪڙجي (ڪوڙجي) ٿي. واپاريءَ جو تاريخ سان ڇا! ان ڪري ئي "مارڪيٽ" تاريخ کي ماري ٿي. اِهي ئي Market forces نئين ٽيڪنالاجيءَ جي سهڪار سان هڪ ٻوليءَ جي باد شاهيءَ کي اڳتي وڌائين پيون- ۽ انگريزيءَ کي ڇڏي دنيا جي ٻين سمورين ٻولين لاءِ هڪ نئون خطرو اُڀري آيو آهي. ان ڪري جذباتي گهرائي رکندڙ ۽ روحاني طاقت رکندڙ ادب/شاعري محض هڪ بيڪار هنر ۽ ڏندو ٿي رهجي ويو آهي. ڪيترن ئي ٻين هنرن ۽ ڏنڌن وانگيان! پر ان ٻوڏ اڃا سارڪ ملڪن کي ڪونه ٻوڙيو آهي، ان ڪري حرص ۽ لالچ جي ان هوس کي روڪي، هڪ مختلف دنيا جا خواب اُڻو- جا مرڪزنگاهه هجي!"

سري لنڪا جو تِسا ابيسڪرا (Tissa Abeysekara) گهڻي محبت سان پنهنجي سينئر ساٿين کي ياد ڪري ٿو، جن جي دور ۾ اڃا عصبيت جو زهر ڪونه گهليو هو ۽ سنهالي ۽ تامل هڪ ٻئي سان کير کنڊ هئا. ان دور ۾ ڊينڊرس ڊي سلوا (Dandris de silva) رائل ايشياٽڪ جرنل ۾ ١٨٦٣ع ۾ ليک لکيو هو، جنهن کي لارڊ ميڪاؤلي ذاتي طور ساراهه ۾ خط لکيو هو، جنهن ڪان پوءِ هو 'سيلون ميڪاؤليءَ' جي نالي سان مشهور ٿي ويو هو. اُن ئي دور جا ٻيا ليکڪ جهڙوڪ آنندا ڪمار سوامي، جيمس ڊي ايلوس، جياتنا پدمنيا، ريگي سري ورڌني ۽ ميرين ڊي سلوا کي هو ياد ڪري ٿو. هو جي. وي. ڊيساٽي جو خاص طور سان ذڪر ڪري ٿو. آر. ڪي. نارائن ڪان پوءِ ايندڙ نسل ۾ هو ڪملا مارڪنڊيا، ويد مهتا، نين تارا سهگل ۽ انيتا ڊيسائيءَ کي ياد ڪري ٿو. سري لنڪا جا گهڻا اهڙا ليکڪ آهن جن جي شهرت ٻئي پار آهي- جيڪي گهڻو ڪري ملڪ بدريءَ جي زندگي گذارين پيا ۽ انگلش ۾ لکن پيا. انهن ۾ ياسمين گونيرتني Yasmine Gooneratne آهي ته مائيڪل آن ڊاچي (Michael Ondaatje) به آهي ته رينز ڪروز (Reinz Crusz) به آهي. تِسا انهن شاعرن جي ملڪ بدريءَ جي عذاب کي گهڻي درد سان پنهنجي مقالي ۾ سمايو آهي. ٨۴ سالن جو مائيڪل آن ڊاچي جيڪو هڪ ڏکهي عرصي کان ڪئناڊا ۾ ملڪ بدريءَ جي زندگي گذاري پيو، تِسا ابيسڪرا جڏهن هن جو نظم پڙهي ٿو، ته مان پنهنجي اکين جي نمڪين پاڻيءَ کي پنهنجن چپن تي محسوس ڪريان ٿي:

"آخري سنهالا لفظ جيڪو مون کان وڃائجي ويو هو
اُهو "پاڻي" هو
جهنگل ۾ آزاد وهندڙ پاڻي .
چُميل چپن تي رهجي ويل پاڻي
۽ رنندڙ اکين مان وهندڙ پاڻي!"

سري لنڪا جو اهو گمشده نسل (lost generation) صرف ڪتابن ۾ رهجي ويل ترجمن ۾ ئي ڳولي سگهجي ٿو. هو هڪڙي حقيقت پسندانه ڳالهه به ڪري ٿو، ته انگلش هاڻي رڳو انگريزن جي زبان ناهي، ۽ نه ئي اُها اسان جي اشرافيه ۽ اُپر

اسوڪ ڪوشي (انڊيا)، سحرامداد (پاڪستان)، زبيده گلشن آرا (بنگلاديش)، بشنو مهاپاتري (انڊيا)، ايسڪرا ٽسا (سري لنڪا)
۽ ڊاڪٽر دامبر بير ٿاپا (نيپال) هڪ سيشن دوران سماعت ۾ منهمڪ

ڪلاس جي زبان آهي، بلڪ اُها هاڻ هر اُن ماڻهوءَ جي ٻولي آهي، جيڪو اُن ڪي ڳالهائي سگهي ٿو ۽ اُن ۾ سوچي سگهي ٿو.

هندوستاني ڊيليگيشن ۾ شامل هڪ خوش لباس، وضعدار، خوش گفتار ۽ پنهنجي لُڪ ۾ ماڊرن شخص ڊاڪٽر عابد حسين (Dr: Abid Hussain) آهي. هو علم جو صاحب آهي. هو جڏهن ڳالهائي ٿو ته پورو هال هن کي خاموشيءَ سان ٻڌي ٿو- هن جڏهن گلوبلائزيشن واري سيشن جي پڄاڻيءَ تي پنهنجا صدارتي ڪلمات ادا پئي ڪيا ته ڪشور ناهيد- جنهن ڪنهن کي منٿ ٻه وڏيڪ مشڪل سان پئي ڏنو- سا پنهنجي ڇهري کي هٿن جي ڪٽوري ۾ جهليو، اسٽيج وٽ روسٽرم جي ٻنهه سامهون، ڳم سم هن کي ٻڌندي ئي رهي هئي، جيستائين ڊاڪٽر حسين پنهنجي ڳالهه مڪمل نه ڪري ورتي. ڊاڪٽر عابد حسين Extempore ڳالهايو هو. مان خود هن کي ٻڌڻ ۾ ايڏي ڳم هئس جو مون کان نوٽس وٺڻ ئي وسري ويا هئا. پڄاڻيءَ ۾ جڏهن ياد آيم ته ڪجهه ٿورا نوٽس ورتم. ڊاڪٽر عابد حسين چيو ته مان گلوبلائزيشن جي خلاف ناهيان- مان اُن جي مينجمينٽ جي خلاف آهيان. هن پوري خطي ۾ رڳو ٻه ڪلاس آهن. هڪ اهو جو علم/ڄاڻ (Knowledge) رکي ٿو ۽ ٻيو اهو جيڪو علم/ڄاڻ نٿو رکي (without knowledge). رڳو ڄاڻ جو اعليٰ معيار ئي ڪنهن تبديليءَ جي اساس بڻجي سگهي ٿو. ير اسان جي حالت اها آهي ته اسان وٽ اعليٰ درجي جا دانشور ته آهن، پر اسان وٽ ٽئين درجي جا ادارا آهن. اسان کي پنهنجن سمورن مسئلن مان ٻاهر نڪرڻ لاءِ مضبوط قوت اراديءَ جي ضرورت آهي- ۽ ان لاءِ اسان کي ذهن جي طاقت درڪار آهي. هن اندرا گانڌيءَ جي حوالي سان هڪ ڳالهه ٻڌائي- جڏهن اندرا گانڌيءَ هن کي چيو:

"Mr. Hussain, stop brain draining!"

جنهن تي هن جواب ڏنو هو:

"Brain drain is anyway better than a brain in drain!"

هن چيو "اسين هن دنيا جا اُهي ذهين ماڻهو آهيون، جن ٻُڙي-صفر-zero ايجاد ڪيو، ۽ سموري دنيا جي اِها ترقي

ان صرف- zero جي ڪري ئي آهي- ۽ هو اسان کي زيرو نٿا بڻائي سگهن!""

منجهند جي ماني هڪ جرمن ليڊي Dr. Angelika LoBack جن جي هينري بال فائونڊيشن جي تعاون سان "ضيافت" جهڙي خوبصورت هوٽل ۾ هئي. اُنهن جي ڪاڏي ۾ ورائٽي هئي ۽ ذائقو لاجواب هو. ماني، کان واپسي، تي مقالن جو اٺون سيشن "لسانيات، آئي ٽي ۽ ادب" جي موضوع تي هو، جنهن ۾ عطش دراني مُک مقرر هو. هن مائيڪرو سافٽ آفيس XP جي ڳالهه ڪئي، جنهن جي ذريعي هتي جي علائقائي ٻولين ۾ هڪ ٻئي سان رابطو رکي سگهجي ٿو، ۽ جنهن کي اسان جا ۹۹ سيڪڙو ماڻهو ڪنگهن به ڪونه ٿا. جيئنتڪ اسان جون گهڻو ڪري ٻوليون Uni-code جو حصو آهن. اسان کي گهرجي ته اسين ان ماڊرن ٽيڪنالاجي، کان جوڳو فائدو وٺون ۽ ڪمپيوٽر تي پنهنجين ٻولين جو هيٺين شين ۾ استعمال رکون.

1. Word Processing کي بورڊ تي لکڻ
2. Word Weaver صحيح لفظ جي چونڊ لاءِ ليڪسيڪن ۽ ٿيسورس
3. Compupom Techniques
4. Springboard and dialogue software
5. Spell Check, grammer check

نيشنل لئنگويج اٿارٽي ان ڏس ۾ نه رڳو اردو لاءِ پر ۳٦ ٻين ٻولين لاءِ، خاص ڪري سينڌي پاڪستاني ٻولين لاءِ ASC II ڪوڊ پيج ۽ کي بورڊ لاءِ ڪم ڪيو آهي، ان ڪري هاڻ خود سنڌي ٻوليءَ کي "Genius IT thinkers" جي ضرورت آهي. پريزيڊيم مان مسعود اشعر چيو: مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي، ته مون کي ان سيشن جي صدارت لاءِ ڇو رکيو ويو- جڏهن ته آءٌ رڳو ڪمپيوٽر آن ڪيان ٿو. ان تي اي ميل پڙهان ٿو. ڪجهه اي ميل موڪليان ٿو. دنيا جون اهم اخبارون ۽ خاص طور سان اسان جي پاڙيسري ڀارت جون اخبارون پڙهان ٿو. رينوڪا نرائنن (Renuka Narayan) هتي ويٺي آهي. "انڊين ايڪسپريس" ۾ مان هن جا ڪالم خاص طور سان پڙهندو آهيان، جو هوءَ ڏاڍو سٺو لکي ٿي. هن وڏيڪ چيو ته هتي e.book جون ڳالهيون پيون ٿين، پر مان سمجهان ٿو ته ڪاغذ سان اسان جو رشتو ٽٽي نٿو سگهي. اسان کي پنهنجي زبان کي ۽ اُن جي اسڪرپٽ کي IT سان ڳنڍجي اڳتي وڌائڻ جي ضرورت آهي. مسعود اشعر گهڻيون ئي علميت سان پُر ڳالهيون ڪيون. جڏهن هن جي مٿان اشوڪ ڪوشيءَ (Ashok Koshy) کي ڳالهائڻ لاءِ سڏيو ويو، ته هو ڏاڍو تڪڙو اسٽيج تي آيو ۽ پاسي تي رکيل تختو چڪي اُن تي تڪڙو چڙهي بيٺو ۽ مسعود اشعر (جيڪو ڊگهو ۽ قداور پڻ هو) ڏانهن نهاري چيائين:

"... anyway I need this pedestal to reach you!"

ان تي هال ۾ هڪ وڏو ٽهڪ ٻُريو. هن دهشت گرديءَ جي ڳالهه ڪئي ۽ اُن کي ننديو. هن ايڊيٽنگ ۽ ري ايڊيٽنگ جي اهميت ۽ افاديت تي ڳالهايو. ان سيشن کي شعيب هاشميءَ ڪنڊڪٽ ڪيو هو ۽ هن پنهنجي دلچسپ ڳالهين سان آئي ٽيءَ جي ڳوران کي سيني لاءِ سهپ جوڳو بڻائي ڇڏيو. هڪ مختصر وقفي کان پوءِ اختتامي اجلاس ٿيو، جنهن ۾ مستنصر حسين تارڙ نعراءُ ڪميٽيءَ پاران تيار ڪيل نعراء منظوريءَ لاءِ پيش ڪيا. نعرائن مان ڪجهه نعراء هئا: نصابي ڪتابن ۾ تعصب پرستي، کي ٻنجو ڏنو وڃي، ۽ اهڙو مواد نصاب مان خارج ڪيو وڃي. امن جي بحاليءَ لاءِ اديبن کي پنهنجو جوڳو ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي. ڪانفرنس جا سيني شريڪ ڏکڻ ايشيا کي ايٽمي هٿيارن کان پاڪ علائقو ڏسڻ چاهين ٿا. سارڪ ملڪن جون حڪومتون انساني حقن جو احترام ڪن. ڊاڪٽر نامور سنگهه تجويز ڏني ته سارڪ رائٽرس جو پنهنجو لوگو ۽ الڳ جهنڊو هجي ۽ هڪڙي تجويز اها به ڏنائين ته اديبن جي ڪاپي رائيٽ جو قانوني تحفظ اديبن کي ملڻ کپي. نعرائن ۾ اهو به عهد ڪيو ويو، ته سارڪ جا سمورا اهل قلم امن، يگانگت، رواداري ۽ محبت جي فروغ لاءِ تاريخي، ثقافتي ۽ سماجي رشتن کي مضبوط بنائيندا. تجرباتي ۽ تخليقي تحريرن جي متاستا سان امن ۽ اخوت جي ماحول ناهڻ ۾ گهڻي مدد ملندي. سارڪ ملڪن جون حڪومتون هٿيارن تي خرچ ڪرڻ بدران انساني ڀلائي ۽ بهبود جي منصوبن تي پيسو خرچ ڪن.

هندستان ۽ پاڪستان جي حڪومتن پاران امن لاءِ ڪيل ڪوشش جو آڌرڀاءُ ڪيو ويو. سارڪ ملڪن جو ادب هڪ ٻئي جي ٻولين ۾ ترجمي ڪرڻ لاءِ اديبن ۽ دانشورن جي تعاون تي زور ڏنو ويو. هن خطي جون عورتون گهڻي ظلم ۽ استحصال جو شڪار آهن، ان ڪري نسائي تحريڪ کي مضبوط بڻائڻ جو عزم ڪيو ويو. ڪتابن، رسالن، ڇپيل مواد، اليڪٽرانڪ ميڊيا جي پروگرامن جي مفت يا گهٽ اگهه تي ترسيل کي ممڪن بڻايو وڃي، جيئن ادبي مٽاسٽا آسانيءَ سان ٿي سگهي. اديبن ۽ شاعرن کي ويزا جي پابندين کان آجو ڪيو وڃي، جيئن هو سارڪ جي سموري خطي ۾ آزاديءَ سان اچي وڃي سگهن.

آخري سيشن کي پريزيڊيم ۾ ويٺل رميش چندرا (Ramesh Chandra) ، نامور سنگهه (Namwar Singh)، اجيت ڪور (Ajeet Cour) ۽ هن هيڏي وڏي پروگرام کي ڪاميابيءَ سان پار پهچائيندڙ پاڪستاني ميزبان ڪشور ناهيد ڳالهايو- ۽ اُن ڏينهن ڪشور ناهيد دل جون ڳالهيون ڪيون. هن اُنهن سمورين مشڪلاتن جو پوتاميل بيان ڪيو، جن مان گذري هي ڪانفرنس هڪ حقيقت بڻي. هن اُنهن سڀني دوستن جو گهڻي محبت سان ذڪر ڪيو، جن جي سهڪار کان سواءِ هي ڪانفرنس برپا ڪرڻ جو خواب اڌورو رهي ها. ۽ اُن ڏينهن هال ۾ پرزور فرمائش تي ڪشور ناهيد نظم پڻ ٻڌايو. اجيت ڪور آخر ۾ چيو ته خدا حافظ لاءِ گجراتيءَ ۾ هڪ ڏاڍو سهڻو لفظ آهي "آوَجو" يعني ايندا سين. ائين ئي بنگالي ۾ پڻ هڪ لفظ آهي "آشون" ، سو ان ڪري خدا حافظ يا موڪلائي ناهي... وري ملنداسون!

چانهه پي گهڻن هڪ ٻئي کان موڪلايو. ڇپاڙڪيون رهجي ويل تصويرون نڪتيون. اُن کان پوءِ سارڪ جي سٺن ئي ملڪن جي اديبن هٿ هٿ ۾ ڏيئي "امن لاءِ مارچ" ڪيو. ان ڏينهن مارچ ڪندڙ اديبن جو رڳو هڪڙو ئي نعرو هو: "We want Peace" "امن کپي" چوندڙ- اجيت ڪور جا "امن جا ڪبوتر" لاهور آرٽس ڪائونسل کان چيئرنگ ڪراس تائين مارچ ڪن ٿا. واپسيءَ تي هڪڙي ڪوسٽر انارڪلي وئي. هڪڙي هوٽل تي آئي. بنگلاديش جي وفد کي اُن رات ئي روانو ٿي وڃڻو هو، ان ڪري آءٌ زبيده گلشن آرا سان گڏجي سندس روم ۾ ويس ۽ هن سان هڪ مختصر ڳالهه ٻولهه ۽ ڪجهه بنگالي گيت ريڪارڊ ڪيم. اُن رات جي ڊنر الحمرا جي خوبصورت لان ۾ پنجاب حڪومت پاران ڏنل هئي. اُتي هڪ مختصر ميوزڪ جو پروگرام پڻ هو. اُتي اسد امانت علي انتهائي خوبصورت پرفارمنس ڏني. اُن رات پڻ ڪجهه نون ماڻهن سان ملڻ جو شرف حاصل ٿيو، خاص طور سان ڊاڪٽر ڪرسٽينا سان ٻولي ۽ ادب جي حوالي سان خاص ڪچهري ٿي.

ٻئي ڏينهن اسان جا ميزبان نصرت شيخ، محسن ڊار ۽ نويد اسان کي لاهور جي سير لاءِ وٺي ويا- لاهور ڏسي مون پنهنجين پراڻين يادن کي تازو ڪيو. رينوڪا نرائنن جهڙي ذهين ۽ پياري سرتيءَ ۽ ٻين دوستن جي ساٿ ۾ اُهو سير هڪ يادگار سير رهيو. منجهند جي ماني هڪ خوبصورت چائينز ريسٽورنٽ ۾ کاڌي سين. اُن کان پوءِ هر ڪنهن پنهنجي پنهنجي پسند جي شاپنگ ڪئي. رينوڪا پنهنجي ڀاءُ لاءِ شلوار قميص خريد ڪيا، ته مون پنهنجي سانول لاءِ لاهور جي شيڊو ورڪ جو شلوار ڪرتو خريد ڪيو. ٻارن لاءِ سي ڊيون ورتيون ۽ مڪي ۾ رهندڙ پنهنجي اڪلوتي ڌيءَ لاءِ بوتيڪ تان نمبال نڪيل ڊريس ورتم. پوءِ مان ۽ رينوڪا گڏجي ڪتابن جي دڪان تي وياسين ۽ ڪافي سارا ڪتاب خريد ڪياسين. هوٽل تي اچي ڪوسٽر مان لهندي ئي مون سڀني سان موڪلايو. سامان پيڪ ڪري، ڪائونٽر تي اچي چيڪ- آئوٽ لاءِ چيم ۽ لائونج ۾ ويهي ڪافي پيتي سين. هر ڪنهن ويندي ويندي، هڪ ٻئي سان گهڻي سڪ اڪير مان وري ملڻ جي انجام سان موڪلايو پئي. شام ڇهين ٻجي سڀني باقي بچيل اديب ديوان خاص ۾ اچي ڪٺا ٿيا. وفد جي هوٽل ۾ ترسيل اديبن سان لاهور جا اديب ثروت محي الدين، نيلم احمد بشير، صديقه، محمد جميل، قاضي جاويد، عطيه سيد، جاويد شاهين، منو ڀائي ۽ انتظار حسين سڀ اچي اُتي ڪٺا ٿيا. هتان کان سڀني کي گڏجي ڪانفرنس جي آخري ڊنر تي وڃڻو هو. محفل هلندي آءٌ ۽ ڊاڪٽر آصف فرخي اُٿياسين. مون چيو: سنڌيءَ ۾ چئبو آهي "ميڙو متل ڇڏجي" ، سو اسين ميڙو متل ڇڏي وڃون ٿا ۽ سنڌيءَ ۾ موڪلائڻ مهل چئبو آهي: "سدائين گڏ!"

***

تبصرا

انسان جي تاريخ

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي بنيادي طور تي هڪ تعليمي ماهر ۽ تاريخدان هئڻ سان گڏ دينيات جو ڄاڻو ۽ صاحبِ ذوق اديب آهي. هيل تائين سندس "Education in Sindh: Past and Present" ۽ پي.ايڇ.ڊي جي ڊگريءَ لاءِ لکيل تحقيقي مقالو "تاريخ باب الاسلام سنڌ" کان سواءِ شاعريءَ جا ٻہ مجموعا شايع ٿيل آهن. جيڪي سندس تعليمي ۽ مذهبي تاريخ جي ڄاڻ جي ساک پرين ٿا ۽ کيس هڪ محقق جي حيثيت سان سڃاڻپ ڏين ٿا.

تازو سندس ڪتاب "انسان جي تاريخ" (ٻن حصن ۾) شايع ٿيو آهي. مذڪوره ڪتاب ڊاڪٽر صاحب جي سموري زندگي دوران ڪيل وسيع مطالعي ۽ اڀياسي عرقريزيءَ جو نتيجو آهي، جيڪو پڙهندڙن لاءِ هڪ تحفي کان ڪنهن بہ طرح گهٽ ناهي. ڊاڪٽر صاحب جي چوڻ مطابق، هن هيءَ ڪتاب لکڻ ۾ ڇهہ سال صرف ڪيا آهن ۽ ڪتاب ۾ ڏنل ببليوگرافيءَ مان پتو پوي ٿو تہ پاڻ مذهب، فلسفي، سائنس، آثارِ قديم، سماجيات، سياسيات، اقتصاديات ۽ علم الانسان سان لاڳاپيل ڪيترن ئي موضوعن تي مشتمل ڪتابن جا ورق ورائي، پڙهيا ۽ پرجهيا آهن، جنهن لاءِ سندس محنت، محبت ۽ لگن کي ساراهڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.

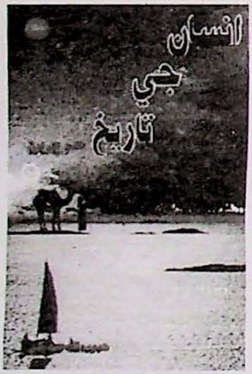

کيس سرڪاري نوڪريءَ کان فارغ ٿئي ٥-٧ سال ٿيا هوندا. انهيءَ مختصر عرصي دوران پاڻ جيتري مقدار جو تحقيقي ڪم ڪيو اٿس، اهو ٻڌائي ٿو تہ ڊاڪٽر صاحب ڪيڏو نہ جاکوڙي جوڌو آهي، جنهن پنهنجو وقت وڃائڻ بدران علمي ۽ ادبي ڪمن لاءِ وقف ڪري اهو ثابت ڪيو آهي تہ هو اڃا گهڻو ڪجهہ ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن سرڪاري ذميوارين کان آجو هجي ها. اسان کي وري بہ ڪانئس اميد آهي تہ هو انهيءَ ميدان ۾ اڃا بہ وڏا ۽ بهتر معرڪا سر ڪندو.

انسان پنهنجي زندگيءَ جيَ بقا، سوچ ۽ فڪر جا مختلف مرحلا طئہ ڪري هاڻي جنهن موڙ تي بيٺو آهي. اها سموري جاکوڙ ۽ جدوجهد سندس تاريخ آهي، جيڪا نهايت سبق آموز، دلچسپ، حيرت انگيز ۽ سوچ جو سامان ميسر ڪري ٿي. هُن ڪهڙا مذهب اختيار ڪيا، ڪهڙن نظرين سان واڳيل رهيو ۽ انهن کي رد ڪري وري ڪهڙا نوان نظريا تشڪيل ڏنا ۽ اطمينان سان سک جو ساهہ کڻڻ بدران اڃا ڪهڙن نون افقن جي ڳولا ۾ سرگردان آهي. اها مسلسل جستجو نهايت دلچسپ ۽ مهم جوئي سان ڀريل آهي، جيڪا سندس فطرت جو اڻ ڇڄندڙ حصو آهي. مذڪوره ڪتاب انهيءَ ڳالهہ جي اپٽار ڪرڻ جي هڪ اهڙي ڪوشش آهي، جيڪا سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ اضافي طور تسليم ڪئي ويندي.

مذڪوره ڪتاب (حصو پهريون) تي طائرانہ نظر وجهڻ سان اهو پتو پوي ٿو تہ فاضل مصنف ڪائنات جي تخليق، ڌرتيءَ جي تاريخ، انسان، مذهب ۽ تهذيب ۾ بني اسرائيل ۽ بني اسماعيل قومن جي ترقيءَ جو ڇيهہ اسلام تي ڪيو آهي، جڏهن تہ صيهونيت ۽ عيسائيت جي جدا مذهبي حيثيت نروار نہ ڪئي اٿس. اهو سمورو احوال "احوال الانبياء"، "قصص القرآن"، "توريت مقدس" ۽ ٻين مذهبي ڪتابن تي آڌاريل آهي.

گڏوگڏ آريائي قبيلن جي هڪ گروهه جو ايران ۽ پوءِ يورپ ڏانهن اسهڻ ۽ ٻئي گروهه جو هندوستان پهچي آهستي آهستي منظر تي ۽ پوءِ دراوڙي نسل جي ماڻهن سان گڏجي هندو ڌرم ۽ ان جي فلسفي جي بنياد وجهڻ جو تفصيل بيان ڪيو اٿس. جنهن لاءِ گهڻو ڪري ٻين ڪتابن سان گڏ پروفيسر اي.ايل بشم جي ڪتاب "The Wonder, That was India" (1985) ۽ جواهر لال نهرو جي ڪتاب (1945) "The Discovery of India" کي آڌار بڻايو ويو آهي.

جيئن ته ڪتاب جو عنوان "انسان جي تاريخ" لکيو ويو آهي، تنهنڪري انهيءَ موضوع کي وسيع ۽ جامع معنيٰ ۾ وٺي ڪائنات، زمين، انسان ۽ سندس مختلف مذهبن ۽ تهذيبن جي ارتقائي پس منظر ۾ انساني فڪر ۽ فلسفي، سائنس، عقلي دليلن ۽ تجربن جي روشنيءَ ۾ پرکجي ها ته هن ڪتاب جو دائرو وسيع ٿئي ها، ۽ پڪيڙ ۾ دنيا جي سڀني ماڻهن جي ذهني اڏامر، ترقي ۽ نون گسن جو احاطو ٿي سگهي ها. مذڪوره ڪتاب ۾ جتي صيهونيت ۽ عيسائيت جي کوٽ محسوس ٿئيٰ ٿي. اتي اهو به شدت سان محسوس ٿئي ٿو ته هندو ڌرم جي ڇاڻ بابت ڪجهه بنيادي ۽ مستند ڪتابن جهڙوڪ ايس.راڌا ڪرشنن جا (1921) "The Hindu View of Life" ۽ "Bhagavad Gita". هينرخ زمر جو "The Philosophies of India" (1951) . مئڪس مُلر جا ترجمو ڪيل "ويد ۽ اپنشد". سوامي پرڀاوننند ۽ ڪرسٽافر ايشرود جي ترجمو ڪيل "Bhagavad-gita" ، سوامي نرويدانند جو "Hinduism at Glance (1946)". نڪل آنند جو "The Essence of Hinduism" (1948) ۽ ايس.راڌاڪرشنن جي ايڊيٽرشپ هيٺ شايع ٿيل "The History of Phylosophy: Eastern & Western" جو اڀياس ڪري ها ته هندو ڌرم جي اپٽار ايتري مبهم نه هجي ها. جيئن ته مواد جا حوالا انگريزي ڪتابن مان ڏنا ويا آهن، انڪري گهڻوڪري اهي نالا به صحيح اچارن سان الٽو نه ٿي سگهيا آهن.

ان کانسواءِ هندو ڌرم مان ڦٽي نڪتل ٻڌ ڌرم بابت ڪوسمبي جو ڪتاب "گوتم ٻڌ" ۽ "ڌم پد" ۽ ٻيا لاڳاپيل ڪتاب ۽ جين ڌرم بابت ڪي مستند ڪتاب مطالعي هيٺ آڻجن ها ته کوٽ جو احساس نه ٿئي ها.

هن ڪتاب ۾ جتي ڪنفيوشنزم ۽ زردشتين جو ذڪر ناهي، اتي بهائي فرقي ۽ سک مت کي پڻ نظرانداز ڪيو ويو آهي.

سنڌ جي تاريخي تسلسل ۾ جتي دراوڙي تهذيب جي نمائنده منارن، آڳاٽن آثارن ۽ موهن جي دڙي جو ذڪر ڪيو ويو آهي. اتي بعد ۾ خال ڇڏي، ميرن جي حڪومت جي پڇاڙيءَ تي تاريخي تسلسل جو در بند ڪيو ويو ۽ انگريزن جي راڄ جي شروع ٿيڻ سان سماجي، سياسي ۽ اقتصادي جاڳرتا جو ذڪر ڪرڻ مناسب نه سمجهيو ويو آهي. اهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيترائي خال آهن. جيڪي انسان تاريخ جيٰ حوالي سان هن ڪتاب ۾ شامل ٿيڻ گهرجن ها. مثال طور:

* آڳاٽي زماني جي جهازراني ۽ تجارت بابت ڇاڻ ڏني وڃي ها. انهيءَ ڪرت ۾ فينيقي لوڪن جو وڏو عمل دخل هو. جيڪي اتر اولهه جي سامي نسل مان هئا. انهن جي ابتدا جو مسئلو تڪراري آهي. ڇا اهي سنڌ جا پڻي يا فيونيشن لوڪ هئا. جن بابت تاج صحرائي پنهنجي مقالي ۾ چيو آهي ته اهي سنڌي هئا؟

* انين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾، اسلامي فتحن سان گڏ مختلف سمنڊن مان گذرندي، وقت جي تعين ۽ تارن جي سڃاڻپ جي ضرورت تحت طرفن جي ڇاڻ حاصل ڪرڻ ۾ عرب ملاحن جو وڏو ڪردار هو.

* وائڪنگ لوڪ ڪير هئا؟ اهي پنهنجي نالي جي حوالي سان ڏاڍا بدنام هئا. انهن جي باري ۾ معلومات ڏيڻ ۾ اچي ها.

* ڇا منگولس جو ذڪر ڪرڻ مناسب ناهي؟

* آفريقا جي ساحلي ۽ جزائري تهذيبن جي تاريخ ۽ آثارِ قديمه اتي جي رهاڪن جي نشاندهي ڪن ٿا. اتان گهڻن

رنگبرنگي اٿرن ۽ تهذيبن گڏجي هڪ مشرقي ۽ مغربي آفريقي تهذيب کي جنم ڏنو. سنڌ ۾ يا آمريڪا کنڊ ڏانهن انهن جي منتقلي تاريخي حادثو ناهي؟

* ڏور مشرق جي مختلف ملڪن، جن ۾ چين، جاپان، تبيٽ، آسٽريليا، نيوزيلينڊ ۽ ٻيا ملڪ اچي وڃن ٿا. انهن جي رهاڪن جي تاريخ ۽ تهذيب جو ذڪر ڪيو وڃي ها.

* جيتوڻيڪ اهو مڃيو وڃي ٿو ته آمريڪا جا اوائلي باشندا ايشيائي بيرنگ پار ڪري آيا هئا. پر نسليات جي فرينچ ماهر پال ريوٽ اهو ثابت ڪيو آهي ته آسٽريليا جا ماڻهو اينٽارڪٽڪا پار ڪري ٦٠٠ ق.م ۾ ڏکڻ چلي ۽ پٽاگونيا پهتا هئا ۽ ميلانيشي ۽ پولي نيشي لوڪ اتر ۽ ڏکڻ امريڪا جي پئسفڪ سمنڊ جي ڪنارن تي پهتا هئا. انهن جو ذڪر انهيءَ ڪري به اهم آهي. جو اهي دنيا جي وڏي خطي جي آباديءَ جو حصو آهي.

* عظيم شاهراهن ۽ سامونڊي رستن کي تهذيب جي عروج ۾ وڏو عمل دخل هو. جن ۾ شاهراهه ريشم ۽ ٻيا خشڪي ۽ سامونڊي رستا اچي وڃن ٿا. انهن مان جاگرافيائي وحدت وجود ۾ آئي، جنهنڪري مصر، عرب، فلسطين، شام، ميسوپوٽيميا ۽ اسيريا اسريا ۽ مذهبي عقيدن سان گڏ انهن جي سماجي ۽ تجارتي وحدت قائم ٿي ۽ تهذيبن کي جنم مليو.

* ايڪسيموز جي تاريخي ۽ تهذيبي حيثيت ڪهڙي آهي؟

ڪتاب جي منڍ ۾ ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ بابت سائنسي نظرين سان گڏ مذهبي صحيفن، ڏندڪٿائن ۽ ڪهاڻين تي نسبتاً وڌيڪ انحصار ڪيو ويو آهي. جتي اسلامي عقيدي موجب قيامت جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اتي هندو ڌرم جي ڪتابن ۾ ذڪر ٿيل "پرلئه" ۽ "مهاپرلئه" کي ساڳيءَ سطح تي ٻڌايو وڃي ها. بلڪ ٻين مذهبن جي عقيدن جي حوالي سان به اهڙو ذڪر ڪيو وڃي ها. ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ ۽ ان جي تسخير جي باري ۾ تقابلي تجزيو ڪيو وڃي ها ۽ ساڳئي وقت سائنسي تجربن تي ٻڌل دليلن، نوس نتيجن ۽ حقيقتن تي بحث ڪري ٻڌايو وڃي ها ته مناسب ٿئي ها. ڪائنات ۽ ان جي پراسراريت جي باري ۾ ڪارل ساگان جي ڪتاب "Cosmos" ۾ پيش ڪيل نظريي کي سامهون رکي، ان ۾ پيش ڪيل نتيجن کي مذهبي ڪتابن ۾ پيش ڪيل عقيدن جي روشنيءَ ۾ پرکيو وڃي ها. ان کان سواءِ علم طبعيات، علم فلڪيات ۽ علم ڪائنات ۾ تارن، تارن جي ارتقا ۽ وسعت پذير ڪائنات جي عمل جي باري ۾ ٻين ماهرن جا پيش ڪيل عقلي دليلن ۽ نوس نتيجن جو ذڪر ڪيو وڃي ها. ڪائنات ۽ زندگيءَ جي رازن جي ڏهن پروڙ پوندي، جڏهن ڪائنات کي پروزن جو سفر جاري رکبو. اهو هڪ اهڙو سفر آهي جو ائٽم کان پولار جي ٻاهرين سرحدن تائين ازلي وقت کان وٺي ابد تائين ڦهليل آهي. انساني زندگيءَ لاءِ اهو چئلينج آهي ته جڏهن اها هن ننڍڙي دنيا کان وسيع ڪائنات جي حدن ۾ قدم رکي ته پنهنجي سوچ جي گهوڙي کي خوب ڊوڙائي.

زمين تي ضوف ڪرندي ڏسندڙ پهريون شخص فقط عظيم سائنسدان آئزڪ نيوٽن ئي نه هو. پر پهريون شخص اهو هو. جنهن ضوف کي ڏسي اهو سوچيو ته صوف جي هيٺ ڪرڻ ۽ چنڊ جي زمين جي چوڌاري گردش ڪرڻ کي هڪ ئي قوت ضابطي ۾ رکي ٿي، يعني ڪشش ثقل. جڏهن نيوٽن کان پڇيو ويو ته هن انهيءَ ڳالهه تي اهو اعتراض ڪيو ته انهيءَ قوت جي مظهر کي ته اٿون سمجهان ٿو پر حقيقت ۾ مون کي اها خبر ناهي ته هوءَ اهو ڪم ڪيئن ڪري ٿي.

سائنس جو وڏو حصو نظر نه ايندڙ ڳالهين جي باري ۾ آهي. مثال طور ڪشش ثقل، ائٽمي ذرا، نور جون لهرون، تاري جي دل ۽ ڪائنات جي پرٿين چيزي جون ڪهڪشائون. انهيءَ جي باوجود انسان تجسس هٿان پنهنجي ڪائنات جي سربستات ۽ مستقبل جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ مجبور آهي.

آئنسٽائين جڏهن جوان هو تہ سندس دل ۾ هڪ سوال پيدا ٿيو تہ ڇا آءٌ روشنيءَ جي ڪرڻي تي سوار ٿي سفر ڪريان تہ دنيا ڪيئن نظر ايندي. انهيءَ سادي سودي پر قوت ڀرئي سوال مان طبعيات جنم ورتو ۽ هن وقت تائين ڪائنات جي آغاز جي باري ۾ اِهائي ڄاڻ بهتر سمجهي وڃي ٿي.

ڪائنات جي باري ۾ دليلن ۽ ثبوتن جي ڳولا ۾ آئنسٽائين آسمانن جي وسعتن جي حيرت انگيز موسيقي کان ڪڏهن بہ غافل نہ رهيو. وٽس سائنس ۽ عالمي مذهبن جي ڏاهپ ۾ ڪو تضاد نہ هو. هن چيو هو: "هن دنيا جي باري ۾ هڪ ابدي طور تي سمجهہ ۾ نہ ايندڙ ڳالهہ اِها آهي تہ اها سمجهہ ۾ اچڻ جوڳي آهي."

مون کي ياد اچي ٿو تہ ضياءَ جي دور ۾، درسي ڪتابن ۾ ڌرتيءَ جي گول هئڻ جي باري ۾ هڪ مذهبي عالم جي مسلسل اصرار تي اسلام آباد ۾ طبعيات ۽ جاگرافيدانن جي عالمي سطح جي ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي، جو اعتراض اِهو هو تہ عقيدي موجب ڌرتي گول ناهي. ڪانفرنس جي پهرين نشست ۾ ئي اهو فيصلو ڏنو ويو تہ ڌرتي تہ گول آهيئي، پر اوهان دنيا کي پاڻ تي نہ ڪلايو.

اِن ڏسن ۾ وڏيڪ ڄاڻ لاءِ فريڊ هائل، چندر وڪرم سنگهي، وي.سي ريڊش، جي انت وينارليڪر، نائيجل هنبست ۽ ياڪوف بورسيووچ زيلڊووچ جا ڪتاب ۽ وقت بوقت ڇپندڙ سندن شايع ٿيندڙ مقالا قابلِ ذڪر آهن، جن نہ رڳو تحقيقي ڪم ڪري پنهنجن ڪتابن ۾ ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ جا نظريا پيش ڪيا آهن، بلڪ سائنس جي دنيا ۾ نوان اُفق دريافت ڪيا آهن.

جتي تاريخ جي بانين مان هيروڊوٽس ۽ عبدالرحمن ابن خلدون جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اتي ٽائن بي جي مشهور تصنيف "The Study of History" ۾ پيش ڪيل تهذيبن جي عروج ۽ زوال جي نظريي تي پڻ بحث ڪيو وڃي ها جو ڪيس ويهين صديءَ جو "جديد تاريخ جو سائنسدان" ڪوٺيو وڃي ٿو.

ان ڪانسواءِ انهن تڪراري تاريخي ڪتابن کي پڻ بحث هيٺ آندو وڃي ها، جيڪي سنڌ جي تاريخ سان واسطو رکن ٿا. مثال طور گنگارام سمراٽ جا "سنڌو سوُوير" ۽ "چچ نامو عرف پينڪر دوکو"، جيڪو فارسيءَ ۾ لکيل "چچنامي" جي سنڌي ترجمي جي جواب ۾ لکيو ويو آهي.

برٽرنڊ رسيل مطابق هر نوس علم سائنس جي حاصلات آهي، جڏهن تہ عقيدو مذهبي ملڪيت آهي. سائنس ۽ مذهبي عقيدي جي وچ تي هڪ اهڙو خلا آهي، جنهن تي ڪنهن جي مالڪيءَ جو اختيار ناهي. اهو خطو سائنس ۽ مذهب ٻنهي جي حملي لاءِ کليل آهي. اهو بي مالڪ خطو فلسفي ۽ فڪر جو آهي، جيڪو سوچ کي سفر جي راهہ ۾ اڳيرو ڏکي، نوان اُفق ڏسيندو آهي.

٧٥٠ع کان ١١٠٠ع تائين جو دور جيڪو ٣٥٠ سالن تي ڦهليل آهي، مسلمان فيلسوفن، سائنسدانن ۽ رياضيدانن جي زيرِ اثر هو. جنهن کي اسلام جو "سونهري دور" ڪوٺيو وڃي ٿو. انهيءَ دور کي جارج سرٽن پنهنجي تصنيف "History of Science" ۾ پنجاهہ سالن تي مشتمل دورن ۾ ورهائي، هرهڪ دور کي ڪنهن اوچي پايي جي مفڪر سان ڳنڍي ٿو. ٤٥٠ ق.م کان ٤٠٠ ق.م کي "افلاطون جو دور" ڪوٺي ٿو ۽ ٤٠٠ ق.م کان ٣٥٠ ق.م "ارسطو جي دور" سان منسوب ڪريّ ٿو. جڏهن تہ ٧٥٠ع کان ١١٠٠ع تائين جو عرصو، هڪبئي پويان لاڳيتو جابر، خوارزمي، رازي، مسعودي، وفا، برني ۽ عمر خيام جا دور هئا ۽ ١١٠٠ع کان پوءِ مغربي نالا منظر عام تي اچن ٿا- ڪريموناجو جيرارڊ ۽ راجر بيڪن. پر ٻن صدين تائين ابن رُشد، طوسي ۽ نفيس بہ ساڻن حصيدار رهيا.

ڪهاڻين جا رڳو لفظ ئي ترجمو نہ ڪيا ويا آهن، پر ڪهاڻين ۾ موجود احساس، جذبا، مخصوص ماحول ۽ ڪهاڻيڪارن جو پنهنجو اسلوب، غرض تہ سمورو روح ترجمي ۾ اوتڻ ۾ ولي صاحب ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. سندس ترجمي جي هڪ ٻي خوبي اِها هوندي آهي تہ اُن ۾ "عوامي سنڌي ٻولي" استعمال ٿيل هوندي آهي ۽ ڳرن، ڏکين ۽ ڌارين لفظن کان پرهيز ڪئي ويندي آهي، جا روايت هن مجموعي ۾ بہ برقرار آهي.

اسان وٽ ٻين ادبي الميين سان گڏ اهو بہ هڪ الميو آهي تہ مترجم کي اڪثر ڪري اديبن جي ٻي قطار ۾ ويهاريو ويندو آهي ۽ طنزيہ طور تي ائين بہ چيو ويندو آهي تہ "ترجمو، پرائي مٽي جو سور پنهنجي مٿي ۾ وجهڻ برابر آهي." جڏهن تہ ترجما نہ صرف ٻولين کي مالامال ڪن ٿا، ۽ اُنهن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻين ٿا، بلڪ قومن کي بہ ويجهو آڻين ٿا. ڪن مبصرن تہ ائين بہ چيو تہ ٽئگور کي نوبل پرائيز ٻن ڳالهين جي ڪري مليو، هڪڙو تہ هُن جي ڪتاب تي مهاڳ مشهور انگريز اديب Y.B.Yeats لکيو ۽ ٻيو تہ هن جي بنگالي شاعريءَ کي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو. پر ائين بہ ناهي تہ سچو ڪريڊٽ مترجم کي ڏجي، پر مترجم جي ڪردار کي نظرانداز بہ نٿو ڪري سگهجي.

"نين تارا ۽ ٻيون ڪهاڻيون" ڪتاب مشهور ادبي اداري "آج" شايع ڪيو آهي، جنهن جي پڇاڙيءَ ۾ ڪهاڻيڪارن جا مختصر سوانحي خاڪا بہ ڏنل آهن. دلڪش سرورق، وڻندڙ ڪاغذ، دلاويز ڇپائي ۽ جاذب گيٽ اپ، "آج ڪي ڪتابين" (۳۱۶-مدينہ سٽي مال، عبدالله هارون روڊ، ڪراچي) جي روايتن جو هڪ سنجيده ۽ مَن کي وڻندڙ مثال آهي.

- زبير سومرو

محمد عثمان ڏيپلائي

سنڌي ٻوليءَ جي ناميارا اهل قلم ۽ جرات مند صحافي محترم محمد عثمان ڏيپلائي جي علمي خدمتن جو پيرائتو ۽ جامع تذڪرو ڪتابي صورت ۾ آڻي "سنڌ مائٽ موتي تنظيم" جي روح روان محترم محمد عثمان منگي وڏو جَسُ ڪٽيو آهي. ۵۶۰ صفحن جي ضخامت واري هن دلاويز ڪتاب جي جامع مواد کي جاکوڙي اديب ۽ صلاحيتمند مؤلف محترم تاج جويي جنهن سليقي ۽ سنجيدگيءَ سان ترتيب ڏنو آهي، اُهو سندس ماهرانہ سُوڌ-سنوار جو هڪ وڌيڪ مثال آهي. منگي صاحب جي تحرڪ تي تاج صاحب تنظيم طرفان ڊاڪٽر بلوچ صاحب، علامہ قاسمي صاحب ۽ سائين محمد ابراهيم جويي صاحب تي ٻہ شاناٿا ڪتاب تاليف ڪري سنڌي ادب ۾ عُمدو اضافو ڪيو آهي. تازو مولانا حاجي احمد ملاح تي سندس تاليف کي ٻڌ علمي حلقن ۾ پذيرائي حاصل ٿي آهي.

محترم محمد عثمان ڏيپلائي، ادب ۽ صحافت جو آفتاب عالمتاب وانگر هڪ سدا روشن نالو آهي، جنهن جي پيدا ڪيل فڪري لٽريچر، سنڌي ادب ۽ سنڌي سماج ۾ وڏي جاڳرتا پيدا ڪئي. اهڙي عظيم شخصيت جي علمي ڪارنامن، صحافتي ڪاميابين ۽ ادبي ڪشالن کي مختلف مضمونن جي صورت ۾ خوب اُجاگر ڪيو ويو آهي. مضمون نگارن جي طويل فهرست ۾ سائين جي.ايم.سيد ۽ پير علي محمد راشدي کان وٺي انس راڄپر ۽ عبدالرحمان ڏيپلائي تائين ڪيئي ناميارا نالا آهن، جن ڏيپلائي صاحب جي مختلف پهلوئن کي روشن ڪيو آهي، ۽ مرحوم جي وڏي صاحبزادي محمد علي ڏيپلائي پنهنجن پنجن مضمونن ۾ سندس ذاتي زندگيءَ جا ڪيئي دلچسپ نڪتا نروار ڪيا آهن- ۽ ان طرح ڪتاب جي شروعاتي حصي ۾ ڏيپلائي صاحب جي لکيتن سان ڪتاب کي وڌيڪ معياري بڻايو ويو آهي.

عمدي ڪاغذ تي ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل هي جاذب نظر ڪتاب، خاص ڪري سنڌ جي نئين ٽهيءَ لاءِ هڪ مثالي فڪري تحفو آهي، جنهن ۾ سماجي جاڳرتا لاءِ جڳهو سامان مهيا ڪيو ويو آهي. - ن.ا.ش

هن پلاري خاندان ۾ ويجهي ماضيءِ ۾ روشن ضمير ۽ حاذق حڪيم حضرت مخدوم بصرالدين رح ١٢٨٢هه/١٨٦٥ع ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو مخدوم احمد هو، جو سندس ولادت کان اڳ حج تان واپس ٿيندي راهه ۾ مالڪ حقيقيءِ سان وڃي مليو. مخدوم صاحب جي پرورش سندس ڏاڏي مخدوم مجذوب عرف سيوهاڻي بزرگ ڪئي. مخدوم بصرالدين ديني تعليم سان گڏ انگريزي تعليم به ورتي. اِن طرح پاڻ سرڪاري ملازمت ۾ به آيو، ليڪن سُنت ٿي نوڪري ترڪ ڪري ڇڏيائين. سندس خاص ۽ بنيادي سڃاڻپ ته "حڪمت ۽ طب" جي حوالي سان ٿئي ٿي، پر حقيقت هي آهي ته مخدوم موصوف پنهنجي دؤر جو وڏو داناءُ، فلسفي، روحانيت وارو اهلِ الله ٿي گذريو آهي، جو قدرت سندس روشن قلب کي غيرمعمولي اوجر ڏني هئي. مخدوم بصرالدين رح جي پنهنجي دور جي ناليرن انسانن سان خاص طرح سان محبت آفرين ناجهه ۽ شفقت رهي. هن ڏس ۾ مولانا تاج محمود امروٽي، مولانا عبدالغفور همايوني، مير علي نواز علوي شڪارپور واري، سولوي مخدوم غلام محمد ملڪاڻي، سائين جي.ايم. سيد، سردار واحد بخش ڀٽي، حاجي مولا بخش سومرو، مخدوم غلام حيدر هالائي، سردار بهادر صحبت خان گولي، ڊاڪٽر ضياءُ الدين شيخ، ڪريم بخش چنا ۽ ميان نورمحمد معل سيوهاڻي جا نالا وڏي اهميت رکن ٿا. هڪ طبيب ۽ حڪيم جي حيثيت ۾، سنڌ جي طبي تاريخ ۾ سندس درجو گهڻو مٿانهون آهي. مخدوم صاحب سيوهن ۾ ١٣٥٦هه/١٩٣٨ع تي وصال ڪيو.

مخدوم بصرالدين طب کان علاوه قلمي ۽ علمي ميدان ۾ به خوب پاڻ ملهايو. روايت آهي ته پاڻ شيڪسپيئر جي معيار جو انگريزي شعر چيائون، جو بعد ۾ پنهنجن هٿن سان ضايع ڪري ڇڏيائون. علمي دنيا ۾ سندس تحرير ڪيل باڪمال عربي ڪتاب "البصائر" واحد نشاني طور بچيو آهي. هي رسالو سڀ کان اول سال ١٩٣٧ع ۾ ڇپيو هو. موجوده دور ۾ صديقي خاندان جي دلاويز علمي نشاني ۽ اسان جي روح پرور دوست مخدوم ميان سليم الله صديقي صاحب جي ذاتي دلچسپي ۽ خصوصي توجهه سان هي ناياب ڪتاب، سنڌي ترجمي، تعارف ۽ مقدمي سان سينگارجي عربي متن سان گڏ ڇپيو آهي. ترجمي تي مولانا سعيد احمد ڀٽي وڏي محنت ڪئي آهي. مهاڳ نامور دانشمند ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لکيو آهي، جنهن ۾ پاڻ ڪتاب جي نالي ۽ معنيٰ جي وضاحت هن ريت ڪن ٿا: "مصنف هن ڪتاب جو نالو "البصائر" پنهنجي نالي بصرالدين جي مناسبت سان رکيو. بصر جمع آهي بصيرة جو، جنهن جو بنيادي (اشتقاقي) مادو "بصر" ني آهي. بصيرت معنيٰ حقيقت کي ڄاڻڻ، سڃاڻڻ جي نرت، نظر ۽ پروڙ". ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ لکي ٿو: "سنڌ ۾ مخدوم بصرالدين پهريون عالم هو، جنهن کي اسلامي ۽ مغربي علوم ۾ دسترس هئي. ڪانئس پوءِ اها علمي فضيلت ۽ عظمت علامه آ.آ. قاضي کي عطا ٿي. ٻنهي جو سنڌ جي وڏي علمي مرڪز پاٽ شريف سان تعلّق هو ۽ ٻنهي پنهنجي علمي ڄاڻ ۽ عرفان ۾ يڪانا هئا." مهاڳ کان پوءِ ممتاز محقق ۽ فاضل ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جو عالمانه "تعارف" شامل ڪيو ويو آهي. سومري صاحب "ڪلام، منطق ۽ الاهيات" جي سري سان پُربهار مقدمو لکيو آهي، جو پنهنجيءِ جاءِ تي وڏي معنيٰ اهميت رکي ٿو. مترجم جا به اکر ڏيڻ کان پوءِ، فاضل مرتب مخدوم سليم الله صديقي صاحب، مخدوم بصرالدين رح جي سوانح پرپور انداز سان تيار ڪري پيش ڪئي آهي. هن تفصيلي سوانح عمري ذريعي 'صاحبِ ڪتاب' جي سوانح مبارڪ جا ڪيئي نوان ۽ منفرد گوشا نروار ٿي بيهن ٿا. اِن طرح صديقي خاندان جي شجري ڏيڻ کان پوءِ، اصل ڪتاب "البصائر" جو متن ۽ سامهون ترجمو ڏنو ويو آهي. ڪتاب جو سٽاءُ ڏاڍو دلڪش قائم ڪيو ويو آهي. هڪ پاسي عربي متن ۽ ٻئي پاسي سنڌي ترجمو ڏنو ويو آهي. ميان سليم الله ڪتاب جي مهڙ ۾ "پال پلايون" عنوان سان هن ناياب ڪتاب جي ڇپجڻ جي مقصدن تي روشني وجهندي انهن فاضلن ۽ دوستن جو شڪريو ادا ڪيو آهي، جن ڪيس هن اهلم

ڪتاب جي تياري ۽ اشاعت ۾ دل کولي ادبي مدد ڪئي. مخدوم سليم الله صاحب کي جس آهي جو پاڻ پنهنجن نيڪنام وڏڙن جا قيمتي ڪتاب حواشي ۽ تعليقات، تحقيق ۽ تحشيه سان مرتب ڪري ڇپرائڻ جي شروعات ڪري چڪا آهن. ان سلسلي ۾ اڪ ٻه ڪجهه قيمتي ڪتاب "اداره پاٽ هائوس" حيدرآباد پاران شايع ڪري چڪا آهن. ان طرح "دردنامو" (ترتيب صوفي نورالله شاهه ۽ تعليم صوفي فضل الله شاهه قلندر جهوڪ شريف) جي اشاعت پڻ سندس تازه قابل تحسين ڪوشش آهي. اسان جي خيال ۾ مخدوم بصرالدين رح بابت هن ڪتاب جي ٻي اشاعت وقت ڪتاب جو اصل نالو "البصائر" قائم رکجي ته وڌيڪ بهتر ٿيندو. دلڪش سرورق، بهترين ڪاغذ ۽ عمدي ڇپائي ۴ سان هيءُ ڪتاب "ارادهء پاٽ هائوس"، قاسم آباد، حيدرآباد وٽ دستياب آهي. - ن.ا.ش

"نيڻ تارا" ۽ ٻيون ڪهاڻيون

"نيڻ تارا ۽ ٻيون ڪهاڻيون" ڪهاڻيءَ جي ميدان ۾، ترجمن جي حوالي سان، سنڌي ادب ۾ هڪ خوبصورت واڌارو آهي. سنڌي ٻولي، جو مستقل مخلص ادبي خدمتگذار سائين ولي رام "ولڀ" هڪ زماني کان وٺي دنيا جي مختلف ٻولين جي مختلف ادبي شاهڪارن کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، سنڌي ادب جي دامن کي وشال ڪندو ٿو رهي. سندس چاليهارو کن سالن جي ادبي ٻوڪدان ۾ ترجمو توڙي تخليق، ڪيترائي غير معمولي ڪتاب ڇپيل آهن، جن ۾ قرة العين حيدر جا ناول "سيتا هرڻ" ۽ "پوئين پهر جا پانڌيئڙا" خاص اهميت رکن ٿا.

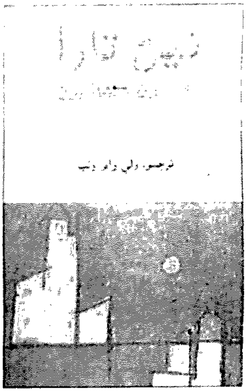

"ولڀ" صاحب جو تازو ترجمو "نين تارا ۽ ٻيون ڪهاڻيون" اردو ۽ هنديءَ جي دلاويز ڪهاڻين جو مجموعو آهي، جنهن ۾ مشهور ڪهاڻيڪارن جون چونڊ ڪهاڻيون آهن. هن ڪتاب جي وڏي ۾ وڏي خوبي اها آهي ته مترجم ڪهاڻين جي چونڊ اهڙي ته خوبصورت ۽ منفرد ڪئي آهي، جو ڪتاب ڏسڻ کان پوءِ اردوءَ جي هڪ شاعر امالڪ چيو ته "اهي ڪهاڻيون ته مون ڪڏهن ڪٿي نه پڙهيون هيون!" ڪتاب جي پهرين ڪهاڻي منشي پريم چند جي "اتي-ذڪر" آهي، جا بلاشبه هڪ شاهڪار ڪهاڻي آهي. مجموعي ۾ ڪل ٻارنهن هندي ڪهاڻيون آهن، جن ۾ ڪمل جوشيءَ جي "نئين عمارت"، ڪمليشور جي "پيتل لڙڪ"، اوشا پرسودا جون ٻه ڪهاڻيون "واپسي" ۽ "ڪليل در" سميت ٻيون دلچسپ ڪهاڻيون شامل آهن، جيڪي ڪهاڻي-ڪلا جو مخصوص اسلوب ۽ ٽيڪنڪ رکن ٿيون.

ڪتاب جي ٻئي حصي ۾ اردوءَ جون سترنهن ڪهاڻيون آهن، جن جي پڙهڻ کان پوءِ غير شعوري طور تي هندي ڪهاڻين سان ڀيٽ ذهن ۾ اچي ٿي. ائين چئجي ته انتظار حسين، قرة العين حيدر ۽ مظهر الاسلام ڪهاڻيءَ جي فن جو صحيح حق ادا ڪري ڇڏيو آهي. هن مجموعي ۾ اردوءَ جون ڪهاڻيون پنهنجي مخصوص اسلوب، موضوع ۽ خاص طور تي منفرد اپروچ ۾ هندي ڪهاڻين کان وڌيڪ معياري آهن. مظهرالاسلام جي ڪهاڻي "پکي هن جي اکين مان نند چُڳي ٿو"، ڪرشن چندر جي "برهمڻ"، ۽ يونس رمزيءَ جي ڪهاڻي "نيڻ تارا" دل کي نهايت ڇُهندڙ آهن. خاص طور تي انتظار حسين جون چار ڪهاڻيون، جيڪي قديم ديومالائي پس منظر ۾ لکيل آهن، سي ته وڏي ڪمال جون ڪهاڻيون آهن. سندس ڪهاڻي "نرناري" ته ميٿالاجيڪل لٽريچر جو عاليشان شاهڪار آهي. توڙي جو هندي ادب يا اديبن کي هڪ منفرد ديومالائي پس منظر آهي، اُن جي باوجود انتظار حسين جي معيار سان سندن برميچي نٿو سگهجي.

ترجمي جي فن جي اگر ڳالهه ڪجي ته ولي رام "ولڀ" "ترجمي" سان ڀرپور نباهه ڪيو آهي. مان سمجهان ٿو ته

ڪهاڻين جا رڳو لفظ ئي ترجمو نہ ڪيا ويا آهن، پر ڪهاڻين ۾ موجود احساس، جذبا، مخصوص ماحول ۽ ڪهاڻيڪارن جو پنهنجو اسلوب، غرض تہ سمورو روح ترجمي ۾ اوتڻ ۾ ولي صاحب ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. سندس ترجمي جي هڪ ٻي خوبي اِها هوندي آهي تہ اُن ۾ "عوامي سنڌي ٻولي" استعمال ٿيل هوندي آهي ۽ ڳرن، ڏکين ۽ ڌارين لفظن کان پرهيز ڪئي ويندي آهي، جا روايت هن مجموعي ۾ بہ برقرار آهي.

اسان وٽ ٻين ادبي الميين سان گڏ اهو بہ هڪ الميو آهي تہ مترجم کي اڪثر ڪري ادبين جي ٻي قطار ۾ ويهاريو ويندو آهي ۽ طنزيہ طور تي انهن بہ چيو ويندو آهي تہ "ترجمو، پرائي مٽي جو سور پنهنجي مٽي ۾ وجهڻ برابر آهي." جڏهن تہ ترجما نہ صرف ٻولين کي مالامال ڪن ٿا، ۽ اُنهن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻين ٿا، بلڪ قومن کي بہ ويجهو آڻين ٿا. ڪن مبصرن تہ انهن بہ چيو تہ ٽئگور کي نوبل پرائيز بن ڳالهين جي ڪري مليو، هڪڙو تہ هُن جي ڪتاب تي مهاڳ مشهور انگريز اديب Y.B.Yeats لکيو ۽ ٻيو تہ هن جي بنگالي شاعري، کي انگريزي، ۾ ترجمو ڪيو ويو. پر انهن بہ ناهي تہ سچو ڪريڊٽ مترجم کي ڏجي، پر مترجم جي ڪردار کي نظرانداز بہ نٿو ڪري سگهجي.

"نين تارا ۽ ٻيون ڪهاڻيون" ڪتاب مشهور ادبي اداري "آج" شايع ڪيو آهي، جنهن جي بجازي، ۾ ڪهاڻيڪارن جا مختصر سوانحي خاڪا بہ ڏنل آهن. دلڪش سرورق، وڌندڙ ڪاغذ، دلاويز ڇپائي ۽ جاذب گيٽ اپ، "آج ڪي ڪتابين" (٣١٦-مدينہ سٽي مال، عبدالله هارون روڊ، ڪراچي) جي روايتن جو هڪ سنجيده ۽ مَن کي وڻندڙ مثال آهي.

— زبير سومرو

محمد عثمان ڏيپلائي

سنڌي ٻولي، جي ناميا ري اهل قلم ۽ جرات مند صحافي محترم محمد عثمان ڏيپلائي جي علمي خدمتن جو ڀرپور ۽ جامع تذڪرو ڪتابي صورت ۾ آڻي "سنڌ مائٽ موتي تنظيم" جي روح روان محترم محمد عثمان منگي وڏو جَسُ ڪٽيو آهي. ٥٦٠ صفحن جي ضخامت واري هن دلاويز ڪتاب جي جامع مواد کي جاکوڙي اديب ۽ صلاحيتمند مؤلف محترم تاج جويي جنهن سليقي ۽ سنجيدگي، سان ترتيب ڏنو آهي، اُهو سندس ماهرانہ سُوڌ- سنوار جو هڪ وڏيڪ مثال آهي. منگي صاحب جي تحرڪ تي تاج صاحب تنظيم طرفان ڊاڪٽر بلوچ صاحب، علامہ قاسمي صاحب ۽ سائين محمد ابراهيم جويي صاحب تي ٻہ شاندار ڪتاب تاليف ڪري سنڌي ادب ۾ عُمدو اضافو ڪيو آهي. تازو مولانا حاجي احمد ملاح تي سندس تاليف کي ٻہ علمي حلقن ۾ پذيرائي حاصل ٿي آهي.

محترم محمد عثمان ڏيپلائي، ادب ۽ صحافت جو آفتاب عالمتاب وانگر هڪ سدا روشن نان؛ آهي، جنهن جي پيدا ڪيل فڪري لٽريچر، سنڌي ادب ۽ سنڌي سماج ۾ وڏي جاڳرتا پيدا ڪئي. اهڙي عظيم شخصيت جي علمي ڪارنامن، صحافتي ڪاميابين ۽ ادبي ڪشالن کي مختلف مضمونن جي صورت ۾ خوب اُجاگر ڪيو ويو آهي. مضمون نگارن جي طويل فهرست ۾ سائين جي.ايم. سيد ۽ پير علي محمد راشدي کان وٺي انس راجپر ۽ عبدالرحمان ڏيپلائي تائين ڪيئي ناميارا نان؛ آهن، جن ڏيپلائي صاحب جي مختلف پهلوئن کي روشن ڪيو آهي، ۽ مرحوم جي وڏي صاحبزادي محمد علي ڏيپلائي پنهنجن پنجن مضمونن ۾ سندس ذاتي زندگي، جا ڪيئي دلچسپ نڪتا نروار ڪيا آهن- ۽ ان طرح ڪتاب جي شروعاتي حصي ۾ ڏيپلائي صاحب جي لکيتن سان ڪتاب کي وڌيڪ معياري بنايو ويو آهي.

عمدي ڪاغذ تي ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل هي جاذب نظر ڪتاب، خاص ڪري سنڌ جي نئين ٽهي، لاءِ هڪ مثالي فڪري تحفو آهي، جنهن ۾ سماجي جاڳرتا لاءِ، ججهو سامان مهيا ڪيو ويو آهي. - ن.ا.ش

ايلڪيمپو، سنڌ ۽ ”انعام“...!

ايلڪيمپو Elcampo، ميڪسيڪن نار جي ڪناري واري ڏاکڻي آمريڪي رياست ٽيڪساس جو هڪ ننڍڙو پر خوبصورت شهر آهي. جيڪڏهن اهو آمريڪي ترقيءَ واري نظر سان نہ ڏٺو وڃي تہ پوءِ اُن ننڍڙي شهر کي ”ڳوٺ“ چئي سگھجي ٿو. مان پنهنجي جنم ڀومي روهڙيءَ جي گھٽين سان عشق جي حد تائين لڳاءُ رکان ٿو، پر اُن کان پوءِ ايلڪيمپو جو هيءُ ننڍڙو شهر منهنجي لاءِ ٻيو روهڙي ثابت ٿيو آهي. اُنهيءَ طرح جيئن سنڌ منهنجو ملڪ، منهنجو وطن آهي، تيئن آءٌ آمريڪا کي سنڌ کان پوءِ ٻئي نمبر تي رکان ٿو، ڇاڪاڻ جو اُن ملڪ مون کي عزت ڏني آهي، رزق ڏنو اٿائين ۽ اُن ملڪ جي ماڻهن مون کي بي پناهہ پيار ڏنو آهي. منهنجي سائين جي.ايم. سيد مون کي سيکاريو آهي تہ جنهن ڌرتي جو کائجي، اُن جو ڳائجي، نہ ڪي جنهن ٿالهي ۾ کائجي، اُن ۾ ڇيد ڪجي.

هن وقت ڏهن هزارن کان مٿي آباديءَ واري هن شهر ۾ مان اڪيلو ”سنڌي“ رهندو آهيان، پر گورا انگريز، ميڪسيڪن، توڙي ڪارا، ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون دوست هجڻ سبب اڪيلائپ جو احساس گھٽ ٿيندو آهي. ڇاڪاڻ جو دوستي اُهو واحد رشتو آهي، جنهن لاءِ رنگ، نسل، ٻولي، وغيره ڪرائيٽيريا نہ هوندي آهي. منهنجا گھڻا[1] دوست گھڻو ڪري اسپينش نسل وارا ميڪسيڪن ماڻهو آهن.

هن ننڍڙي شهر ۾ مون کي سڀ سک وارا آهن: محبت ڪرڻ وارا دوست، مالي خوشحالي، سٺي موسم، سٺي خوراڪ، هر شيءِ ميسر آهي، پر پوءِ بہ ڪيفيت اها آهي تہ:

دل لڳي ڇو نہ ٿي پرائي شهر ۾؟
اباڻي شهر جي ڳلين جا نشا!

گذريل سال آگسٽ ۾ هڪ ڏينهن اُنهيءَ ايلڪيمپو شهر ۾ پنهنجي دوست بشير شاهاڻي جي اسٽور تي ڪم پئي ڪيم تہ اوچتو اسٽور جو دروازو کليو ۽ ڪنهن زور سان رڙ ڪئي: ”پيارا....!“

ڪنڌ ڪڍي ڏٺم تہ ”انعام“ بيٺو هو. سڪ سان ملياسين. اتفاق سان منهنجا سؤٽ احمد ۽ عديل بہ نيويارڪ کان مون وٽ آيل هئا، سو اسان هڪ ٻہ ڏينهن گڏ گھمياسين، ڏاڍو مزو آيو.

مستقبل بابت انسان پروگرام هڪڙا ٺاهيندو آهي، پر قسمت ڪين ڪنهن ٻئي پاسي وٺي ويندي آهي. انعام سان بہ في الحال تہ ائين ئي ٿيو آهي. ڇاڪاڻ جو هن جو اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ جو ارادو تہ پڪو هو، پر وري اوچتو انٽرنيٽ تي ”ڪاوش“ ۾ پڙهيم تہ هُن سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي ذميواري رکي ويئي آهي. ڏاڍي خوشي ٿي تہ ادبي بورڊ ۾ ڪارڪردگيءَ جي لحاظ کان ڪامورن کان تہ انعام لک ڀيرا ڀلو آهي. ا ِ ڪري مون کي خاطري آهي تہ انعام پنهنجي ڏاهپ ۽ محنت سان پنهنجي دور ۾ بورڊ ۾ ”تاريخي“ ڪردار ادا ڪندو، ڇاڪاڻ جو مستقبل ۾ رڳو تاريخ ئي بچندي آهي. اُن لاءِ ڪنهن ماڻهو جو ڪم تاريخي هوندو تہ سندس نسل بہ اُن جو لاڀ حاصل ڪندا ۽ قوم ۾ عزت جي نگاهہ سان ڏٺا ويندا، نہ تہ يزيد وانگر قيامت تائين ٿُٺ تبرو تہ جاري رهندو ئي رهندو.

انعام سدائين سنڌ ۽ سنڌي ادب لاءِ ڪم ڪرڻ لاءِ پنهنجن لکڻين ۾ خواهش ۽ بي چيني ڏيکاريندو رهيو آهي، ۽ هينئر ڪيس ڀرڀور پيرو، ننڍي پيماني تي ئي سهي، ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي. اُن لاءِ سندس طبيعت، صلاحيت، همت ۽ ڪمٽمينٽ لاءِ هيءُ موقعو سندس امتحان آهي. ڪم سان سندس چاهت ۽ شوق جو اندازو اِن ڳالهہ مان بہ لڳائي سگھجي ٿو تہ هن هزارين ميل پري ويٺل مون کي بار بار اي ميل ڪري چيو تہ ٻہ چار اکر، بورڊ جي رسالي ”مهراڻ“ لاءِ لکي موڪليان. جيتوڻيڪ آءٌ بنيادي طور تي ليکڪ آهيان ئي ڪونہ، آءٌ تہ سائين جي.ايم. سيد جي فڪر جو پوئلڳ ۽ سياسي ڪارڪن آهيان، پر پوءِ بہ باوجود تمام گھڻي مصروف هجڻ جي، انعام جي لاڳيتي اصرار کي نظر ۾ رکندي، ڪوشش ڪري نيڪ تمنائن جون هي چند سٽون ”مهراڻ“ لاءِ موڪلي رهيو آهيان. - سهيل ميمڻ

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

(١) مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نه سمجهڻ کپي.

(٢) پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اها خاطري ڏيارڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ لاءِ ڪنهن به رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.

(٣) ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي سان موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڏيارڻ جي ضرورت آهي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.

(٤) فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ ڇپيل مواد ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي.

(٥) مواد پڙهڻ لاءِ سمجهه ۾ ايندڙ صاف سُٺن اکرن ۾، مس سان، فل اسڪيپ ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي. فون نمبر، فئڪس، اي ميل هجي ته اُهو به لکجي.

(٦) پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي. ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نه رهندو.

(٧) ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.

(٨) نظرثاني کان سواءِ ۽ ٽڪ ٽڪ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ ٻنهه گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.

(٩) اهو ضروري ڪونهي ته ڪو به مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. چونڊ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر پابند نه رهندو.

Dr. N. A. Baloch
12, Sindh University (Old Campus)
Hyderabad Sindh - 71000
Pakistan

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
12، سنڌ يونيورسٽي (اولڊ ڪئمپس)
حيدرآباد سنڌ - 71000
پاڪستان

Dated 29. 5. 2002

پيارا نفيس احمد سلمہ اللہ

وعليڪم السلام: اوهان جو پيارو پيرو خط مؤرخ 25-5-2002 مليو. آءٌ سنڌ يونيورسٽي اختياري وارن جو، خاص طرح عالم جناب وائيس چانسلر مظهر الحق صديقي صاحب جو، ۽ سنڌ يونيورسٽي جي ميمبرن جو ممنون آهيان جن سنڌ يونيورسٽي جي انسٽيٽيوٽ آف ايڊيوڪيشن جي عمارت کي منهنجي نالي سان منسوب ڪيو آهي. اوهان پيارن جي پيش ڪيل جو شڪرگذار آهيان جن ان قدم تي منهنجي دلي خوشي جو اظهار ڪيو آهي.

اميد ته اوهان منهنجي پيارن ڪتب ۽ ان سان
بخير و عافيت هوندا ۽ منهنجي طرفان دعاگو

مخلص
بلوچ

سنڌ جي جڳ مشهور هاڪاري عالم
محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا هٿ اکر

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.